

**ISMA University of Applied Sciences
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University
Institute of Pedagogy of the National Academy
of Educational Sciences of Ukraine**

ISMA INFORMACIJAS
SISTĒMU
ANNO 1994 MENEDŽMĒNTA
AUGSTSKOLA

**TOPICAL ASPECTS OF SOCIAL SCIENCE
DISCIPLINES AND INNOVATIVE METHODS
AND TECHNOLOGIES OF THEIR LEARNING
AND TEACHING**

Scientific monograph

 **IZDEVNIECĪBA
BALTIJA
PUBLISHING**

2023

*Recommended for printing and distribution via Internet
by the Academic Council of Baltic Research Institute
of Transformation Economic Area Problems according
to the Minutes № 4 dated 24.04.2023*

Reviewers:

Sobol Yevhen Yuriiovich – Doctor of Law, Professor, Rector of Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University;

Djakons Romans – Dr.sc.ing., Professor, Academician, President of ISMA University of Applied Sciences;

Pometun Olena Ivanivna – Doctor of Pedagogy, Professor, Chief Research Associate at the Department of Social Science Education, Institute of Pedagogy of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Corresponding Member of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine;

Riabovol Liliia Tarasivna – Doctor of Pedagogy, Professor, Professor at the Department of Law and Law Enforcement, Vynnychenko Central Ukrainian State University;

Zhytkov Oleksandr Anatoliiovych – Doctor of History, Associate Professor, Professor at the Department of History of Ukraine and World History, Vynnychenko Central Ukrainian State University.

Topical aspects of social science disciplines and innovative methods and technologies of their learning and teaching: scientific monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023. 536 p.

© ISMA University of Applied Sciences, 2023

© Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian
State University, 2023

© Institute of Pedagogy of the National Academy
of Educational Sciences of Ukraine, 2023

ISBN 978-9934-26-315-6

CONTENTS

SECTION 1. The influence of the content of history and civic education on the formation of civic and social competence of students of the New Ukrainian School (Bakka T.V., Bohomaz O.Yu., Ladychenko T.V.).....	1
1. Ensuring continuity in the formation of civic and social competence in the New Ukrainian School	2
2. The content of history and civic education to ensure the formation of civic and social competence of students of the New Ukrainian School.....	6
SECTION 2. Theoretical and legal aspects of the development of the idea of human honor and dignity in the philosophy of law (Burdonosova M.A.)	19
1. Theoretical and methodological approaches to defining the concepts of “honor” and “dignity” of a person	20
2. Origin of ideas about human honor and dignity in the ancient period	25
3. Formation of the idea of human honor and dignity from the Middle Ages to modern times	30
SECTION 3. The state and prospects of the development of specialists training for criminal police units and pre-trial investigation bodies in institutions of higher education of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (Darahan V.V., Karpovskiy S.V., Kopylov E.V.).....	40
1. State and prospects of development of training of specialists for criminal police units in institutions of higher education of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.....	40
2. Analysis of requirements for competencies and education of employees of pretrial investigation bodies in Ukraine.....	43
3. State and prospects of development of training of specialists for pre-trial investigation bodies in institutions of higher education of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.....	45
4. Competence of criminal police units and pre-trial investigation bodies in combating war crimes	48
SECTION 4. Formation of professional competence of future teachers by means of project activities (Dychkivska I.M., Pavlyuk T.O., Mykhalchuk R.Yu.).....	54
1. Theoretical foundations of the problem of formation of professional competence of future teachers: analysis of the conceptual and categorical research apparatus.....	56

2. Formation of professional competence of future teachers as a psychological and pedagogical problem.....	63
3. Content and organizational support of the process of formation of professional competence of future teachers by means of project activities	69
SECTION 5. Visualization practices of philosophy lecturing in university: benefits, challenges, drawbacks (Didenko L.V.)	
1. Contextualizing university education	80
2. (Non-)traditional lecturing.....	82
3. Philosophy and its lecturing peculiarities	84
4. Visualized lecturing of philosophy	86
5. Visual and audial inclusive practices of philosophy lecturing in university.....	91
SECTION 6. Innovative approaches to teaching professional disciplines educational and scientific program “History and archeology” under martial law (Zhytkov O.A., Kovalkov O.L., Chuiko K.V.).....	
1. Is there a window of opportunity: transformation of innovative educational technologies of learning in higher education institutions of Ukraine.....	101
2. Innovative educational technologies under martial law: from theory to practice	109
SECTION 7. The study of ethnic culture via the social science disciplines training (on the example of Ukrainian wedding rituals) (Kozholianko O.V.) ..	
1. The topicality of ethnic culture studying	124
2. Wedding rituals as a vivid indicator of national identity	126
3. Variations in Ukrainian traditional wedding rituals in the 20 th century	128
4. Transformation of some ancient rites in contemporary wedding rituals of the population of Ukraine.....	131
SECTION 8. Pedagogical conditions for improving the pedagogical skills of future teachers of vocational training in university conditions (Marynchenko I.V.).....	
1. The problem’s prerequisites emergence and the problem’s formulation	137

2. The analysis of existing methods for solving the problem and formulating a task for the optimal technical development 138

SECTION 9. Historical and pedagogical conditions

for the development of civic education in Ukraine in the second half of the 19th – early 20th century (Mykytiuk S.O.) 161

1. Civic education as a relevant historical and pedagogical problem 162

2. The origins of civic education in the process of formation of Ukrainian statehood 167

3. Ideas of prominent Ukrainian public figures, scientists, and educators that laid the foundation for the formation of civic education in the second half of the 19th and early 20th century ... 170

SECTION 10. “The Protestant Ethics and the Spirit of Capitalism”

by Max Weber: the problem of personal self-realization in professional activity (Muliar V.I.) 185

1. Protestant ethics, asceticism and “the spirit of capitalism” 187

2. Motives of personal self-realization in professional activity 193

SECTION 11. The ability to document violations of laws and customs

of war is a necessary component of higher legal education standards in Ukraine (Nehrebetskyi V.V.) 201

1. Development of state standards of higher legal education in Ukraine ... 202

2. The role of criminalists and forensic experts in documenting violations of the laws and customs of war 207

3. Use of international experience of training and advanced training of criminalists and forensic experts 211

4. The need to teach modern innovative technologies in the profession of lawyer 215

SECTION 12. Active learning: theory and application in teaching history

in the New Ukrainian School (Pometun O.I.) 224

1. How do we answer questions about an effective learning model today? 225

2. What provisions are based on the practices of active learning 228

3. In what formats can active learning be carried out in secondary education institutions 232

4. How to select actual student activities 236

5. Which history teacher needs active learning 238

SECTION 13. Formation of education for democracy in Ukraine at the end of the 20th – at the beginning of the 21st century (Remekh T.O.) ...	244
1. The Ukrainian School civic education beginnings	246
2. The Development of civic education teaching methods in the first decades of the 21st century	252
SECTION 14. Legal clinic as a center of legal education: foreign experience and domestic practice (Riabovol L.T.)	263
1. Legal clinical education and legal clinical movement: development in the world and in Ukraine	264
2. Legal clinic of a higher education institution: concept, purpose, tasks, functions, principles of activity	270
3. Legal clinic as a base for practical training of future lawyers	276
SECTION 15. Teaching the history of the Holocaust in schools: the Polish experience (Savchuk T.G.).....	287
1. Teaching the history of the Holocaust in Polish schools: between global trends and national practice	290
2. Analysis of content of schoolbook	303
SECTION 16. Application of innovative learning technologies in teaching social and humanitarian disciplines in institutions of higher education (Sirenko K.Yu., Goncharenko O.H.).....	322
1. Signs and methodological requirements of innovative technologies when teaching social and humanitarian disciplines	323
2. Reforming higher education: basic principles and development scenarios.....	326
3. Learning based on communicative competences.....	329
SECTION 17. Legal aspects of the European integration course of digitization of Ukraine (Telychko O.A.).....	336
1. Legal regulation and foreign policy of the European Union in the field of digitalization	337
2. Overview of the main reforms in 2014–2021: European integration course of digitization of Ukraine	350
3. Digitization of Ukraine during the war period and its subsequent transformation during the recovery period: current state and prospects	354

SECTION 18. Innovative methods and forms of conducting seminar classes in higher educational institutions with specific learning conditions (Teliychuk V.H.)	374
1. Concepts of “innovation” and “innovative learning” in relation to higher education.....	375
2. Innovative methods and forms of conducting seminar classes.....	384
SECTION 19. The Use of Online Learning Resources in the Process of Learning and Teaching (Experience of the Faculty of History, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University) (Fedoriv I. O., Volik N. V., Bystrytska E. V.).....	402
1. The problem’s prerequisites emergence and the problem’s formulation	403
2. The analysis of existing methods for solving the problem and formulating a task for the optimal technique development	405
SECTION 20. Competence in expansionist worldviews as a necessary component of philosophical education: the toxicity of Russian Slavophilism (Khamar U.V.).....	418
1. The expansionist essence of Russian Slavophilism	419
2. Ideas of Russian expansionism, Russian national exceptionalism in the philosophical educational process of the Russian Federation	427
SECTION 21. Geopolitical knowledge as a civic education element (Shulga M.A.).....	436
1. Content and Relevance of Studying Geopolitics as a Subject of Teaching in Higher Education Institutions	437
2. The concept and importance of civic education	445
3. The concept of presenting geopolitical knowledge as a civic education element.....	454
SECTION 22. Testing of general educational competencies in higher education: logical and methodological principles and information and technological support (Yurkevych O. M., Pavlenko Zh. O.)	468
1. Theoretical sources and methodological support of the concept of testing the level of development of intellectual abilities.....	469
2. Logical knowledge and abilities as a methodological resource and professional skills, their information and technological support.....	474

SECTION 23. Application of the author's methodology for the formation of diagnostic competence (Yahupov V.V., Dubrovska O.M.).....	482
1. Generalization and justification of the results of basic research and publications of diagnostic activities of teachers	483
2. The main stages of professional and pedagogical preparation of diagnostic competence	487
3. Structural and functional model, formation, and its blocks	492
4. Application of the author's methodology for the formation of diagnostic competence	497
SECTION 24. Philosophy Doctors in the process of educational and scientific training (Yahupov V.V., Plokhuta I.S.).....	505
1. The essence and content of the concept “methods of the diagnostic competence development of the future Philosophy Doctors in the process of educational and scientific training” and the main principles of methods implementation	507
2. Stages, purpose, methods of training and types of educational activities for diagnostic competence development of the future Philosophy Doctors.....	518

ВПЛИВ ЗМІСТУ ІСТОРІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ НА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

Бакка Т. В., Богомаз О. Ю., Ладиченко Т. В.

ВСТУП

Сучасне інформаційне суспільство створює нову систему цінностей, в якій володіння знаннями, вміннями та навичками є необхідними результатами освіти, що формують життєвонеобхідні компетентності особистості. В епоху Інтернету та електронних засобів зберігання інформації, формальні знання людини перестають бути ключовими в навчанні. Від людини вимагаються вміння орієнтуватися в інформаційних потоках, освоювати нові технології, самонавчатися, шукати і використовувати достовірну інформацію з різних джерел, а також мати такі якості, як універсальність мислення, динамічність та мобільність.

Нині освітня система України не може залишатися осторонь глобальних модернізаційних процесів в освіті. Загальна середня освіта є важливим і невід'ємним етапом освіти особистості. Вона розвивається в руслі світових тенденцій та інновацій, що відповідає запитам суспільства та потребам самої особистості в освіті. Загальна середня освіта в Законі України «Про освіту» визначається як: «цілеспрямований процес оволодіння систематизованими знаннями про природу, людину, суспільство, культуру та виробництво засобами пізнавальної і практичної діяльності, результатом якого є інтелектуальний, соціальний і фізичний розвиток особистості, що є основою для подальшої освіти і трудової діяльності»¹. Вона спрямована на забезпечення всебічного розвитку особистості шляхом навчання та виховання, які ґрунтуються на загальнолюдських цінностях та принципах. Для того аби вирішити виклики, які стояли перед освітою у 2018/2019 навчальному році в Україні було впроваджено новий Державний стандарт початкової освіти, за яким розпочали навчання першокласники, що заклало початок реалізації концепції Нової української школи, яка базується на компетентнісному підході до навчання.

¹ Про освіту : Закон України від 01 січня 2021 р. № 2145-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

Формування компетентностей здобувачів освіти є необхідним в освітньому процесі. Традиційний шлях забезпечення якості освіти за рахунок подальшого збільшення обсягу інформації стає неефективним. У пріоритеті виступає формування ключових компетентностей як основної одиниці виміру освіченості людини. При цьому увага акцентується на результатах навчання, які розглядаються не лише як сума знань, умінь, навичок, а й здатність діяти в різних ситуаціях на основі сформованих ставлень та цінностей.

1. Забезпечення безперервності у формуванні громадянських та соціальних компетентностей в Новій українській школі

Сучасна людина звикла жити в системі інформаційного простору і не може бути осторонь інформаційних потоків, де вона самостійно отримує великий масив інформації. Успішно жити і повноцінно діяти в світі, що стрімко змінюється, пізнавати цей світ, внести в нього щось нове здатна лише та людина, яка готова вийти за межі стандартів та зони комфорту, зробити самостійний вибір і взяти на себе відповідальність. Тому зміст освіти не можна розглядати як набір інформації, відібраної та систематизованої відповідно до «наукових» уявлень. Завдання освіти – створити такі інструменти діяльності вчителя та здобувачів освіти, які зможуть удосконалювати формування ключових компетентностей Нової української школи, що мають використовуватися у різних видах пізнавальної та продуктивної діяльності. Традиційна школа формувалася на основі ЗУНів (знання-вміння-навички), але нині це не достатньо для реалізації сучасних завдань освіти. Так чи інакше здобувачів освіти потрібно не лише навчати ЗУНам, а й втілювати їх на практиці в реальних ситуаціях. Потрібно посилювати практичну складову, що має на меті цілеспрямовану діяльність, яка здійснюється як ланцюг послідовних дій та вчинків людини.

Знання, вміння та навички служать засобом пізнання навколишнього світу та забезпечують процес розвитку особистості, становлення її суб'єктної позиції, що виявляється у здатності ставити цілі та організовувати свою діяльність для їх досягнення. Значення практичної діяльності полягає в розвитку установок та ціннісних орієнтацій необхідних для відповідальної участі в житті демократичного суспільства.

Цілісність процесу формування компетентностей здобувачів освіти забезпечується створенням єдиної системи безперервної освіти. Концептуальні засади сучасної освіти передбачають реалізацію компетентнісного підходу на всіх її рівнях. Принцип безперервності виявляється у тому, що зміст освіти дошкільної, початкової, базової середньої та профільної середньої освіти орієнтовано на конкретний

віковий період та визначається ключовими компетентностями для Нової української школи.

Поняття «компетентність» було введено в науковий обіг США в середині 60-х років ХХ століття, тоді «компетентність розумілася як проста демонстрація діяльності, що змінювала поведінку здобувачів освіти під впливом зовнішніх умов»².

У психолого-педагогічній науці існує багато визначень поняття «компетентність».

У словнику іншомовних слів із серії «Словники України» знаходимо таке визначення: «компетентність (від лат. *competens* (*competentis*) – належний (відповідний), означає поінформованість, обізнаність, авторитетність»³.

В Енциклопедії освіти Національної академії педагогічних наук України за редакцією В. Кременя знаходимо визначення: «компетентність у навчанні (лат. *competentia* – коло питань, в яких людина добре розуміється) набуває молода людина не лише під час вивчення предмета, групи предметів, а й за допомогою засобів неформальної освіти, внаслідок впливу середовища тощо»⁴.

У своїх дослідженнях О. Локшина робить висновок про ідеї компетентності в європейській освіті та зазначає: «Компетентнісна модель стандартів передбачає опис результатів навчання у форматі компетентностей»⁵.

Автори підручника «Громадянська освіта та методика її навчання» визначають компетентність працівника як: «ступінь його кваліфікації, що дає змогу успішно вирішувати поставлені перед ним задачі, якісно і безпомилково виконувати свої функції як у звичайних, так і в екстремальних умовах, успішно освоювати нове і швидко адаптуватися до умов, що змінюються»⁶.

Ще одне важливе визначення компетентності дає нам Європейська рамка компетентностей для культури демократії: «Термін «компетентність» може використовуватися по-різному. По-перше, у буденному розумінні – як синонім здібності загалом, по-друге, у більшості технічному розумінні, характерному професійній освіті та

² Hager P. & White P. Is there a cogent philosophical argument against competency standards? *Philosophy of Education: Major Themes in the Analytic: Problems of Educational Content and Practices*, 1998. Vol. 4. Florence, KY, USA: Routledge. P. 399.

³ Морозов С., Шкарапута Л. Словник іншомовних слів. Київ : Довіра, 2002. С. 282.

⁴ Кремень В. Енциклопедія освіти. (Ред.). Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 408

⁵ Локшина О. І. Зміст шкільної освіти в країнах Європейського Союзу: теорія і практика (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.): [монографія]. Київ : Богданова А.М., 2009. С. 260.

⁶ Громадянська освіта та методика її навчання : Підручник для студентів педагогічних закладів вищої освіти / За загальною редакцією Т. В. Бакка, Т. В. Мелещенко. К. : УОВІС «Оріон», 2019. С. 225.

підготовці, по-третє – на позначення здатності відповідати складним вимогам у певному контексті. Для Рамки термін «компетентність» визначається як здатність мобілізувати та застосовувати відповідні цінності, ставлення, уміння, знання та/або розуміння, щоб належним чином ефективно реагувати на вимоги, виклики та можливості, що виникають у певному середовищі»⁷.

Проаналізувавши Європейську рамку компетентностей для культури демократії, визначаємо, що модель рамки компетентностей для життя в культурі демократії містить 20 компонентів, що описані в чотирьох блоках: «цінності (повага людської гідності та права людини; визнання цінності демократії); ставлення (відкритість до інших культур, переконань і світогляду інших людей; повага; громадянська свідомість; відповідальність; впевненість у собі; прийняття невизначеності та неоднозначності), вміння (уміння самостійно вчитися, аналітичне та критичне мислення; вміння слухати та спостерігати; емпатія; гнучкість та вміння адаптуватися; мовні, комунікативні вміння та багатомовність; уміння співпрацювати; уміння вирішувати конфлікти) та знання і критичне розуміння (знання самого себе та критична самооцінка; знання та критичне розуміння світу: політики, права, прав людини, культури, релігії, історії, ЗМІ (мас-медіа), економіки та іншого)»⁸.

У системі освіти України згідно Закону України «Про освіту» (стаття 12) визначено ключові компетентності, необхідні кожній сучасній людині для успішної життєдіяльності. Серед них особливе місце займають громадянські та соціальні компетентності, що «пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей»⁹.

Ключові компетентності визначені також у Державному стандарті початкової освіти, серед яких виділено громадянські та соціальні компетентності, що пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, усвідомленням рівних прав і можливостей, що передбачають: «спроможність діяти як відповідальний громадянин та брати повноцінну участь у громадському та суспільному житті, зокрема школи та класу, спіраючись на розуміння соціальних, економічних і політичних понять та сталого розвитку, критичне оцінювання основних подій національної, європейської та світової історії, а також повагу до прав людини та

⁷ Рамки компетентностей для культури демократії: у 3 т. Європейський центр ім. Вергеланда, 2018. Т. 1. С. 32.

⁸ Рамки компетентностей для культури демократії: у 3 т. Європейський центр ім. Вергеланда, 2018. Т. 1. С. 38.

⁹ Про освіту : Закон України від 01 січня 2021 р. № 2145-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

верховенства права, цінування культурного розмаїття різних народів та ідентифікацію себе як громадянина України; виявлення поваги до інших та толерантності, уміння конструктивно співпрацювати, співчувати та діяти в конфліктних ситуаціях, зокрема пов'язаних з різними проявами дискримінації. Дбайливе ставлення до особистого, соціального і фізичного добробуту та здоров'я, дотримання здорового способу життя; розуміння правил поведінки і спілкування, що є загальноприйнятими в різних спільнотах і середовищах, спроможність діяти в умовах невизначеності та багатозадачності»¹⁰.

Безперервність у формуванні громадянських та соціальних компетентностей закладено в основі Державного стандарту базової середньої освіти: «...спроможність діяти як відповідальний громадянин, брати участь у громадському та суспільному житті, зокрема закладу освіти і класу, спираючись на розуміння загальнолюдських і суспільних цінностей, соціальних, правових, економічних і політичних принципів, ідей сталого розвитку суспільства, співіснування людей та спільнот у глобальному світі, критичне осмислення основних подій національної, європейської та світової історії, усвідомлення їх впливу на світогляд громадянина та його самоідентифікацію; виявлення поваги до інших, толерантність, уміння конструктивно співпрацювати, співпереживати, долати стрес і діяти в конфліктних ситуаціях, зокрема пов'язаних з різними проявами дискримінації; дбайливе ставлення до особистого, соціального здоров'я, усвідомлення особистих відчуттів і почуттів, здатність дослухатися до внутрішніх потреб; дотримання здорового способу життя; розуміння правил поведінки та спілкування, що є загальноприйнятими в різних спільнотах і середовищах та ґрунтуються на спільних моральних цінностях; спроможність діяти в умовах невизначеності та багатозадачності»¹¹.

Загалом громадянські та соціальні компетентності Нової української школи направлені готувати до ефективної та конструктивної участі у житті громадянського суспільства, успішної взаємодії з іншими, мирного співіснування та поцінування соціокультурного різноманіття, солідарності та рівності на основі поваги до прав людини і демократичних цінностей. Для їх формування потрібні певні передумови: демократична політична система, громадянське суспільство, демократичне освітнє середовище, власні установки та переконання. Результатом розвитку громадянських та соціальних

¹⁰ Державний стандарт початкової освіти: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 21.02.2018 р. № 87. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF#Text>

¹¹ Державний стандарт базової середньої освіти: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 р. № 898. [Електронний ресурс]. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/derzhavni-standarti>

компетентностей є вміння людей жити в сучасній державі, взаємодіяти з державними інститутами та інститутами громадянського суспільства, відстоювати права громадян, пропагувати демократичні цінності, принципи і правила суспільного життя, що складає громадянськість особистості. Громадянськість – це свідоме й активне виконання громадянських обов’язків, розумне використання своїх громадянських прав. Це сукупність якостей громадянина, що передбачає зрілість політичної та правової свідомості, почуття патріотизму, причетності до історичної долі своєї батьківщини та долі її народу, усвідомлення себе повноправним членом спільноти та країни. Такі якості необхідні для свідомого вибору життєвої позиції і включають совість, гідність, суспільну активність, національну самосвідомість, соціальну відповідальність та активну громадянську позицію.

Отже, громадянські та соціальні компетентності тісно пов’язані з універсальними вміннями та здібностями, які проявляються у різних сферах життєдіяльності особистості. Їх формування є сукупність готовності до дій, що дозволяють активно, відповідально та ефективно реалізовувати весь комплекс громадянських прав і свобод у демократичному суспільстві. Основними засобами формування громадянських та соціальних компетентностей здобувачів освіти у сучасній школі є безперечними демократичними цінностями: освоєння ними способів та прийомів практичної діяльності, пошуку та аналізу інформації, вирішення конфліктів, спілкування, прийняття рішень, соціальна згуртованість, солідарність, залучення до волонтерської діяльності.

2. Зміст історії та громадянської освіти для забезпечення формування громадянських та соціальних компетентностей здобувачів освіти Нової української школи

Основним підґрунтям формування громадянських та соціальних компетентностей в освіті виступають предмети громадянської та історичної галузі Державного стандарту базової середньої освіти, які дають здобувачам освіти систематичне уявлення про людину, навколишнє середовище, державу та суспільство.

У стандарті базової середньої освіти (5 – 9 класи) новим є те, що не зазначено конкретного змісту вивчення окремих предметів, а запропоновано змістові лінії «Людина і природа. Людина і світ матеріальних речей. Людина і суспільство. Людина і влада. Людина і світ уявлень та ідей». Ці змістові лінії можуть бути реалізовані через усі сюжети чи теми національної, європейської, світової історії та громадянської освіти. Громадянознавчий компонент присутній як на рівні окремих понять, так і на рівні відповідних запитань і завдань, які дозволять досягти визначених Державним стандартом обов’язкових результатів навчання.

Тобто, в новому стандарті замість засвоєння традиційного змісту передбачається першочергове завдання формування громадянської, соціальної, культурної та інших ключових компетентностей громадянської та історичної освітньої галузі.

Змістові лінії знайшли конкретизацію в окремих предметах у модельних програмах зокрема: «Вступ до історії України та громадянської освіти» для 5 класу, інтегрований курс «Україна і світ, вступ до історії та громадянської освіти» для 5-6 класів.

У 5 класі «Вступ до історії України та громадянської освіти» та 5-6 класі «Україна і світ, вступ до історії та громадянської освіти» спрямовані на формування ключових компетентностей, особливо громадянських та соціальних, необхідних для соціалізації та громадянської активності здобувачів освіти, самореалізації, безперервності навчання на рівні профільної освіти або здобуття професії, шанобливого ставлення до національних і культурних цінностей українського народу, необхідність розуміти взаємодії між глобальними, загальноукраїнськими й локальними процесами.

Під час вивчення інтегрованого курсу «Вступу до історії України та громадянської освіти» у 5 класі та інтегрованого курсу «Україна і світ, вступ до історії та громадянської освіти» у 5-6 класі передбачено продовження розвитку компетентностей, які сформовані в початковій школі. Дотримуючись принципу безперервності, до модельної навчальної програми введено всю кількість очікуваних результатів навчання та розподілено їх за темами. За логікою ці результати у 5 класі досягаються на базовому рівні, а у 6 продовжують поглиблюватися. Тематика побудована на основі поступового розширення уявлень здобувачів освіти про громадянське суспільство і його історію: я в суспільстві, часі й просторі – джерела пізнання суспільства – моя громада та її історія – моя країна та її історія¹².

У програмах закладено очікувані результати, що включають уміння та ставлення. Серед умінь в результаті вивчення здобувачі освіти будуть: детально описувати та характеризувати в цілому себе й інших осіб за різними ознаками (інтереси, світогляд тощо); гнучко та конструктивно взаємодіяти з новими людьми, адаптуватися до нових місць та ситуацій;

¹² Модельна навчальна програма «Вступ до історії України і громадянської освіти. 5 клас» для закладів загальної середньої освіти (авт. Бакка Т.В., Желіба О.В., Мелешенко Т.В., Щупак І.Я). «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» наказ Міністерства освіти і науки України від 12 липня 2021 року № 795. [Електронний ресурс]. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Hromad.ta.istor.osv.hal/Vstup.do.ist.Ukr.ta.hrom.osv-5.kl.Bakka.ta.in.10.08.pdf>

визначати способи власної співучасті в житті родини, суспільства та держави; застосовувати порядок дій у випадку порушення прав дитини та наводять приклади протидії порушенням прав людини; ідентифікувати локальні, регіональні, національно-культурні спільноти, співвідносячи себе з ними; розпізнавати випадки дискримінації (зокрема утисків), булінгу (цькування) та визначати їх наслідки для особи і групи осіб, до якої ця особа належить; реалізовувати власну співучасть в житті класу/закладу освіти/місцевої спільноти тощо¹³.

Серед ставлень з модельних програм виділяємо наступні: поводитися з повагою до гідності інших осіб; виявляти порушення права на особистий простір і протидіяти цьому; визнавати відповідальність за свою поведінку, якщо вона призводить до порушення гідності інших людей; конструктивно реагувати на випадки утисків, насилля та вияви нерівності або несправедливості, не замовчують їх; беруть участь у виборах до органів самоврядування закладу освіти, аналізують та оцінюють їх роботу; демонструвати сміливість та рішучість в обстоюванні справедливості в середовищі закладу освіти з дотриманням прав інших учасників освітнього процесу; пояснювати вплив вчинків окремої людини на її найближче оточення, місцеву громаду, Україну та світ; спільно з однолітками усвідомлено брати участь у громадських заходах; обговорювати важливість поваги прав людини всіма людьми; переконувати інших у перевагах поведінки, заснованої на повазі до прав людини і поваги до гідності людини тощо¹⁴.

Здобувачі освіти, які навчаються у 7-11 класах працюють у рамках Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти 2011 року. Реалізація завдання формування громадянських та соціальних компетентностей відображена в оновлених і затверджених

¹³ Модельна навчальна програма «Вступ до історії України і громадянської освіти. 5 клас» для закладів загальної середньої освіти (авт. Бакка Т.В., Желіба О.В., Мелещенко Т.В., Щупак І.Я). «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» наказ Міністерства освіти і науки України від 12 липня 2021 року № 795. [Електронний ресурс]. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Hromad.ta.istor.osv.hal/Vstup.do.ist.Ukr.ta.hrom.osv-5.kl.Bakka.ta.in.10.08.pdf>

¹⁴ Модельна навчальна програма «Вступ до історії України і громадянської освіти. 5 клас» для закладів загальної середньої освіти (авт. Бакка Т.В., Желіба О.В., Мелещенко Т.В., Щупак І.Я). «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» наказ Міністерства освіти і науки України від 12 липня 2021 року № 795. [Електронний ресурс]. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Hromad.ta.istor.osv.hal/Vstup.do.ist.Ukr.ta.hrom.osv-5.kl.Bakka.ta.in.10.08.pdf>

влітку 2022 р. навчальних програмах предметів «Історія України», «Всесвітня історія» для 6 – 11 класів та інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ» (10 клас). У програми внесено суттєві зміни на основі сучасної методології історії, з урахуванням нових історіографічних напрацювань, а також політичних, економічних, соціальних і культурних викликів, які виникли у зв'язку з повномасштабною збройною агресією росії проти України.

В «Інструктивно-методичних рекомендаціях щодо організації освітнього процесу та викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2022/2023 навчальному році», розроблених і прийнятих МОН України зазначено, що «українська історична освіта має послідовно продовжувати формування в учнівства української історичної пам'яті, патріотизму та розуміння єдності України та українського народу з Європою та європейськими демократичними цінностями»¹⁵. Тому в новій редакції програми визначені дещо інші, ніж раніше пріоритети, змінені трактування деяких подій та явищ, розставлені нові акценти. Тобто, формуванню відчуття українськими здобувачами освіти своєї приналежності до європейської цивілізації, до європейських цінностей в новій редакції програми приділено належне місце, а це одна з важливих складових громадянської компетентності.

Наведемо приклади з програми. Для розуміння єдності України та Європи в епоху Середньовіччя, яка вивчається у 7 класі, важливо звернути увагу на те, що Велике князівство Литовське та Польське королівство включали українські землі, де проживало українське населення, тому їхня історія є історією не тільки Литви, Польщі тощо, але й історією України. Так, у програмі з курсу «Історія України» сказано, що здобувачі освіти мають розуміти «Інкорпорацію руських земель до складу Великого князівства Литовського, Польського королівства та інших держав. Русь як окремий регіон у Польському королівстві»¹⁶.

Також вони мають знати, що український народ зробив значний внесок у розвиток цих державних утворень і має право на історичну й культурну спадщину нарівні з іншими народами, які туди входили. Так в програмі сказано, що здобувачі освіти мають «уміти встановити цивілізаційні здобутки русько-українського суспільства в

¹⁵ Інструктивно-методичні рекомендації щодо організації освітнього процесу та викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2022/2023 навчальному році//Історія в рідній школі. Науково-методичний журнал № 4-6 2022 с. 20.

¹⁶ Всесвітня історія. Історія України. (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. С. 58.

Середньовіччі; визначити внесок русько-українського суспільства IX–XV ст. в загальноєвропейську культурну спадщину»¹⁷. Крім того згадані державні утворення можна розглядати як спроби створення перших європейських союзів, їх також можна зіставляти і порівнювати з імперією Карла Великого та ін.

У 7 класі також пропонується встановити (на основі витягів з тексту документа) цінність «Великої хартії вольностей» для сучасних європейців, її значення для становлення європейської правової культури¹⁸.

У програмі з історії України для 8 класу автори пропонують, щоб здобувачі освіти розуміли «Статус українських земель у складі Польського королівства, Великого князівства Литовського, Священної Римської та Османської Імперій», а також «місце українських земель в економічній системі Речі Посполитої та Європи» в XVI ст. – першій половині XVII ст.¹⁹ Дуже важливим внеском у формування громадянської компетентності є одне з запропонованих у програмі завдань для практичних і творчих робіт, а саме: «Виокремити у витягах з Литовських статутів норми, де втілено ідеї рівності вільних людей перед законом, особистої недоторканності, юридичного захисту прав вільної («шляхетної») особи, особистої відповідальності перед законом»²⁰. Тим самим автори програми наголошують, що українці, як і інші вільні жителі Великого князівства Литовського користувалися правом особистої відповідальності перед законом, юридичного захисту та недоторканності «шляхетної» особи. У наших здобувачів освіти поступово мають формуватися поняття про особисті права та свободи, які має захищати держава.

¹⁷ Всесвітня історія. Історія України. (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. С. 61.

¹⁸ Всесвітня історія. Історія України. (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. С. 41.

¹⁹ Всесвітня історія. Історія України. (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. С. 82.

²⁰ Всесвітня історія. Історія України. (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. С. 84.

Ця ж лінія про недоторканість прав особистості продовжується й розвивається в 9 класі як в програмі з історії України так і, особливо, в програмі з всесвітньої історії. Наприклад, в розділі про Французьку революцію автори програми передбачають орієнтовні завдання для практичних і творчих робіт, одне з яких сформульовано у такий спосіб: «Утвердження принципів громадянського рівноправ'я: від Декларації прав людини і громадянина до Цивільного кодексу Наполеона»²¹. В другому розділі програми з всесвітньої історії сказано, що здобувачі освіти мають навчитися простежувати «становлення парламентської демократії в Європі»²². А в програмі з історії України для 9 класу акцентовано увагу на тому, що здобувачі освіти мають вміти «Проаналізувати (усно або письмово) програмні документи Кирило-Мефодіївського братства з позиції формування прав і свобод людини»²³, та підготувати доповідь на тему: «Правозахисні аспекти в діяльності лідерів українського національного руху»²⁴.

В 9 класі продовжується й формування європейськості як важливого елементу громадянської компетентності здобувачів освіти. Так в програмі з всесвітньої історії ставиться завдання, що здобувачі освіти мають уміти визначити: «взаємопов'язаність і взаємозалежність процесів господарського, соціального, політичного і культурного розвитку українського та інших європейських суспільств у ХІХ ст.»²⁵.

У старшій школі, зокрема в 10-му класі, процес формування громадянської компетентності продовжується на основі новітнього

²¹ Всесвітня історія. Історія України. (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. С. 100.

²² Всесвітня історія. Історія України. (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. С. 102.

²³ Всесвітня історія. Історія України. (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. С. 115.

²⁴ Всесвітня історія. Історія України. (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. С. 125.

²⁵ Всесвітня історія. Історія України. (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. С. 108.

матеріалу і набуває нових обрисів. Зокрема в 10-му класі мова йде про боротьбу демократії та тоталітаризму в різних сферах суспільного життя. В цьому сенсі на уроках з всесвітньої історії пропонується провести практичну роботу на одну з тем: «Тоталітарні режими: державний контроль над публічним життям і суспільною свідомістю», або «Комуністичний тоталітаризм: світоглядне наповнення і спрямованість»²⁶, а на уроках з історії України звернути увагу на «порушення прав людини за ширмою декларованих свобод» в Україні у 30-х рр. ХХ ст.²⁷.

В 11 класів в програмі з всесвітньої історії звертається увага на такі важливі документи, як «Загальна декларація прав людини» (1948 р.) і міжнародні пакти про права людини (1966 р.), які склали основи сучасного міжнародного права²⁸. Здобувачі освіти мають не тільки знати їх зміст, але й використовувати на практиці. Значне місце в програмі приділено проблемі «Зміцнення демократії на Заході після Другої світової війни: розширення прав людини»²⁹. Зокрема окремо виділяються проблеми «Руху афроамериканців за свої права» та «Боротьби за права конфесійних, мовних і сексуальних меншин»³⁰. Здобувачі освіти мають вміти проаналізувати їхні причини, специфіку та наслідки.

В оновленій програмі з історії України для 11 класу передбачено повний (окремим навчальним блоком) розгляд російсько-української війни, що розпочалася в 2014 році. Наголошується на геноцидних діях політичного керівництва і російського війська щодо українців,

²⁶ Всесвітня історія. Історія України. (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. С. 138

²⁷ Всесвітня історія. Історія України. (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. С. 161.

²⁸ Всесвітня історія. Історія України. (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. С. 174.

²⁹ Всесвітня історія. Історія України. (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. С. 176.

³⁰ Всесвітня історія. Історія України. (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. С. 176.

національному опорі проти агресії російської федерації та міжнародній підтримці України.

Оновлено перелік термінів/понять, як-от: «присвоєння суверенітету» (у значенні привласнення, захоплення суверенітету УСРР союзним центром), «руській мір», «рашизм»; замість вислову «політика русифікації» застосовано вислів «політика російщення»³¹, який точніше відбиває сутність явища і процесу; уточнено контекст застосування поняття «колабораціонізм»³².

Соціальна компетентність формується також починаючи з основної школи. Так, у програмі з історії України для 7 класу здобувачам освіти пропонується під час практичної роботи: «Порівняти (за відомостями з наданих учительською/учителем джерел) правовий статус і повсякденне життя на теренах сучасної України в XIV – XV ст. представників різних станів і етносів». А у програмі з історії України для 8 класу мова йде про: «Соціальну структуру населення українських земель у XVI – першій половині XVII ст.(стани: шляхта, міщани, духовенство, селяни). Шляхетське судочинство. Селяни та їхнє становище: кріпацтво чи підданство? Елементи самоврядування. Міста як простір взаємодії різних станів, етнічних і релігій– них груп. Господарське життя міст: цехи, торгівля»³³. В тій же програмі окремо розглядаються «Соціальні групи в середовищі козацтва. Міста і їхні спільноти, практики самоврядування».

У програмі з всесвітньої історії здобувачам освіти під час практичної роботи пропонується «Описати (на основі джерел) становище жінок і дітей у країнах Західної Європи в XVI–XVIII ст.»

В 9 класі в програмі з історії України виділяються теми про «Житло і побут дворян (шляхтичів), купців, міщан, селян. Одяг. Гігієна. Емансипація селянства. Становище жінки»³⁴.

³¹ Всесвітня історія. Історія України. (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. С. 196.

³² Всесвітня історія. Історія України. (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. С. 206.

³³ Всесвітня історія. Історія України. (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. С. 82.

³⁴ Всесвітня історія. Історія України. (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. С. 118.

У програмі з всесвітньої історії для 10-го класу, розвиваючи соціальну та гендерну компетентності автори програми пропонують виконати навчальний проект на тему: «Жінки у війнах і революціях початку ХХ ст. (соціальні статуси і життєві долі)»³⁵.

В 11 класі формуванню соціальної компетентності приділено значну увагу. Зокрема у відповідності до програми з всесвітньої історії молодь має набути вмінь «порівнювати зміст і характер праці, а також соціальну структуру модерного (індустріального) та постмодерного (інформаційного) суспільств»; визначати «соціальні наслідки НТР»; а також знати основні етапи розвитку «систем соціального забезпечення»³⁶.

Автори оновлених у 2022 році програм з історії України та всесвітньої історії заклали значний фундамент для формування громадянської та соціальної компетентностей учнівської молоді як важливих ознак сучасної особистості.

Узагальненням суспільствознавчих предметів, які здобувачі освіти вивчали починаючи з початкової школи є «Громадянська освіта» в 10 класі. Як зазначено в програмі: «важливість шкільної громадянської освіти зумовлена політичними реаліями та соціальним замовленням українського суспільства, визначенням спільних для громадян демократичних цінностей і національних ідеалів, участю України в загальносвітових та європейських політичних, економічних і соціокультурних процесах»³⁷.

Цей предмет спрямований на глибше розуміння таких понять як: демократія, демократичні цінності та принципи; права людини; верховенство права; економіка; соціокультурна багатоманітність; ефективна комунікація; стереотипи, дискримінація, конфлікти; медіа і демократія, свобода, етика і відповідальність; інтеграція, глобалізація, міграція тощо. Громадянські та соціальні компетентності визначені на теоретико-методологічному рівні, що характеризується глибокими

³⁵ Всесвітня історія. Історія України. (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: НREC PRESS, 2022. С. 133.

³⁶ Всесвітня історія. Історія України. (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: НREC PRESS, 2022. С. 185.

³⁷ Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти «Громадянська освіта» (інтегрований курс) 10 клас. Затверджено та надано гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року № 698). [Електронний ресурс]. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/navchalna.programa.2022.hromadyanska.osvita-10.pdf>

науковими постулатами та сучасними підходами. Зважаючи на реалії сьогодення, а саме агресію росії проти України, скоєння злочинів проти людяності, порушення прав людини під час збройних конфліктів, програма була доповнена актуальними темами. Зокрема, включено такі поняття як громадянська ідентичність; права людини та права дитини в умовах збройного конфлікту; забезпечення та захист прав людини та прав дитини в умовах збройного конфлікту; міжнародне гуманітарне право; війна як найжорсткіший прояв збройного конфлікту; економіка в умовах воєнного стану; загрози сучасному світу; збройна агресія РФ проти України як виклик світовому порядку та демократичним цінностям; міжнародна солідарність.

Отже, уроки з історії та громадянської освіти мають стати тим місцем, де відбувається аналіз досвіду громадянської дії та поведінки, яка допомагає через знання минулого вплинути на майбутнє країни. Нова українська школа має стати дзеркалом життя суспільства у демократичному середовищі. Досвід, який набудуть здобувачі освіти в стінах закладу освіти має стати їм в нагоді та навчити відповідати на складні запитання, вирішувати суперечності в комунікації, проявляти лідерські якості, визначати власні цінності та ставлення до себе та до інших.

ВИСНОВКИ

Одним із важливих напрямів роботи закладів загальної середньої освіти є створення умов для формування громадянських та соціальних компетентностей здобувачів освіти. Наразі вони формуються переважно під час освоєння суспільствознавчих навчальних предметів таких як історія та громадянська освіта. Зміни в шкільних програмах цих предметів викликані навчанням в умовах війни, вносять корективи у їх зміст. Теоретичний аналіз проблеми формування громадянських та соціальних компетентностей в процесі вивчення шкільних предметів історії та громадянської освіти показав, що компетентнісний підхід сьогодні є важливим для формування особистості людини і громадянина.

Формування громадянського суспільства України визначається наявністю активних громадян, які знають своє минуле та сучасність, мають історичну пам'ять, гідність, національну свідомість та поважають гідність інших, що вказує на нашу приналежність до цивілізованого демократичного світу. Цей фактор визначає стратегічний вектор розвитку України на шляху до модернізації освіти у відповідності з сучасними суспільними запитами і викликами світової спільноти.

Отже, громадянські та соціальні компетентності розглядають як ключові компетентності особистості, що формуються протягом життя. Вони націлені на необхідність свідомого вибору життєвої позиції, що характеризується такими людськими якостями як: совість, гідність,

суспільна активність, національна самосвідомість, соціальна відповідальність, патріотизм та активна громадянська позиція.

АНОТАЦІЯ

Розкрито актуальність формування громадянських і соціальних компетентностей здобувачів освіти Нової української школи при вивченні змісту історії та громадянської освіти. Ці акценти пропонуються для формування світоглядних принципів та ціннісних орієнтирів, почуття власної гідності, знання своєї історії в контексті світової, уміння комунікувати та взаємодіяти з іншими людьми, знання законів та прав людини, почуття відповідальності вирізняють свідомого та активного учасника життя в демократичному суспільстві. Перераховані показники є прикладом добре сформованих громадянських та соціальних компетентностей.

Автори акцентують увагу на теоретичному дослідженні громадянських та соціальних компетентностей, на передумовах їх формування, на термінологічному впорядкуванні понять та термінів на основі законодавчої й нормативної баз України, на комплексі завдань для формування громадянських та соціальних компетентностей здобувачів освіти Нової української школи при вивченні історії та громадянської освіти.

Визначено, що життя в умовах війни змінило пріоритети вивчення суспільствознавчих предметів і тому програми з історії та громадянської освіти були переглянуті та доповнені новим змістом, що включають нові теми, які посилюють формування громадянських та соціальних компетентностей.

У дослідженні щодо впливу змісту історії та громадянської освіти на формування громадянських та соціальних компетентностей здобувачів освіти Нової української школи акцентується увага на теоретичному рівні дослідження громадянських і соціальних компетентностей та змісті предметів громадянської та історичної галузі Державного стандарту базової середньої освіти для формування громадянських і соціальних компетентностей здобувачів освіти Нової української школи.

Література

1. Всесвітня історія. Історія України. (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. 260 с.
2. Громадянська освіта та методика її навчання : Підручник для студентів педагогічних закладів вищої освіти / За загальною редакцією Т. В. Бакка, Т. В. Мелешенко. К. : УОВЦ «Оріон», 2019. 320 с.
3. Державний стандарт базової середньої освіти: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 р. №898. [Електронний

ресурс]. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/derzhavni-standarti>

4. Державний стандарт початкової освіти: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 21.02.2018 р. №87. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF#Text>

5. Інструктивно-методичні рекомендації щодо організації освітнього процесу та викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2022/2023 навчальному році//Історія в рідній школі. Науково-методичний журнал № 4-6 2022 с. 2-33.

6. Кремень В. Енциклопедія освіти. (Ред.). Київ : Юрінком Інтер, 2008. 608 с.

7. Локшина О. І. Зміст шкільної освіти в країнах Європейського Союзу: теорія і практика (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.): [монографія]. Київ : Богданова А.М, 2009. 404 с.

8. Модельна навчальна програма «Вступ до історії України і громадянської освіти. 5 клас» для закладів загальної середньої освіти (авт. Бакка Т.В., Желіба О.В., Мелещенко Т.В., Щупак І.Я). «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» наказ Міністерства освіти і науки України від 12 липня 2021 року № 795. [Електронний ресурс]. URL: <http://surl.li/cixph>

9. Морозов С., Шкарапута Л. Словник іншомовних слів. Київ : Довіра, 2002.

10. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти «Громадянська освіта» (інтегрований курс) 10 клас. Затверджено та надано гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року № 698). [Електронний ресурс]. URL: <http://surl.li/ctvch>

11. Про освіту : Закон України від 01 січня 2021 р. № 2145-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

12. Рамки компетентностей для культури демократії: у 3 т. Європейський центр ім. Вергеланда, 2018. Т. 1. 89 с.

13. Hager P. & White P. Is there a cogent philosophical argument against competency standards? *Philosophy of Education: Major Themes in the Analytic: Problems of Educational Content and Practices*, 1998. Vol. 4. Florence, KY, USA: Routledge.

Information about the authors:

Bakka Tamara Volodymyrivna,

Candidate of Pedagogical Sciences,

Associate Professor at the Department of Methodology and

Methods of Social Disciplines

Ukrainian State Mykhailo Dragomanov University

6, Osvity str., Kyiv, 03037, Ukraine

Bohomaz Oksana Yuriiivna,
Doctor of Philosophy Field of Study Education/Pedagogy,
Lecturer at the Department of of Methodology and
Methods of Social Disciplines
Ukrainian State Mykhailo Dragomanov University
6, Osvity str., Kyiv, 03037, Ukraine

Ladychenko Tetiana Viacheslavivna,
Candidate of Historical Sciences,
Professor, Chief at the Department of Methodology
and Methods of Social Disciplines
Ukrainian State Mykhailo Dragomanov University
6, Osvity str., Kyiv, 03037, Ukraine

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ІДЕЇ ЛЮДСЬКОЇ ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ В ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Бурдоносова М. А.

ВСТУП

Проблема таких складних та багатогранних явищ, як людська честь та гідність, споконвіків привертала велику увагу людства. Сьогодні ж вона досить актуальна через кардинальні зміни сучасного соціуму, зокрема українського. Повага до людської честі та гідності є фундаментальною загальносоціальною цінністю, закріплення якої в правових нормах наповнює змістом всю систему прав та свобод людини. Водночас, честь та гідність мають важливе значення для забезпечення прав людини та формально закріплюються у конституціях різних країн, але фактично стають реальним лише тоді, коли вони гарантують реалізацію інших прав і свобод громадян.

Уявлення про честь та гідність особи виходять з принципу рівності всіх людей та інших суб'єктів права у моральному відношенні, відіграючи роль важливих морально-етичних стимулів поведінки особи. Честь і гідність виступають умовними оцінками морально-етичних якостей людини «зовні» і «зсередини», як дві сторони однієї медалі. Вони вказують не лише ті якості, що характеризують людину в даний момент, але й формують ідеальний образ людини, якою вона має бути, до якого ідеалу має прагнути, щоб стати людиною честі гідної поваги.

При цьому повноцінне втілення ідеї людської гідності в умовах політичної організації суспільства та функціонування правової держави досі є предметом наукової дискусії, оскільки складним виявляється знаходження балансу у дотриманні прав окремого індивіда, різних суспільних груп та держави як організації влади (з наявністю апарата управління та примусу)¹.

Актуальності набуває детальне дослідження західноєвропейських та американських поглядів на цю проблематику, із застосуванням методу порівняльно-правового аналізу, інтеграції та гармонізації підходів до розуміння поваги до людської честі та гідності, оскільки за часи існування Радянського Союзу сприйняття людської гідності порівняно, наприклад, з європейським баченням було жорстко викривлене. Таким воно, здебільшого, залишається і сьогодні. Як наслідок – проблема

¹ Бурдоносова М. А. Зародження ідеї людської гідності в праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. №1/2023. С. 550.

розуміння людської гідності майже не вивчена вітчизняними науковцями, тому є цариною для дослідження².

Інформаційна епоха відкрила людству раніше не відомі види діяльності, нові професії, безліч способів отримання та збереження даних, швидкий обмін інформацією, альтернативні способи фінансових операцій. Все це ставить питання про необхідність здійснення нової діяльності в рамках правових норм з дотриманням принципів людської рівності та гідності. Це і пояснює актуальність звернення до філософсько-правових ідей людської честі та гідності, дослідження їх зародження та розвитку в різні епохи.

Питанням впорядкування дотримання людської честі та гідності у правових та релігійних приписах займалися такі античні філософи як: Гомер, Гесіод, Арістотель, Платон, Сенека, Ульпіан, Полібій, Цицерон та ін.

За часів Середньовіччя дослідження зазначених питань можна знайти у роботах Фоми Аквінського, у Салічній правді, Великій Хартії Вольностей. Окремо слід виділити важливі документи часів Київської Русі «Слово про Закон і Благодать», «Житіє Феодосія Печерського», Церковний статут Володимира Великого, Устав князя Ярослава про церковні суди, де певні аспекти дотримання людської гідності закріплювалися у офіційних документах.

За епохи Просвітництва до цих питань зверталися такі вчені та філософи як Т. Гоббс, Б. Спіноза, Д. Локк, Ш. Монтеск'є, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, чії ідеї далі розвивали І. Бентам, Г. Гегель, Г. Спенсер та ін. Людська честь та гідність займають чільне місце в філософсько-етичних роздумах С. К'єркегора, Г. Марселя, Б. Мандевіля, П. Тілліха та ін.

1. Теоретико-методологічні підходи до визначення понять «честь» та «гідність» людини

Людська гідність є сутнісною рисою людини, яка визначає своєрідність моральної свідомості та основні принципи людського співжиття, а тому її дослідження може здійснюватися в межах антропології, соціології, етики та соціальної філософії, крім того вона є базовим елементом розуміння прав та свобод людини у праві. Для дослідження людської гідності ефективним є міждисциплінарний підхід, який передбачає не тільки синтез правил дослідження чи техніки дослідницької роботи з джерелами, а й теоретичні ідеї та принципи, що визначають шляхи дослідження об'єкта.

² Дучак Б. Л. Людська гідність у праві. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки*. Том 200, 2017. С. 47.

Важливе значення у процесі дослідження ідеї гідності мають наступні принципи: історизму (розгляд ідеї гідності з урахуванням конкретних соціокультурних умов певної епохи, в динаміці її змісту та взаємозв'язку з іншими ідеями); системності (аналіз ідеї гідності як складової філософських систем зі своїми закономірностями становлення та розвитку); інтегративності у зв'язку з філософською діалектикою (всебічне вивчення явищ і процесів, особливостей їх функціонування, взаємозв'язку, відношення і взаємодії з погляду єдності їхніх передумов); критичного аналізу (аргументований аналіз філософських уявлень про гідність з одночасним усвідомленням, що вони можуть лише певною мірою розкривати зміст абсолютної істини та містити не тільки сильні, а й слабкі сторони). Поєднання культурно-історичного та парадигмального підходів, дає можливість дослідити особливості тлумачення гідності у різні історичні періоди, в різних соціокультурних середовищах³. Водночас, варто наголосити на важливості принципу об'єктивності, завдяки якому зводиться до мінімуму суб'єктивна інтерпретація різних джерел та соціокультурних подій і фактів. Особливого значення цей принцип набуває в процесі дослідження антропологічної та етичної проблематики.

Людська гідність як комплексна цінність людини глибоко проникає у зміст права, а тому властивості, що характеризують людську гідність, складають онтологічну основу прав і свобод людини, її правового статусу⁴. Цікавим є підхід В. І. Розвадовського, який відзначає, що гідність це право людини, що не знає меж. Тому його не можна прирівнювати ні до фундаментальних прав людини, ні до її основоположних свобод, хоча вони й співіснують та взаємодіють між собою. Гідність як універсальне природне право, захищає всі інші права і свободи будь-якої особи, забезпечує належне ставлення до неї з боку органів державної влади, інших публічних і приватних осіб⁵.

Існує чимало наукових підходів до розуміння поняття та сутності людської гідності: вона розглядається як одна з багатьох свобод людини; гідність є позитивним правом; право людини на гідність розуміється як

³ Дойчик М. В. Ідея гідності: від античності до модерну (історико-філософський аналіз): дис. на здоб. наук. ступ. д.ф.н. Дніпро: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2019. С. 9.

⁴ Гришук О. В., Попов Д. І. Застосування природного права при здійсненні судового угляду : філософсько-правові аспекти: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2014. С. 31.

⁵ Розвадовський В. І. Людська гідність як конституційна цінність та принципи правової держави. *Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави*: збірник тез наук.-практ. конф. 19–20 жовтня 2018 р. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2018. С. 260.

засадниче щодо інших її прав, оскільки воно реалізується через одночасне застосування разом з іншими правами і свободами громадян; право на людську гідність розглядається як абсолютне, тобто таке, що охороняється від усіх інших суб'єктів права, які у зв'язку з цим співіснують у певному правовому режимі⁶.

П. М. Рабінович вказує, що гідність людини – це її достоїнство, самоцінність, тобто цінність людини як такої, самої по собі, незалежно від будь-яких біологічних чи соціальних властивостей; це моральна риса, яка відображає унікальну природу людини. Із цього випливає й засада рівності всіх людей з огляду на їх гідність. Від народження кожної людини її гідність є однаково рівною з гідністю всіх інших людей⁷. Аналогічного підходу дотримуються В. Ф. Погорілко та В. Л. Федоренко, які розуміють гідність як невід'ємне внутрішнє ставлення людини до себе як до унікальної цілісної особи⁸.

О. В. Гришук вважає, що гідність людини треба розуміти у двох значеннях: в об'єктивному – як визнання і повагу до особи з боку оточуючих, та в суб'єктивному – як усвідомлення особою свого суспільного становища⁹. Гідність відображає не лише ті якості, що становлять гідність людини в даний момент, тобто якою вона є зараз, але й формують ідеальний образ людини, якою вона має бути, до якого ідеалу має прагнути. Ця функція гідності розкривається у співвідношенні гідність людини – людська гідність, коли, з одного боку, гідність кожної конкретної людини є джерелом формування ідеалу людської гідності, а з іншого – цей ідеал впливає на кожну людину, стимулюючи її прагнення особистісного розвитку і вдосконалення¹⁰.

Філософський енциклопедичний словник визначає гідність як одну з основних позитивних ознак людини як особистості; міру ствердження в людині особистісного начала. Психологічно вона постає як належний рівень самооцінки і дійовий механізм самоконтролю, що спирається на чітке розрізнення особою припустимого і неприпустимого для неї. Як етична категорія гідність позначає загальнообов'язкове визнання самоцінності людини, її потреби і здатності бути моральним суб'єктом.

⁶ Орловський О. Я., Боднарук М. І. Людська гідність як фундаментальна цінність та першооснова соціальних прав. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право.* № 67. Ужгород: УНУ, 2021. С. 130.

⁷ Рабінович П. М. *Право людини і громадянина у Конституції України* (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків: Право, 1997. С. 29.

⁸ Погорілко В. Ф. *Конституційне право України*. Київ: Наук. думка, 2002. С. 127.

⁹ Гришук О. В. *Людська гідність у праві: філософські проблеми*. Київ: Атіка, 2007. С. 47.

¹⁰ Гришук О. В. *Філософія конституційних цінностей: монографія*. Київ: ВАІТЕ, 2019. С. 141.

В структурі особистості, як і в практичній поведінці гідність реалізується через такі чесноти, як благородство, скромність, відповідальність, критичність, вимогливість до себе та інших. Умовою формування і утвердження гідності є потреба поваги з боку інших людей, тому співвідносним щодо гідності моральним феноменом виступає честь, як безпосередній моральний вияв позитивної громадської оцінки особистості¹¹.

Особливо значущою є роль гідності як загальнолюдської цінності в обґрунтуванні прав людини, в теорії і практиці ненасилля. О. В. Грищук відмічає, що «звернення до людської гідності відбувається, як правило, коли має місце гостре розуміння грубого порушення прав людини. Яскравим прикладом цього слугує історія правової регламентації людської гідності. Зокрема на міжнародному рівні це відбулося як реакція на звірства Другої світової війни «злочини проти людства (людяності)»¹².

Ретельний аналіз різних підходів про поняття гідності, проведений В. В. Кожаном, дозволив виділити найпоширеніші дефініції досліджуваного феномена: комплексний інститут (суспільні відносини, що складаються з приводу охорони гідності особи, які в тому чи іншому обсязі є предметом регулювання кримінального, цивільного, сімейного, адміністративного та інших галузей права за домінуючої ролі конституційних положень); принцип (основа правового статусу особи, яка є сполучною ланкою всієї системи конституційних прав і свобод людини та громадянина); суб'єктивне право (особистість є повноправним суб'єктом, який може захищати свої права всіма способами і від посягань третіх осіб, і держави, зокрема оскаржуючи рішення і дії останньої)¹³.

Таким чином, більшість авторів поділяють підхід про подвійну природу людської гідності: як загального і об'єктивного явища для всіх людей (джерело прав людини, їх мета/зміст, правовий принцип, цінність) та як суб'єктивного права чи інтересу конкретної людини (гідність людини)¹⁴.

¹¹ Гідність. Філософський енциклопедичний словник. [Гол. ред.: В. І. Шинкарук]. Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, «Абрис», Київ, 2002, С. 119.

¹² Грищук О. В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: ВАІТЕ, 2019. С. 141.

¹³ Кожан В. В. Особисті права та свободи людини: загальнотеоретичне дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2016. С. 140.

¹⁴ Орловський О. Я., Боднарук М. І. Людська гідність як фундаментальна цінність та першооснова соціальних прав. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право.* № 67. Ужгород: УНУ, 2021. С. 131.

Як вже зазначалось вище, співвідносним щодо гідності моральним феноменом виступає честь, як безпосередній моральний вияв позитивної громадської оцінки особистості, категорія етики, що разом з категорією гідності розкриває історичні форми відношення людини до себе самої і відношення до неї з боку суспільства. Однак, на відміну від категорії «гідність», яка представляє площину універсального в індивідуальній моральній свідомості, категорія «честь» висвітлює в ній площину особливого, а саме диференційовану оцінку індивіда з боку суспільства, визнання його гідності. Честь як форма моральної самосвідомості санкціонує певний моральний статус людини, усталену шкалу її оцінки, враховуючи належність до тієї чи іншої соціальної, національної, професійної групи.

Етимологічно слово «честь» пов'язане з «частка», «частина», що вказує на історичні підвалини розвитку цієї форми моральної самосвідомості: наші предки уявляли себе перш за все частинкою конкретного родового колективу, а тому власне індивідуальне буття розглядали через призму надбань спільноти. Конкретний набір рис особистості, що складають основу індивідуальної честі, ставав відповіддю на потребу в очікуваному для виконання певних соціальних ролей типів особистості¹⁵.

Хоча поняття честь та гідність досить близькі за своїм змістом, гідність є більш суб'єктивним поняттям, а честь – категорією об'єктивною. Честь як етична категорія, включає в себе моменти усвідомлення індивідом свого суспільного значення й визнання цього значення з боку суспільства. Честь визначається в більшості як суспільна оцінка особистості, мірило духовних, соціальних якостей людини.

Таким чином, честь і гідність є оцінками морально-етичних якостей особи «зовні» і «зсередини». Честь виступає в якості оцінки людини його оточуючими, думка про нього з боку рідних, знайомих, колег, це те, що викликає і підтримує загальну повагу і почуття гордості. Честь пов'язана з особистими достоїнствами людини, в основі яких лежать його здобутки перед суспільством. А гідність виступає «зворотною стороною медалі», це думка людини про саму себе, її самооцінка, внутрішнє усвідомлення власних моральних якостей та зовнішніх їх проявів у вигляді вчинків; потреба людини в схваленні своїх дій та рішень самою собою, гордість за свої вчинки¹⁶.

¹⁵ Честь. Філософський енциклопедичний словник. [Гол. ред.: В. І. Шинкарук]. Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, «Абрис», Київ, 2002, С. 711.

¹⁶ Професійна етика. Система дистанційного навчання. Електронний ресурс. URL: <http://pe.ptngu.com/09.html>

2. Зародження ідей про людську честь та гідність у стародавній період

Для того, щоб глибше зрозуміти сутність людської честі та гідності, необхідно дослідити розвиток цих концептів крізь тисячоліття. Правове регулювання дотримання людської честі та гідності більшої чи меншою мірою здійснювалось з найдавніших часів, з урахуванням різних уявлень минулих століть про справедливість, проступки і кару за них, кровну помсту, правду і кривду, і т.д.

З одного боку, честь та гідність втілюють всі найкращі ціннісні здобутки людства, виражають рівень гуманістичного розвитку автономної людини як родової істоти. З іншого, людська гідність вчиняє прямий і безпосередній вплив на кожну людину, на її поведінку через базові цінності суспільства, формуючи її погляди на життя, особисту систему цінностей, ціннісні орієнтації і, таким чином, зумовлює та формує особисту гідність кожної людини¹⁷.

Перші паростки відчуття власної гідності виникли в людини ще в родовому суспільстві у зв'язку з повагою співродичів до сильніших, хоробріших і найбільш винахідливих осіб у добуванні засобів для виживання¹⁸. Зародження поняття честі також можна віднести до зрілого родового ладу. Серед племені виділялись особи, що мали найбільш ціновані за даного способу життя якості (мужність, сміливість, кмітливість)¹⁹. Крім того, особливою повагою користувались «старійшини» – найстарші чоловіки, які мали найбільший досвід в управлінні общиною чи вирішенні спірних питань. З тогочасних позицій, юні, недосвідчені, хворі чи слабкі члени общини користувались меншою повагою серед співродичів, оскільки приносили менше користі для виживання племені.

Первіснообщинне суспільство проводило чітке розмежування цінності своїх співродичей (навіть найслабших) та чужинців, які вважався скоріше ворогами, негідними поваги, поки не доведуть протилежне. Бачимо умовні паралелі із сучасними державами, які надають більше привілеїв власним громадянам ніж іноземцям. Це проявляється у наданні ширшого кола суб'єктивних юридичних прав своїм громадянам, при цьому вони мають і більший обсяг конституційних обов'язків у своїй державі. Для

¹⁷ Гришук О. В. Людська гідність у праві: філософський аспект: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права». Харків, 2008. С. 13.

¹⁸ Падафет Ю. Г. Гідність людини як ключова державно-управлінська цінність. *Теорія та практика державного управління*. Вип. 2 (45). 2014. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/ebook/tpdu/2014-2/doc/1/05.pdf>

¹⁹ Честь. Філософський енциклопедичний словник. [Гол. ред.: В. І. Шинкарук]. Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, «Абрис», Київ, 2002, С. 712.

іноземців завжди залишається можливість набуття громадянства чи підданства після проведення низки юридичних процедур (отримання міграційних дозволів, безперервного проживання на законних підставах протягом певного періоду, складання іспитів на знання мови чи історії країни і т.д.).

Найдавніші спроби регулювання людської гідності знайшли своєрідне відображення в законодавстві Месопотамії. Наприклад, закріплення нерівної гідності людей різних класів можна виявити в законах Хаммурапі (1750 р. до н.е.). Так у ст.ст. 200-203 зазначено: «Якщо людина (вільна, повноправна – *авт.*) виб'є зуб людині, рівній собі, то потрібно вибити їй зуб. Якщо вона виб'є зуб у мушкенума (неповноправна вільна людина – *авт.*), то вона повинна відважити 1/3 міни срібла. Якщо людина вдарить по щоці іншого, вищого за положенням, ніж вона сама, то потрібно на зборах вдарити її 60 разів батоном з волової шкіри.»²⁰. Таким чином, навіть у цих трьох лаконічних статтях чітко простежується тогочасна диференціація гідності людей в залежності від їх соціального стану, а саме: 1) визнання рівної гідності серед людей, які однакові по соціальному статусу; 2) явне розмежування цінності гідності між повноправним, вільним громадянином і мушкенумом (неповноправною, вільною людиною); 3) суттєво жорсткіший захист гідності більш знатного громадянина, вищого по статусу.

Аналогічно, пізніше в умовах формування давньогрецьких держав поняття честі та гідності стосувалося лише вільних громадян, а цінність людини визначалась виключно її належністю до конкретного полісу. Поза Афінами, Спартою, Римом особистість втрачала своє значення. В період античності спроби осмислити рівність чи відмінність у людській честі та гідності серед вільних громадян відбувалась у філософсько-поетичній площині. Наприклад, Гомер вважав, що власна честь «тіме» є у кожного бога чи героя, а це тягне відповідно індивідуальне та почесне право-притязання²¹. Арістотель зазначав, що честь – це нагорода, що присуджується за чесноти. Гесіод у поемі «Теогонія» перелічує якості гідного політичного лідера: розум, справедливість, здатність забезпечити законність та мир²². А ознакою гідності звичайної людини він називає відданість праці. У ті часи робота заради загальної користі була основною в житті члена роду. Відчуття

²⁰ Закони Хаммурапі, Царя Вавилону. Повний текст. Інтернет архів. URL: <https://web.archive.org/web/20160305023021/http://hammurabi.esy.es/>

²¹ Бандура О. О., Вовк В. М., Гвоздík О. І. та ін. Філософія права: мультимедійний посібн. Київ, НАВСУ. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/mnp_fil_prava/Files/Lekcii/L2.htm

²² Протопопова Т. В. Правовое регулирование обеспечения человеческого достоинства: монография. М.: Проспект, 2021. С. 10.

єдності з родом надавало індивіду впевненості у власних силах, гордості від належності до спільноти. Шанобливе ставлення до праці інших людей сприяло формуванню в нього самооцінки, схвалення чи засудження, задоволення чи відрази щодо власних вчинків. У такий спосіб в індивіда спорадично утверджувалися почуття честі та гідності.

У творах досократиків (Гомер, Гесіод, Солон, Фалес, Періандр, Піттак, Анаксимандр, Геракліт, Піфагор) простежується тенденція до тотожності морально гідної поведінки з поведінкою розумною: «Гордість душі стримуй», «Будь кращим у своїх вчинках» (Гомер); «Наклепників очікує безчестя», «Присягу не порушуй» (Гесіод); «Богам – хвала, батькам – честь» (Солон); «Не багатій нечесними засобами» (Фалес); «Насолода тимчасова – честь безсмертна» (Періандр). Як бачимо, ці поняття, маючи певні розходження у «відтінках» значень, завжди пов'язувались зі зразками належної, правильної поведінки індивідів, прийнятної в тогочасному суспільстві і відносились до сфери виховання та морального обов'язку.

Із переходом до рабовласницького суспільства уявлення про честь і гідність радикально змінились. Ці характеристики особистості стали визначати за її зовнішніми якостями: суспільним становищем, походженням, сферою діяльності тощо. Розум і мудрість, гідне життя для багатьох можновладців часто ставали причиною для наруги і глузувань. Осмислюючи таке ставлення до найвищих людських чеснот, Геракліт зазначив, що основною якістю людини є її внутрішня здатність до мислення, пізнання і морального відродження. Мислення він вважав великою гідністю, а мудрість убачав у правдивих висловлюваннях, здійснених відповідно до людської природи. Гідні людські взаємини позбавлені погорди і зверхності. Виражаючи обурення співвітчизникам, які втратили людську честь і гідність, Геракліт закликав: «Та не залишить вас багатство, ефесці, щоб ви соромились своєї підлості». Він наголошував, що вчитель є честю нації, його обирає сам Бог. У народу, який не поважає педагогів, відсутнє гідне виховання покоління²³.

У Стародавньому Римі фокус регулювання честі та гідності змістився із філософсько-поетичної площини – в правову, з'явився розподіл громадян по статусах з різним обсягом прав. Для того, щоб володіти повною правоздатністю у всіх галузях політичних і сімейних відносин, особа повинна була відповідати трьом станам (статусам): 1) стан свободи (лат. *status libertatis*): вільний або раб; 2) стан громадянства (лат. *status civitates*): корінні римські громадяни (квірити) або інші вільні особи негромадяни (перегрини, латини); 3) сімейний стан (лат. *status*

²³ Васянович Г. П. Педагогічна етика. Київ: Академвидав «Альма-матер», 2011. 248 с.

familiae): старший чоловік в родині (домовладика) або інші підвладні йому особи. Таким чином найповажнішими особами в римському суспільстві вважались вільні чоловіки-домовладики, що були корінними мешканцями. Вони користувалися повним обсягом прав, свобод та привілеїв, що пропонувало тогочасне право. При цьому раби, довгий час, з погляду статусного права відносились не до суб'єктів, а до об'єктів права (як речі), тому не вважалось що їх права будь-яким чином утискають, оскільки на рабів жодний обсяг прав та свобод не поширювався. Лише впродовж століть в результаті численних повстань раби спочатку домоглися визнання їх фізичними особами (суб'єктами права), хоча і з найнижчим статусом, а потім поступово відбулося розширення їх прав (отримали можливість заводити сім'ю, мати певну власність, шанс отримати умовну свободу, ставши вільновідпущеником або колоном).

В римському праві отримало розвиток і регулювання громадянської честі, яке було складовою цивільної правосуб'єктності. Особи, які з різних причин знеславилися, піддавалися громадянському збездеченню, а отже, і обмеженню в правоздатності²⁴. Приниження честі відбувалось у таких формах: ганьба (лат. *infamia*), ненадійність (лат. *intestabilis*) та аморальність (лат. *turpitudō*).

Ганьби зазнавали внаслідок засудження за особливо тяжкі злочини, порушення умов договору доручення чи збереження, де вимагалась надзвичайна чесність, також у випадках, коли вдова вступала в новий шлюб не дотримавшись року жалоби. Визнання особи такою, що зганьбилась відбувалось на підставі судового рішення чи преторського едикту. Особа позбавлялась права бути обраною на громадські посади, права опікунства, виступати на суді як представник іншої особи, оскільки тепер її рішення чи свідчення обґрунтовано піддавались сумніву, після ганебного вчинку.

Ненадійність (в перекладі з лат. *intestabilis* означає неможливість бути свідком) вважалась більш м'яким різновидом ганьби, коли особа приймала участь в укладанні договору в якості свідка, а пізніше в суді відмовлялась засвідчити цей факт. Особа, збездечивши себе в такий спосіб, надалі ніколи не могла бути свідком чи запрошувати когось у свідки до себе²⁵. А оскільки в стародавньому Римі майже всі угоди

²⁴ Калюжний Р. А. Римське приватне право: [підруч. для вищ. навч. закл.]. / Р. А. Калюжний, В. М. Вовк. Київ: «МП Леся», 2014. С. 70.

²⁵ Закони XII таблиць. Юрист-онлайн. Юридична бібліотека. Історичні документи. (Таблиця VIII, п.22). URL: https://yurist-online.org/publ/istoricheskie_dokumenty_istorichni_dokumenty/zakoni_khii_tablic_zakony_xii_tablic/2-1-0-75

(обміну, дарування, купівлі-продажу майна, худоби, товарів, рабів) здійснювались за участі свідків, то *intestabilis* суттєво обмежувало винну особу в дієздатності.

Безчестя у формі *turpitude* зазнавали особи чиї вчинки чи спосіб життя вважався аморальним (найчастіше за проституцію, лихварство, звільнення з ганьбою з військової служби, карткове шулерство). Такі особи також позбавлялися права бути свідками, опікунами, займати державні посади, відсторонювались від участі у вирішенні важливих моральних питань міста. Також певних обмежень в дієздатності зазнавали за свій спосіб життя і марнотратники, таким особам призначали опікунів, які слідували за раціональним розпорядженням майном та грошима.

Цікавим є той факт, що зазначені обмеження честі могли бути довічними чи тимчасовими. Відновлення реалізовувалось або тим самим органом, який накладав безчестя, або рішенням верховної влади від імені римського народу. Можна припустити, що це були «зародки» сучасного розуміння «поновлення в правах» або «відновлення порушених прав», з тією суттєвою відмінністю, що сьогодні честь та гідність людини не може бути обмежена чи применшена з боку жодних державних органів, осіб, установ, підприємств, організацій, оскільки як визначає ст. 21 Конституції України: «Всі люди є вільні та рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними»²⁶. Відновлення порушених прав, відшкодування фізичної чи моральної шкоди відбувається за рішенням суду, наприклад, у справах про посягання на волю честь, гідність особи; на статеву свободу та статеву недоторканість особи і т.д.²⁷.

На відміну від давніх греків, які розглядали гідність як критерій соціальної значимості людини з огляду на її здатність виконувати власне призначення у соціумі, тим самим підтримуючи його космічний порядок, римські стоїки тлумачили гідність у відповідності з природою як здатність долати душевні хвилювання, пристрасті, бажання, свої страхи та смуток. Отже, для стоїків людська гідність – це не що інше, як свобода від пристрастей, яка досягається завдяки свідомому звільненню з-під впливу зовнішніх чинників і виявляється у внутрішній стійкості, спокої, стриманості²⁸.

²⁶ Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

²⁷ Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

²⁸ Дойчик М. В. Ідея гідності: від античності до модерну (історико-філософський аналіз): дис. на здоб. наук. ступ. д. ф. н. Дніпро: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2019. С. 434.

Римські стойкі вважали, що гідне життя людини полягає в праці на благо держави, яка є спільністю індивідів. Сенека зазначав, що людина, яка допомогла іншій – принесла користь і самій собі, оскільки інтереси окремої людини і держави в цілому співпадають. З цього ж твердження виходив і Марк Аврелій, закликаючи державних службовців, що працюють з правопорушниками, переконувати їх, що вчинивши зло іншим, вони нашкодили самим собі²⁹. Так відбувалось поступове оформлення ідеї людської честі та гідності та перше закріплення її в праві.

3. Становлення ідеї людської честі та гідності від Середньовіччя до сучасності

В період Середньовіччя ідея людської гідності набуває подальшого розвитку. Важливим відображенням закріплення її у нормативно-правовому акті є розділ XXX «Про образу словами» Салічної правди, де зазначалось: «Якщо хтось назве іншого потворою, присуджується до сплати 3 сол. Якщо хтось назве іншого брудним, присуджується до сплати 120 ден., що становить 3 сол. Якщо хтось – чоловік або жінка – назве вільну жінку блудницею і не доведе цього, присуджується до сплати 1800 ден., що становить 45 сол. Якщо хтось назве іншого вовком або зайцем присуджується до сплати 3 сол. Якщо хтось звинуватить іншого в тому, що він кинув (у битві) свій щит, і не зможе довести, присуджується до сплати 120 ден., що становить 3 сол. Якщо хтось назве іншого наклепником або брехуном і не зможе довести, присуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол.»³⁰. Тут прослідковуються чітка система штрафів за образу (умисне приниження честі та гідності особи) чи наклеп, що з часом знайшло своє відображення в сучасних адміністративних та кримінальних кодексах багатьох держав.

Крім того, у Середні віки в праві існував суворий розподіл гідності людей залежно від їх класової належності. Як і поняття честі в цей період складалось під впливом корпоративної спаяності усередині соціальних станів і груп та їх ієрархічної підпорядкованості. У привілейованих станах порядок поведінки в різних ситуаціях був чітко регламентований і його порушення вважалось приниженням честі. Це, наприклад, стосувалось питань укладання шлюбів лише з рівними, проведення лицарських поєдинків заради захисту честі, тощо. Правила лицарської

²⁹ Протопопова Т. В. Правовое регулирование обеспечения человеческого достоинства: монография. М.: Проспект, 2021. С. 19.

³⁰ Салічна правда. Lex Salica. / текст подгот.: Д.Н. Егоров. Киев: Тип. императ. ун-та Св. Володимира АО печат. и издат. дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1906. 328 с. URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/97/Lex_Salica_%281906%29.pdf

моралі базувались на різноманітних середньовічних «Зерцалах»³¹, які найчастіше поєднували християнську мораль та вимоги до лицаря, щодо захисту честі, гідності, вірності своєму сюзерену, а також містили перелік обов'язкових вмінь: їздити верхи, битися списом та мечем, плавати, складати вірші, грати в шахи. Вірогідно, що останні два вміння є наслідком впливу арабської культури на лицарів у результаті Хрестових походів (приблизно, періоду XI-XII ст.).

Під час втілення ідеї людської гідності в нормативно-правових актах Середньовіччя в країнах Західної Європи закріплювались нормативні гарантії захисту гідності різних груп населення, наприклад, жителів конкретного приходу чи міста. Одна з найдавніших міських хартії у Франції – Хартія вольностей міста Лорріса (Lorries) 1155 р., містить досить широкий, для того періоду, перелік особистих та майнових прав жителів цього міста, що надавав їм суттєві привілеї в питаннях володіння та розпорядження майном в порівнянні з сусідніми селищами і містами того ж регіону. Пізніше, у Великій Хартії вольностей (Англія, 1215 рік) у 39 статті закріплювалось: «Жодна вільна людина не буде оштрафована, або ув'язнена, або позбавлена володіння, або якимось іншим чином знедолена... тільки як за законним рішенням рівних їй (її перів) і за законом країни»³².

Епоха Відродження принесла зміну ракурсу підходів до честі та гідності людини. В умовах гуманізації суспільної світобудови стає очевидним зв'язок честі – як форми моральної самосвідомості – з совістю. «Честь – це зовнішня совість, а совість – це внутрішня честь» (А. Шопенгауер). Громадська думка поважала конкретну людину за сукупність притаманних їй здібностей, фізичних і духовних якостей, але соціальна цінність, значущість людини так чи інакше співвідносилися з домінуючими в конкретно-історичному середовищі ідеалами чи зразками поведінки. Разом з тим відношення людини до своїх вчинків з точки зору честі ще не було вищою формою прояву моральної самосвідомості. З розвитком моральної культури на передній план виступає поняття гідності, що орієнтує індивідуальне «Я» на загальнолюдські цінності та ідеали.

Намагаючись подолати релігійні та станові обмеження, тогочасні мислителі приділяють значну увагу утвердженню цінності особи як такої, визнання гідності та автономії кожної людини. Формується

³¹ Забзалюк Д. Є. Хрестоносний рух Середньовіччя: політико-правовий вимір: монографія. Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів: СПОЛОМ, 2020. С. 255.

³² Велика Хартія Вольностей (Magna Carta). Переклад українською. Василь Буколик. Поетичні майстерні. URL: <https://maysterni.com/publication.php?id=107962>

розуміння, що людина може виявити власну цінність мистецтвами, завоюваннями й відкриттями, вона повинна утверджувати свою гідність у добродійній практиці, любові, повноцінному переживанні життя. Людина має вести такий спосіб життя, щоб бути «задоволеною самою собою, цінованою іншими й корисною багатьом».

Популярності набуває ідея надання кожній людині можливостей для самостійного розвитку та удосконалення, забезпечення умов для вільного розвитку особистості, яка може досягнути успіху не залежно від походження, класової приналежності, майнового стану. Гідна людина епохи Відродження – це особистість, яка може досягнути найвищого стану в суспільстві на основі своїх моральних та інтелектуальних якостей, активної життєвої позиції, безкорисливої та ініціативної праці заради суспільного блага. Цікавим є, що в останньому твердженні бачимо переплетення двох вищезгаданих у даній статті підходів до ідеї гідності особи: 1) первіснообщинного підходу, коли самими гідними вважалися найбільш здібні представники свого племені; 2) античного підходу до відданості чесній праці заради загальної користі та єдності зі своєю спільнотою.

Після суттєвого вивільнення ідей людської честі та гідності від релігійних догм в період Відродження та Реформації, починає формуватися концепція формальної рівності всіх людей перед законом, як основи для утвердження їх гідності. Відбувається активне звернення до природних прав людини та можливостей їх втілення в позитивному праві. Виникає усвідомлення необхідності поваги до кожної людини, як до найвищої цінності та істоти, наділеною розумом, волею та почуттями.

Б. Мандевіль підкреслював тісний зв'язок поняття честі з поняттям репутації, тобто загальної думки, що складається в суспільстві щодо морального обличчя певної особи або колективу. Ми називаємо людиною честі того, хто піклується як про репутацію своєї групи, так і про власну репутацію, що залежить від відповідності поведінки людини вимогам честі – умови належності до конкретної групи³³.

Значний внесок у розвиток ідеї людської гідності належить І. Канту, який тлумачив ідею людської гідності, застосовуючи переважно раціональне підґрунтя, відкидаючи її духовну першооснову. Вивчення та розуміння цінності права Кант відносив до сфери моральної філософії, тобто «вчення про право» він розглядав як мораль. Роздумуючи над питаннями честі, справедливих вчинків, гідного життя людини Кант розробив концепцію категоричного імперативу – морального закону, який характеризується об'єктивністю,

³³ Честь. Філософський енциклопедичний словник. [Гол. ред.: В. І. Шинкарук]. Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, «Абрис», Київ, 2002, С. 711.

абсолютністю, необхідністю, універсальністю. Це певною мірою вольовий самопримус. А джерело категоричної імперативності знаходиться не окремо від суб'єкта, а в ньому самому, у його вільній волі, яка є джерелом внутрішнього законодавства, що безпосередньо співвідноситься з об'єктивними, абсолютними і загальними вимогами природної моральності і природного права. Кант стверджував, що людина, як розумна істота, ніколи не може бути засобом подібно до простої речі, а завжди є метою сама по собі. «Належна поведінка в житті робить людину гідною», «Людина живе й не може стерпіти, щоб стати у власних очах негідною життя». Кант визначав гідність як сутнісну рису людини, що виявляється у здатності формувати ієрархію соціальних цінностей, які при бажанні чи необхідності можна змінити, продати або купити, оскільки вони мають власні еквіваленти. Натомість сама особистість, унікальність якої розкривається завдяки здатності розумно творити закони та цінності, не має еквівалентів, завдяки чому й володіє гідністю. Водночас, людські істоти реалізують свою природжену здатність до автономії, саме це надає людству гідність³⁴.

Інакше тлумачить зміст ідеї людської гідності Джон Локк. У його описі природне право виступає в якості протидії владі свавільного володаря. Причому, на думку Локка, гідною людиною є не та, яка беззаперечно підкорюється наказам суверенної влади, а та, яка здатна виділити серед цих наказів акти, які посягають на невід'ємні природні права індивіда, і не коритися таким розпорядженням, часом навіть чинячи опір суверенній владі. Локк ставить знак рівності між гідністю та ініціативою, гідністю та вмінням бути успішним. Гідність стає не спадковою, родовою ознакою, а завдяки новій просвітницькій ідеології та впровадженню нових підходів до виховання й навчання – індивідуально-особистісною та професійною характеристикою особи³⁵. Підхід, що базується на природно-правових поглядах Локка був запозичений багатьма демократичними країнами при розбудові нормативних основ людської гідності в міжнародному праві. Навіть сучасна система захисту прав людини, яка бере свій початок з утворення Організації Об'єднаних Націй, ґрунтується значною мірою на таких самих поглядах.

³⁴ Кант И. Основы метафизической нравственности. Соч.: в 6 т. Т. 4. Ч. 1. М., 1965; також Дойчик М. В. Ідея гідності: від античності до модерну (історико-філософський аналіз): дис. на здоб. наук. ступ. д.ф.н. Дніпро: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2019. С. 14.

³⁵ Локк Джон. Опыт о человеческом разумении. Кн. 1-3. 1689. Сочинения: в 3 т. Т. 1. М.: Мысль, 1985. С. 78-82.

Після Другої світової війни виявилась нагальна потреба легалізувати у спеціальному документі, схваленому світовим співтовариством, базисні ідеї та принципи доктрини природного права і нормативні положення, що з неї випливають. Це дістало відображення у Загальній декларації прав людини 1948 р., Пакті про економічні, соціальні та культурні права та Пакті про громадянські та політичні права 1966 р., що разом із Загальною декларацією прийнято називати Міжнародним Біллем про права людини. Якщо звернутися до підготовчих документів, які були складені учасниками процесу з розробки тексту Загальної декларації, можна знайти відсилання до людської гідності як основи усіх природних прав людини. Одні делегації надавали гідності значення базису, невід'ємної передумови прав людини; інші – бачили її в основі формальної рівності всіх людей, а тому – рівності в їх правах³⁶. В результаті, у преамбулі гідність була визначена на рівні з правами людини: «Беручи до уваги, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру... і беручи до уваги, що народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті свою віру в фундаментальні права людини, в гідність і цінність людської особи...». Такий підхід зберігається і в ст.ст. 1 та 5: «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства. Ніхто не повинен зазнавати катувань, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання.»³⁷.

Насьогодні у європейських конституціях та практиці конституційних судів замість дефініцій понять «гідність людини» зустрічаються загальні та абстрактні характеристики окремих аспектів поняття гідності людини. У європейських конституціях гідність характеризується як непорушна, невід'ємна, верховна, джерело прав та свобод людини, фундамент політичного порядку та соціального миру³⁸. Також і в прецедентній практиці конституційні суди наповнюють поняття гідності людини відповідним змістом за допомогою абстрактних та загальних ознак. Влучним та зрозумілим видається підхід конституційного суду Словенії, який зазначив, що «чітке та заздалегідь повне визначення людської гідності неможливе, оскільки, крім конституційних та

³⁶ Дучак Б. Л. Людська гідність у праві. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки*. Том 200, 2017. С. 49-50.

³⁷ Загальна декларація прав людини. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015

³⁸ Стецик Н. Природа гідності людини (на основі аналізу сучасних європейських конституцій та прецедентної практики конституційних судів). *Український часопис конституційного права*. 2018. No 1. С. 31.

міжнародних стандартів, поняття наповнене історичною та етичною сутністю, яка з часом розвивається і розширюється.»³⁹.

Важливим обов'язком громадянина чи будь-якої іншої людини, що проживає в Україні, є обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, закріплений у ст. 68 Конституції України. Даний обов'язок можна вважати основоположним для всіх інших юридичних обов'язків особи. Він є формою вираження відповідальності людини і громадянина перед державою та суспільством. Виконання саме зазначеного обов'язку в найбільш повній мірі сприяє реалізації інших конституційних обов'язків, є однією з гарантій дотримання конституційних прав і свобод людини і громадянина⁴⁰.

ВИСНОВКИ

Правове регулювання дотримання людської честі та гідності здійснювалось з найдавніших часів, з урахуванням різних уявлень минулих століть про правду і кривду, справедливість, злочин і відплату за нього. Умовою формування і утвердження гідності є потреба в повазі з боку інших людей, тому співвідносним щодо гідності моральним феноменом виступає честь, як безпосередній моральний вияв позитивної громадської оцінки особистості. Зміст цих понять істотно відрізнявся в різних історичних та соціокультурних контекстах. Однак, не зважаючи на динамічний характер ідеї честі та гідності особи, а також історично змінному змістовному наповненню, суть цієї ідеї чітко виявляється у випадках, коли честь та гідність розглядаються як етичні категорії, що позначають цінність людської особистості. У випадках, коли зазначені феномени використовуються для позначення морального ставлення людини до самої себе у результаті самоактуалізації власних можливостей, вони вказують не лише ті якості, що характеризують людину в даний момент, але й формують ідеальний образ людини, якою вона має бути, до якого ідеалу має прагнути, щоб стати гідною поваги, людиною честі.

Формування та захист особистої честі та гідності, виключення будь-яких форм приниження людини (фізичного чи психічного: образи, знущання, тортур, наклепу, булінгу, моббінгу, порушення конституційних прав і т.д.) має стати обов'язковим елементом для розбудови громадянського суспільства та правової, соціальної держави.

³⁹ Рішення Конституційного суду Словенії № U-I-109/10 від 29 вересня 2011. URL: <http://odlocitve.us-rs.si/en/odlocitev/AN03530?q=109%2F10>

⁴⁰ Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

Таким чином, аналізуючи першопочаткові підходи у різні історичні епохи до людської честі та гідності, краще уявляємо шлях який пройшло людство, починаючи від жорсткого розподілу осіб на більш та менш гідних представників роду, до сучасного розуміння, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах». Утвердження гідності та рівності усіх осіб, що проживають в державі, не залежно від громадянства, статі, віку, кольору шкіри, релігійних вподобань є важливою складовою принципів верховенства права та розбудови правової, соціальної держави.

АНОТАЦІЯ

Повага до людської честі та гідності є фундаментальною загальносоціальною цінністю, закріплення якої в правових нормах наповнює змістом всю систему прав людини. Честь та гідність мають важливе значення для забезпечення прав людини, та формально закріплюються у конституціях різних країн, але фактично стають реальним лише тоді, коли вони гарантують реалізацію інших прав і свобод громадян. Існує чимало наукових підходів до розуміння поняття та сутності людської гідності: вона розглядається як одна з багатьох свобод людини; гідність є позитивним правом; право людини на гідність розуміється як засадниче щодо інших її прав; право на людську гідність розглядається як абсолютне. Співвідносним щодо гідності моральним феноменом виступає честь, як безпосередній моральний вияв позитивної громадської оцінки особистості, категорія етики, що разом з категорією гідності розкриває історичні форми відношення людини до себе самої і відношення до неї з боку суспільства. Честь і гідність виступають умовними оцінками морально-етичних якостей людини «зовні» і «зсередини», як дві сторони однієї медалі. Вони вказують не лише ті якості, що характеризують людину в даний момент, але й формують ідеальний образ людини, якою вона має бути, до якого ідеалу має прагнути, щоб стати гідною поваги, людиною честі. Правове регулювання дотримання людської честі та гідності здійснювалось з найдавніших часів, з урахуванням різних уявлень минулих століть про правду і кривду, справедливість, злочин і відплату за нього, водночас, їх зміст істотно відрізнявся в різних історичних та соціокультурних контекстах. Однак, не зважаючи на динамічний характер ідеї честі та гідності особи, а також історично змінному змістовному наповненню, суть цієї ідеї чітко виявляється у випадках, коли честь та гідність розглядаються як етичні категорії, що позначають цінність людської особистості.

Література

1. Бандура О. О., Вовк В. М., Гвоздік О. І. та ін. Філософія права: мультимедійний посібн. Київ, НАВСУ. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/mnp_fil_prava/Files/Lekcii/L2.htm (дата звернення: 11.03.2023).
2. Білоскурська О. В. Правове регулювання обов'язку кожного неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 2009/2. С. 72-76.
3. Бурдоносова М. А. Зародження ідеї людської гідності в праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. №1/2023. С. 550-553. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/127>
4. Васянович Г. П. Педагогічна етика. Київ: Академвидав «Альма-матер», 2011. 248 с.
5. Велика Хартія Вольностей (Magna Carta). Переклад українською. Василь Буколик. Поетичні майстерні. URL: <https://maysterni.com/publication.php?id=107962> (дата звернення: 16.02.2023).
6. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Київ: Атіка, 2007. 432 с.
7. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософський аспект: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права». Харків, 2008. 36 с.
8. Грищук О. В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: ВАІТЕ, 2019. 416 с.
9. Грищук О. В., Попов Д. І. Застосування природного права при здійсненні судового угляду: філософсько-правові аспекти: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2014. 320 с.
10. Дойчик М. В. Ідея гідності: від античності до модерну (історико-філософський аналіз): дис. на здоб. наук. ступ. д.ф.н. Дніпро: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2019. 530 с.
11. Дучак Б. Л. Людська гідність у праві. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки*. Том 200, 2017. С. 47-50.
12. Забзалюк Д. Є. Хрестоносний рух Середньовіччя: політико-правовий вимір: монографія. Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів: СПОЛОМ, 2020. 428 с.
13. Загальна декларація прав людини. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015. (дата звернення: 10.03.2023).

14. Закони XII таблиць. Юрист-онлайн. Юридична бібліотека. Історичні документи. URL: https://jurist-online.org/publ/istoricheskie_dokumenty_istorichni_dokumenti/zakoni_khii_tablic_zakony_xii_tablic/2-1-0-75 (дата звернення: 07.03.2023).
15. Закони Хаммурапі, Царя Вавилону. Повний текст. Інтернет архів. URL: <https://web.archive.org/web/20160305023021/http://hammurabi.esy.es/> (дата звернення: 06.03.2023).
16. Калюжний Р. А. Римське приватне право: [підруч. для вищ. навч. закл.] / Р. А. Калюжний, В. М. Вовк. Київ: «МП Леся», 2014. 240 с.
17. Кант І. Основы метафизической нравственности. Соч.: в 6 т. Т. 4. Ч. 1. М., 1965.
18. Кожан В. В. Особисті права та свободи людини: загальнотеоретичне дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2016. 229 с.
19. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 07.03.2023).
20. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 15.02.2023).
21. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении. Кн. 1-3. 1689. Сочинения: в 3 т. Т. 1. М.: Мысль, 1985. С. 78-82.
22. Орловський О. Я., Боднарук М. І. Людська гідність як фундаментальна цінність та першооснова соціальних прав. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право.* № 67. Ужгород, 2021. С. 129-133. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.67.26>
23. Падафет Ю. Г. Гідність людини як ключова державно-управлінська цінність. *Теорія та практика державного управління.* Вип. 2 (45). 2014. URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/ebook/tpdu/2014-2/doc/1/05.pdf> (дата звернення: 07.03.2023).
24. Погорілко В. Ф. Конституційне право України. Київ: Наук. думка, 2002. 732 с.
25. Протопопова Т. В. Правовое регулирование обеспечения человеческого достоинства: монография. М.: Проспект, 2021. 280 с.
26. Професійна етика. Система дистанційного навчання. Електронний ресурс. URL: <http://pe.ptngu.com/09.html> (дата звернення: 07.03.2023).
27. Рабінович П. М. Право людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків: Право, 1997. 64 с.

28. Рішення Конституційного суду Словенії № U-I-109/10 від 29 вересня 2011. URL: <http://odlocitve.us-rs.si/en/odlocitev/AN03530?q=109%2F10> (дата звернення: 04.03.2023).

29. Розвадовський В. І. Людська гідність як конституційна цінність та принцип правової держави. *Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави*: збірник тез наук.-практ. конф. 19-20 жовтня 2018 р. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2018. С. 259-266.

30. Салічна правда. Lex Salica. / текст подгот. Д.Н. Егоров. Київ: Тип. імперат. ун-та Св. Владимира АО печат. и издат. дела Н.Т. Корчак-Новицкаго, 1906. 328 с. URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/97/Lex_Salica_%281906%29.pdf (дата звернення: 15.02.2023).

31. Стецик Н. Природа гідності людини (на основі аналізу сучасних європейських конституцій та прецедентної практики конституційних судів). *Український часопис конституційного права*. 2018. № 1. С. 28-39.

32. Філософський енциклопедичний словник: близько 1700 статей. [Голов. ред.: В.І. Шинкарук]. Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, «Абрис», Київ, 2002, 744 с.

Information about the author:

Burdonosova Maryna Anatoliivna,

Candidate of Legal Sciences,

Associate Professor at the Department of Constitutional
and Administrative Law

State University of Infrastructure and Technologies

2, Heroiv Stalinhrada avenue, Kyiv, 04211, Ukraine

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ДЛЯ ПІДРОЗДІЛІВ КРИМІНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ ТА ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ МВС УКРАЇНИ

Дараган В. В., Карповський С. В., Копилов Е. В.

ВСТУП

Виклики сьогодення, пов'язані з військовою агресією російської федерації вказують на необхідність зміни стандартних підходів до функцій та обов'язків окремих правоохоронних органів України. Реалії війни показали, що правоохоронна система України не була готова до такої кількості воєнних злочинів, які принесла на територію України російська федерація.

Вказані обставини змусили правоохоронну систему налаштуватися на нові реалії і ключове місце, не зважаючи на підслідність воєнних злочинів, в розслідуванні воєнних злочинів посіли саме органи та підрозділи Національної поліції. Чи не малу роль щодо виявлення та фіксації фактів вчинення воєнних злочинів у вказаній системі відіграють підрозділи кримінальної поліції та органи досудового розслідування Національної поліції України.

Для якісного та чіткого виконання покладених на органи та підрозділи Національної поліції України нових функцій потребує зміни й існуюча система їх підготовки та нормативне забезпечення їх діяльності.

1. Стан та перспективи розвитку підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції у закладах вищої освіти МВС України

На сьогодні в Україні триває процес реформування органів внутрішніх справ та правоохоронної системи у цілому, вплив як зовнішніх, так і внутрішніх факторів зумовлює необхідність постійного удосконалення нормативно-правового забезпечення діяльності підрозділів Національної поліції, зміни їх структурно-функціональної побудови, а це визначає потребу своєчасного наукового аналізу та розробок з метою їх впровадження у практичну діяльність, а також удосконалення якості підготовки відповідних фахівців¹.

¹ Кобзар О.Ф., Дараган В.В. Напрямки удосконалення підготовки фахівців для органів досудового розслідування Національної поліції. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2020. № 1. С. 158-163.

Підрозділи кримінальної поліції є одним з основних суб'єктів реалізації правоохоронної функції, адже від результатів їх діяльності залежить стан розкриття більшості неочевидних кримінальних правопорушень, забезпечення проведення більшості негласних слідчих (розшукових) дій за кримінальними провадженнями, підслідними органам досудового розслідування Національної поліції, а також превенція кримінальних правопорушень, що готуються.

Спробуємо розглянути окремі проблеми підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції в закладах вищої освіти МВС України виходячи з аналізу типового навчального плану «Правоохоронна діяльність (поліцейські)» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 262 Правоохоронна діяльність.

Аналіз зазначеного навчального плану показав, що дисципліни професійної та практичної підготовки за профілем кафедри оперативно-розшукової діяльності (випускова кафедра за напрямом «кримінальна поліція») заплановано викладати на другому та третьому курсі навчання, зокрема:

1. Другий курс:

- «Оперативно-розшукова діяльність» (60 годин) – 4 семестр;
- «Основи кримінального аналізу» (44 години) – 4 семестр;
- «Оперативно-розшукове документування» (40 годин) – 4 семестр;

2. Третій курс:

- «Оперативно-розшукова діяльність» (40 годин) – 5 семестр;
- «Негласні-розшукові дії» (30 годин) – 5 семестр;
- «Агентурно-оперативна робота» (44 години) – 6 семестр;
- «Оперативно-розшукова тактика» (30 годин) – 6 семестр.

Аналіз запропонованого плану освітнього процесу вказує на наявність критичних, на нашу думку, недоліків, які негативно впливають на якість підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції.

По-перше, вивчення дисципліни «Оперативно-розшукова діяльність» протягом 4 та 5 семестрів не є раціональним, оскільки існує значних проміжок часу між вивченням першої та другої частини зазначеної дисципліни (близько 3 місяців). Крім того, враховуючи те, що після другого курсу передбачається проходження здобувачами вищої освіти навчальної практики в підрозділах кримінальної поліції де на них покладається окремі завдання, які передбачають володіння у повному обсязі знаннями, уміннями та навичками, що забезпечуються саме вивченням повного обсягу дисципліни «Оперативно-розшукова діяльність» доцільним було б передбачити викладання вказаної дисципліни у повному обсязі у 4 семестрі навчання. Зокрема, таке викладання можливо передбачити за рахунок дисципліни «Оперативно-розшукова тактика», яку у свою чергу доцільно викладати саме після вивчення дисципліни «Оперативно-розшукова діяльність». Адже виконання завдань, передбачених дисципліни Оперативно-розшукова

тактика» передбачає вивчення у повному обсязі дисципліни «Оперативно-розшукова діяльність».

Крім того, на сьогодні склалася негативна тенденція відносно вивчення дисципліни «Режим секретності», яка у 2021 році була виключена з числа нормативних дисциплін освітньо-професійної програми «Правоохоронна діяльність (поліцейські)» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 262 Правоохоронна діяльність. Така ситуація була обумовлена переважно тим, що в 2021 році дисципліна була включена до Типового робочого навчального плану первинної професійної підготовки за професією 5162 «Поліцейський» у розмірі 10 аудиторних годин. До цього, на вказану дисципліну виділявся 1 кредит (16 аудиторних годин). У той же час відповідно до освітньо-професійної програми «Право (поліцейські)» спеціалізації «Стратегічні розслідування» на вказану дисципліну виділялось 2 кредити та відповідно удвічі більший обсяг аудиторної роботи, що давало змогу отримати усі необхідні знання щодо додержання державної таємниці при виконанні обов'язків у майбутньому на посадах оперуповноважених підрозділів кримінальної поліції.

Названа негативна тенденція з аудиторними годинами з дисципліни «Режим секретності» не дозволяє забезпечити набуття відповідних компетентностей здобувачами вищої освіти за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність» (прикладна орієнтація – кримінальна поліція), що в подальшому може нівелювати усі зусилля і вкладені державні кошти у підготовку таких фахівців. Адже якщо оперативний працівник в процесі виконання своїх посадових обов'язків допустить порушення вимог законодавства про державну таємницю його допуск до державної таємниці відповідно до статті 26 Закону України «Про державну таємницю» може бути скасовано. У свою чергу, скасування допуску до державної таємниці передбачає переведення такого працівника на іншу роботу або службу, не пов'язану з державною таємницею, у разі неможливості переводу, його буде звільнено².

В такому разі державні кошти, витрачені на підготовку фахівця для підрозділів кримінальної поліції будуть витрачені майже марно. Крім того, після переведення такого працівника на іншу роботу або службу, не пов'язану з державною таємницею, як правило, виникає необхідність у перепідготовці такого працівника, що також завдає певних збитків для державного бюджету. Тому, на нашу думку, зменшення обсягу викладання вказаної дисципліни є не раціональним та необґрунтованим, а сама дисципліна повинна входити як нормативна не тільки у освітньо-професійну програму «Правоохоронна діяльність (поліцейські)», а й у «Право (поліцейські)», оскільки на сьогодні діяльність слідчих так само пов'язана з необхідністю додержання державної таємниці.

² Про державну таємницю: Закон України № 3855-ХІІ від 21.01.1994. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1994. № 16. ст.93.

Крім того, з метою формування у здобувачів вищої освіти пропонується передбачити написання здобувачами вищої освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність» (прикладна орієнтація – кримінальна поліція) курсової роботи з дисципліни «Оперативно-розшукова діяльність».

Виходячи із вказаного, на сьогодні існує нагальна потреба у корегуванні існуючого типового навчального плану «Правоохоронна діяльність (поліцейські)» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 262 Правоохоронні діяльність та приведення у відповідність освітньо-професійних програм, розроблених на його основі з обов'язковим введенням у нормативну частину дисципліну «Режим секретності» з обсягом 2 кредити. Крім того, з метою забезпечення набуття здобувачами вищої освіти встановлених освітньо-професійними програмами компетентностей доцільно передбачити написання здобувачами вищої освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність» (прикладна орієнтація – кримінальна поліція) курсової роботи з дисципліни «Оперативно-розшукова діяльність»³.

2. Аналіз вимог компетентностей та освіти працівників органів досудового розслідування в Україні

Одним із шляхів вирішення питання професійних вимог до працівника будь-якої професії є вивчення вимог роботодавців до потенційних кандидатів. Кому як не роботодавцю відомо, якими якостями та знаннями повинні володіти потенційні кандидати на заміщення вакантних посад.

На сьогодні в науковому колі існує дискусія відносно того, які професії працівників правоохоронних органів повинні входити до галузі знань «Право», а які до галузі знань «Цивільна безпека», зокрема «Правоохоронна діяльність»?

В Україні діє значна кількість державних та приватних правоохоронних структур. Кожна з зазначених структур мають своє бачення щодо основних вимог до кандидатів на заміщення вакантних посад. На сьогодні досить гостро стоїть питання щодо галузі знань в якій повинна здійснюватися підготовка фахівців для органів досудового розслідування правоохоронних органів нашої держави.

³ Дараган В.В. Щодо проблем підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції в закладах вищої освіти МВС України. Оперативно-розшукова діяльність Національної поліції: проблеми теорії та практики : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпро, 22 груд. 2021 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. С. 18-21.

Спробуємо знайти відповідь на вказане запитання шляхом вивчення кваліфікаційних вимог до працівників окремих правоохоронних органів на прикладі працівників органів досудового розслідування.

На сьогодні, відповідно до статті 216 Кримінального процесуального кодексу України досудове розслідування кримінальних правопорушень здійснюється слідчими органів Національної поліції України, органів безпеки, органів (зокрема Служби безпеки України), детективами органів Бюро економічної безпеки України, слідчими державного бюро розслідувань України та детективами Національного антикорупційного бюро України⁴.

Оскільки найбільшу підслідність та кількість працівників органів досудового розслідування мають органи досудового розслідування Національної поліції України, пропонуємо розпочати такий аналіз саме з вимог до кандидатів на посади слідчих в органах досудового розслідування Національної поліції України.

Однією із основних вимог до кандидатів на посади слідчих є наявність вищої освіти освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра, спеціаліста, магістра за спеціальністю «Правознавство» та «Право», а також знання Конституції України та кримінального процесуального законодавства, ЗУ «Про Національну поліцію», ЗУ «Про запобігання корупції».

Вимоги до кандидатів на посаду детектива Бюро економічної безпеки України передбачають вищу юридичну та/або економічну освіту за освітньо-кваліфікаційним рівнем не нижче магістра. Крім того, вимогами конкурсу передбачено спеціальні вимоги до кандидатів щодо знання законодавства. Зокрема, відповідно до зазначених вимог, кандидат повинен знати понад 20 законів України та відповідні закони відповідно до напрямку діяльності за зайнято посадою.

В свою чергу, відповідно до кваліфікаційних вимог для зайняття посади слідчого Державного бюро розслідувань України передбачено наявність у кандидата на посаду вищої юридичної освіти. Крім того, вимогами конкурсу передбачено спеціальні вимоги до кандидатів щодо знання законодавства. Зокрема, відповідно до зазначених вимог, кандидат повинен знати понад 20 законів України та відповідні закони відповідно до напрямку діяльності за зайнято посадою. Крім того, вимогами до кандидатів передбачено вміння практично застосовувати вимоги нормативно-правових актів.

Відповідно до профілю посади детектива Національного антикорупційного бюро України повинен мати вищу освіту в галузі знань «Право». Крім того, вимогами конкурсу передбачено спеціальні вимоги до кандидатів щодо знання законодавства. Зокрема, відповідно

⁴ Кримінальний процесуальний кодекс України від 03.04.2012 № 4651-VI. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua.html> (дата звернення: 28.02.2023).

до зазначених вимог, кандидат повинен знати понад 7 законів України та низку норм міжнародного законодавства з питань правового співробітництва із компетентними органами іноземних держав, міжнародними організаціями при проведенні оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування, дотримання прав людини та громадянина. Крім того, вимогами до кандидатів передбачено знання кримінального та кримінального процесуального права.

Таким чином, на сьогодні усі без виключення правоохоронні органи України, які мають у своїй структурі органи досудового розслідування висувають до кандидатів на посади слідчих (детективів) вимоги щодо наявності вищої юридичної освіти.

Підсумовуючи викладене можна дійти до висновку, що професія слідчого (детектива) органів досудового розслідування в Україні відноситься до галузі знань «Право» та повинна бути визнана як правнича професія⁵.

3. Стан та перспективи розвитку підготовки фахівців для органів досудового розслідування у закладах вищої освіти МВС України

Органи досудового розслідування держави є одним з основних суб'єктів реалізації її правоохоронної функції. Саме в діяльності цих органів найяскравіше виявляється реально існуючий стан протидії злочинності та захищеність прав і свобод громадянина від злочинних посягань⁶.

Реформування системи ОВС суттєво вплинуло на структурно-функціональну побудову окремих підрозділів Національної поліції, велику частину з них було значно скорочено, деякі підрозділи були зовсім ліквідовані⁷.

Після початку реформування ОВС минуло не так багато часу, але уже сьогодні вбачається значна кількість прорахунків у структурно-функціональній побудові окремих підрозділів Національної поліції⁸.

⁵ Дараган В.В. Щодо аналізу вимог компетентностей та освіти до працівників органів досудового розслідування в Україні. Scientific and pedagogic internship «Ways of improving the training of qualified lawyers in Ukraine and the EU» : Internship proceedings, February 8 – March 19, 2021. Frankfurt an der Oder : «Baltija Publishing», 2021. P. 33-35.

⁶ Каткова А. Г. Правові та організаційні аспекти управління слідчими підрозділами органів внутрішніх справ України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07; Національний ун-т внутрішніх справ. Харків, 2003. 18 с.

⁷ Darahan V., Boiko O., Rohalska V., Soldatenko O., Lytvynov V. Structural-functional providing of the operative-investigative crime prevention in the field of public procurement in Ukraine. Amazonia Investiga. 10 (42). 2021. P. 80-92.

⁸ Дараган В.В. Оперативно-розшукова протидія злочинам у сфері державних закупівель: проблеми теорії та практики: монограф. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 352 с.

На сьогодні нагальною є проблема налагодження взаємодії між працівниками окремих підрозділів кримінальної поліції та працівниками органів досудового розслідування.

Вказана проблема в першу чергу виникла у тих підрозділах, які в процесі реформування були відділені від територіальних підрозділів Національної поліції (підрозділи стратегічних розслідувань) та тих, які були утворені в процесі реформування (кіберполіція).

Наприклад, справи у злочинах, виявлених працівниками управлінь стратегічних розслідувань, як правило, розслідують або слідчі слідчих управлінь при ГУНП в областях, або слідчі підрозділи при відділеннях поліції в обласних центрах, де розташоване відповідне управління стратегічних розслідувань. І тут майже не виникає проблем з організацією взаємодії між цими підрозділами. Однак у випадку виявлення злочинів працівниками управлінь стратегічних розслідувань в інших містах області такі злочини можуть розслідувати слідчі підрозділи при відділеннях (відділах) поліції, на території яких такий злочин було скоєно, і тут виникають проблеми, пов'язані з великою територією обслуговування таких управлінь стратегічних розслідувань. Оперативний працівник, який працює в окремо взятому обласному центрі, не має можливості якісно здійснювати оперативне супроводження кримінального провадження, яке ведеться слідчим за 50, а в деяких випадках і за 100 кілометрів від місця дислокації оперативного підрозділу⁹.

Ще гірша ситуація виникає в процесі налагодження взаємодії зі слідчими в процесі розслідування кіберзлочинів, оскільки підрозділи кіберполіції мають значно гіршу ніж у підрозділів стратегічних розслідувань територіальну розгалуженість та значно менший штат працівників.

Але навіть у випадку, коли й оперативний і слідчий підрозділи будуть розташовані в одному місці, це не вирішить проблему, пов'язану з кваліфікацією слідчих, оскільки, як показали результати дослідження, в переважній більшості випадків лише в слідчих управліннях були наявні слідчі, які спеціалізуються на розслідуванні кримінальних правопорушень виявлення яких покладено на окремі підрозділи кримінальної поліції (міграційна поліція; боротьба з наркозлочинністю; внутрішньої безпеки; кіберполіції; стратегічних розслідувань), і більшість із них становлять колишні працівники таких підрозділів, які потрапили під скорочення в процесі реформування ОВС та зміни структурно-функціональної побудови підрозділів кримінальної поліції. Інша частина слідчих, зокрема ті, які працюють в територіальних органах, підрозділах поліції, мають

⁹ Дараган В.В. Протидія злочинам у сфері державних закупівель підрозділами Департаменту захисту економіки Національної поліції України : монограф. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 224 с.

поверхневі знання щодо розслідування таких злочинів та не мають достатнього досвіду їх розслідування.

На нашу думку, вирішити зазначену проблему можна двома способами:

По-перше, здійснювати підготовку фахівців для органів досудового розслідування за відповідними напрямками або спеціалізацією підготовки.

По-друге, змінити статус оперуповноваженого (інспектора) окремих підрозділів кримінальної поліції на детектива.

При цьому слід зазначити, що застосування будь-якого із запропонованих способів вказують на необхідність якісно нового підходу до підготовки фахівців для органів досудового розслідування. Крім того, на сьогодні, існуюча нормативна база не надає можливості без внесення відповідних змін у законодавство створити в структурі Національної поліції детективні підрозділи, тому пропонуємо більш детально зупинитися на першому способі вирішення існуючих на сьогодні проблем.

Перш за все слід зазначити, що у структурі ЗВО МВС України спеціалізація підготовки працівників поліції зосереджена лише на процесі підготовки працівників оправних підрозділів кримінальної поліції (Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ – стратегічні розслідування; Одеський державний університет внутрішніх справ – підрозділи протидії наркозлочинності тощо). В свою чергу процес підготовки фахівців для органів досудового розслідування не має такою розгалуженою системи за напрямками підготовки.

На сьогодні підготовкою фахівців для органів досудового розслідування займаються усі без виключення ЗВО МВС України. При цьому, слід зазначити, що наказом МВС України № 479 «Про вдосконалення підготовки поліцейських у ЗВО МВС» за Національною академією внутрішніх справ, Харківським національним університетом внутрішніх справ, Львівським державним університетом внутрішніх справ, Одеським державним університетом внутрішніх справ та Дніпропетровським державним університетом внутрішніх справ було встановлено пріоритетність у забезпеченні після-дипломної освіти за видами службової діяльності поліцейських.

Однак, аналіз програм підвищення кваліфікації та спеціалізації слідчих Національної поліції, які були надані МВС вказує на те, що раніше визначена вище зазначеним наказом МВС України пріоритетність не була врахована. Наприклад, за Дніпропетровським державним університетом внутрішніх справ була встановлено пріоритетність за такими профілями:

- превентивна діяльність;
- ювенальна превенція;
- організація роботи чергових частин та служби «102»;

– стратегічні розслідування.

Жоден з зазначених профілей підготовки не було враховано в процесі формування програм підвищення кваліфікації та спеціалізації слідчих Національної поліції.

На нашу думку, в ЗВО МВС України доцільно було б запровадити підготовку фахівців для органів досудового розслідування відповідно за закріпленими МВС України профілями.

Слід зазначити, що окремі кроки в цьому напрямі вже зроблено. Зокрема, МВС розробило новий план освітнього процесу для спеціальності 081 «Право» в якому вже передбачено плани для підготовки слідчих для підрозділів боротьби з кіберзлочинністю.

На нашу думку, крім вказаної спеціалізації існує необхідність запровадити відповідну підготовку слідчих за такими спеціалізаціями:

- протидія злочинам, пов'язаними з торгівлею людьми;
- протидії наркозлочинності;
- внутрішньої безпеки;
- протидії економічним та службовим злочинам.

При цьому, з метою запровадження підготовки слідчих за окремими напрямками спеціалізації доцільно здійснити аналіз потреб територіальних органів Національної поліції в таких фахівцях, зокрема не тільки у слідчих управліннях, а й відділах (відділеннях) поліції, оскільки останні працюють також за матеріалами, зібраними оперативними підрозділами, які на сьогодні на місцях також не мають відповідного поділу за спеціалізаціями, оскільки після реформування підрозділи карного розшуку в територіальних відділах та відділеннях поліції отримали нову назву «кримінальна поліція». А якщо в цілому казати про структуру кримінальної поліції на рівні апарату Національної поліції то вона на сьогодні включає у себе 11 підрозділів з різною спеціалізацією.

Наприкінці хотілось би зазначити, що необхідність запровадження вказаної системи підготовки обумовлена не тільки проблемами в налагодженні взаємодії між органами досудового розслідування та відповідними оперативними підрозділами, а й специфікою розслідування відповідних злочинів.

4. Компетенція підрозділів кримінальної поліції та органів досудового розслідування щодо протидії воєнним злочинам

На сьогодні до підрозділів кримінальної поліції відносяться наступні підрозділи:

- підрозділи Департаменту карного розшуку;
- підрозділи Департаменту міграційної поліції;
- підрозділи Департаменту оперативної служби;
- підрозділи Департаменту оперативно-технічних заходів;

- підрозділи Департаменту забезпечення діяльності, пов'язаної з небезпечними матеріалами;
- підрозділи Департаменту боротьби з наркозлочинністю;
- підрозділи Департаменту кримінального аналізу; підрозділи Департаменту оперативної служби;
- підрозділи Департаменту оперативно-технічних заходів;
- підрозділи Департаменту кримінального аналізу;
- підрозділи Департаменту захисту інтересів суспільства і держави;
- підрозділи Департаменту стратегічних розслідувань;
- підрозділи Департаменту кіберполіції;
- підрозділи Департаменту внутрішньої безпеки;
- відділи (сектори) кримінальної поліції територіальних підрозділів поліції.

У свою чергу до структури органі досудового розслідування Національної поліції входять:

- Головне слідче управління (у складі органу досудового розслідування);
- Управління дізнання (у складі органу досудового розслідування);
- слідчі управління при ГУНП в областях;
- слідчі відділи, відділення в територіальних підрозділах Національної поліції;
- сектори дізнання в територіальних підрозділах Національної поліції.

Аналіз нормативно-правових актів, які регулюють діяльність зазначених підрозділів показав, що до завдань та функцій вказаних підрозділів не входить протидія воєнним злочинам. Крім того, не було знято обов'язки вказаних підрозділів виявляти та документувати кримінальні правопорушення підслідність за якими покладена за органами досудового розслідування Національної поліції, а також здійснювати оперативне супроводження кримінальних проваджень, які знаходяться у провадженні органів досудового розслідування Національної поліції. Однак обставини війни зумовлюють необхідність мобілізації усіх без виключення ресурсів нашої держави з метою протистояння збройній агресії російської федерації та деокупації території України.

Враховуючи вказане, доцільно було б доповнити відповідні нормативні акти, які регулюють питання діяльності як органів досудового розслідування так і оперативних підрозділів визначивши відповідні функції, які вони спроможні виконувати задля швидкого і повного розслідування воєнних злочинів.

Окрім нормативного забезпечення діяльності підрозділів кримінальної поліції та органів досудового розслідування Національної поліції України, потребує вирішення і питання отримання відповідних

знань працівниками, які задіяні в процесі виявлення та розслідування воєнних злочинів.

Наприкінці вересня 2022 року відбулась нарада керівництва Національної поліції України за результатами якої підрозділами поліції було надано пропозиції щодо напрямів, які доцільно врахувати при підготовці курсантів у закладах вищої освіти МВС України, до таких пропозицій було включено значну кількість актуальних питань, зокрема:

- отримання знань та відпрацювання навичок користування програмними засобами для поліпшення відео та фото-зображень;

- розслідування нападів на цивільні об'єкти, обстріли населених пунктів та невибіркових обстрілів;

- отримання інформації депортації та незаконного переміщення населення;

- отримання інформації щодо обставин функціонування штабів, комендатур, та командних пунктів ворожих військ, інших органів окупаційної влади;

- виявлення та розслідування вбивств цивільного населення;

- встановлення обставин масових захоронень;

- виявлення та розслідування сексуального насильства в умовах збройного конфлікту;

- виявлення та розслідування жорстокого поводження із цивільним населенням;

- встановлення обставин функціонування місць масового утримання цивільного населення, жорстокого поводження із ним;

- встановлення фактів безвісного зникнення на окупованих територіях;

- виявлення та розслідування фактів незаконного позбавлення волі;

- виявлення та розслідування фактів розграбування майна на тимчасово окупованих територіях;

- виявлення та розслідування фактів незаконного видобутку українських надр у промислових масштабах, масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу.

- виявлення та розслідування фактів незаконного видобутку українських надр у промислових масштабах, масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу.

На нашу думку, реалізувати вказані практичними підрозділами напрямки навчання здобувачів вищої освіти неможливо без внесення змін до існуючих освітніх (професійних) програм, а у разі їх внесення стане не можливим отримання здобувачами вищої освіти відповідних знань, умінь та навичок, необхідних для реалізації закріплених Законом України «Про національну поліцію» задач, покладених на органи та підрозділи Національної поліції України щодо протидії кримінальним правопорушенням відповідно до закріпленою за ними підслідністю.

Реалізацію вказаної задачі, на нашу думку, доцільно здійснювати через запровадження відповідних курсів підвищення кваліфікації в

закладах вищої освіти МВС України. Однак реалізація вказаних задач повинна здійснюватись виключно у бінарній формі шляхом залучення до проведення занять науково-педагогічного працівника та відповідного працівника практичного підрозділу Національної поліції України, який має відповідний досвід виявлення та розслідування вище зазначених фактів протиправної діяльності.

Підводячи підсумок слід зазначити, що умови сьогодення вказують на необхідність перегляду нормативно-правового забезпечення діяльності органів та підрозділів Національної поліції, залучених до виявлення та розслідування воєнних злочинів. Крім того, на сьогодні існує необхідність запровадження відповідних курсів підвищення кваліфікації працівників таких органів та підрозділів.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз стану підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції та органів досудового розслідування у закладах вищої освіти МВС України дозволив дійти до наступних висновків:

1. На сьогодні існує нагальна потреба у корегуванні існуючого типового навчального плану «Правоохоронна діяльність (поліцейські)» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 262 Правоохоронна діяльність та приведення у відповідність освітньо-професійних програм, розроблених на його основі з обов'язковим введенням у нормативну частину дисципліну «Режим секретності» з обсягом 2 кредити. Крім того, з метою забезпечення набуття здобувачами вищої освіти встановлених освітньо-професійними програмами компетентностей доцільно передбачити написання здобувачами вищої освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність» (прикладна орієнтація – кримінальна поліція) курсової роботи з дисципліни «Оперативно-розшукова діяльність».

2. Професія слідчого (детектива) органів досудового розслідування в Україні відноситься до галузі знань «Право» та повинна бути визнана як правнича професія.

3. На сьогодні існує необхідність запровадити відповідну підготовку слідчих за такими спеціалізаціями: протидія злочинам, пов'язаними з торгівлею людьми; протидії наркозлочинності; внутрішньої безпеки; протидії економічним та службовим злочинам.

4. Підводячи підсумок слід зазначити, що умови сьогодення вказують на необхідність перегляду нормативно-правового забезпечення діяльності органів та підрозділів Національної поліції, залучених до виявлення та розслідування воєнних злочинів. Крім того, на сьогодні існує необхідність запровадження відповідних курсів підвищення кваліфікації працівників таких органів та підрозділів.

АНОТАЦІЯ

У роботі досліджено стан підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції та органів досудового розслідування у закладах вищої освіти МВС України. Здійснено аналіз вимог компетентностей та освіти працівників органів досудового розслідування в Україні. Досліджено питання компетенції підрозділів кримінальної поліції та органів досудового розслідування щодо протидії воєнним злочинам. Визначено перспективи розвитку процесу надання освітніх послуг щодо підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції та органів досудового розслідування у закладах вищої освіти МВС України.

Література

1. Кобзар О.Ф., Дараган В.В. Напрямки удосконалення підготовки фахівців для органів досудового розслідування Національної поліції. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2020. № 1. С. 158-163.
2. Про державну таємницю: Закон України № 3855-ХІІ від 21.01.1994. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1994. № 16. ст. 93.
3. Дараган В.В. Щодо проблем підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції в закладах вищої освіти МВС України. Оперативно-розшукова діяльність Національної поліції: проблеми теорії та практики : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпро, 22 груд. 2021 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. С. 18-21.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 03.04.2012 № 4651-VI. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua.html> (дата звернення: 28.02.2023).
5. Дараган В.В. Щодо аналізу вимог компетентностей та освіти до працівників органів досудового розслідування в Україні. Scientific and pedagogic internship «Ways of improving the training of qualified lawyers in Ukraine and the EU»: Internship proceedings, February 8 – March 19, 2021. Frankfurt an der Oder : «Baltija Publishing», 2021. P. 33-35.
6. Каткова А. Г. Правові та організаційні аспекти управління слідчими підрозділами органів внутрішніх справ України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07; Національний ун-т внутрішніх справ. Харків, 2003. 18 с.
7. Darahan V., Boiko O., Rohalska V., Soldatenko O., Lytvynov V. Structural-functional providing of the operative-investigative crime prevention in the field of public procurement in Ukraine. Amazonia Investiga. 10 (42). 2021. P. 80-92.
8. Дараган В.В. Оперативно-розшукова протидія злочинам у сфері державних закупівель: проблеми теорії та практики: монограф. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 352 с.

9. Дараган В.В. Протидія злочинам у сфері державних закупівель підрозділами Департаменту захисту економіки Національної поліції України : монограф. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 224 с.

Information about the authors:

Darahan Valerii Valeriiovych,

Doctor of Law, Professor,

Head of the Department of Operational-Investigative Activities,

Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

26, Gagarin Avenue, Dnipro, 49005 Ukraine

Karpovskyi Serhii Viktorovych,

Lecturer of the Department of Operational-Investigative Activities,

Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

26, Gagarin Avenue, Dnipro, 49005 Ukraine

Kopylov Eduard Volodymyrovych,

Lecturer of the Department of Operational-Investigative Activities,

Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

26, Gagarin Avenue, Dnipro, 49005 Ukraine

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ ЗАСОБАМИ ПРОЕКТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Дичківська І. М., Павлюк Т. О., Михальчук Р. Ю.

ВСТУП

В сучасних умовах реформаційних змін у галузі освіти, відбувається становлення нової ідентичності педагога, зумовленої реформаційними змінами в суспільстві щодо підготовки майбутніх вчителів – висококваліфікованих фахівців педагогічного профілю у закладах вищої освіти України.

Сучасна парадигма вищої професійної освіти ціленаправлена на впровадження в практику компетентнісного підходу, який реалізовується через інноваційні, активні й інтерактивні форми організації освітнього процесу з метою формування і розвитку професійних знань, умінь та навичок здобувачів вищої освіти.

Компетентнісний підхід в галузі освіти є визначальним орієнтиром, що підтверджується дослідженнями видатних вчених як України так і зарубіжжя (М. Аверін, І. Бех, Л. Ващенко, І. Дичківська, О. Кононко, О. Савченко, О. Пометун та ін).

Так, вчена О. Савченко стверджує, що компетентнісна освіта являється спробою вийти за межі традиційної моделі навчального процесу, освітньої діяльності загалом, відтак, результатом вважається система знань, умінь і навичок здобувача освіти, а не його здатність діяти¹.

В свою чергу О. Пометун вважає, що компетентнісний підхід у освіті – це зосередженість освітнього процесу на формуванні та розвитку загальних (базових) і спеціальних (предметних) компетентностей, в результаті чого буде сформована компетентність людини»².

Особливо актуальною є проблема використання компетентнісного підходу у підготовці майбутніх вчителів, які працюватимуть в Новій українській школі, яка передбачає різні форми надання освітніх послуг. У відповідності із законодавчо-нормативною базою України, освітня діяльність у закладах освіти направлений на всебічний розвиток дітей і

¹Савченко О. Я. Компетентнісна спрямованість нових навчальних програм для початкової школи. *Початкова школа*. 2012. № 8. С. 1–6.

² Пометун О. Компетентнісний підхід – найважливіший орієнтир розвитку сучасної освіти. *Рідна школа*. 2005. № 1. С. 65-69.

закладення фундаменту для їхньої повноцінної особистісної й професійної реалізації у сучасних умовах інформаційного суспільства.

У період шкільного навчання здійснюється інтенсивний розвиток особистості учня, формуються інтереси та вподобання щодо діяльності, з'являються улюблені предмети, хобі та захоплення. Це найбільш сензитивний період особистісного зростання й формування пізнавальних інтересів. Відтак, важливо закласти якісний фундамент знань, умінь і навичок, які знадобляться у життєдіяльності та професійному самовизначенні. А для цього має бути, перш за все, ефективно організована підготовка кадрів для Нової української школи.

У закладах вищої освіти освітній процес визначається низкою законодавчих й нормативно-правових документів. Серед них: Закони України «Про освіту»³, «Про вищу освіту»⁴, Концепція розвитку освіти України на період 2015–2025 років⁵, Концепція Нової української школи⁶ тощо.

Організація освітньої діяльності регламентується парадигмою компетентісної освіти. Це підтверджується у працях науковців: Н. Бібік, І. Беха, В. Бондара, І. Гавриш, І. Дичківської, В. Козак, Н. Коломієць, О. Кононко, О. Савченко та ін.).

Підготовка майбутніх вчителів передбачає формування загальних, професійних та спеціальних компетенцій, які закладені в основу освітньо-професійної програми та відповідного їй навчального плану. Значною мірою якість формування компетентностей залежить від арсеналу використаних методів, засобів, прийомів та форм організації освітнього процесу і подачі нового навчального матеріалу.

Професійна підготовка вчителів перебуває в колі інтересів сучасних дослідників (О. Абдулліна, І. Зязюн, М. Марусинець, Є. Полат, О. Проскура, Л. Хомич та ін.), які відзначають потребу у застосуванні новітніх інноваційних засобів навчальної діяльності, одним із яких є проектна діяльність.

Дослідники виділяють проєктивну діяльність як інтегративну професійну якість особистості. Проектна діяльність педагога є

³ Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради УРСР від 20.08.1991*. 1991 р. № 34. С. 451.

⁴ Закон України «Про вищу освіту». *Відомості Верховної Ради України від 19.09.2014*. 2014 р. № 37-38. С. 2716.

⁵ Концепція розвитку освіти України на період 2015–2025 років: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/news/247733378>. Заголовок з екрану. Дата звернення: 03.03.2023.

⁶ Концепція Нової української школи [Електронний ресурс]-Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/.../ukrainska-shkola-compressed.pdf>... Заголовок з екрану. Дата звернення: 19.03.2023.

сукупністю дій, які спрямовані на досягнення поставленої мети через розв'язання різних життєвих педагогічних ситуацій.

1. Теоретичні засади проблеми формування професійної компетентності майбутніх вчителів: аналіз поняттєво-категоріального апарату дослідження

Компетентнісний підхід є напрямом, що визначає пріоритети освітньої політики в Україні. В останні десятиліття він активно впроваджується у педагогічну науку і практику. Актуальність застосування компетентнісного підходу обумовлена необхідністю реформації, інтенсифікації й раціоналізації освітнього процесу через прогресивність змін інформаційному суспільстві.

На думку М. Кадемії, феномен «компетентнісний підхід» є запозиченим поняттям із західноєвропейської системи професійної освіти. Адже там він трактується як «навчання на основі компетенції». Це новітній підхід, який почав розвиватись лише на зламі ХХ–ХХІ ст. у США і європейських країнах⁷.

За останні десятиліття в Україні сформована концепція та стратегія розвитку освітньої галузі, фундаментальна основа компетентнісної освіти, яка включає в себе:

- сутнісне значення компетентнісної професійної освіти, що соціально обумовлює перехід усього процесу на її стандарти;

- основні закономірності та принципи її формування й сталого розвитку;

- розробку моделей і професіограм компетентного педагога;

- форми, методи, прийоми та технологій формування висококваліфікованого фахівця;

- діагностичну батарею для вивчення рівня сформованості компетенцій (В. Андрущенко, І. Бех, О. Кононко, В. Кремень, В. Семіченко, С. Сисоєва, О. Пехота та інші).

В основі компетентнісної освіти лежать напрацювання вчених-гуманістів, прихильників особистісно зорієнтованого навчання дітей (А. Маслоу, О. Савченко, К. Роджерс, Т. Поніманська, В. Франкл, Л. Хоружа, І. Якиманська та інші). Більшість досліджень є вузькоспеціальними, однак всі вони разом охоплюють широкий пласт

⁷ Кадемія М. Ю. Компетентнісний підхід – основа модернізації підготовки вчителів. *Компетентнісний підхід в освіті: теоретичні засади і практика реалізації*: матеріали методол. семінару 3 квіт. 2014 р., м.Київ: [у 2 ч.]. Ч. 2. С. 160-166.

педагогічної освіти і загальної підготовки фахівців для Нової української школи⁸.

Модернізаційні процеси в сфері освіти знаменуються зміною знаннєвої парадигми на компетентнісну, а це, відповідно, потребує удосконалення підходів щодо цілеспрямованої і всебічної підготовки майбутніх вчителів до роботи з учнями, які навчаються в Новій українській школі.

Зауважимо, що процес компетентнісного зростання здобувачів вищої освіти має глибоке підґрунтя, що закладене в законодавчій і нормативно-правовій базі. Вектор зростання професіоналізму майбутніх вчителів передбачений в основних документах, що регламентують організацію освітнього процесу.

Так, у Законі України «Про освіту» компетентнісний підхід передбачений навіть у меті освітньої діяльності: «метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості і найвищої цінності суспільства, її індивідуальних талантів, інтелектуальних, творчих та фізичних здібностей, формування ціннісних орієнтацій й необхідних для життєдіяльності й успішної самореалізації компетентностей, виховання творчих, кваліфікованих, відповідальних громадян, які спроможні здійснити свідомий суспільнозначущий вибір та ціленаправляти власну діяльність на користь суспільству, враховуючи потреби і бажання інших людей, збагачення інтелектуального, економічного, творчого й культурного потенціалу населення, підвищення загального освітнього рівня громадян для підтримки сталого розвитку України і її проєвропейського вектору»⁹.

У Законі України «Про вищу освіту» висвітлюється сам феномен «компетентність», який означається динамічною комбінацією знань, умінь й практичних навичок, способів мислення, особистісних, професійних, світоглядних та громадянських якостей, високих морально-етичних цінностей, що уможливило здатність людини успішно реалізовувати професійну й подальшу освітню діяльність та є результатом навчання на певному рівні вищої освіти¹⁰.

Нині створюються й активно впроваджуються в практику освітньої діяльності нові галузеві стандарти вищої освіти, які передбачають

⁸ Франчук Т. Й. ВНЗ як суб'єкт інтеграції теорії і практики компетентнісної професійної освіти: проблеми та перспективи. *Компетентнісний підхід в освіті: теоретичні засади і практика реалізації*: матеріали методол. семінару 3 квіт. 2014 р., м.Київ: [у 2 ч.]. Ч. 2. С. 5-10.

⁹ Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради УРСР від 20.08.1991*. 1991 р. № 34. С. 451.

¹⁰ Закон України «Про вищу освіту». *Відомості Верховної Ради України від 19.09.2014*. 2014 р. № 37-38. С. 2716.

застосування компетентнісного підходу у підготовці майбутніх педагогів. Відбувається зміна змістової частини процесу: відхід від оцінювання знань здобувача освіти закладу вищої освіти та перехід до оцінювання його компетенцій компетентнісного зростання в цілому. У той же час змістові характеристики професійних компетенцій переважно підпорядковані змісту типових завдань освітньої діяльності й змісту професійних (виробничих) функцій майбутнього педагога. Відтак, підготовка майбутніх фахівців галузі освіти регламентується обсягом й змістом певного набору компетентностей й компетенцій, а характеристика змісту компетенцій проектується визначеними компонентами, критеріями й показниками сформованості професійної компетентності.

Низка вчених присвятила свої дослідження саме цьому феномену. Так, О. Пометун стверджує, що компетентнісний підхід в освітній діяльності – це спрямованість освітнього процесу на формування та розвиток загальних (базових) і спеціальних (предметних) компетентностей, які в сукупності сформулюють загальну компетентність людини»¹¹.

Вчена О. Савченко наголошує на тому, що сутність компетентнісного підходу до навчання передбачає звичний результат навчання, де поняття «я знаю» перетворюється на поняття «знаю, як це застосувати в житті, я це усвідомлюю та розумію»¹².

Дослідник І. Зязюн вважає компетентнісним підходом єдину систему, яка включає мету, вибір змісту, організаційну та технологічну складову забезпечення процесу підготовки педагога до роботи в Новій українській школі на основі виокремлення спеціальних, загальних й ключових компетенцій, що гарантують високий рівень та результативність професійної діяльності вчителя.

Він виділяє наступні функції компетентнісного підходу:

– дозволяє більш чітко визначити номенклатуру та логіку розвитку більш значущих в професійному плані педагогічних знань та вмінь, що відповідають сучасному розвитку науки;

– з його допомогою можна безпомилково визначити орієнтири у конструюванні змісту педагогічної освіти та професійної діяльності;

– означення головних, загальних та спеціальних компетенцій дозволяє розробити детальну та вивірену систему діагностики рівня професійної компетенції майбутнього педагога на всіх етапах його підготовки, набуття компетентності.

¹¹ Пометун О. Компетентнісний підхід – найважливіший орієнтир розвитку сучасної освіти. *Рідна школа*. 2005. № 1. С. 65-69.

¹² Савченко О. Я. Компетентнісна спрямованість нових навчальних програм для початкової школи. *Початкова школа*. 2012. № 8. С. 1–6.

– відображає уявлення про стан професіоналізму та ділові якості сучасного педагога та зумовлює позитивний вектор впливу на розвиток інноваційних процесів в сучасній системі педагогічної освіти¹³.

Ключовими складовими компетентнісного підходу є набір компетенцій, компетентність і професійна готовність до педагогічної діяльності.

Термінологія поняття «компетентність» досить широко досліджена. Так, у Словнику із професійної освіти означений феномен трактується як «сукупність знань та вмінь, які необхідні для ведення професійної діяльності: уміння робити аналіз, бачити наслідки професійної діяльності та її перспективи, здобувати та використовувати інформацію в професійних цілях»¹⁴.

У Новому тлумачному словнику української мови термін «компетенція» описується як «добра обізнаність з будь чим»¹⁵.

Великий тлумачний словник сучасної української мови означене поняття трактує як «коло повноважень певної організації або відповідальної особи; коло питань, з яких означена особа має наявні знання, досвід та повноваження»¹⁶.

Здійснюючи аналіз праць вчених кінця ХХ – початку ХХІ століть, ми усвідомили, що зазвичай слова «компетенція» та «компетентність» вважалися синонімічними, навіть взаємозамінними, у той же час сучасні вчені чітко розмежували їх і диференціюють у своїх дослідженнях.

У працях М. Кадемії вказано на те, що компетентність і досі розглядається неоднозначно й трактується достатньо широко, не є чітко визначеним для всіх напрямів, в тому числі і освітнього. Різноманітні трактування означеного феномену зумовлені різними теоретичними підходами вчених, науковими школами, а також деякими особливостями структури діяльності фахівців у різних професійних галузях. Однак, «компетенція» являється основним поняттям в реформуванні й модернізації змісту освіти. Компетентнісний підхід у освіті не заперечує

¹³ Зязюн І.А. Учитель у вимірах епох і цивілізацій. *Мистецтво та освіта*. 2008. № 3. С. 9–15.

¹⁴ Професійна освіта: Словник: [навч. посіб.]. Уклад. С.У. Гончаренко [та ін.]; За ред. Н.Г. Ничкало. Київ: Вища шк., 2000. 380 с.

¹⁵ Новий тлумачний словник української мови (у трьох томах). Том 1, А-К / укладачі: В.В. Яременко, О.М. Сліпущко. Київ, Вид-во «АКОНІТ», 2006. 926 с.

¹⁶ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

потреби у формуванні знаннєвої бази (або ж тієї ж компетентності), а націлений на інтегральний результат¹⁷.

Дослідниця Л. Хоружа експериментальним чином довела, що «компетенція» являється новим концептуальним орієнтиром, який передбачає наперед визначені вимоги щодо підготовки фахівця, що, в свою чергу, безпосередньо стосується формування змістових особливостей освіти, використання у цьому процесі методів, прийомів, критеріїв, засобів та вибору діагностичних процедур. Вчена означає компетентність як певну динамічну категорію, що схарактеризовує особистість здобувача освіти як суб'єкта навчальної діяльності, формує здатність якісно виконувати свої повноваження у обраній професійній сфері; виражається через отримані знання, уявлення, розуміння, вміння, ціннісні орієнтації та інші якості особистості¹⁸.

У науковому доробку О. Пометун «компетентність» визначається як спеціально структурований (організований) набір професійних знань, умінь, навичок та ставлень, яких здобувач освіти набуває в процесі навчання, що дозволяють людині визначати і вирішувати професійні задачі, незалежно від контексту і складності проблеми¹⁹.

Досліджуючи психолого-педагогічні засади застосування інноваційних технологій викладання у вищій школі, І. Дичківська, В. Луговий, М. Левшин, О. Бондаренко визначили компетентність як здатність людини досить ефективно виконувати певну (у тому числі й професійну) діяльність. Компетенція – це особиста якість людини, яка визначає її поведінку й впливає на рівень виконання обраної (зокрема й професійної) діяльності²⁰.

Великий тлумачний словник сучасної української мови описує компетентність як певну обізнаність, поінформованість та авторитетність у певній галузі²¹.

¹⁷ Кадемія М. Ю. Компетентнісний підхід – основа модернізації підготовки вчителів. *Компетентнісний підхід в освіті: теоретичні засади і практика реалізації*: матеріали методол. семінару 3 квіт. 2014 р., м.Київ: [у 2 ч.]. Ч.2. С. 160-166.

¹⁸ Хоружа Л.Л. Теоретичні аспекти впровадження компетентнісного підходу у вищу освіту. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/horuzall.pdf>. Заголовок з екрану. Дата звернення: 27.02.2023.

¹⁹ Пометун О. І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи* : [б-ка з освітньої політики] ; під заг. ред. О. В. Овчарук. Київ: К.І.С., 2004. С. 66-72.

²⁰ Психолого-педагогічні засади проектування інноваційних технологій викладання у вищій школі: монографія / В.Луговий, М.Левшин, О.Бондаренко та ін., 2011. 260 с.

²¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

У Концепції «Нової української школи» досліджуваний феномен вживається як динамічна комбінація знань, способів мислення, певних поглядів, ціннісних орієнтацій, навичок, умінь та інших особистих якостей, що визначають спроможність особи якісно здійснювати професійну чи навчальну діяльність»²².

У праці Н. Ничкало у поняття «компетентність» входять не лише професійні знання, уміння, навички й досвід у певній спеціальності, але й особистісне ставлення до справи, означені нахили, інтереси, бажання й прагнення, а також здатність ефективно використовувати набуті знання та уміння, особистісні якості й здібності для забезпечення необхідного результату в професійній педагогічній діяльності»²³.

У Глумачному словнику української мови також наводиться термін «компетентний» – це та людина, яка володіє необхідними знаннями у конкретній галузі, досить обізнаний, має високу кваліфікацію та відповідає поставленим вимогам, що характеризують придатність до обраного роду діяльності. Компетенції, на думку авторів словника, є відчуженими від суб'єкта, вони наперед задані соціальними нормами (вимогами) до освітньої підготовки здобувача освіти. Їх необхідність зумовлюється забезпеченням якісної продуктивної діяльності в певній професійній сфері, тобто наявна націленість на соціально закріпленний результат. Відповідно, результатом набуття компетенцій саме й є компетентність, яка на противагу компетенції передбачає особистісну характеристику, тобто наявність позитивного ставлення до предмета діяльності²⁴.

Питання професійної компетентності є досить широко досліджуваними як в Україні, так і за кордоном. Загальнотеоретичні засади компетентісно орієнтованого підходу в освітній галузі представлені в розрізі формування професійної компетентності майбутнього фахівця (І. Бех, М. Євтух, О. Кононко, Н. Кузьміна, О. Савченко, Н. Ничкало та ін.).

Педагогічний словник розглядає професійну компетентність як інтегративну характеристику ділових й особистісних якостей фахівця педагогічної галузі, що забезпечується певним рівнем знань, вмінь та досвіду, які будуть достатніми для досягнення мети із певного виду

²² Концепція Нової української школи [Електронний ресурс]-Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/.../ukrainska-shkola-compressed.pdf...> Заголовок з екрану. Дата звернення: 19.03.2023.

²³ Державні стандарти професійної освіти: теорія і методика: монографія / за ред. Н. Г. Ничкало. Хмельницький: ТУП, 2002. 396 с.

²⁴ Глумачний словник української мови: понад 12 500 статей (близько 40 000 слів) / за ред. В. С. Калашника. 2-ге вид., випр. і доп. Харків: Прапор, 2005. 992 с.

професійної діяльності. Примітно, що включається також в змістову структуру моральна позиція фахівця²⁵.

Н. Баловсяк визначає «професійну компетентність найвищим рівнем професійної майстерності педагога, що складається із арсеналу знань, умінь, певних здібностей, відповідних обраній професії, результатів та способів життєдіяльності людини, норм поведінки в суспільстві, внутрішніх особистісних мотивів, що дають можливість опанувати професію, досягти значних професійних результатів». Компетентність визначається дослідником як здатність особистості реалізовувати професійну діяльність на якісному високому рівні майстерності²⁶.

У дослідженнях Н. Кропотової ми зустрічаємо наступне визначення поняття «професійна компетентність – система особистісних якостей, наявність знань та умінь, що зумовлюють готовність й здатність фахівця реалізовувати професійну діяльність в сучасних умовах²⁷.

Досліджуваний феномен описують і дослідниці С. Сисоєва й І. Соколова, як «інтегровану властивість особистості, що характеризує здатність фахівця реалізовувати професійну діяльність на якісно високому рівні»²⁸.

У праці Р. Гуревича розглянуто феноменологію поняття «професійна компетентність». Вчений стверджує, що це досить складне багатомірне поняття, яке трактується наступним чином:

- властивість особистості, яка виявляється у процесі професійної діяльності через особистісне відношення;
- сукупність теоретичної і практичної готовності фахівця до реалізації себе в професійній діяльності;
- система професійних знань, умінь й способів здійснення професійної діяльності;
- є системоутворюючим чинником, що включає набір знань, умінь, навичок, способи й прийоми їх реалізації в професійній діяльності, комунікації, розвитку особистості²⁹.

²⁵ Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.

²⁶ Баловсяк Н. В. Формування інформаційної компетентності майбутнього економіста в процесі професійної підготовки: дис. канд. пед. наук, спец. 13.00.04. Київ, 2006. 330 с.

²⁷ Кропотова Н. Чотири аспекти професії як соціокультурного феномену. *Вища школа*. 2010. №3/4. С.44-50.

²⁸ Сисоєва С. О., Соколова І. В. Дослідження проблем неперервної професійної освіти: генезис понять. *Педагогічний дискурс*. 2011. Вип. 9. С. 303-309.

²⁹ Гуревич Р., Кадемія М. Компетентнісний підхід у професійній підготовці майбутнього педагога. *Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф.* Хмельницький: 2009. 498 с.

Здобувачі вищої освіти набувають педагогічної компетентності через освітній процес, самостійну освітню діяльність, систематичне підвищення кваліфікації, що в сукупності перетворюється в педагогічну майстерність.

Саме показники педагогічної майстерності (за І. Зязюном) виявляються у високому діапазоні рівня виконавства, якості викладання, особистісної праці над професійним самовдосконаленням, доцільних та адекватних різним педагогічним ситуаціям діях педагога, досягненні найвищих результатів навчання та виховання дітей³⁰.

Таким чином, компетентнісний підхід у освітній галузі є парадигмальним утворення, цілісним, інтегральним поняттям, яке передбачає всебічний розвиток особистості, формування різного роду способів діяльності, необхідних для вирішення задач, які зустрічаються в професійній роботі та формування професійних навичок завдяки набуттю системи компетентностей. Аналіз літературних джерел дозволяє чітко розмежувати поняття «компетентність» та «компетенція». Поняття компетентність виявилось значно ширшим і включає низку компетенцій. Компетенцію означаємо як набір певних знань, умінь та навичок, а також особистісних якостей, які необхідні для певної сфери діяльності, а компетентність, в свою чергу, розглядаємо як якість володіння компетенціями на практиці, в професійній діяльності. Професійна компетентність, на нашу думку, це сукупність знань, умінь, навичок та особистісних якостей майбутнього фахівця, які потрібні для забезпечення якісної професійної діяльності.

2. Формування професійної компетентності майбутніх вчителів як психолого-педагогічна проблема

Нова парадигма освіти передбачає застосування компетентнісного підходу у підготовці висококваліфікованих фахівців педагогічного профілю.

Проблема підготовки педагогічних кадрів перебуває в царині інтересів науковців педагогічної науки та суміжних наук. Теоретичні, практичні й методичні аспекти підготовки майбутніх вчителів висвітлені в працях як вітчизняних, так і зарубіжних учених (М. Аванс, І. Бех, М. Вашуленко, М. Грін, О. Дубасенюк, С. Мартиненко, О. Пехота, Т. Поніманська, М. Самервіль, Г. Тарасенко, К. Щербакової та інших).

Відтак, у педагогіці й психології вищої школи розглядаються різні аспекти професійно-педагогічної підготовки майбутнього вчителя. Різні аспекти проблеми формування професійно важливих умінь вчителя розглядають О. Абдулліна, І. Бех, Н. Гавриш, І. Дичківська, Н. Кузьміна, М. Рожков, Н. Тализіна, А. Щербакова та ін.

³⁰ Зязюн І.А. Філософія педагогічної дії : монографія. Черкаси : ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. 608 с.

Дослідники наголошують на важливості використання сучасних інноваційних форм роботи, залучення здобувачів вищої освіти до моделювання, конструювання, відпрацювання проблемних ситуацій, накопичення індивідуального практичного досвіду роботи з школярами.

У праці вченої Л. Хоружої розкриваються теоретичні аспекти застосування компетентнісного підходу в закладах вищої освіти, які мають у своїй основі наступні складові частини:

- формування та розвиток арсеналу професійних компетентностей;
- можливість засвоїти практичні навички щодо врегулювання конфліктів через створення проблемних ситуацій та спостереженням за освітнім процесом;
- врахування вимог суспільства та актуальних потреб ринку праці;
- цільове призначення освітньої діяльності та отримання освіти в цілому;
- ціленаправленість на результат в практичному аспекті;
- активізація суб'єктного відношення у навчальній діяльності;
- технологічність, яка передбачає створення умов для різних видів діяльності (соціальної, експериментальної, проектної, дослідницької)³¹.

Дослідження Т. Франчук засвідчують, що оптимізація процесу професійної освіти на засадах компетентнісного підходу реалізується для здобувачів вищої освіти за формулою «я вчусь», а не «мене навчають». Це можливо за наступних умов: формування системного освітнього простору з визначеними ціннісними орієнтаціями, «моделлю спеціаліста» який забезпечує взаємодію усіх учасників освітнього процесу; підвищення рівня усвідомлення викладачами й здобувачами освіти цінностей і технологічних особливостей компетентнісної освіти; проектування в освітніх закладах логіки й системи змін, що мають в основі компетентнісний підхід, який забезпечує готовність до застосування інноваційних педагогічних технологій; формування педагогічних ситуацій, де викладачі й здобувачі вищої освіти є суб'єктами реформаційних освітніх процесів; наявності достатнього науково-методичного забезпечення, яке спроможне адаптувати державну програму розвитку професійної освіти до індивідуальних особливостей закладу освіти; забезпечення взаємозв'язку та інтеграції педагогічного, психологічного й соціологічного аспектів освітнього процесу, застосування в ньому науково доцільних форм, методів та способів організації освітньої діяльності³².

³¹ Хоружа Л.Л. Теоретичні аспекти впровадження компетентнісного підходу у вищу освіту. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/horuzall.pdf>. Заголовок з екрану. Дата звернення: 27.02.2023.

³² Франчук Т. Й. ВНЗ як суб'єкт інтеграції теорії і практики компетентнісної професійної освіти: проблеми та перспективи. *Компетентнісний підхід в освіті*:

У працях В. Бондара та І. Шапошнікової³³ вказано на те, що сучасний педагог має мати достатній багаж знань та навичок як діяти в різних ситуаціях, які можуть виникати в практичній діяльності, уміти застосовувати сучасні інноваційні технології навчання та виховання учнів, модернізувати освітню діяльність у відповідності з мінливістю умов. Успіх підготовки майбутнього педагога залежить від особистісної мотивації здобувача освіти, багажу знань та бажання вчитися ще, здатності застосовувати набуті уміння в практичній діяльності (під час педагогічної практики) та різних формах діагностики знань і розробці системи роботи з дітьми.

Українські дослідники зауважують, що слід звернути увагу на адаптивність навчання здобувачів освіти, адже змістова структура, сутнісні характеристики та принципи реалізації можливі лише через впровадження компетентнісного підходу у фаховій підготовці педагога.

Відтак, експериментальними дослідженнями доведено, що адаптивна функція навчання у процесі професійної підготовки вчителів реалізується за трьома рівнями:

1. Індивідуальному, що стосується психофізіологічної адаптації людини до різних видів навантажень (інтелектуального або розумового, психологічного та фізичного) під час навчання та в позанавчальний час.

2. Особистісному, який враховує адаптивні можливості здобувачів вищої освіти до можливих змін, професійно значущого відношення до дітей, використання морально-ціннісних орієнтацій, що відображають інтерес до певних навчальних дисциплін.

3. Суб'єктному, який дозволяє адаптуватися до психологічного навантаження в шкільному середовищі шляхом набуття індивідуального життєвого досвіду; оволодіння майбутнім педагогом набором фахових педагогічних знань, умінь та навичок, що зумовлюють формування конкурентоспроможної особистості, фахівця високого рівня³⁴.

Вчені стверджують, що розуміння своїх слабких і сильних сторін дозволяє прискорити адаптаційні процеси і спонукає до усвідомлення значущості професії вчителя.

теоретичні засади і практика реалізації: матеріали методол. семінару 3 квіт. 2014 р., м.Київ: [у 2 ч.]. Ч. 2. С. 5-10.

³³ Бондар В. І., Шапошнікова І. М. Адаптивне навчання: сутність, структура та принципи здійснення на засадах компетентнісного підходу. *Компетентнісний підхід в освіті: теоретичні засади і практика реалізації*: матеріали методол. семінару 3 квіт. 2014 р., Київ: [у 2 ч.]. Ч. 2. С. 143-150.

³⁴ Бондар В. І., Шапошнікова І. М. Адаптивне навчання: сутність, структура та принципи здійснення на засадах компетентнісного підходу. *Компетентнісний підхід в освіті: теоретичні засади і практика реалізації*: матеріали методол. семінару 3 квіт. 2014 р., Київ: [у 2 ч.]. Ч. 2. С. 143-150.

Провідним чинником результативності здобутої освіти, компетентності студента є динамічне ставлення до суспільнозначущих запитів і потреб, уміння пристосовуватися до систематичних змін, які відбуваються у процесі реформування освітньої галузі.

Розвиток професійної компетентності майбутнього педагога передбачає формування нової структури компетентності через мотиваційно-ціннісну сферу, яка визначається рівнем оволодіння студентами знаннями. А це, в свою чергу, свідчить про те, процес професійного зростання налагоджений і враховує індивідуальні потреби людини.

Становлення і розвиток професійної компетентності майбутнього педагога реалізовується через зміст освіти, у який входять не лише навчальні дисципліни, а й певні професійні навички й уміння, які формуються у процесі оволодіння предметом, а також під час активної участі здобувача освіти в соціальній сфері, політичному та культурному житті закладу вищої освіти. Саме цей комплексний підхід дозволяє розвиватись особистості майбутнього фахівця педагогічної сфери, він включає також саморозвиток і постійне самовдосконалення.

Згідно досліджень Р. Гуревича, провідними умовами розвитку професійної компетентності майбутніх педагогів є наступні:

1. Організаційно-управлінські (наявність навчального плану спеціальності, семестрові графіки навчання, складання та варіювання розкладу, формування компонентів, критеріїв та показників визначення рівня компетентності, достатнє матеріально-технічне забезпечення освітньої діяльності).

2. Навчально-методичні (проведення відбору змістового наповнення занять, інтеграція та систематична модернізація різних курсів, виділення основних ідей).

3. Технологічні (проведення контролю та оцінки, організація й забезпечення участі здобувачів освіти у активних формах навчання, визначення переліку вмінь, що є складовою частиною компетентності, застосування інноваційних педагогічних технологій).

4. Психолого-педагогічні (проведення діагностики розвитку здобувачів вищої освіти, стимулювання мотивації навчання та заохочувальні програми, визначення компонентів, критеріїв й показників компетентності, рефлексивно-оцінний етап, залученість студентів до управлінської роботи)³⁵.

Нам імпонує думка М. Кадемії про те, що компетентність є результатом здобуття освіти у закладі вищої освіти, а освітній процес, в

³⁵ Гуревич Р. С. Компетентнісний підхід у професійно-педагогічній освіті. *Компетентнісний підхід в освіті: теоретичні засади і практика реалізації: матеріали методол. семінару* 3 квіт. 2014 р., м.Київ: [у 2 ч.]. Ч. 2. С. 137-142.

свою чергу, слід будувати таким чином, щоб передбачити проблемні ситуації, які будуть наближені до реального життя, в яких майбутні фахівці зможуть відшліфувати свої знання. При таких умовах підготовка педагогів у педагогічному освітньому закладі дозволить у максимально природній спосіб сформувати навички практичної діяльності.

Особливою складовою компетентнісного підходу щодо організації освітнього процесу для спеціалістів педагогічного профілю у закладі вищої освіти є його орієнтація на якісний рівень надання освітніх послуг; навчання, що характеризується активним та самостійним оволодінням студентами теоретичними та прикладними знаннями, які закладені Державними стандартами освіти в Україні³⁶.

Підготовка здобувачів вищої освіти у сучасних реаліях модифікує усталений зміст і систему організації освітньої діяльності. Відтак побудова освітнього процесу на компетентнісній основі має враховувати певні особливості (за М. Кадемією):

- включення здобувачів вищої освіти до активної діяльності з планування, розподілу, реалізації, оцінювання, контролю та корекції процесу їхньої підготовки до професійної педагогічної діяльності у навчальному закладі;
- вибір кожним студентом власної освітньої траєкторії через залученість до організаційної складової освітньої діяльності;
- організація роботи зі створення освітніх проєктів у співпраці педагог-студент;
- набуття практичних навичок у процесі педагогічної практики;
- усвідомлення необхідності навчатись і відповідально ставитись до цього процесу;
- систематичне підвищення мотивації, розвиток інтересів та стимулювання до особистісного самовдосконалення.

Значне збільшення обсягу самостійної роботи здобувачів вищої освіти сприяє покращенню їхньої відповідальності за особистісні результати навчальної діяльності. При означених умовах значно знижується навантаження на студента, що дозволяє йому працювати у невимушеній атмосфері із врахуванням індивідуальної траєкторії розвитку, що включає найкращі таланти, пізнавальні потреби та індивідуальні особливості сприйняття нової інформації. Результати означеного навчання дозволяють здобувачам освіти набути практичного досвіду, побачити проблемні ділянки, отримати навички дослідницької та експериментальної роботи, проведення діагностичних процедур,

³⁶ Кадемія М. Ю. Компетентнісний підхід – основа модернізації підготовки вчителів. *Компетентнісний підхід в освіті: теоретичні засади і практика реалізації*: матеріали методол. семінару 3 квіт. 2014 р., м.Київ: [у 2 ч.]. Ч. 2. С. 160-166.

спостереження; відкрити можливості проектування, взаємодії, використання апробованих і набуття інноваційних технологій отримання продукту власної професійної діяльності, оцінювання рівня його якості і можливостей для подальшого використання.

Важливими в умовах компетентнісного підходу до навчання є вибір засобів, методів, прийомів та форм організації навчання здобувачів вищої освіти, при яких формування знань та вмій реалізується у їхній практичній діяльності; роботі в групі та підгрупах, парах; застосування активних форм та методів навчальної діяльності³⁷. З означеною метою у освітньому процесі закладів вищої освіти застосовуються інноваційні педагогічні технології.

Використання інноваційних технологій в освіті здобувачів вищої школи присвячені праці Л. Артемової, І. Дичківської, М. Кадемії, О. Кононко, О. Пометун, Т. Поніманської, С. Сисоєвої та ін. Вчені у своїх дослідженнях розкривають особливості підготовки педагогічних кадрів до впровадження інновацій, навігаторського передового педагогічного досвіду і формування готовності майбутніх педагогів до інноваційної діяльності. Інноваційна педагогічна діяльність є особливим видом творчої діяльності, яка ціленаправлена на оновлення системи освіти.

Дослідниця І. Дичківська вважає, що інноваційна педагогічна діяльність є заснованою на осмисленні практичного педагогічного досвіду цілеспрямованої педагогічної діяльності, орієнтована на зміну та розвиток освітнього процесу з метою досягнення високих результатів навчання, одержання нових знань, формування якісно кращої педагогічної практики»³⁸.

Вченою виокремлені наступні рівні сформованості готовності до впровадження педагогічних інновацій: інформаційний, пробний та творчий. При інформаційному рівні характерними є застосування в конкретних методиках діяльності педагогів-новаторів, а також використання передового зарубіжного досвіду у власній професійній діяльності. Педагоги пробного рівня прагнуть апробувати на практиці відомі інноваційні технології, експериментують та діляться даними, які отримуються дослідницьким шляхом. Педагоги, які віднесені до творчого рівня успішно володіють інноваціями, навіть беруть участь у їх створенні, модифікації, вдосконаленні.

³⁷ Кадемія М. Ю. Компетентнісний підхід – основа модернізації підготовки вчителів. *Компетентнісний підхід в освіті: теоретичні засади і практика реалізації*: матеріали методол. семінару 3 квіт. 2014 р., м.Київ: [у 2 ч.]. Ч. 2. С. 160-166.

³⁸ Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології: підручник. Київ: Академвидав, 2015. 304 с.

Таким чином, проблема формування професійної компетентності майбутніх педагогів є гостро актуальною і достатньо широко розкривається в психолого-педагогічній літературі. Учені викремлюють складові процесу підготовки здобувачів вищої освіти у процесі їхнього навчання в межах закладів вищої освіти педагогічного профілю та рекомендують застосовувати інноваційні засоби й технології в роботі зі здобувачами вищої освіти.

3. Змістово-організаційне забезпечення процесу формування професійної компетентності майбутніх вчителів засобами проектної діяльності

Реформаційні зміни, які відбуваються нині в системі освіти України, потребують застосування інноваційних педагогічних технологій, що забезпечать ефективність освітнього процесу підготовки здобувачів вищої освіти. Однією з провідних технологій є проектна, яка забезпечує продуктивний взаємозв'язок теорії з практикою; дозволяє ефективно формувати професійну компетентність у майбутніх педагогів: вміння навчатися впродовж всього життя, комунікативну, здоров'я-збережувальну, громадянську, соціальну та низку інших. Застосування проектних технологій має на меті формування професійної компетентності майбутніх фахівців педагогічної сфери, що надає можливість інтенсифікації процесу надання і засвоєння знань, який, в свою чергу, призводить до розвитку індивідуальних професійних якостей, накопичення практичного досвіду, що передбачає сталий розвиток і систематичне набуття нових знань.

Теоретичні засади проектної діяльності описуються в дослідженнях В. Гузєєва, О. Зосименко, М. Кадемїї, О. Коберника, Є. Полат, С. Сисоевої, І. Шендрик та ін.

Наукові розвідки вчених щодо навчання із застосуванням методу проектів засвідчують те, що вони сприяють розвитку навичок самостійного отримання знань, використання передових педагогічних технологій, інноваційних технологій навчання. Важливою складовою процесу є опора на фундамент знань, які отримані під час шкільного навчання та набуття нових і їх впровадження вже у власну практичну педагогічну діяльність.

Застосування в освітньому процесі закладів вищої освіти педагогічного спрямування неімітаційних й імітаційних методів навчання дозволяє залучати здобувачів вищої освіти до саморозвитку, активної пізнавальної діяльності, підтримки інтересу до майбутньої педагогічної діяльності, обраної професії, сформувати самостійність та відповідальність за прийняті рішення. Певної ваги значення набуває

правильна організація самостійної роботи здобувачів з дотриманням наступних умов:

- система аудиторної та позааудиторної самостійної роботи й методик її реалізації;

- створення бази навчально-методичного забезпечення для самостійної роботи здобувачів;

- здійснення системного й постійного контролю за результатами самостійної роботи студентів³⁹.

Відтак, проектна діяльність – це спосіб продуктивного навчання, який має на меті не скільки засвоєння знань і не набуття компетентностей і програмних результатів, визначених освітньою програмою, а реальне застосування, розвиток та збагачення особистісного досвіду здобувачів освіти й їхніх уявлень про навколишній світ⁴⁰. Вона являється активною формою розвитку пізнавальних та творчих навичок здобувачів, їхніх умінь самостійно узагальнювати, конструювати свої знання, орієнтуватися у навколишній дійсності, інформаційному просторі і суспільстві загалом, практично та логічно мислити.

Проектна діяльність є конструктивною та продуктивною діяльністю особистості, яка ціленаправлена на розв’язання життєвих проблем, досягнення кінцевого результату, мети діяльності через планування, реалізацію і переборювання ймовірних перешкод у процесі роботи над проектом. Проектну діяльність можна віднести до унікальних способів практики професійної діяльності, яка потребує навичок з прогнозування майбутнього результату, створенням кінцевого образу, здійсненням і оцінкою наслідків реалізації власного задуму і своїх дій. Проектування являється творчою інноваційною діяльністю⁴¹.

Професійна компетентність педагога – це динамічна система, яка передбачає можливості особи для успішної соціалізації та реалізації у професійній діяльності. Діяльність педагога має бути спрямована на забезпечення всебічного розвитку особистості дитини шляхом навчання й виховання, які мають в основі загальнолюдські морально-духовні цінності; забезпечуються принципами науковості, системності, інтегративності, єдності навчання та виховання; ґрунтується на засадах моральності, гуманізму, демократичних цінностей, громадянської

³⁹ Кадемія М. Ю. Компетентнісний підхід – основа модернізації підготовки вчителів. *Компетентнісний підхід в освіті: теоретичні засади і практика реалізації*: матеріали методол. семінару 3 квіт. 2014 р., м.Київ: [у 2 ч.]. Ч.2. С. 160-166.

⁴⁰ Енциклопедія педагогічних технологій та інновацій / Автор-укладач Н. Наволокова. Харків: Основа, 2011. 176 с.

⁴¹ Енциклопедія освіти / гол. ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.

свідомості, взаєморозуміння і поваги між людьми; забезпечує позитивне світобачення й розуміння основ функціонування сім'ї, родини, суспільства та держави в цілому⁴². Вказані обставини періодично модернізують і вдосконалюють підходи щодо підготовки учителів. Обраний в межах дослідження метод проектів, згідно праць вчених є досить ефективним засобом формування професійної компетентності майбутніх фахівців педагогічної сфери діяльності.

Процес реалізації проекту активізує креативне і логічне мислення, розвиває творчі здібності і сприяє активності й самостійності студентів, що і впливає на формування їхньої професійної компетентності.

В процесі проектної діяльності у майбутніх педагогів формуються уміння й практичні навички проектування власної майбутньої педагогічної діяльності, здатність до розв'язання поставлених задач навіть складного характеру, творчо-креативне й логічне мислення, розвиваються здібності до комунікації, взаємодії з людьми інших професій, власного колективу і загалом до уміння бути корисним в колективній діяльності⁴³.

Під час організації проектної діяльності здобувачів вищої освіти в освітньому процесі має бути створена атмосфера творчого пошуку, щоб сам процес пошуку рішень проблеми приносив задоволення, а це, відповідно, сприяє новим дослідженням і науковим розвідкам. Тематика проектів може задаватись наперед, а може узгоджуватись між учасниками освітнього процесу у відповідності з їхніми вподобаннями і побажаннями. Типологія також має широке розгалуження. Так, Н. Наволокова класифікує типи проектів наступним чином:

– творчі проекти, які передбачають максимально індивідуалізований і нетрадиційний підхід до вирішення, представлення й оформлення результатів (альманахи, театралізовані видовища, твори як образотворчого так і прикладного мистецтва, мультимедійні презентації, відеофільми);

– ігрові проекти, що передбачають використання ігрових технологій у проектній діяльності;

– інформаційні проекти, які ціленаправлені на збір інформації про досліджуваний об'єкт чи явище з метою його детального аналізу, узагальнення та представлення презентаційним шляхом;

⁴² Савченко О. Я. Компетентнісна спрямованість нових навчальних програм для початкової школи. *Початкова школа*. 2012. № 8. С. 1–6.

⁴³ Давидова С.В. Роль творчих проектів у формуванні професійної компетентності сучасних учителів. *Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції «Педагогіка в системі гуманітарного знання»*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 36-39.

– практико-орієнтовані проекти, що враховують професійні та/або соціальні інтереси учасників проекту (самих здобувачів освіти) або зовнішнього замовника (викладача, бази практики, працевдаця). Продукт в такому випадку оговорюється наперед і застосовується безпосередньо у професійній діяльності;

– дослідницькі проекти, які структуровано нагадують реальне наукове дослідження; включають обґрунтування актуальності проблеми, генерацію гіпотез з наступною їх перевіркою, висвітлення та обговорення отриманих результатів в процесі реалізації проекту⁴⁴.

Вчена Е. Федорчук класифікує проекти наступним чином:

– продуктивний проект, який передбачає орієнтацію на практичну (трудова) діяльність;

– споживчий проект, який ціленаправлений на забезпечення соціального комфорту споживачів продукту;

– дослідницький проект, що передбачає наукові розвідки у відповідності з обраним педагогічним фахом;

– навчальний проект, який дозволяє напрацювати через певні справи необхідні професійні навички⁴⁵.

Типологія проектів може бути й такою: інтелектуальні, матеріальні, екологічні, сервісні⁴⁶.

Робота над проектом передбачає три етапи:

1. Підготовчий, що характеризується визначенням теми, мети, завдань проекту; планування роботи; обрання способів збору інформації, різних видів методів, форми й типу презентації, компонентів, критеріїв та показників оцінювання.

2. Практико-виконавчий, який передбачає збір інформації; розв'язання поточних завдань; педагогічне спостереження; проведення психолого-педагогічного експерименту; аналіз літератури та інформації шляхом узагальнення; формулювання лаконічних висновків; оформлення результатів у завершеному вигляді; підготовка виступу й презентації.

3. Заключний репрезентує отримані результати, відбувається оцінка роботи та самооцінка отриманих результатів.

Кожен із етапів роботи над реалізацією проекту передбачає виконання певних дій, які мотивують до подальшої діяльності,

⁴⁴ Енциклопедія педагогічних технологій та інновацій / Автор-укладач Н. Наволокова. Харків: Основа, 2011. 176 с.

⁴⁵ Сучасні педагогічні технології. Навчально-методичний посібник / Автор-укладач Е.І. Федорчук. Кам'янець-Подільський: АБЕТКА, 2006. С. 57.

⁴⁶ Савченко Л. О. Проектна діяльність в практиці вищої педагогічної школи: [електронний ресурс]. Режим доступу: <http://scaspee.com/all-materials/11>. Заголовок з екрану. Дата звернення: 11.03.2023.

створюють позитивну атмосферу навчання, допомагають відшліфувати свої знання на практиці для рішення професійних та/або життєвих проблем, сприяють активізації, формують ініціативність.

У процесі здійснення проектної діяльності у майбутніх педагогів формуються уміння й навички проєктування професійної педагогічної діяльності і підняття її на високий професійний рівень⁴⁷.

Проектна технологія передбачає наявність проблеми, яка потребує інтегрованих знань та дослідницького пошуку для її розв'язання. Результати запланованої діяльності мають мати практичну, теоретичну та пізнавальну значимість. Головною складовою методу є самостійність здобувача при вирішенні поставлених задач⁴⁸.

Проектна діяльність майбутніх педагогів забезпечує набуття професійних соціально значущих знань, умінь й навичок, які відповідають сучасному запиту суспільства і парадигмі особистісно зорієнтованого навчання, відтак означені знання та вміння дозволяють навіть працюючим педагогам навчатися упродовж всього життя та успішно реалізуватися в професійній діяльності.

У сучасних умовах підготовки майбутніх педагогів слід також вивчати потреби та запити стейкхолдерів, удосконалювати змістову частину, оновлювати форми та методи організації навчання та педагогічної практики здобувачів освіти⁴⁹.

Таким чином, проектна діяльність досить дієвим засобом формування професійної компетентності майбутніх педагогів та має визначальне значення для педагогічної науки. Вона створює не тільки умови для здобуття та відпрацювання певних теоретичних знань і практичних навичок, а також позитивну атмосферу процесу розв'язання проблеми, навчання.

ВИСНОВКИ

Результати дослідження засвідчують актуальність проблеми професійного зростання майбутніх педагогів із використанням інноваційних педагогічних технологій. Важливою складовою загальної

⁴⁷ Давидова С.В. Роль творчих проєктів у формуванні професійної компетентності сучасних учителів. *Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції «Педагогіка в системі гуманітарного знання»*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 36-39.

⁴⁸ Савченко Л. О. Проектна діяльність в практиці вищої педагогічної школи: [електронний ресурс]. Режим доступу: <http://scaspee.com/all-materials/11>. Заголовок з екрану. Дата звернення: 11.03.2023.

⁴⁹ Кадемія М. Ю. Компетентнісний підхід – основа модернізації підготовки вчителів. *Компетентнісний підхід в освіті: теоретичні засади і практика реалізації*: матеріали методол. семінару 3 квіт. 2014 р., м.Київ: [у 2 ч.]. Ч. 2. С. 160-166.

професійної підготовки педагогічних кадрів є застосування засобів проектної діяльності.

У процесі аналізу літературних джерел нами було визначено сутнісні характеристики, змістові особливості базових понять дослідження. Компетентнісний підхід у освітній діяльності є інтегральним поняттям, який передбачає всебічний розвиток особистості здобувача освіти, формування способів діяльності, що необхідні для вирішення життєво значущих завдань та формування відповідних професійних навичок, в основі яких набуваються необхідні компетентності. Ми відзначаємо досить чітку диференціацію понять «компетентність» та «компетенція». Поняття компетентність виявилось значно ширшим і включає низку компетенцій. Компетенцію означаємо як набір певних знань, умінь та навичок, а також особистісних якостей, які необхідні для певної сфери діяльності, а компетентність, в свою чергу, розглядаємо як якість володіння компетенціями на практиці, в професійній діяльності. Професійна компетентність, на нашу думку, це сукупність знань, умінь, навичок та особистісних якостей майбутнього фахівця, які потрібні для забезпечення якісної професійної діяльності.

Важливою умовою компетентнісного навчання є застосування активних форм та методів навчальної діяльності; інноваційних педагогічних технологій. Однією з найважливіших технологій є проектна діяльність.

Метод проектів у підготовці майбутніх педагогів є досить актуальним і сучасним видом навчання, який дозволяє створити умови для реалізації особистісного творчого потенціалу здобувачів вищої освіти, підвищення їхньої мотивації, інтересу до процесу діяльності, сприяє набуттю необхідних умінь й знань, розвитку логічного мислення, інтелектуальних здібностей.

Проектна діяльність майбутніх педагогів дозволяє підготувати конкурентоспроможного фахівця, який набуває у процесі навчання необхідних професійних соціально значущих знань, умінь і навичок.

АНОТАЦІЯ

Компетентнісний підхід у освіті є інтегральним поняттям, який передбачає всебічний розвиток особистості здобувача освіти, формування способів діяльності, що необхідні для розв'язання життєво значущих завдань і формування професійних навичок завдяки набуттю професійних компетентностей.

Чітко диференційовано поняття «компетентність» та «компетенція». Поняття компетентність є значно ширшим і включає низку компетенцій. Компетенцію означено як набір певних знань, умінь та навичок, а також

особистісних якостей, які необхідні для певної сфери діяльності, а компетентність, в свою чергу, розглядаємо як якість володіння компетенціями на практиці, в професійній діяльності. Професійна компетентність є сукупністю знань, умінь, навичок та особистісних якостей майбутнього фахівця, які потрібні для забезпечення якісної професійної діяльності.

Розкрито змістовно-організаційне забезпечення процесу формування професійної компетентності майбутніх педагогів засобами проектної діяльності. Доведено, що саме проектна діяльність допомагає створити не лише умови для якісного здобуття й практичного відпрацювання певних професійних знань та навичок, а й позитивну атмосферу процесу навчання. Описано, що метод проектів може буде ефективним у професійному зростанні майбутнього педагога.

Література

1. Баловсяк Н. В. Формування інформаційної компетентності майбутнього економіста в процесі професійної підготовки: дис. канд. пед. наук, спец. 13.00.04. Київ, 2006. 330 с.
2. Бондар В. І., Шапошнікова І. М. Адаптивне навчання: сутність, структура та принципи здійснення на засадах компетентнісного підходу. *Компетентнісний підхід в освіті: теоретичні засади і практика реалізації*: матеріали методол. семінару 3 квіт. 2014 р., Київ: [у 2 ч.]. Ч. 2. С. 143-150.
3. Васильєва М. П. Культурологічний підхід до процесу професійної підготовки майбутнього педагога. *Педагогіка і психологія творчої особистості: проблеми і пошуки. Збірник наукових праць*. Вип. 47. Запоріжжя, 2007. С. 67.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
5. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.
6. Гуревич Р. С. Компетентнісний підхід у професійно-педагогічній освіті. *Компетентнісний підхід в освіті: теоретичні засади і практика реалізації: матеріали методол. семінару 3 квіт. 2014 р., м.Київ: [у 2 ч.]. Ч. 2. С. 137-142.*
7. Гуревич Р., Кадемія М. Компетентнісний підхід у професійній підготовці майбутнього педагога. *Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф.* Хмельницький : 2009. 498 с.

8. Давидова С.В. Роль творчих проєктів у формуванні професійної компетентності сучасних учителів. *Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції «Педагогіка в системі гуманітарного знання»*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 36-39.
9. Державні стандарти професійної освіти: теорія і методика: монографія / за ред. Н. Г. Ничкало. Хмельницький: ТУП, 2002. 396 с.
10. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології: підручник. Київ: Академвидав, 2015. 304 с.
11. Довмантович Н. Г. Проєктна діяльність як засіб формування самоосвітньої компетентності. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2017. Випуск 1 (40). С. 92-95.
12. Енциклопедія освіти / гол. ред. В. Г. Кремінь. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
13. Енциклопедія педагогічних технологій та інновацій / Автор-укладач Н. Наволокова. Харків: Основа, 2011. 176 с.
14. Зазуліна Л. В. Педагогічні проєкти: науково-методичний посібник. Кам'янець-Подільський: Абетка НОВА, 2006. – 40 с.
15. Закон України «Про вищу освіту». *Відомості Верховної Ради України від 19.09.2014*. 2014 р. № 37-38. С. 2716.
16. Закон України «Про загальну середню освіту» [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://osvita.ua/legislation/law/2232/>. Заголовок з екрану. Дата звернення: 21.03.2023.
17. Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради УРСР від 20.08.1991*. 1991 р. № 34. С. 451.
18. Зязюн І.А. Учитель у вимірах епох і цивілізацій. *Мистецтво та освіта*. 2008. № 3. С. 9–15.
19. Зязюн І.А. Філософія педагогічної дії : монографія. Черкаси : ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. 608 с.
20. Кадемія М. Ю. Компетентнісний підхід – основа модернізації підготовки вчителів. *Компетентнісний підхід в освіті: теоретичні засади і практика реалізації*: матеріали методол. семінару 3 квіт. 2014 р., м.Київ: [у 2 ч.]. Ч. 2. С. 160-166.
21. Концепція Нової української школи [Електронний ресурс]-Режим доступу:<https://www.kmu.gov.ua/.../ukrainska-shkola-compressed.pdf...> Заголовок з екрану. Дата звернення: 19.03.2023.
22. Концепція розвитку освіти України на період 2015–2025 років: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/news/247733378>. Заголовок з екрану. Дата звернення: 03.03.2023.
23. Кропотова Н. Чотири аспекти професії як соціокультурного феномену. *Вища школа*. 2010. № 3/4. С. 44-50.

24. Машкова І. М. Компетентнісно орієнтований підхід – складова педагогічної майстерності сучасного викладача ВНЗ. *Компетентнісний підхід в освіті: теоретичні засади і практика реалізації*: матеріали методол. семінару 3 квіт. 2014 р., м.Київ: [у 2 ч.]. Ч. 2. С. 38-45.

25. Нова українська школа: порадник для вчителя [Електронний ресурс] / за заг. ред. Н. М. Бібік. Київ: Літера ЛТД, 2018. 160 с. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/Новини/2018/12/12/11/20-11-2018rekviz.pdf> . Заголовок з екрану. Дата звернення: 12.03.2023.

26. Новий тлумачний словник української мови (у трьох томах). Том 1, А-К / укладачі: В.В. Яременко, О.М. Сліпущко. Київ, Вид-во «АКОНІТ», 2006. 926 с.

27. Пометун О. І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи* : [б-ка з освітньої політики] ; під заг. ред. О. В. Овчарук. Київ: К.І.С., 2004. С. 66-72.

28. Пометун О. Компетентнісний підхід – найважливіший орієнтир розвитку сучасної освіти. *Рідна школа*. 2005. № 1. С. 65-69.

29. Професійна освіта: Словник: [навч. посіб.]. Уклад. С.У. Гончаренко [та ін.]; За ред. Н.Г. Ничкало. Київ: Вища шк., 2000. 380 с

30. Психолого-педагогічні засади проектування інноваційних технологій викладання у вищій школі: монографія / В.Луговий, М.Левшин, О.Бондаренко та ін., 2011. 260 с.

31. Савченко Л. О. Проектна діяльність в практиці вищої педагогічної школи: [електронний ресурс]. Режим доступу: <http://scaspee.com/all-materials/11>. Заголовок з екрану. Дата звернення: 11.03.2023.

32. Савченко О. Я. Компетентнісна спрямованість нових навчальних програм для початкової школи. *Початкова школа*. 2012. № 8. С. 1–6.

33. Сисоєва С. О., Соколова І. В. Дослідження проблем неперервної професійної освіти: генезис понять. *Педагогічний дискурс*. 2011. Вип. 9. С. 303-309.

34. Сучасні педагогічні технології. Навчально-методичний посібник / Автор-укладач Е.І. Федорчук. Кам'янець-Подільський: АБЕТКА, 2006. С. 57.

35. Тлумачний словник української мови: понад 12 500 статей (близько 40 000 слів) / за ред. В. С. Калашника. 2-ге вид., випр. і доп. Харків: Прапор, 2005. 992 с.

36. Франчук Т. Й. ВНЗ як суб'єкт інтеграції теорії і практики компетентнісної професійної освіти: проблеми та перспективи. *Компетентнісний підхід в освіті: теоретичні засади і практика реалізації*: матеріали методол. семінару 3 квіт. 2014 р., м.Київ: [у 2 ч.]. Ч.2. С. 5-10.

37. Хоружа Л.Л. Теоретичні аспекти впровадження компетентнісного підходу у вищу освіту. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/horuzall.pdf>. Заголовок з екрану. Дата звернення: 27.02.2023.

Information about the authors:

Dychkivska Ilona Mykolaivna,

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Head of the Department of Preschool Pedagogy and Psychology and Special
Education named after prof. T. I. Ponimanska
Rivne State University of Humanities
12, Stepana Bandery str., Rivne, 33028, Ukraine

Pavlyuk Tetyana Oleksandrivna,

Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Preschool Pedagogy and
Psychology and Special Education named after prof. T. I. Ponimanska
Rivne State University of Humanities
12, Stepana Bandery str., Rivne, 33028, Ukraine

Mykhalchuk Roman Yuriyovych,

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of World History
Rivne State University of Humanities
12, Stepana Bandery str., Rivne, 33028, Ukraine

ВІЗУАЛІЗУВАЛЬНІ ПРАКТИКИ ВИШ-ЛЕКЦІЮВАННЯ ФІЛОСОФІЇ: ПЕРЕВАГИ, УТРУДНЕННЯ, НЕДОЛІКИ

Діденко Л. В.

ВСТУП

Виш-освіта постає для кожного зі здобувачів не тільки «можливістю-з-векторованими-перспективами», але й викликом – «чи дійсно витримаєш усі випробування і отримаєш долучення до «освітньої еліти» на тривалий час?». Парадокс у тому, що зі вступом до університету переінакшується усе досі усталене: від «моделі та стилю навчання» до «усвідомлення своєї професійної ролі у фаховому просторі». Виш-освіту формують саме викладачі, більшість з котрих у кожному здобувачеві/здобувачці вбачає «гідних продовжувальників» неперервності поколінь у науці.

Проте часи змінювані: не всі класичні (традиційні) методи і методики прийнятні та споживані «молодими умами». Саме тому викладачам «середньої ланки» (тут: науковоступеневим, науковозванневим, з досвідом викладання від 10 років) доводиться «вживати крайніх творчих заходів» задля «просування навчальної дисципліни» ближче до здобувацької аудиторії.

«Результовані експериментування» мають свої переваги (для викладачів, здобувачів, професійної царини загалом), утруднення (переважно для викладачів освітньої програми: лекторів-практикувальників та колег), недоліки (для усіх викладачів, здобувачів, адміністрації, професійної царини загалом, країни, світу).

У межах навчальних років (2020-21, 2021-22, 2022-23) виш-спільноту «занурили» у «дистанційність», що зумовило відчутні викладачами та здобувачами виграші (економія часу й коштів на переїзди до вишу і назад; оцифрування навчальних матеріалів та їх удоступнення; чіткі інструкції тощо) і програші («розлюднення» усіх учасників виш-освітнього процесу; часовитрати на перевіряння завдань-робіт; заповнювання «навчальної документації та баз»; перебування на постійному зв'язку тощо).

Спроби впровадження візуалізувальних практик у виш-викладання філософії були здійснювані ще «за аудиторної епохи» (у межах лекційних та семінарських занять), проте вони були переважно асинхронними (хоча й з аспектами синхронності). Натомість упродовж дистанційного навчання можливі не тільки (а)синхронні візуальні практики, але й їх спільне обговорювання з виявлянням

«різноаспектного схоплення здобувачами сутності досліджуваних феноменів».

1. Контекстуалізування виш-освіти

На перший погляд, *царина філософії освіти* – простір виключно для фахівців-педагогів, котрі уможливають обмін персональним досвідом задля самовдосконалювання та зміни-коригування «стратегій викладання». Проте сучасний лектор одночасно і ретранслявальник навчального матеріалу, і його розробник, і сприймальник-споживальник, оскільки кожному з нас варто спершу навчити себе, а потім «приходити» до здобувача будь-якого рівня¹.

Освітнє середовище у виші трендує передусім антропоодицию задля її потенційного удієлювання у професійному просторі. Здобувачі «долають виш» через щосеметрові випробування навчанням та контрольними заходами, що «має результувати» «доброго фахівця». Головним утрудненням поставатимуть параметри останнього – «доброго фахівця»: його характеристиками мають бути не тільки «галузева обізнаність» (тобто система знань, навичок, умінь), але й «людські параметри». Якщо «галузева обізнаність» долана співпрацею з викладачами вишу (у межах навчальних занять, конференціювання, дослідницьких практик тощо), то «людські параметри» поставатимуть другорядними – з одного боку, вони є базовими (тут: вже сформованими у межах сімейного виховання та «інституційного коригування» завдяки дитячому садку та школі); з іншого боку, здобувачі вважають їх «зоною закритого доступу» («не важливо якою людиною я є насправді, головне – аби фахові завдання виконувалися вчасно і відповідно до заданих параметрів»). Масмо небезпечний парадокс «на-виході» з вишу: фахівці сформовані, ознаннєвлені та умілі, проте без «етичних берегів» (та часом навіть і без «естетичних кордонів»), з чим надалі ми всі зіткнемося у суспільних практиках через результати наукових досліджень, розробку потенційно шкідливих товарів, «послуги з підтекстом», абсурдні рекламні ролики тощо. Загалом, нічого дивного – ми споживатимемо те, що недоформували-за-нагоди (тут: за часів виш-освічування). Інший бік викладацьких утруднень – це непрогнозовані виклики майбутнього, які й мають уможлилювати зміщення векторів препідготовки фахівців від «класичної знаннєвості-навичковості-умілості» (тобто формули «транслявання та відтворювання») до

¹ Діденко Л. Візуалізоване лекціювання філософії. *«The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2022», International Scientific Conference (2022; Kyiv). International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2022» [Abstracts] / Ed.board: A.Konverskyi [and other]. Kyiv: Publishing center «Kyiv University», 2022. P. 232.*

«ситуативного навчання» (тобто алгоритмових практик щодо генерування-та-втілювання неординарних розв'язків в умовах криз).

Освітній вектор на ідею «пожиттєвого навчання», що розгортається уповільнено (результування може бути відчутне тільки у межах 15-25 років²), насправді є своєрідним фільтром для перевіряння «дійсної фахової приналежності» – антропоодиноцєве самовдосконалювання здійснюється не тільки за потреби прояснення окремих галузєвих моментів, але й для розширювання власного горизонту сприймання феноменів світу.

Трансформування освітнього простору зумовило не тільки «структурні та технічні зміни» у вишах, але й посилення «аспекту індивідуалізування»: кордони поміж формами освіти – формальною, дуальною, неформальною тощо – мінімізуватимуть здобувачі через «запит на знанняздобування-та-умілість» і постійно розширюваний тематичний досвід. Класичний контекст виш-освіти з наголосом на «попередньопоколіннєвому трансляннї робочих практик» поступово замінює «нова парадигма індивідуалізованого навчання», що розуміється як «автозбиральна модель»: завдяки виш-освіті здобувачі «отримують доступ» до «внутрішньогалузєвого нюансування», яке уможливлене до розширювання через «суміжні сфери» науково-дослідних практик та власні пошуки. Утрудненням згаданого «суміжно-сферного розширювання» постає підтримування мотивування здобувачів, котрі у статусі абітурієнтів усвідомлюють свої наступні кроки в окремій галузі з врахуванням фаховоприйнятнoго та антропобезпечного.

Таким чином, виш-освіта уможливлює паралельне формування та/або доформатовування майбутнього фахівця через трансляннє нюансів окремої галузі знання, випрацьовування дієвих алгоритмів

² Див.: 1) La Belle T. J. Formal, Nonformal and Informal Education: A Holistic Perspective on Lifelong Learning. *International Review of Education / Internationale Zeitschrift Für Erziehungswissenschaft / Revue Internationale de l'Education*. 1982. Vol. 28, No. 2. P. 159–175. URL: <http://www.jstor.org/stable/3443930> ; 2) Colardyn D., Bjornavold J. Validation of Formal, Non-Formal and Informal Learning: Policy and Practices in EU Member States. *European Journal of Education*. 2004. Vol. 39, No. 1. P. 69–89. URL: <http://www.jstor.org/stable/1503751> ; 3) Targamadze V., Tamosiunniene L. Strategic Competencies as Bridging Means between Formal University and Non-formal Education. *Proceedings of the International Conference on Engineering Education and Research 'Progress Through Partnership'*. 2004. P. 1381-1386. URL: <https://www.ineer.org/Events/iCEER2004/Proceedings/Papers/1381.pdf> ; 4) Fabbris L. (ed.). Effectiveness of University Education in Italy: Employability, Competences, Human Capital. Softcover reprint of hardcover 1st ed. Heidelberg: Physica-Verlag, 2007. 392 p. ; 5) OECD. Improving the Quality of Non-Formal Adult Learning: Learning from European Best Practices on Quality Assurance. Paris: OECD Publishing, 2021. 52 p. <https://doi.org/10.1787/f1b450e1-en> .

розв'язку типових завдань, практикування творчих підходів та іншого у межах етичних, естетичних і безпечних для людства параметрів.

2. (Не)класичне лекціювання

Термінологічні відмінності локального розуміння поняття «лекція» ілюструють не тільки лінгвоспецифіку окремої території, але й параметри застосовності. Зокрема: вживане домодерне латинське «lectio» відбиває «форми комунікації фронтального навчання, у якій поточні знання подані як концентрований стандарт»³; тоді як ранньо нововерхньонімецьке «Vorlesung» дуалізує аспекти через «коментоване знанняпередавання та самé зачитування тексту»⁴. В сучасному університетському середовищі лекціювання передбачає поєднання обидвох векторів – коментувального та зачитувального, що спрощує завдання лекторів – монологічно транслювати тематичний навчальний матеріал, проте переважно унеможлиблює практикування еротематичної педагогіки (erotematisch Pädagogik)⁵, у якій використовувані запитання для спонукання здобувачів до самостійного віднайдення відповідей.

Виш-освіта неможлива без транслювання теорезису, який після засвоювання поставатиме основою для практикування. Але лекціювання у виші – це «унормована гра наосліп»: «унормована» через параметри відповідності стандартам, освітньо-професійній програмі, програмі навчальної дисципліни тощо, «гра» через головних залучених суб'єктів (адміністрація вишу, викладачі, здобувачі, роботодавці), «наосліп» через умовність запиту потенційного роботодавця щодо майбутнього молодого фахівця, котрого «каркасно формують» у виші. Останній насправді тільки уможлиблює нюансування базових фахових моментів, які здобувачам необхідно прояснювати через власні запити у майбутній професійній царині.

Класичне лекціювання, практиковане у вишах нині, здебільшого зорієнтоване на тематичне відтворювання найнеобхідніших частин навчального матеріалу: наприклад, у німецьких вишах лекція постає виключно зачитуванням заздалегідь сформованого тексту. З одного боку, це розвантажує викладача – усе необхідне зазначене та систематизоване; з іншого боку, це може розхолоджувати аудиторію, оскільки активоване слухання та конспектування поставатимуть монотонними. Окрім того, класичне лекціювання приховано може спрямовувати здобувачів до «блокового зазубрювання»: «відтворене

³ Wriedt M. Vorlesung. *Enzyklopädie der Neuzeit*. Im Auftrag des Kulturwissenschaftlichen Instituts (Essen) und in Verbindung mit den Fachherausgebern herausgegeben von Friedrich Jaeger. Band 14. Stuttgart / Weimar: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung und Carl Ernst Poeschel Verlag GmbH, 2011. S. 438-9.

⁴ Ibid., S. 439.

⁵ Ibid., S. 440-41.

тотожне знаному». Унаслідок розуміння здобувачів за таких умов не є обов'язковим, головне – відтворити співмірно лекційованому. Проте цей момент окремі здобувачі долають через індивідуальну векторованість на саморозвиток, ілюстровану творчим (до)опрацюванням отриманих упродовж лекції «навчальних даних».

Некласичне лекціювання натомість «активує» здобувацькі когнітивні практики, що постають завжди індивідуальними (за багатьма параметрами: складністю, структуруванням навчального матеріалу, швидкістю «опрацювання запитів», формуванням «влучної відповіді» у діалогованні та ін.). Завдання лектора тепер ускладнене: потрібно не тільки добре структурувати необхідний навчальний матеріал до теми, але й розумітися на психологічних особливостях покоління та конкретних суб'єктів, риторичних прийомах, трендах сучасності, освітніх новативах, практиках сторітеллінгу⁶, влучних анекдотах, вдалим і зрозумілим нефахівцям прикладах тощо.

Практиковане «неписане ретранслявання» поставатиме результатно недоліковим, оскільки зумовлює здебільшого «знання-уміння базового з фахової навчальної дисципліни», але не «індивідуальний запит на саморозвиток для власного фахоформування» і аж ніяк не «розвивання духовного складника» через опанування навчальних дисциплін гуманітарного циклу (зокрема: філософії, історії, мов та літератур тощо). Чіткі встановлені межі, за які неприпустимо виходити, призводитимуть до практикування «галузових стандартів», тобто типових шаблон-розв'язків кожної ситуації, проте за критичних та /або кризових умов такий фахівець буде неспроможним запропонувати дієвий розв'язок з мінімальними – неантропними (!) – втратами.

Стандарт лекціювання (тотожний до німецького «Vorlesung»⁷ як «тематичне начитування») ще й досі залишається актуальним у більшості світових вишів (незалежно від локації та навчальної дисципліни). З одного боку, «відступ від стандарту» (тут: «дотримання норм і правил») не тільки за формою, але – у деяких випадках – і за змістом лекційованого є «неприйнятною розкішшю», якої має уникати лекціювальник. Проте, з іншого боку, згадані обмеження не зупиняють творчі підходи лекторів щодо «оживлювання та осучаснення»

⁶ Діденко Л. В. Лекціювання філософії: сторітеллінг. *Філософія людяності в освіті, науці та житті: збірник наукових матеріалів круглого столу, присвяченого пам'яті професора Анатолія Олексійовича Приятельчука* (м. Київ, 25 березня 2022 року) / ред. кол. А.Є. Конверський, Л.В. Губерський, [та ін.]. Київ: ВАДЕКС, 2022. С. 46-48.

⁷ Wriedt M. Vorlesung. *Enzyklopädie der Neuzeit*. Im Auftrag des Kulturwissenschaftlichen Instituts (Essen) und in Verbindung mit den Fachherausgebern herausgegeben von Friedrich Jaeger. Band 14. Stuttgart / Weimar: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung und Carl Ernst Poeschel Verlag GmbH, 2011. S. 438-41.

навчальних дисциплін. Практикування ускладнюване не тільки часом і швидкістю опрацювання-оновлювання лекторами теоретичних матеріалів та підходів-приймів викладання, але й їх готовністю до негативного досвіду (намірковане не спрацьовує; виникають технічні утруднення; результат не виправдав очікування і т. д.). Загалом: матиме значення не тільки добра підготовка лекторки/лектора, але й готовність аудиторії здобувачів приймати пропонований виклик і грати за «нововстановленими правилами».

Таким чином, класичне лекціювання спрацьовуватиме завжди; проте некласичні його варіанти потребуватимуть як часу та зусиль лекторів для віднайдення і результативного впровадження, так само й відкритості та настроєвості аудиторії сприймати «творчі адаптування класичних форм знаннетранслявання».

3. Філософія та її лекціювальні особливості

Одним із головних завдань фахових навчальних дисциплін постає нюансування професійних аспектів майбутнього виш-випускника. Натомість гуманітарні навчальні дисципліни (і філософія зокрема) мали би сприяти «олгоднюванню майбутнього фахівця»: тобто упереджанню «майбутніх професійних ситуативних проривів» за рахунок експериментування з людськими створіннями загалом (тілесно, вербально, емоційно, естетично тощо). Філософія сприятиме «вилюднюванню» кожного з нас: автообертанню пропонованих професійних рішень-розв'язків. Головним в опануванні філософії є радше постійний мисленневий пошук через запитування-і-відповідання, оцінювання, співпрацювання з собі подібними, емпатійність та ін., що невідокремлюване від знаннедобування і знаннезастосовності. Проте алгоритмоване «завчив, відповів, забув» спрацьовуватиме проти конкретних здобувачів, оскільки неусвідомлене калькування інших здебільшого не допомагатиме за нестандартних умов у майбутньому фаховому середовищі.

Сама філософія як галузь знання постає «помежівною навчальною дисципліною»: у ній перетинаються-та-співпрацюють теорезис і праксис, гуманітарне та соціальне, антропорозвивальне (переважно індивідуалізування) й громадоформувальне (здебільшого успільнотнення). Завдяки опануванню-практикуванню філософії здобувачі не тільки опрацьовують авторські тексти мислителів попередніх епох: вони мають змогу «зустрітися» з реальним «філософським мисленням», що тематично та ситуативно демонструватиме лекторка/лектор. Задум останніх – це не «виключно зазнанневлення» здобувачів (тобто тематичне транслявання знань з подальшим «перевірянням належного засвоєння» через прискіпливе оцінювання), радше це виклик (чи навіть запит) на персональні зміни

кожної/кожного зі здобувачів. Нові покоління філософів-лекторів формулюють свою мету завбачливіше: ми дивимось на здобувачів як на вже сформованих фахівчинь/фахівців, котрі – індивідуально – потребують різного навчального досвіду (для одних це «розмовна практика» через діалогування; для інших – структурування власних думок; для третіх – можливість послухати варіанти інших і сформувати своє бачення тощо). Власне, за допомогою філософії здобувачі розвивають людське у собі – вони навчаються користуватися власним розумом-інтелектом через «препарування текстів», формування запитань, генерування відповідей, творчі розв'язки ситуацій тощо.

Класичне лекціювання філософії – це «стандартне текстозачитування», важливі частини якого мають бути обов'язково зафіксовані у конспектах здобувачів для подальшого відтворення впродовж семінарського заняття. Але можливо *лекціювати філософію й неklasично*: як реконструювання-у-співпраці, тобто модерване лекторкою/лектором розгортання теми через різноманітні прийоми та практики. Важливими моментами є уважність аудиторії, швидкість її реагування щодо виконання завдань, а також влучні-та-миттєві помірковано оцінювальні коментування лекторки/лектора.

Одним з наріжних каменів лекціювання філософії постає непрофілізованість: її презентують як звичайну базову навчальну дисципліну. Натомість її варто узв'язкувати з освітньою програмою через тематичні приклади та завдання застосовності філософських знань у майбутній фаховій площині й у буденному просторі. З одного боку, це формуватиме утруднення лекторам, оскільки або необхідно мати базові знання щодо галузі майбутніх фахівців; або працювати виключно у монофаховому векторі (тут: виключно з освітніми програмами, наприклад, економічного профілю). З іншого боку, це розширюватиме дослідницькі горизонти, оскільки завдяки викладанню здобувачам різних освітніх програм можливо швидко адаптувати навчальну дисципліну до викликів сьогодення. Викладання філософії – це завжди витворювання ідеєпростору для конкретної аудиторії та разом з нею. Проте параметри лекціювання філософії уможливлено варіювати залежно від освітньої програми: навчальний матеріал візуалізований однаково, проте деталізований (співмірно академічній групі/потокі, курсу, освітній програмі, освітньому рівню) або розширено, або начерково. Ідея «пожиттєвого навчання» зумовлюватиме наше одночасне постійно-періодичне змінювання погляду та посилювання-притлумлювання уваги як до окремих феноменів світу, так і до себе самих через призму мультиаспектності: наприклад, яблуня розумітиметься як корисний та унікальний елемент природи (ботанічний аспект), належне декому (правничий аспект), ресурс (економічний

аспект), зразок для копіювання (мистецький аспект), ілюстратив життя (філософський аспект).

Таким чином, у лекціюванні філософії зберігатиметься традиційний вектор ідеєформування та знанстранслювання, але й практикуватимуться нові педагогічні прийоми та методи для підкреслення важливості прихованих моментів фахового простору.

4. Візуалізоване лекціювання філософії⁸

Головне призначення філософії – людинорозвивання загалом. Через та завдяки філософуванню (як персональному практикуванню філософії) передбачене всебічне формування майбутнього фахівця. Узв'язковування та виявляння взаємозалежностей зорієнтовує антропоодиноцю до постійно-періодичного оновлювання інформаційних даних щодо різних феноменів світу.

Причина візуалізованого лекціювання філософії – це особливості покоління, представники якого задіюють не окремі сенсорні канали, а декілька з них відразу. Візуальний та аудіальний сенсорні канали уможливають не тільки сприймання навчального матеріалу, але й узв'язковування його через форму-колір, послідовність розгляду та смислоконструювання. Робота з даними передбачає не тільки попередню роботу (тут: «вдягання-для-сприймання», тобто візуалізовані дані мають бути і корисно-потрібними майбутнім фахівцям, і естетичними), але й подальше «перебування у свідомості» здобувачів для подальшого ситуативного застосування.

Для розглядання можливостей та способів візуалізованого лекціювання філософії постали напрацювання як *філософів-і-педагогів* – щодо «деревоподібної» («діаграфної»/«лінійно-розгалуженої») структури навчальних проблем-питань⁹; щодо паралелізування різносторінково розміщеного графічного (схеми, таблиці, діаграми, рисунки) та текстового презентування історико-філософського матеріалу¹⁰; щодо різновидів просторового візуалізування у вигляді рисунків/малюнків, карт, діаграм та ін.¹¹; щодо впровадження

⁸ Нова редакція тексту: Діденко Л. Візуалізоване лекціювання філософії. «*The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2022*», *International Scientific Conference (2022; Kyiv). International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2022» [Abstracts] / Ed.board: A.Konverskyi [and other]*. Kyiv: Publishing center «Kyiv University», 2022. P. 230-236.

⁹ Lorhard J. *Ogdoas scholastica continens diagraphen typicam artium...* Sangalli, 1606. 444 p. URL: https://archive.org/details/bub_gb_rM5gdGMu-rAC/mode/2up.

¹⁰ Kunzmann P., Burkard F.-P., Wiedmann F. *dtv-Atlas Philosophie* (9. Auflage). München, Deutschland: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001. 264 S.

¹¹ Dilworth J. Varieties of Visual Representation. *Canadian Journal of Philosophy*. 2002. Vol. 32, No. 2. P. 183–205. URL: <http://www.jstor.org/stable/40232147>.

поліпараметральних «візуалізувальних практик» (тотожне авторському «візуальні педагогіки»/»visual pedagogies») до викладання та опанування філософії, що буде корисне не тільки лекторам-розробникам навчальних матеріалів, але й здобувачам без/з особливими навчальними потребами¹², так само і *когнітивістів* – щодо презентування, відтворювання і сприймання форм та кольорів¹³, а також *дизайнерів* – щодо необхідності застосування технік візуалізування у гуманітарних науках¹⁴. Особливої уваги заслуговує збірка «Візуалізування даних у суспільстві»/»Data Visualization in Society»¹⁵, на сторінках якої не тільки впроваджують новий вектор дослідження («філософія візуалізування»/»philosophy of visualization»), але й розтлумачують зиски/переваги специфікованої – секторної – застосовності візуалізування.

Перші візуалізувальні практики можна розмежувати на декілька періодів: (1) *знаковий* (графема може бути приписаний фіксований зміст); (2) *символьний* (графема можуть отримувати авторське та/або локусно-локаційне змістове навантаження); (3) *вербально-смысловий* (оперування як «авторизмами», так і формами мислення); (4) *текстовий* (розгортальне розтлумачення як матеріалізований хід думок мислителя); (5) *схематизувальний* (створювання авторських форматів компактного структурування тематичних даних).

Викладання кожної навчальної дисципліни у вишій є специфікованим – від навчального плану до практикованих методик для ліпшого засвоєння матеріалу. Ядром гуманітаристики постає філософія, що зорієнтовує не тільки на опанування навчального матеріалу та його відтворювання, а передусім на розвивання антропоєдиниці як майбутнього фахівця¹⁶. Дистанційний формат викладання уможливив використання інакших способів роботи з навчальним матеріалом. Одним із найоптимальніших вважають презентації. Але варто зауважити

¹² Farrow R. Visual and Philosophical Pedagogies. *Visual Learning: Communication – Cognition – Curriculum. Budapest, December 7-8th 2012*. Visual Learning Lab, Department of Technical Education in the Budapest University of Technology and Economic. Budapest, Hungary: 2012. URLs: http://www.hunfi.hu/nyiri/VL_3/Farrow_abstr.pdf , <https://philosopher1978.wordpress.com/?p=749> .

¹³ Jakab Z. Revelation and Normativity in Visual Experience. *Canadian Journal of Philosophy*. 2006. Vol. 36, No. 1. P. 25–56. URL: <http://www.jstor.org/stable/40232272> .

¹⁴ DiSalvo C. F. Philosophy and Visual Representation: Imaging the Impossible. *Leonardo*. 1999. Vol. 32, No. 2. P. 83–86. URL: <http://www.jstor.org/stable/1576686> .

¹⁵ Engebretsen M., Kennedy H. (Eds.). *Data Visualization in Society*. Amsterdam, Netherlands: Amsterdam University Press, 2020. 464 p.

¹⁶ Діденко Л. В. Викладання філософії: формування фахівця. *International scientific conference «History, political science, philosophy and sociology: European development direction» : conference proceedings, July 16–17, 2021*. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2021. P. 101-105. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-120-6-25>.

декілька моментів: 1) розробка презентацій кардинально відрізняється від написання тексту для лекціювання; 2) презентування має періодично оновлюватись (як щодо коригування інформації на слайдах, так само й щодо їх коментувань лектором/лекторкою); 3) впровадження презентацій у навчальний процес НЕ передбачає «перечитування слайдів», це радше коментування слайдів із апелюванням до прикладів, близьких до фахової царини здобувачів-бакалаврів; 4) лекціювання з презентаціями уможливорює долучання аудиторії до мікродискусій та/або відповідей на питання (це допомагає і переключити увагу, і посилює розуміння теми, і перевірити уважність та розуміння теми).

Алгоритм формування візуалізованого лекціювання філософії складений з трьох етапів: «(I) Готування» (Таблиця 4.1), «(II) Створення» (Таблиця 4.2), «(III) Впровадження» « (Таблиця 4.3).

Таблиця 4.1

**Алгоритм формування візуалізованого лекціювання філософії:
етап «(I) Готування»**

Крок	Розтлумачення
1) намір візуалізувати навчальні матеріали;	
2) текстова основа;	– або план лекційного заняття, – або нотатки для лекціювання, – або повний текст лекційованого;
3) ранжування текстової основи теми;	– за принципом – (не)можливе для візуалізування;
4) промірковування первинних варіативів візуалізування теми;	– схема, – діаграма, – фото, – аудіо– та/або відеофрагмент тощо;
5) створення шаблону слайда/презентації;	– стиль, – тло, – межі робочого простору, – базові форми, – базові кольори, – базові шрифти тощо;
6) принцип презентування;	– статичний (на одному слайді розміщена деяка кількість передбачених для коментування елементів), – динамічний (лекціювання супроводжує змінювання слайдів у ручному або автоматичному режимі);
7) використання указки.	– за технічної можливості та/або за потреби.

Таблиця 4.2

**Алгоритм формування візуалізованого лекціювання філософії:
етап «(II) Створення»**

Крок	Розтлумачення
1) принцип розгляду теми;	<ul style="list-style-type: none"> – за параметром структурування навчального матеріалу: згідно з порядком питань теми у навчальній програмі, – за розгортанням сприйняття: від простішого до складнішого, – за параметром викладу матеріалу: класичний (від вступу до висновку), обернений (від висновку до вступу), змішаний;
2) кількість елементів на одному слайді;	<ul style="list-style-type: none"> – об'єктів: 2-7, – слів: до 40;
3) оптимізування кольору для тла слайда;	<ul style="list-style-type: none"> – білий (рекомендовано), – будь-який з пастельних;
4) оптимізування кольору базових форм та шрифтів;	<ul style="list-style-type: none"> – монохромні, – монохромні розширені: основний колір та 2-3 допоміжних, – повноколірні;
5) структурування слайдів;	<ul style="list-style-type: none"> – має бути узгоджено з П.1;
6) кількість слайдів однієї презентації;	<ul style="list-style-type: none"> – 25 слайдів на 80 хв. (рекомендовано), – залежить від складності теми та планованої кількості навчальних годин;
7) копірайтингвання.	<ul style="list-style-type: none"> – використання маркерів авторства: водяні знаки та/або особливі позначки розробників, знак © (символ ©, ім'я правовласника, рік першооприлюднення), кнопка атрибуції CC BY+ тощо.

Нюанси створення навчальних презентацій: 1) теоретичний матеріал бажано подавати як поєднання класичних підходів із новітніми досягненнями; 2) продумування наперед тематичних прикладів та вербальних коментувань; 3) використання різних форм і фігур для ілюстрування взаємозв'язків; 4) читабельність шрифту (колір тла світліше кольору шрифту; бажано наскрізний розмір шрифту); 5) можливість здобувачів прочитати текст на слайді на усіх пристроях (з маленькими/великими екранами); 6) ілюстративи (наприклад, фото та відеофрагменти) високої якості; 7) помірний темп лекціювання (як для аудіального сприймання, так само і з можливістю записати у конспект); 8) бажаний відеозапис високої якості (для подальшої роботи) тощо.

Таблиця 4.3

Алгоритм формування візуалізованого лекціювання філософії: етап «(III) Впровадження»

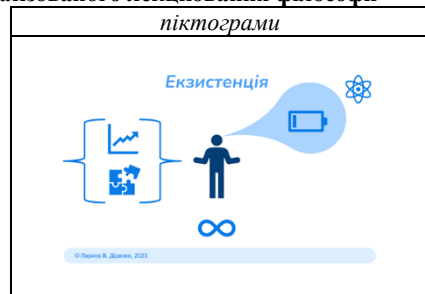
Крок	Роздумачення
1) перше лекціювання з відеозаписом;	– із фіксуванням уваги на зайвих моментах, потрібних коригуваннях, додаткових деталізуваннях тощо;
2) перегляд відеозапису;	– виокремлення елементів для коригування;
3) опитування здобувачів;	– анонімне, – відкрите, – паралельне;
4) повторний перегляд відеозапису;	– зауважування результатів опитування здобувачів; – виокремлення додаткових елементів для коригування (за потреби);
5) внесення коригувань;	
6) друге лекціювання з відеозаписом;	– із зауважуванням змін після коригувань;
7) порівняння результатів.	– на основі перегляду відеозаписів (див.: III. 2 та III. 6).

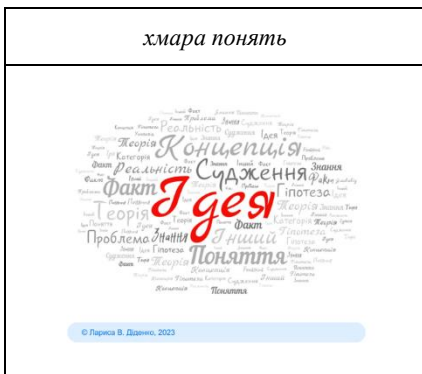
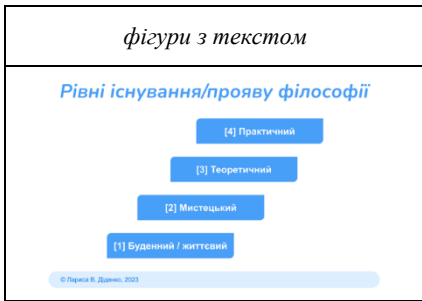
Кожен затабличений елемент виконує свою функцію – систематизування даних (блок-схема, форми або форми-та-стрілки; таблиці); конспектування для сторітеллінгу (пиктограми); асоційоване запам'ятовування (формо-і-кольорозображення сутності поняття) тощо.

Таким чином, візуалізоване лекціювання філософії активуватиме декілька сенсорних каналів, що сприятиме індивідуальному вибудовуванню асоціативних рядів для запам'ятовування, засвоюванню навчального матеріалу та поліпшуватиме його розуміння здобувачами.

Таблиця 4.4

Типові варіанти тематичного візуалізованого лекціювання філософії

- ...
- відеофрагменти;
 - карти;
 - окреслене завдання;
 - таблиці;
 - форми або форми-та-стрілки;
 - формули;
 - фото;
 - Mentimeter/Menti¹⁷;
 - QR код
- тощо.*

5. Візуальні та аудіальні інклюзивні практики виш-лекціювання філософії¹⁸

Кожна антропоодиниця – це «умовно-типовий генетичний пакет», який «вिकривлюється» під впливом багатьох чинників (біологічних, соціальних, виховувальних, самоналаштувальних). Гуманістичні тренди ХХ ст. сприяли зміцненню акцентів від антропоодиницевої «типовості» до її «нетиповості». Остання може поставати природною (тобто виникає потреба первинного індивідуального векторування антропоодиниці задля її подальшого «виживання у соціопросторі»; наприклад: слабкий або відсутній слух від народження) або ситуативною (тобто необхідність спрощування антропоодиницевого світоосвоювання

¹⁷ URL: <https://www.mentimeter.com/> (для розроблення опитувань); URL: <https://www.menti.com/> (для збирання відповідей).

¹⁸ Нова редакція тексту: Діденко Л. В. Візуальна та аудіальна інклюзивна практика у виш-викладанні філософії. *Інклюзивна освіта та навчання в сучасних умовах трансформацій: психолого-педагогічні основи інклюзивної освіти : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 23 січня – 5 березня 2023.* Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2023. С. 50-54.

задля її подальшого функціонування; наприклад: послаблення зору через надмірну роботу з гаджетами, пережитий стрес, наслідок захворювання тощо). У випадку природної нетиповості матимемо справу з «допоміжною адаптивністю» або «параметрами інклюзивності»; натомість у випадку ситуативної нетиповості – з коригувальними технологіями та практиками реінклюзії.

Поняттям «інклюзія» охоплені не тільки варіанти антроподолучання до загальних суспільних сегментів, але й індивідуальне «коригування умов» антропоінтегрування через співпрацю фігурантів та «допоміжних фахівців з дотичних сфер суспільного буття».

Параметри «вихідних налаштувань тіла», що постають невід’ємними від кожної антропоодиноці, надалі поглиблюватимуть соціальну нерівність через освіту та навчальні практики. «Соціальна нерівність» (поміж «типовим» та «нетиповим») не є назавжди усупною, проте через інтенцію інклюзивування її можливо оптимізувати (тут: зменшити спектри негативних наслідків для інклюзованих – від несприйняття та ворожості до взаємодопомоги і співпраці задля адаптування у соціопросторі).

Виш-викладання філософії є стандартованим для усіх здобувачів, проте не усі матеріали адаптовані для здобувачів з особливими потребами. Сама навчальна дисципліна зорієнтована на формування узв’язкованого розуміння феноменів світу через запити окремої антропоодиноці (тут: кожного зі здобувачів) у буденному (приватному) і фаховому життєпросторі.

За умов дистанційного навчання застосування презентацій стало нормовим, що, з одного боку, уможливило структурування навчального матеріалу та компактне візуалізування головних ідей лекційованого і допомагає здобувачам фокусувати увагу на рисунках та/або схемах у-кольорі 1+4 (наприклад: фон – білий; шрифти-та-форми – варіанти блакитного, варіанти фіолетового, чорний/сірий, червоний). Робота з кольорами – це не тільки смак і вподобання лектора, але й можливість транслювати повідомлення аудиторії (тобто своєрідно «говорити кольором» так само як і словами¹⁹). Візуальне сприйняття зовнішніх даних

¹⁹ Див.: 1) Іттен Й. Мистецтво кольору. Суб’єктивний досвід і об’єктивне пізнання як шлях до мистецтва. Навчальний посібник. Пер. з нім. Сергій Святненко. Київ: Видавництво «ArtHuss», 2022. 96 с. ; 2) Heller E. Wie Farben auf Gefühl und Verstand wirken : Farbpsychologie, Farbsymbolik, Lieblingsfarben, Farbgestaltung. München: Droemer, 2000. 312 S. ; 3) Heller E. Wie Farben wirken. Farbpsychologie – Farbsymbolik – Kreative Farbgestaltung. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 2004. 296 S. ; 4) Heller E. Psicología del color: Cómo actúan los colores sobre los sentimientos y la razón. Version castellana de Joaquín Chamorro Mielke. Barcelona: Editorial Gustavo Gili, 2004. 309 + 28 p.

уможливило: 1) наше просторове орієнтування; 2) формування власних алгоритмів щодо «сегментованого копіювання реальності», що мисленнєво доповнюватиметься; 3) розвивання пам'яті через «типові шаблони», використовувані у навчанні (форми, графіки, рисунки тощо); 4) коректне «зчитування кодованих кольорами повідомлень» (тут: типові кольорокоди – червоний, тобто «небезпека», «увага!»; зелений, тобто «спокійність», «розвиток»; синій, тобто «надійність», «довіра» тощо) та ін.

Проте здобувачі з дисфункціями зору матимуть клопіт із «візуальним сприйманням»: вони зможуть акцентувати свою увагу виключно на аудіальних параметрах лекції – чіткості вимови, звертаннях, тембрі голосу, темповості, паузах тощо. Натомість здобувачам з дисфункціями слуху допоміжними стануть «коректні субтитри» (тут: завчасно підготовані та трансльовані паралельно лекційованому матеріалу) і/або жестовомовний супровід²⁰. Чи формуватиметься «передбачене лектором» розуміння навчального матеріалу за умови тільки одного активного сенсорного каналу у здобувача? Наразі це питання залишається без остаточної відповіді, оскільки потребує додаткового – окремого – дослідження. Проте згіпотезую, що «повне вимкнення» візуального або аудіального сенсорного каналу рідко трапляється: здебільшого ми маємо справу з «мінімально активним» сенсорним каналом (наприклад: антропоодинація чує не увесь діапазон звуків, а тільки їх частину).

Якщо порівняти роль візуальних та аудіальних елементів лекціювання, то вони не є однаковими: 1) візуальні елементи (колір, форма, шрифт, зображення тощо) – це «способи налаштування» здобувача на співпрацю через зосереджування його/її уваги; 2) аудіальні елементи зумовлюватимуть здобувачеве «долучання до свідомості лектора» через співучасть у розглумачуванні не тільки текстових фрагментів (дефініцій, тез, висловлювань та ін.), але й переконування у власному розумінні навчального матеріалу через співставлення своєї невисловленої думки із обговорюваними варіантами.

Таким чином, для виш-лекціювання філософії бажана активна (природна) та/або реактивована (відновлена) сенсорність (принаймні візуального й аудіального каналів), що уможливилюватиме не тільки індивідуальну-і-колективну взаємодію здобувачів освіти з лекторами, але й спільні ситуативні переживання щодо розуміння феноменів світу та перевідкриття себе.

²⁰ Див.: 1) SWIC ASL. Super Bowl 2023: Lift Every Voice and Sing, ASL Performer Justina Miles. 2023. [Video]. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=MN9bEfhJU64> ; 2) ASL Suncats. Justina Miles (Deaf performer) performs Super Bowl LVII 2023 Halftime show by Rihanna in ASL (HD). 2023. [Video]. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=xyHudZm_6TE .

ВИСНОВКИ

Приналежність до виш-освіти розпочинається з моменту нашого вступу: абітурієнти перетворюються на здобувачів з подальшими перспективами оптимального долучання до конкретної фахо-ніші. Запит на «освітніх новаторів» та «освітніх стандартистів» завжди існуватиме, оскільки перші з часом перетворюватимуться на других. Проте у «відтинку переходу» відбуватиметься «оновлюване становлення» не тільки окремої фахової галузі, але й самих антропоодиниць.

Завдяки опануванню філософії кожен з нас отримує і відпрацьовує «індивідуальні налаштування» щодо оптимальної відповіді на питання «Яким чином мені залишатися Людиною?». Незалежно від обставин та ситуацій ми маємо зберігати людськість – не ситуативну-та-показову, а справжню. Ми маємо навчитися бути собою – вчиняти коректно, висловлюватися без образ, виконувати обіцянки, досягати намріяного і результуватися щомиті у ліпші версії себе.

Візуалізувальні практики виш-лекціювання філософії мають *перевагами* додання багатьох меж: *для викладачів* (уміння віднаходити влучні способи транслявання абстрактного у зрозумілих форматах; активування у здобувачів гносеологічного вектора; підтримування творчих починань на перетині філософії та фаху тощо); *для здобувачів* (мотивування продовжувати фахове становлення; уміння практикувати «фахове сенсосохплення»; зрозумілість алгоритмів розгортання феноменів світу через причинно-наслідкові зв'язки тощо); *для професійної царини загалом* («отримання» унікального молодого фахівця з нестандартним мисленням).

З-поміж *утруднень* варто наголосити на «навчально-дисципліновій розірваності» (кожна навчальна дисципліна – окремий простір, непередбачений до узгоджування з іншими), що може бути подолана через «профілізування філософії» (тобто: її необхідно викладати через призму освітньої програми, а не як загальну навчальну дисципліну). «Профілізування філософії» не тільки «забиратиме час» лекторів філософії на опанування основ окремої спеціальності та/або освітньої програми, але й – за умов неконтролювання балансу поміж філософією-для-бакалаврів (80-85%) та «галузевою/ спеціальнісною/ освітньопрограмною пропедевтикою» (10-15%) – сприятиме «розширенню» лекційованих навчальних даних (тобто філософія може перетворитися на «філософські аспекти» окремої галузі знань, спеціальності та/або освітньої програми).

Недолік передбачений тільки один – треба (спів)працювати усім (викладачам, здобувачам, виш-адміністрації, представникам

професійної царини загалом, усій країні, світу загалом): без зусиль результування увідсутнене.

Отже, візуалізоване лекціювання філософії постає своєрідним способом ілюстрування наміркованого з попередніх епох у контексті сучасних викликів задля мультиаспектного дослідження у межах окремого фахового простору.

АНОТАЦІЯ

Розглянуто *візуалізувальні практики виш-лекціювання філософії*.

Виш-освіта нині постає не «періодичним перебуванням здобувача у окремій будівлі», а простором співпраці здобувачів, викладачів, адміністрації та роботодавців, результуванням якого поставатимуть «оллоднені» молоді фахівці/фахівчині, котрі усвідомлюватимуть межі своїх професійних дій у будь-яких ситуаціях. У часи постійних змін здобутих фахових знань замало, потрібні сформовані навички та уміння, що уможливуватимуть оптимальну знаннезастосовність.

Призначення філософії – антропорозвивання: іншими словами, коректне векторування майбутнього фахівця до розуміння саме своєї ролі у фаховому просторі через випрактиковування індивідуальних умінь («сутнісного вбачання», причинно-наслідковості, розрізнення перспективного та небезпечного, нестандартних розв'язків кризових ситуацій тощо).

Окрім *контекстуалізування виш-освіти* (параметрів «доброго фахівця» як поєднання «галузевої обізнаності» та «людських параметрів»), увага зосереджена й на *різноспособовому лекціюванні* (класичному: тематичному відтворюванні базової частини навчального матеріалу; некласичному: творчопідходовість викладачів до індивідуального «активування» здобувацьких когнітивних практик); *лекціювальних особливостях філософії* (знаннетранслюванні, ідеєформуванні, тематичному реконструюванні-у-співпраці, поміркованому профілізуванні).

Розгляд *візуалізованого лекціювання філософії* охоплює не тільки теорезис (напрацювання різногалузевих дослідників), але й праксис (затабличений триетаповий алгоритм формування візуалізованого лекціювання філософії; нюанси створення навчальних презентацій; приклади типових варіативів тематичного візуалізованого лекціювання філософії; аспекти візуальних та аудіальних інклюзивних практик виш-лекціювання філософії).

Література

1. Діденко Л. В. Викладання філософії: формування фахівця. *International scientific conference «History, political science, philosophy and sociology: European development direction» : conference proceedings, July 16–17, 2021*. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2021. P. 101-105. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-120-6-25> .

2. Діденко Л. В. Візуальна та аудіальна інклюзивна практика у виш-викладанні філософії. *Інклюзивна освіта та навчання в сучасних умовах трансформацій: психолого-педагогічні основи інклюзивної освіти : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 23 січня – 5 березня 2023*. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2023. С. 50-54.

3. Діденко Л. Візуалізоване лекціювання філософії. «*The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2022*», *International Scientific Conference (2022; Kyiv)*. *International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2022» [Abstracts] / Ed.board: A.Konverskyi [and other]*. Kyiv: Publishing center «Kyiv University», 2022. P. 230-236.

4. Діденко Л. В. Лекціювання філософії: сторітеллінг. *Філософія людяності в освіті, науці та житті: збірник наукових матеріалів круглого столу, присвяченого пам'яті професора Анатолія Олексійовича Приятельчука (м. Київ, 25 березня 2022 року) / ред. кол. А. Є. Конверський, Л. В. Губерський, [та ін.]*. Київ: ВАДЕКС, 2022. С. 46-48.

5. Іттен Й. Мистецтво кольору. Суб'єктивний досвід і об'єктивне пізнання як шлях до мистецтва. Навчальний посібник. Пер. з нім. Сергій Святненко. Київ: Видавництво «ArtHuss», 2022. 96 с.

6. Colardyn D., Bjornavold J. Validation of Formal, Non-Formal and Informal Learning: Policy and Practices in EU Member States. *European Journal of Education*. 2004. Vol. 39, No. 1. P. 69–89. URL: <http://www.jstor.org/stable/1503751> .

7. Dilworth J. Varieties of Visual Representation. *Canadian Journal of Philosophy*. 2002. Vol. 32, No. 2. P. 183–205. URL: <http://www.jstor.org/stable/40232147> .

8. DiSalvo C. F. Philosophy and Visual Representation: Imaging the Impossible. *Leonardo*. 1999. Vol. 32, No. 2. P. 83–86. URL: <http://www.jstor.org/stable/1576686> .

9. Engebretsen M., Kennedy H. (Eds.). *Data Visualization in Society*. Amsterdam, Netherlands: Amsterdam University Press, 2020. 464 p.

10. Fabbris L. (ed.). *Effectiveness of University Education in Italy: Employability, Competences, Human Capital*. Softcover reprint of hardcover 1st ed. Heidelberg: Physica-Verlag, 2007. 392 p.

11. Farrow R. Visual and Philosophical Pedagogies. *Visual Learning: Communication – Cognition – Curriculum. Budapest, December 7-8th 2012*. Visual Learning Lab, Department of Technical Education in the Budapest University of Technology and Economic. Budapest, Hungary: 2012. URLs: http://www.hunfi.hu/nyiri/VL_3/Farrow_abstr.pdf , <https://philosopher1978.wordpress.com/?p=749> .
12. Heller E. *Psicología del color: Cómo actúan los colores sobre los sentimientos y la razón*. Version castellana de Joaquín Chamorro Mielke. Barcelona: Editorial Gustavo Gili, 2004. 309 + 28 p.
13. Heller E. *Wie Farben auf Gefühl und Verstand wirken : Farbpsychologie, Farbsymbolik, Lieblingsfarben, Farbgestaltung*. München: Droemer, 2000. 312 S.
14. Heller E. *Wie Farben wirken. Farbpsychologie – Farbsymbolik – Kreative Farbgestaltung*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 2004. 296 S.
15. Jakab Z. Revelation and Normativity in Visual Experience. *Canadian Journal of Philosophy*. 2006. Vol. 36, No. 1. P. 25–56. URL: <http://www.jstor.org/stable/40232272> .
16. Kunzmann P., Burkard F.-P., Wiedmann F. *dtv-Atlas Philosophie* (9. Auflage). München, Deutschland: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001. 264 S.
17. La Belle T. J. Formal, Nonformal and Informal Education: A Holistic Perspective on Lifelong Learning. *International Review of Education / Internationale Zeitschrift Für Erziehungswissenschaft / Revue Internationale de l'Education*. 1982. Vol. 28, No. 2. P. 159–175. URL: <http://www.jstor.org/stable/3443930> .
18. Lorhard J. *Ogdoas scholastica continens diagraphen typicam artium...* Sangalli, 1606. 444 p. URL: https://archive.org/details/bub_gb_rM5gdGMu-rAC/mode/2up .
19. OECD. *Improving the Quality of Non-Formal Adult Learning: Learning from European Best Practices on Quality Assurance*. Paris: OECD Publishing, 2021. 52 p. <https://doi.org/10.1787/f1b450e1-en> .
20. Targamadze V., Tamosiunniene L. Strategic Competencies as Bridging Means between Formal University and Non-formal Education. *Proceedings of the International Conference on Engineering Education and Research 'Progress Through Partnership'*. 2004. P. 1381-1386. URL: <https://www.ineer.org/Events/iCEER2004/Proceedings/Papers/1381.pdf> .
21. Wriedt M. *Vorlesung. Enzyklopädie der Neuzeit*. Im Auftrag des Kulturwissenschaftlichen Instituts (Essen) und in Verbindung mit den Fachherausgebern herausgegeben von Friedrich Jaeger. Band 14. Stuttgart / Weimar: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung und Carl Ernst Poeschel Verlag GmbH, 2011. S. 438-41.

22. ASL Suncats. Justina Miles (Deaf performer) performs Super Bowl LVII 2023 Halftime show by Rihanna in ASL (HD). 2023. [Video]. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=xyHudZm_6TE .

23. SWIC ASL. Super Bowl 2023: Lift Every Voice and Sing, ASL Performer Justina Miles. 2023. [Video]. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=MN9bEfhJU64> .

24. Mentimeter. URL: <https://www.mentimeter.com/> .

25. Menti. URL: <https://www.menti.com/> .

Information about the author:

Didenko Larysa Vitaliivna,

Ph. D. in Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy of Humanities,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska Str., Kyiv, 01033, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-1734-0055>

ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО ВИКЛАДАННЯ ФАХОВИХ ДИСЦИПЛІН ОСВІТНЬО-НАУКОВОЇ ПРОГРАМИ «ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ» В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ

Житков О. А., Ковальков О. Л., Чуйко К. В.

ВСТУП

Обставини військового часу внесли суттєві зміни в організацію діяльності закладів вищої освіти України (далі ЗВО) які дислокувалися у зонах проведення активних бойових дій або в безпосередній близькості від них. У короткий час в Україні було повністю зруйновано 76 закладів освіти серед яких 18 одиниць складала саме будівлі ЗВО¹. Від початку розв'язаної агресором війни Міністерство освіти і науки України зосередило увагу на релокації закладів з низьким безпековим рівнем до Вінницької, Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Кіровоградської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької та Чернівецької областей². Згідно даних української незалежної аналітичної платформи «Вокс Україна», станом на квітень 2022 року у статусі переміщених перебувало 25 університетів, галузевих наукових інститутів, академій та 19 відокремлених структурних підрозділів різних форм власності³.

Аналіз умов, у яких відбувалася підготовка здобувачів третього (освітньо-наукового) ступеня вищої освіти, дозволив зробити висновки, що військові дії в Україні, як фактори загального та локального значення, мали суттєвий вплив на інноваційну складову навчального процесу у ЗВО. До перших відносять руйнування матеріальної бази закладів вищої освіти та вимушене переміщення ЗВО до Центральних та Західних областей України, що призвело до руйнування горизонтальних (регіональних) зв'язків, втрати частини серверів, лабораторій,

¹ Освіта і війна в Україні (24 лютого – 1 квітня 2022). URL: <https://cedos.org.ua/researches/osvita-i-vijna-v-ukrayini-24-lyutogo-1-kvitnya-2022/>

² Про деякі питання організації роботи закладів фахової передвищої, вищої освіти на час воєнного стану: наказ М-ва освіти і науки України від 7 березня 2022 року № 235. Веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0235729-22#Text>

³ Ніколаєв Є., Рій Г., Шемелинець І. У чужих стінах: як долають проблеми переміщені університети. URL: <https://voxukraine.org/u-chuzhyh-stinah-yak-dolayut-problemy-peremishheni-universytety>

За даними аналітичного дослідження Gedos зазначені показники дещо нижчі. Див. Освіта і війна в Україні (24 лютого – 1 квітня 2022). URL: <https://cedos.org.ua/researches/osvita-i-vijna-v-ukrayini-24-lyutogo-1-kvitnya-2022/>

неможливості доступу до архівів, ін. Керівництво та професорсько-викладацький склад ЗВО, задіяні у процесах підготовки докторів філософії, опинилися в ситуації, що вимагала стрімкої реорганізації освітньо-наукового процесу, нагальної необхідності відновлення діяльності відділів аспірантури ЗВО в умовах відключення електроенергії, порушення температурного режиму та періодичного оголошення «повітряних тривоги».

До факторів локального значення слід віднести наступні: часткова втрата наукового потенціалу ЗВО через відтік вчених; розрив комунікацій між учасниками освітньо-наукового процесу у т. ч. різних вікових категорій та наукового досвіду; реактуалізація тематики, яка вивчалася, й перегляд здобутих результатів, зокрема, досліджень у гуманітарній сфері; втрата можливості здійснення наукових відряджень, стажування в закладах освіти та дослідницьких центрах, а також пошукової роботи в бібліотеках, архівах за межами України⁴.

Водночас підвищення якості вищої освіти в умовах війни, що триває, є тією зброєю, яка допоможе у відновленні країни, переведення її економічної та гуманітарної сфер на рейки мирного життя. Щоб досягти успіхів в інноваційній економіці, зазначають українські вчені, потрібно вже сьогодні здійснювати поступальний рух по розширенню пошуків нових методів навчання та формування на їхній основі освітніх компетенцій, які підвищують конкурентну здатність здобувачів вищої освіти на ринку праці в Україні та Європі⁵.

Авторами цього розділу монографії визначено такі пріоритетні завдання: теоретичний аналіз інноваційних методів викладання ОНП Історія та археологія у вищій школі; узагальнення досвіду оптимізації освітньо-наукового процесу здобувачів ОНП в період російської агресії проти України 2022– 2023 років.

⁴ Житков О. А. Про особливості підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії в умовах військового стану. Третій рівень освіти в Україні: особливості підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів у сучасних умовах війни : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 27 червня – 7 серпня 2022. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 133–134; Гай О. М. Підготовка докторів філософії в умовах війни: основні виклики та шляхи їх вирішення. Там само. С. 81.

⁵ Іщенко А., Карпенко М. Українська система вищої освіти в умовах агресії РФ: проблеми й перспективи розвитку. НІСД – Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/ukrayinska-systema-vyshchoyi-osvity-v-umovakh-voyennoyi-ahresiyi-rf-problemy-y>

1. Чи існує вікно можливостей: трансформації інноваційних освітніх технологій навчання у ЗВО України

Проблема розвитку сучасних освітніх технологій, зокрема, навчальних, які у повну силу «працюють» на формування ключових компетентностей здобувачів вищої освіти, перебуває у центрі уваги науковців-методистів усіх рівнів, керівників закладів вищої освіти. Існує чимало визначень системних складових сучасних педагогічних й, зокрема, інноваційних технологій навчання у вищій школі. Нам імпонує визначення системи інноваційних педагогічних технологій, яке окреслене в теоретичних працях науковиці І. Дичківської. Зокрема, вона наголошувала, що на тлі сучасних педагогічних теорій останні вирізняє цілеспрямований, систематичний й послідовний підхід до впровадження в практику оригінальних, новаторських способів, прийомів педагогічних дій, форм й засобів, що охоплюють цілісний навчальний процес від визначення його основної мети до прогнозованих результатів навчання (далі ПРН, авт.)⁶.

Для усвідомлення проблемності ситуації, яка склалася у ЗВО після розв'язання російським агресором повномасштабної війни в Україні у 2022 році, слід звернути увагу на те, що практично всім суб'єктам освітнього процесу довелося змінити пріоритети діяльності, кардинально переглянути традиційні методи викладання фахових дисциплін, які спиралися на формалізовані вимоги ОНП. Щонайперше на тлі подій, які стали причиною втратою наукових зв'язків всередині освітнього середовища, змінилося функційне навантаження наукового керівника, який, у залежності від етапів освоєння здобувачами освітньо-наукової програми, мав надавати їм комплексну допомогу в опануванні теоретичними знаннями з основ методології, предметних компетенцій, формувати творчу атмосферу та прагнення до наукового пошуку, демонструвати на власному прикладі як потрібно здійснювати розробку наукової проблематики, як слід підходити до розв'язання поставлених завдань в умовах, що змінюються⁷.

У такій обстановці важливим є перехід усіх учасників науково-дослідницької діяльності у психологічний стан саморегуляції, який забезпечував би їм стійкість до стресу, що спричиняє зміна звичного емоційного стану. Адже стресостійкість – це здатність регулювати свою

⁶ Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології. Навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2004. С. 9.

⁷ Капліна О. В. Науковий керівник та аспірант: проблеми взаємодії в сучасних умовах війни. Всеукраїнське науково-педагогічне підвищення кваліфікації «Третій рівень освіти в Україні: особливості підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів в умовах війни. 27 червня – 7 серпня 2022 року. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 148.

професійну поведінку, концентруватися на фаховій зайнятості в умовах військової загрози. Очевидно, що психологічні фактори є важливою передумовою вибору форм і методів освітньо-наукової діяльності здобувачами та підготовки самостійного наукового дослідження й формування готовності захистити його результати. Нами вже зазначалося, що аналіз програм підготовки докторів філософії у закладах вищої освіти України (ЗВО) вказує на потреби оптимізації процесу навчання в умовах військового стану, а саме – посилення ролі цілеспрямованої індивідуальної пізнавальної діяльності здобувачів освіти. Зокрема, слід врахувати вимоги щодо навчання в умовах, коли відчувається серйозна зміна в робочому середовищі, відповідно, має місце зміна завдань, методів роботи, які постали перед усіма суб'єктами освітнього процесу. Можна стверджувати, що серед методів навчання перевага надавалася тим, що забезпечують формування управлінських компетентностей, вміння здійснювати ефективне планування та оптимізувати організацію управління освітнім процесом в режимі тайм-менеджменту.

Впровадження інноваційних технологій навчання за ОНП Історія та археологія у закладах вищої освіти України має наступні пріоритети: поєднання технічних можливостей з високим освітнім рівнем викладання ОК програми, що уможливило використання технологій Smart – освіти (розумна/кмітлива освіта – *Smart Education, англ.*); гуманізація процесу навчання, що, на наш погляд, необґрунтовано трактується деякими дослідниками як студентоцентризм; інтелектуальна співпраця наукового керівника й здобувача освіти (тут за аналогією «вчитель й учень»); вибірковість технологій навчання з урахуванням принципів універсальності знань; виховання на моральних основах наукової доброчесності й відповідальності за наукові результати своєї праці.

Серед сучасних інноваційних стратегій в освіті фахівці все більше уваги звертають на ті, що використовуються сьогодні, але ще не набули поширення. Узагальнення наукової інформації за принципом пріоритетності використання освітніх технологій навчання у ЗВО в умовах війни дає таку картину: перехресне навчання (Crossover Learning); навчання через аргументацію (Learning Through Argumentation); контекстне навчання (Context-Based Learning); обчислювальне мислення (Computational Thinking); втілене навчання (Embodied Learning)⁸.

⁸ Запухляк І. Б. Сучасні інноваційні стратегії навчання. Матеріали круглого столу «Інноваційні методи викладання у вищій школі: обмін досвідом та кращі практики (за результатами стажування)». Івано-Франківськ, ІФТУНГ, 2020. С. 8.

Сучасним трендом у вищій освіті України є зростаюча динаміка попиту на навички й компетенції працівників, здатних до нетривіальної аналітичної праці, та спеціалістів із розвиненими комунікативними компетенціями й організаторськими здібностями, що уможливило досягнення ними високих практичних результатів та підвищує суб'єктивність у конкурентному середовищі. Серед найбільш затребуваних у наш час на ринку праці компетенцій, на думку авторів аналітичного огляду, опублікованого на платформі Національного інституту стратегічних досліджень, постала така «піраміда» пріоритетів: аналітичне мислення та інновативність; творчий підхід; оригінальність та ініціативність, критичне мислення, навички аналітичного аналізу, тощо. Отже, запит економіки на фахівців, спроможних швидко навчатися, опановувати нові уміння й навички, змінювати індивідуальну траєкторію трудової діяльності, лише зростатиме на тлі ризиків та викликів, спричинених війною⁹.

Чимала кількість дослідників вважає, що методика реалізації інноваційної стратегії потребує ґрунтовної підготовки на стадіях її відбору та продумування кожного кроку щодо тактики застосування. Виокремимо серед інших найбільш демократичні діалогові технології (неімітаційні методи навчання), як засіб активації пізнавальної діяльності здобувачів під час лекції. Зокрема, українська дослідниця Л.С. Тараєвська вважає, що лекції-бесіди, лекції-диспути, проблемні лекції, лекції з розгляду конкретних ситуацій, лекції-консультації, лекції-прес-конференції, лекції-залучення працюють у ключі комунікативного спілкування суб'єктів освітнього процесу на рівнях: «викладач-здобувач», «здобувач-здобувач», «викладач-роботодавець», «роботодавець-здобувач»¹⁰.

Важливим елементом компетентнісного підходу в освіті є використання технологій, які формують уміння комплексного застосування набутих знань. Долученню здобувачів до освітнього процесу, зокрема, роботи над соціально-значимими проектами, реалізує популярна сьогодні у західних університетах методика кейс-стаді. Вона передбачає спільну діяльність за визначеним комплексом завдань (ситуації реальної, або змодельованої), над розв'язанням яких працює визначена керівником група науковців, що від початку розробки до

⁹ Іщенко А., Карпенко М. Українська система вищої освіти в умовах агресії РФ: проблеми й перспективи розвитку. НІСД – Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/ukrayinska-systema-vyshchoyi-osvity-v-umovakh-voyennoyi-ahresiyi-rf-problemy-y>

¹⁰ Тараєвська Л.С. Діалогові технології та їх використання в освітньому просторі. С Матеріали круглого столу «Інноваційні методи викладання у вищій школі: обмін досвідом та кращі практики (за результатами стажування). Івано-Франківськ, ІФТУНГ, 2020. С. 9.

отримання прогнозованих результатів відповідає за доручену ділянку роботи. У галузі соціальних наук метод кейс-стаді використовується у соціології, історії, політології, психології ін. Відповідно до галузей застосування його процедури набувають протокольного визначення із чітким виокремленням об'єкта і предмета дослідження, його плануванням, збором інформаційного пакету, вивченням проблеми, постановкою дослідницьких завдань, опрацюванням результатів та обґрунтуванням висновків дослідження. Як відомо, метод кейс-стаді спирається не на статистичну (накопичення та обробка числових даних), а на аналітичну генералізацію, що уможливило вивчення окреслених у часі історичних процесів, подій, явищ, соціальних станів, груп і спільнот¹¹.

В умовах воєнного стану робота у складі творчого колективу та/або виконання конкретних завдань (кейсу), що мають практичне значення, підвищує самооцінку особистості й рівень комунікації всередині колективу, нормалізує морально-психологічний стан здобувачів. Науковці відзначають, що методика кейс-стаді допомагає розвивати творчі та креативні здібності, логічне мислення та можливості індуктивного й дедуктивного аналізу у здобувачів¹². Такий підхід має прикладний характер, відповідає вимогам й меті всебічного використання людського капіталу у вищій школі, зокрема, через залучення до реалізації завдань ОНП, як засіб набуття фахових компетенцій за принципом «навчання через дослідження», науковців, стейкхолдерів, експертів у гуманітарій галузі.

Вивчення дієвості кейс методу у процесі підготовки фахівців педагогічних спеціальностей було проведено на рівні аналітичних досліджень у ЗВО України. Зокрема, здійснений у 2022 році науковий експеримент показав, що формування компетенцій у контрольній групі здобувачів було більш успішним порівняно з групою, де навчання проводилися з використанням традиційних методів¹³.

¹¹ Сурмін Ю. П. Кейс-стаді: архітектура і можливості. К.: НМЦ «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні, 2012. 336 с.

¹² Дригола К. В., Глушенко А. В. Метод кейс-стаді як сучасна методика викладання, що сприяє покращенню морально-психологічного стану здобувачів освіти в період війни. Освіта в умовах війни: реалії, виклики та шляхи подолання. Матеріали II Форуму академічної спільноти, м. Дніпро; Державний вищий навчальний заклад «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури» / Упоряд. М. В. Савицький, І. П. Мамчич. Дніпро: ДВНЗ «ПДАБА», 2022. С. 18, 76.

¹³ Natalia Dmitrenko, Oksana Voloshyna, Tetiana Melnychuk, Iryna Holovska, Hanna Dutka. Case method in quasi-professional training of prospective teachers. Independent Journal of Management & Production, Special Edition ISE, S&P. May 2022. S. 15. URL: https://www.researchgate.net/publication/360309377_Case_method_in_quasi-professional_training_of_prospective_teachers

Відзначимо, що проблемі взаємодії роботодавців з університетами на час усього життєвого циклу освітньої програми від її проектування до випуску дипломованих фахівців, наявності зворотного зв'язку від ринку праці до ЗВО, велика увага надається у документах Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО). Зокрема, у Національному плані дій зовнішнього забезпечення якості вищої освіти України на період 2022 – 2023 років наголошується, що «удосконалення процедури оцінювання освітніх програм з більш повним урахуванням позиції роботодавців, їх взаємодії з університетом, підвищить рівень об'єктивності та неупередженості прийняття рішення щодо ступеня забезпечення якості освітніх послуг»¹⁴.

Цінним ресурсом модернізації освітньої системи в умовах війни є розвиток неформальної освіти. Законодавчу основу її функціонування та визнання результатів закріплено в Законі України «Про освіту» (стаття 8). У цьому ж документі (стаття 9, пункти 4, 5) визначено основні форми здобуття освіти, серед яких є дистанційна й мережева освіта¹⁵. Слід звернути особливу увагу на методи неформального навчання, які мають вплив на емоційну складову особистості, сприяють розвитку комунікативних навичок та морально-психологічних установок здобувачів. Зокрема, вивчення будь-якої події, явища, особистості, або створення просопографічного портрету суспільного прошарку через призму деталізації виникнення і розвитку самого феномену має мотивувати його аналіз. Так, використання в умовах військового часу методу сторітеллінгу (story – історія; telling – розповідати, англ.) дозволяє одночасно досягти декількох важливих цілей: встановити контакт між викладачем та здобувачами, актуалізувати тему лекції та/або семінару, зняти психологічну напругу та встановити невимушену обстановку в аудиторії, де відбуваються заняття. Дослідники методу сторітеллінгу зазначають, що головна особа історії (персонаж), має сенсативно бути близькою до інтересів аудиторії, адже інакше слухачі не будуть співпереживати їй, не зможуть «приміряти» образ цього персонажа на себе. Основне завдання сторітеллінгу – зробити слухача учасником подій. Слід зауважити, що в будь-якій історії є кілька ключових моментів, які мають відрізнити її від лінійного викладу фактичного матеріалу, а саме: наявність центральної особи, наявність інтриги та наявність чіткого сюжету. Слід погодитися з оцінкою самого методу, яка наведена у праці Н. Атрощенко. Дослідниця, зокрема, зазначала, що теоретичне дослідження ролі сторітеллінгу у викладанні

¹⁴ Національний план дій зовнішнього забезпечення якості вищої освіти України на період 2022–2023 рр. Київ, 2022. URL: <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2022/06/%22.pdf>

¹⁵ Закон України про освіту (Із змінами і доповненнями, внесеними Законами України) URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T172145?an=130>

дисциплін доводить можливість та доцільність його застосування у навчальному процесі як дієвого механізму підвищення рівня засвоєння матеріалу, розвитку логічного мислення та систематизації набутих знань¹⁶.

Серед методик формування особистісних якостей спеціалістів, як дієвої сили, визнається метод «soft skills» (soft skills – м'яка сила, англ.). Процес створення навчальних програм, положень про формування «soft skills» в учасників освітнього процесу навчальних закладів різного рівня, як нам здається, перебуває на вершині можливостей української педагогіки. Роздуми науковців сягають розробки положень про створення освітнього середовища, яке формує компетентності, закладені в ідеї «soft skills». Наведемо дещо задовгу цитату, яка проливає світло на прогнозовані результати використання, власне, методики «soft skills» у вищій школі. Її розробниками зазначається необхідність переходу до створення: «емоційного інтелекту» у здобувачів, здатних не тільки засвоювати професійні компетентності, а і формувати: соціально-комунікативні здібності (комунікативні навички; міжособистісні навички; групова робота; лідерство; кооперація; соціальний інтелект; відповідальність; етика спілкування; вибудовування взаємовідносин; вміння працювати в команді та висловлювати власну думку); когнітивні навички (критичне мислення; навички вирішення проблем; інноваційне мислення; управління інтелектуальним навантаженням; навички самоосвіти; інформаційні навички; тайм-менеджмент); особисті якості і складові емоційного інтелекту (емоційний інтелект; чесність; оптимізм; стресостійкість; пунктуальність; гнучкість; креативність; мотивація; емпатія)¹⁷. Тож постає проблема – як збалансувати ці компетенції та отримати в результаті універсального працівника, що має виконувати великий обсяг щоденної рутинної роботи. Врешті, ОНП спеціальності має враховувати, що формування «hard skills», тобто «твердих навичок», які пов'язані зі знанням спеціальних дисциплін, здобуттям практичної підготовки – не відкладається обабіч. Проведення спеціальних тренінгів, семінарів, спеціальних програм рекрутингових агенцій з розвитку «soft skills» породжує цікаві ідеї стосовно перебудови навчального процесу, в якому починає домінувати система проектного або проблемного

¹⁶ Атрошенко Н. Storytelling (сторітеллінг) як інноваційний метод навчання. Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний, європейський, та національний виміри змін». Том. 1. (16–17 квітня 2019 року). Суми, Видавництво СумДУ імені А. С. Макаренка, 2019. С. 155.

¹⁷ Положення про формування «soft skills» в учасників освітнього процесу Харківського Національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. URL: http://hnpu.edu.ua/sites/default/files/files/Normalat_dokum/Ptoijenn/Formuvanya_soft_skills.pdf

навчання. Але лише в окремих дослідженнях сформульовано мету та завдання поетапної реалізації цих ідей¹⁸.

Назагал, великою проблемою щодо використання цієї методики є ті обмеження, що накладає на освітній процес стан війни. З початком війни основною можливістю організації освітньо-наукового процесу в окремих регіонах країни встановлюється дистанційна форма навчання. Нагадаємо, що рекомендації Міністерства освіти і науки України щодо організації дистанційної та/або змішаної форм навчання в умовах епідемії COVID-19, або без неї, передбачали проведення комплексу заходів, що стосувалися підготовки матеріальної та налаштування технологічної бази навчального закладу (розгортання навчальної платформи, створення навчального контенту, впровадження електронного документообігу), внесення змін до методичного блоку та системи планування навчального процесу¹⁹.

Слід відзначити, що на основі сучасних засобів комунікації (платформи Zoom, Microsoft Teams, Skype тощо) існують можливості створення спільного освітнього простору ЗВО України, залучення до співпраці освітніх установ, розташованих за межами нашої країни, зокрема, обміну освітніми проектами та програмами, а також залучення до формування фахових компетентностей ОНП спонсорів з числа потенційних роботодавців, спеціалістів-практиків, використання фандрейзингу. Таким способом частково реалізується мета посилення зв'язку між освітнім процесом у ЗВО та вимогами ринку, зростає відсоток доступності освітніх послуг, посилюється контроль за використанням державних коштів на впровадження інновацій в освітню галузь. Однак, процеси підготовки фахівців для вищої школи в умовах дистанційної освіти не позбавлені певних проблем, що потребують детального вивчення. Мовиться, передусім, про те, що війна стала випробуванням щодо надання державі і господарюючим суб'єктам якісних освітніх послуг. Дослідження світового розвитку вищої освіти свідчить про делегування ЗВО відповідальності за якість освіти, що автоматично ставить стандартно завищені вимоги до розвитку онлайн-

¹⁸ Тушак А. В. Здобуття «soft skills» студентами у ЗВО як один із найвагоміших внесків у майбутню кар'єру. Підприємницька модель економіки та управління розвитком підприємства: тези II Міжнародної науково-практичної конференції (6–8 листопада 2019 р.). Житомир, 2019. С. 434–437. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/12/434.pdf>

¹⁹ Міністерство освіти і науки України. Рекомендації щодо впровадження змішаного навчання у закладах фахової передвищої та вищої освіти. URL: <https://bit.ly/3AdMD7U>

освітніх технологій²⁰. Обговорення на освітянських форумах у 2023 році інноваційної діяльності ЗВО, яка має забезпечувати економічний та соціальний ефект, завершилося констатацією труднощів у взаємодії різних рівнів освіти, відсутності інформаційної бази інноваційних проєктів, низької взаємодії освітніх закладів та підрозділів тих підприємств, які орієнтовані на запровадження інноваційних технологій у виробництві та соціальній сфері²¹. Вихід з цієї ситуації вбачається у поєднанні традиційних, перевірених часом методик навчання, та інноваційних технологій навчання як засобу розв'язання застарілої проблеми підготовки спеціалістів, здатних до конкурентної боротьби на сучасному ринку інтелектуальних, зокрема, освітніх послуг. Добре відомо, що в основу традиційних та інноваційних технологій навчання у вищій школі покладено такі форми організації навчального процесу як лекції, практичні, семінарські, лабораторні заняття, самостійна робота, консультації, заліки та екзамени. Детально про типи, форми й очікувані результати модернізації освітнього процесу у вищій школі – нижче. Головним, на нашу думку, є перенесення уваги на інвестиційну проєктну діяльність відділів планування, економічних відділів ЗВО, створення ініціативних груп і платформ, проєктно-освітніх центрів розвитку інновацій та інвестицій у регіоні, які дозволять сформувати освітньо-наукове середовище конкурентного типу. Окрім підвищення освітніх та наукових показників планування та втілення у практику прогнозованих результатів ОНП, освітній процес має виділятися диверсифікацією знань, гнучкістю та ефективністю навичок аудіювання, орієнтацією на результат та відповідальністю за прогнозований результат, що резонує із запитамі українського суспільства на створення ефективних «агентів змін» в освіті.

У підсумку зазначимо, що саме інноваційні освітні технології в умовах військового стану уможливають ефективну підготовки фахівців усього спектру спеціальностей, які відповідають вимогам, що склалися на ринку праці.

Набуття компетентностей зумовлює логічну диверсифікацію ОНП на основі гнучкого поєднання фахових й загальних компетенцій, які забезпечують здобувачам вищої освіти третього (освітньо-наукового) ступеня формування глибоких базових знань, а також самостійності й

²⁰ Уфімцева О.Ю., Шапа Н. М. Переваги та недоліки дистанційного навчання в сучасних умовах. Освіта в умовах війни: реалії, виклики та шляхи подолання. Матеріали II Форуму академічної спільноти, м. Дніпро; Державний вищий навчальний заклад «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури» / Упоряд. М. В. Савицький, І. П. Мамчич. Дніпро: ДВНЗ «ПДАБА», 2022. С. 76.

²¹ Там само. С. 74–75.

креативності у процесі навчання, на етапах проектування й реалізації важливих соціальних програм.

2. Інноваційні освітні технології в умовах військового стану: від теорії до практики

Підготовка здобувачів третього рівня вищої освіти в Україні регулюється низкою законодавчих та нормативно-правових актів²², які висувають достатньо високі освітні, наукові, організаційні та інші вимоги й критерії як до ЗВО, так і до здобувачів. Проте законодавець, що природно, не міг урахувати непередбачуваних форс-мажорних обставин, якими стали спочатку карантинні обмеження, спричинені поширенням Covid-19, а далі – збройна агресія Росії проти України. Тимчасова окупація окремих регіонів України, масове переміщення і виїзд за кордон науково-педагогічних кадрів і аспірантів спричинили дезорганізацію освітнього процесу, і повернення його до звичного руслу залежить винятково від ситуації на фронтах війни. Проте навіть у регіонах, не охоплених бойовими діями, діяльність ЗВО визначається умовами військового часу. Тож перед адміністрацією ЗВО й науково-педагогічними працівниками постала подвійна проблема: швидко й максимально прийнятно для здобувачів вищої освіти адаптуватися до вимушених екстремальних вимог і водночас забезпечувати рівень викладання, який би відповідав основним вимогам розвитку європейської освіти першої чверті XXI століття.

Як відомо, метою підготовки здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти (аспірантів) зі спеціальності «Історія та археологія» в Україні є «підготовка фахівців, які володіють глибокими теоретичними знаннями з історії, опанування ними загальних і фахових компетентностей, достатніх для розв'язання комплексних проблем у дослідницько-інноваційній та професійно-педагогічній діяльності, оволодіння методологією наукової діяльності, а також проведення

²² Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>; Закон України про освіту (Із змінами і доповненнями, внесеними Законами України) URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T172145?an=130>; Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 11. 10. 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>; Про затвердження вимог до оформлення дисертації: Наказ Міністерства освіти і науки України № 40 від 12.03.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0155-17#Text>; Про затвердження Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах): Постанова Кабінету Міністрів України № 261 від 23. 03. 2016 р. в редакції Постанови КМУ № 238 від 03.04.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/261-2016-%D0%BF#Text> та ін.

власного наукового дослідження з прилюдним захистом його результатів, що мають наукову новизну, теоретичне і практичне значення»²³. Обмеження, а потім і повне перекриття доступу до вітчизняних і закордонних архівів з метою підготовки дисертаційного дослідження²⁴ є важливою, проте лише однією з проблем, з якими зіштовхнулися здобувачі освіти в умовах війни. Зрозуміло, що процес навчання в аспірантурі, незважаючи на умови військового часу, має забезпечувати формування загальних та фахових компетенцій, практичних умінь і навичок, які б забезпечили вчасне й якісне завершення підготовки дисертації на здобуття наукового ступеню доктора філософії та готовність до професійної діяльності відповідно здобутої кваліфікації.

Одним із таких практично орієнтованих освітніх компонентів є курс «Організація наукового історичного дослідження», який пропонується здобувачам вищої освіти в другому семестрі першого року навчання. За задумом, ця навчальна дисципліна спрямована на засвоєння аспірантами-істориками теоретично-методологічних основ наукових досліджень і практики організації наукової діяльності, формування й розвиток у них навичок застосування різних методів наукового пошуку, написання й оформлення наукових публікацій різних видів тощо. На його прикладі пропонуємо розглянути використання елементів інноваційних методів і технологій при викладанні навчальних дисциплін фахового циклу.

Загалом, під інноваційними технологіями в ЗВО розуміють технології, засновані на нововведеннях: організаційних, пов'язаних з оптимізацією умов освітньої діяльності, й методичних, спрямованих на оновлення змісту освіти та підвищення її якості²⁵. Іншими словами, інноваційні технології й методики об'єднують усі ті нові (нестандартні, прогресивні,

²³ Освітньо-наукова програма за спеціальністю 032 «Історія та археологія» підготовки здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти. Кропивницький: Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, 2021. URL: https://www.cuspu.edu.ua/images/download-files/OP_quality-education/PhDOHP_Istoria_ta_archeologia.pdf. С. 4.

²⁴ Ковальков О. Л. Використання закордонних наукових інформаційних ресурсів та електронних архівів при підготовці дисертаційних досліджень з історії у сучасних умовах війни. Третій рівень освіти в Україні: особливості підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів у сучасних умовах війни: матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 27 червня – 7 серпня 2022. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 162–163.

²⁵ Швець Г. О. Сучасні інноваційні методи викладання у вищій школі. Наукова думка сучасності і майбутнього: Матеріали IV всеукр. практ.-пізнав. конф. 2016. С. 19. URL: <http://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/33-chetverta-vseukrajinska-praktichno-piznavalna-internet-konferentsiya/42-suchasniinnovatsijni-metodi-vikladannya-u-visshij-shkoli#top>

оригінальні й сучасні) й уже апробовані (класичні) ефективні способи забезпечення освітнього процесу (здобуття, передачі й продукування знань), які, власне, сприяють інтенсифікації та модернізації навчання, розвивають творчий підхід і особистісний потенціал здобувачів вищої освіти²⁶. Однак беручи до уваги ці теоретичні положення слід враховувати освітній і кваліфікаційний рівень та вікові особливості здобувачів третього рівня вищої освіти, а також особливості організації навчального процесу здебільшого в малих групах.

Педагогічна теорія й методика викладання у закладах вищої освіти виділяє цілу низку різноманітних інноваційних методів і технологій, оптимальний вибір яких залежить від науково-педагогічного працівника. Напевне, найбільш універсальною останніми роками й такою, яку вже складно назвати «інноваційною» чи «новаторською», є технологія дистанційного навчання з використанням різноманітних новітніх інформаційно-комунікаційних засобів і технологій. За задумом, перевагами дистанційного навчання є гнучкість графіку освітнього процесу й асинхронність (коли студент може виконати й здати завдання поза жорсткими рамками розкладу занять), можливість відвідувати заняття й виконувати завдання, перебуваючи поза місцем розташування закладу вищої освіти (що важливо для аспіранта, зокрема, історика з його потребою роботи в архівах), широкий діапазон засобів викладання навчального матеріалу викладачем та контролю за його засвоєнням здобувачем²⁷ та ін. Утім, в умовах «ковідних обмежень», а потім і збройної агресії з боку Росії, така форма організації навчального процесу стала єдиною можливою. Навіть в тих закладах, де раніше вона не була надто поширеною, доволі швидко були розроблені організаційні принципи дистанційного навчання, створені технічні умови його реалізації. Так, в Центральноукраїнському державному університеті ім. В. Винниченка всі заняття проводяться на платформі Google Classroom, за потреби комунікація викладачів і здобувачів здійснюється за допомогою інших засобів (e-mail, Viber тощо). Окрім того, що це дозволяє проводити заняття незалежно від місцеперебування учасників навчального процесу, дистанційне навчання здатне полегшити його організацію. Здобувачі, в даному разі аспіранти, на початку вивчення дисципліни отримують в класах різноманітні завдання (практичні й творчі, а також питання, винесені на самостійне опрацювання тощо), які по мірі виконання «прикріплюють» там же. Ще однією перевагою є те, що завдання здаються в електронному вигляді, що значно спрощує (і здешевлює!) життя здобувача. Про переваги технології дистанційного

²⁶ Бистрова Ю. В. Інноваційні методи навчання у вищій школі України. Право та інноваційне суспільство. 2015. № 1 (4). С. 27–28.

²⁷ Швець Г. О. Вказ. праця. С. 21.

навчання свідчить те, що під час переходу до т. зв. «змішаного» і навіть при повному поновленні аудиторного навчання класи на платформі Classroom продовжують працювати.

На розглядуваний освітній компонент навчальним планом передбачено 16 год. лекцій і 14 год. семінарських занять. На початку семестру викладач доводить до здобувачів тематику занять і перелік завдань, які продовж семестру вони мають виконати самостійно й «прикріпити» в класі на платформі Classroom. Завдання самостійного блоку орієнтовані на підготовку аспіранта до роботи над власним дисертаційним дослідженням. Деякі з них (як то опрацювання нормативно-правової бази наукової діяльності в Україні, вимог до змісту й оформлення дисертаційного дослідження тощо) є радше «механічними». Утім, головним завданням є підготовка плану-проспекту власної майбутньої дисертації, що має, безперечно, практичну спрямованість. При цьому, що природно, метою є не перевірка стану готовності наукової роботи, а з'ясування ступеня розуміння аспірантом базових вимог до структури, необхідних елементів та оформлення дисертаційного дослідження.

При викладанні навчальної дисципліни «Організація наукового історичного дослідження» використовуються елементи декількох методів викладання у вищій школі, які визначаються як «інноваційні». Серед них насамперед назвемо технології контекстного й проблемного навчання, об'єднані ідеєю інтерактивності. Під інтерактивними технологіями навчання розуміють сукупність методів, засобів і форм організації навчання, що забезпечують активний характер взаємодії учасників навчального процесу на засадах співпраці та співтворчості, спрямовані на досягнення поставлених дидактичних цілей²⁸. Головною педагогічною ідеєю застосування інтерактивних технологій навчання є активізація розумової діяльності здобувачів вищої освіти, актуалізація опорних знань, надання можливості самостійного осмислення значення здобутих знань для використання їх на практиці²⁹. Таке навчання насамперед зорієнтоване на використання й розвиток особистого досвіду аспіранта, умінь і навичок самостійного пошуку шляхів розв'язання проблемних завдань, уміння працювати автономно. Без таких якостей годі сподіватися на успішність самостійного наукового дослідження. Водночас обговорення результатів таких пошуків на семінарських заняттях з використанням діалогічно-дискусійних технологій (діалог, бесіда, диспут, дискусія) формує такі важливі для

²⁸ Волкова Н. П. Інтерактивні технології навчання у вищій школі: навчально-методичний посібник. Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля, 2018. С. 14.

²⁹ Там само. С. 15.

науковця компетентності, як здатність застосовувати уміння критичного аналізу, оцінки і прогнозування нових та складних ситуацій; здатність до комунікації з науковою спільнотою і громадськістю у своїй та суміжних галузях наукової та професійної діяльності, дотримуючись при цьому визначених етичних і моральних норм поведінки. Цим самими формуються уміння аргументувати й обґрунтувати свою позицію з того чи іншого питання, розглядати й аналізувати кожен проблему під різним кутом зору, відмовлятися від стереотипів і шаблонів, вислухати опонента, адекватно реагувати на контраргументи колеги чи викладача, підвести підсумок дискусії та ін., які знадобляться аспірантові в науковій чи педагогічній діяльності. Такий підхід формує в аспірантів розуміння «незавершеності» як природної форми наукового пізнання, множинності логіки й розмаїття шляхів і методів розв'язання складних завдань.

Практична спрямованість навчальної дисципліни «Організація наукового історичного дослідження» робить доцільним використання елементів контекстного, тоді як загальна спрямованість освітньо-наукової програми підготовки здобувачів третього рівня за спеціальністю «Історія та археологія» – проблемного навчання. Згідно теорії, контекстне навчання ґрунтується на інтеграції різних видів діяльності аспіранта: навчальної, практичної, наукової. При цьому викладач створює для здобувача вищої освіти умови й моделює ситуації, максимально наближені до реальних. Відповідно, суттєво зростає частка самостійної практичної роботи аспіранта. Проблемне навчання передбачає ініціювання самостійного пошуку здобувачем знань через проблематизацію викладачем навчального матеріалу. Цим самим відбувається зміна характеру навчального завдання і навчальної діяльності – з репродуктивного на продуктивний, творчий³⁰. Застосування таких технологій і методів сприяє розвитку в аспірантів проблемно-пошукового мислення й формування професійного міркування, активізує науково-дослідну роботу, розвиває творчі, аналітичні, комунікаційні та інші навички.

Аудиторний матеріал розподілений на сім тем, кожна з яких розглядається на лекції і на семінарському занятті. Лекції мають інформативний і теоретичний характер, викладач на них здебільшого окреслює проблему, наголошує на практичній значущості окремих її аспектів тощо. До семінарського заняття аспіранти мають виконати практичні завдання, підготуватися до дискусії чи обговорення заздалегідь оголошеної проблеми. При цьому вирішення цих проблемних завдань передбачає максимальну самостійність, здобувачі

³⁰ Швець Г. О. Вказ. праця. С. 20–21.

здебільшого не мають жодних обмежень і рамок при виборі навчальної чи наукової літератури. Під час семінарського заняття відбувається обговорення й обмін думками з визначених проблем чи аналіз виконаних практичних завдань під керівництвом викладача. Тож на кожному семінарському занятті аспірант оцінюється двічі: за виконане практичне завдання і за участь у дискусії. За змістом і спрямованістю пропонувані аспірантам завдання є різними, адже спрямовані на досягнення різних дидактичних і наукових цілей. Звернімося до конкретних прикладів.

Семінарському заняттю «Наукова картина світу. Наука і псевдонаука» передують лекції на тему «Організація наукових досліджень і підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів в Україні». Аспірантам пропонується підготуватися до дискусії з двох питань: 1) «Чому і в XXI ст. псевдонаукові «теорії» не лише побутують, але й є доволі популярними?» і 2) «Як розрізнити науковий і псевдонауковий наратив? В чому небезпека псевдонауковості для історичної науки?» При цьому викладач орієнтує аспірантів, що обговорення має відбуватися за правилами «прес-методу»: вони мають аргументовано викласти своє бачення проблеми, довести його на фактах, узагальнити й підсумувати свій виступ, брати участь у дискусії з обов'язковим використанням лексичних конструкцій «Я вважаю, що...», «Тому, що...», «Наприклад...», «По-перше..., по-друге...», «Отже...», «Таким чином...» та ін. Подібні завдання спрямовані на актуалізацію опорних знань і особистого досвіду здобувачів, розвиток аналітичних здібностей, уміння логічно побудувати усний виступ, прищеплює культуру ведення дискусії. Окрім цього, такий формат першого семінарського заняття має також на меті сформувати позитивне ставлення до навчальної дисципліни, окреслити проблемно-пошуковий підхід до викладання і навчання.

Перед наступним семінарським заняттям «Планування наукового історичного дослідження» аспіранти слухають дві лекції: «Основи методології наукової роботи історика. Принципи і методи наукового історичного дослідження» та «Технологія наукової діяльності історика». До семінарського заняття їм пропонується перелік тем гіпотетичного наукового дослідження, який може бути цілком довільний за кількістю дослідницьких проблем та їх формулюванням і залежить винятково від фантазії викладача. Аспіранти мають по кожній з них обґрунтувати актуальність дослідження, визначити його предмет, об'єкт, мету, завдання, хронологічні й географічні межі. На занятті здобувачі під керівництвом викладача перехресно обговорюють власні напрацювання, порівнюють отримані позиції, визначають оптимальні варіанти тощо. Такий тип завдань виконує функцію такого собі «інтелектуального

тренажера», формуючи уміння і навички, необхідні в науковій і педагогічній діяльності.

Іншим прикладом може бути семінарське заняття на тему «Апробація результатів наукових досліджень», якому також передує відповідна лекція. До заняття аспірантам пропонується текст анонімною і «безіменною», спеціально підготовленою науковою статтю без назви й анотації, а також шаблон рецензії одного з фахових українських історичних видань. Аспіранти мають виконати такі завдання: 1) запропонувати назву статті, яка б відповідала її змісту; 2) написати анотацію і ключові слова до неї; 3) проаналізувати статтю відповідно до запропонованих у рецензії критеріїв; 4) на основі її тексту підготувати тези виступу на конференції. На семінарському занятті здобувачі діляться результатами своєї роботи, аналізують і обговорюють їх під керівництвом викладача. Як видно, такі завдання створюють для аспірантів умови, максимально наближені до реальних. На лекції вони почули загальну інформацію про наукову статтю, фахові видання й видання, включені до міжнародних наукометричних баз, вимоги до підготовки наукових публікацій, тез, виступів на конференціях тощо. Під час же виконання практичних завдань і подальшого обговорення їх результатів молоді науковці спробують себе в різних ролях. Це має підготувати їх до самостійного творення наукового продукту, підготовки й оформлення публікацій різного виду, допомогти уникнути помилок і, зрештою, виконати публікаційні вимоги до здобувачів наукового ступеня доктора філософії.

Останнім прикладом є тема «Мова і стиль наукового історичного твору». В однойменній лекції визначені загальні критерії й особливості наукового стилю і його підвидів, зосереджено увагу на стилістичній та лексичній специфіці наукових досліджень з історії. До семінарського заняття студентам пропонується ознайомитися з працею П. О. Селігея «Світло і тіні наукового стилю» (К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2016. 627 с.) і проаналізувати явище псевдонаукового стилю, або, за визначенням автора, «наукового жаргону». Після цього вони мають віднайти в будь-яких наукових публікаціях не менше п'яти таких прикладів і проаналізувати їх на семінарському занятті. Здавалося б, дана проблема виходить за межі фахової історичної підготовки. Утім, як засвідчує досвід, мові і стилю наукової роботи слід приділяти належну увагу. Молоді науковці часто «грішать» алогічністю викладу, перевантажують тексти складними, часто важкочитабельними реченнями, недоречною термінологією, словами іншомовного походження, які можна було б легко замінити українськими відповідниками, припускаються тавтологій, канцеляризмів тощо. Часто

це має на меті штучно підвищити «рівень науковості» тексту, а саме це П. О. Селігей і називає «науковим жаргоном». За задумом, демонстрація того, «як не варто писати», здатне підштовхнути молодих науковців до розуміння того, як бажано викладати власні думки на сторінках своїх наукових публікацій і, зрештою, в дисертації.

Інші семінарські заняття за методикою проведення, логікою, дидактичною й методологічною метою співзвучні проаналізованим. У світлі останніх дискусій щодо проблем академічної доброчесності зауважимо, що до одного з занять аспіранти опрацьовують Лист Міністерства освіти і науки України №1/11-8681 від 15 серпня 2018 р. *«Рекомендації щодо запобігання академічному плагіату та його виявлення в наукових роботах (авторефератах, дисертаціях, монографіях, наукових доповідях, статтях тощо)»*, після чого готуються до дискусії за такими проблемами: 1) «В чому небезпека нехтування вченими принципами академічної доброчесності?»; 2) «Визначте механізми уникнення звинувачення в плагіаті й самоплагіаті». Не потрібно доводити безальтернативну важливість формування в молодих науковців готовності неухильно дотримуватися етичних норм у науковій діяльності, виховання в них «нульової» толерантності до будь-яких форм і проявів наукової недоброчесності.

Проаналізовані технології й методи викладання у вищій школі, попри визначення «інноваційні», вже впевнено посіли своє місце в методичному арсеналі науково-педагогічних працівників. Як засвідчує досвід, ефективність (і доцільність) їх використання залежить від багатьох чинників: специфіки навчальної дисципліни, її обсягів і аудиторного навантаження, ступеню підготовленості студентів та взагалі «якості» студентського контингенту, наповненості груп та ін. При роботі з аспірантами більшість перелічених чинників, які можуть стояти на заваді інтерактивності чи проблематизації викладання й навчання, «грають» на користь їх використанню. До аспірантури йдуть здебільшого підготовлені й вмотивовані випускники магістратури, часто з досвідом науково-пошукової діяльності. Їх особистий досвід також незрівняний з тим, що мають здобувачі першого рівня вищої освіти. Важливо також, що на третьому рівні викладач зазвичай має справу з «малими» групами (часто по двоє – троє осіб). Це робить навчальний процес індивідуалізованим, орієнтованим на конкретного здобувача. Скажімо, «прив'язувати» до теми наукового дослідження аспіранта навчальні завдання з метою їх актуалізації, активізації навчальної і наукової діяльності здобувача вищої освіти.

ВИСНОВКИ

Війна, розв'язана Росією проти нашої держави в 2014 році, ескалація якої відбулась у лютому 2022 року, стала серйозним викликом для всіх без винятку державних, політичних, суспільних, соціальних, громадських сфер та інституцій України. Тимчасова окупація окремих регіонів, релокація закладів освіти різних рівнів, вимушена міграція учасників навчального процесу в інші регіони держави та за її межі, обстріли та періодичні перебої з електроенергією та зв'язком – далеко не повний перелік того, з чим зіштовхнулися ЗВО в умовах військового стану. Попри ці труднощі очевидно, що освіта – це ще один фронт, від якого залежить наша Перемога над ворогом.

Виклики військового стану змусили українські ЗВО швидко пристосовуватися до нових реалій, актуалізували питання підвищення ефективності методів і технологій навчання й викладання, максимальної переорієнтації освітнього процесу на формування в здобувачів освіти різних рівнів компетентностей практичного спрямування. Це особливо стосується третього рівня вищої освіти (аспірантури), адже Україна потребує (і потребуватиме надалі) висококласних наукових та науково-педагогічних кадрів для подолання наслідків війни і подальшого поступу держави.

Одним з дієвих засобів вирішення цих завдань і загалом підвищення ефективності підготовки аспірантів за освітньо-науковою програмою «Історія та археологія» є використання під час викладання фахових дисциплін інноваційних методів і технологій навчання. В Україні існують ґрунтовні теоретичні напрацювання специфіки використання інноваційних підходів у вищій школі. Утім, їх підбір і спосіб застосування залежать від багатьох чинників: дидактичної мети, специфіки навчальної дисципліни, рівня теоретичної та методичної підготовки здобувачів вищої освіти, майстерності науково-педагогічного працівника та ін. Серед інноваційних методів і технологій викладання, які підтвердили свою ефективність при роботі з аспірантами-істориками, можна виділити технології дистанційного, контекстного, проблемного навчання, інтерактивні методи тощо.

АНОТАЦІЯ

В умовах військового стану система вищої освіти змушена була оперативнo реагувати на військово-політичні, безпекові, економічні, енергетичні, організаційні та ін. виклики. Водночас важливим є забезпечення високого рівня підготовки здобувачів вищої освіти різних рівнів, реагуючи на нові потреби ринку праці в Україні. Своєю чергою це змушує корелювати освітні програми й зміст викладання з метою

посилення практичної підготовки студентів і аспірантів. Одним з дієвих засобів підвищення ефективності підготовки аспірантів за освітньо-науковою програмою «Історія та археологія» є використання під час викладання фахових дисциплін інноваційних методів і технологій навчання. Їх підбір і спосіб застосування залежать від дидактичної мети, специфіки навчальної дисципліни, рівня теоретичної та методичної підготовки здобувачів вищої освіти, майстерності науково-педагогічного працівника. Серед інноваційних методів і технологій викладання, які підтвердили свою ефективність, можна виділити технології дистанційного, контекстного, проблемного навчання, інтерактивні методи тощо.

Література

1. Атрощенко Н. Storytelling (сторітеллінг) як інноваційний метод навчання. *Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний, європейський, та національний виміри змін»*. Том 1. (16–17 квітня 2019 року). Суми, Видавництво СумДУ імені А.С.Макаренка, 2019. С. 153–156.
2. Бистрова Ю. В. Інноваційні методи навчання у вищій школі України. *Право та інноваційне суспільство*. 2015. № 1 (4). С. 27–33.
3. Волкова Н. П. Інтерактивні технології навчання у вищій школі: навчально-методичний посібник. Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля, 2018. 360 с.
4. Гаврилук О. Г. Інноваційні технології навчання студентів у ВНЗ. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. № 9 (53). С. 197–204.
5. Гай О. М. Підготовка докторів філософії в умовах війни: основні виклики та шляхи їх вирішення. *Третій рівень освіти в Україні: особливості підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів у сучасних умовах війни: матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 27 червня – 7 серпня 2022*. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 80–82.
6. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології. Навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2004. 218 с.
7. Дригола К. В., Глущенко А. В. Метод кейс-стаді як сучасна методика викладання, що сприяє покращенню морально-психологічного стану здобувачів освіти в період війни. *Освіта в умовах війни: реалії, виклики та шляхи подолання. Матеріали II Форуму академічної спільноти, м. Дніпро; Державний вищий навчальний заклад «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури» / Упоряд. М. В. Савицький, І. П. Мамчич. Дніпро: ДВНЗ «ПДАБА», 2022. С. 17–20.*

8. Житков О. А. Про особливості підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії в умовах військового стану. *Третій рівень освіти в Україні: особливості підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів у сучасних умовах війни: матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 27 червня – 7 серпня 2022*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 133–136.

9. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

10. Закон України про освіту (Із змінами і доповненнями, внесеними Законами України). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T172145?an=130>

11. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 10.10.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>

12. Запукляк І. Б. Сучасні інноваційні стратегії навчання. *Матеріали круглого столу «Інноваційні методи викладання у вищій школі: обмін досвідом та кращі практики (за результатами стажування)*. Івано-Франківськ, ІФТУНГ, 2020. С. 8.

13. Іщенко А., Карпенко М. Українська система вищої освіти в умовах агресії РФ: проблеми й перспективи розвитку. НІСД – Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/ukrayinska-systema-vyshchoyi-osvity-v-umovakh-voennoyi-ahresiyi-rf-problemyu-y>

14. Капліна О. В. Науковий керівник та аспірант: проблеми взаємодії в сучасних умовах війни. *Всеукраїнське науково-педагогічне підвищення кваліфікації «Третій рівень освіти в Україні: особливості підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів в умовах війни. 27 червня – 7 серпня 2022 року*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 148–153.

15. Ковальков О. Л. Використання закордонних наукових інформаційних ресурсів та електронних архівів при підготовці дисертаційних досліджень з історії у сучасних умовах війни. *Третій рівень освіти в Україні: особливості підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів у сучасних умовах війни: матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 27 червня – 7 серпня 2022*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 162–165.

16. Міністерство освіти і науки України. Рекомендації щодо впровадження змішаного навчання у закладах фахової передвищої та вищої освіти. URL: <https://bit.ly/3AdMD7U>

17. Національний план дій зовнішнього забезпечення якості вищої освіти України на період 2022 – 2023 рр. Київ, 2022. URL: https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2022/06/%_22.pdf

18. Ніколаєв Є., Рій Г., Шемелинець І. У чужих стінах: як долають проблеми переміщені університети. URL: <https://voxukraine.org/u-chuzhyh-stinah-yak-dolayut-problemy-peremishheni-universytety/>

19. Освіта і війна в Україні (24 лютого – 1 квітня 2022). URL: <https://cedos.org.ua/researches/osvita-i-vijna-v-ukrayini-24-lyutogo-1-kvitnya-2022>

20. Освітньо-наукова програма за спеціальністю 032 «Історія та археологія» підготовки здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти. Кропивницький: Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, 2021. 23 с. URL: https://www.cuspu.edu.ua/images/download-files/OP_quality-education/PhDOHP_Istoria_ta_arheologiya.pdf

21. Положення про формування «soft skills» в учасників освітнього процесу Харківського Національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. URL: http://hnpu.edu.ua/sites/default/files/files/Normal_dokum/Piojenn/Formuvanya_soft_skills.pdf

22. Про деякі питання організації роботи закладів фахової передвищої, вищої освіти на час воєнного стану: Наказ Міністерства освіти і науки України № 235 від 07. 03. 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v_0235729-22#Text

23. Про затвердження вимог до оформлення дисертації: Наказ Міністерства освіти і науки України № 40 від 12. 03. 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0155-17#Text>

24. Про затвердження Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах): Постанова Кабінету Міністрів України № 261 від 23. 03. 2016 р. в редакції Постанови КМУ № 238 від 03. 04. 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/261-2016-%D0%BF#Text>

25. Сурмін Ю. П. Кейс-стаді: архітектура і можливості. К.: НМЦ «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні, 2012. 336 с.

26. Тараєвська Л. С. Діалогові технології та їх використання в освітньому просторі. *Матеріали круглого столу «Інноваційні методи викладання у вищій школі: обмін досвідом та кращі практики (за результатами стажування)*. Івано-Франківськ, ІФТУНГ, 2020. С. 9.

27. Тушак А. В. Здобуття «soft skills» студентами у ЗВО як один із найвагоміших внесків у майбутню кар'єру. *Підприємницька модель економіки та управління розвитком підприємства: тези II Міжнародної науково-практичної конференції (6–8 листопада 2019 р.)*. Житомир, 2019. С. 434–437. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/12/434.pdf>

28. Швець Г. О. Сучасні інноваційні методи викладання у вищій школі. Наукова думка сучасності і майбутнього: *Матеріали IV всеукр.*

прат.-пзнав. конф. 2016. С. 19–22. URL: <http://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/33-chetverta-vseukrajinska-praktichno-piznavalna-internet-konferentsiya/42-suchasniinnovatsijni-metodi-vikladannya-u-visshij-shkoli#top>

29. Шевченко В. М. Сучасні методи та технології навчання у вищій школі України. *Вища освіта України у контексті інтеграції до Європейського освітнього простору. Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ-Слупськ. 2016. С. 151–160.

30. Уфимцева О. Ю., Шапа Н. М. Переваги та недоліки дистанційного навчання в сучасних умовах. *Освіта в умовах війни: реалії, виклики та шляхи подолання. Матеріали II Форуму академічної спільноти, м. Дніпро; Державний вищий навчальний заклад «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури» / Упоряд. М. В. Савицький, І. П. Мамчич. Дніпро: ДВНЗ «ПДАБА», 2022. С. 76–77.*

31. Natalia Dmitrenko, Oksana Voloshyna, Tetiana Melnychuk, Iryna Holovska, Hanna Dutka. Case method in quasi-professional training of prospective teachers. *Independent Journal of Management & Production, Special Edition ISE, S&P. May 2022. S. 1–17.* URL: https://www.researchgate.net/publication/360309377_Case_method_in_quasi-professional_training_of_prospective_teachers

Information about the authors:

Zhytkov Oleksandr Anatoliiovych,

Doctor of Historical Sciences,

Professor at the Department of History of Ukraine and World History

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University

1, Shevchenka str., Kropyvnytskyi, 25006, Ukraine

Kovalkov Oleksandr Leonidovych,

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor at the Department of History of Ukraine

and World History

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University

1, Shevchenka str., Kropyvnytskyi, 25006, Ukraine

Chuiko Kateryna Vitaliivna,

Postgraduate Student at the Department of History of Ukraine

and World History

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University

1, Shevchenka str., Kropyvnytskyi, 25006, Ukraine

ВИВЧЕННЯ ЕТНІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ЧЕРЕЗ ВИКЛАДАННЯ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧИХ ДИСЦИПЛІН (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ ВЕСІЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ)

Кожолянко О. В.

ВСТУП

Сучасне суспільство характеризується глобалізацією суспільного розвитку, зближенням держав та освітніх систем. В умовах сучасних глобальних інтеграційних процесів, для задоволення потреб світової спільноти у сфері освіти необхідні зміни. Досягнення цієї мети потребує модернізації теоретико-методичних засад освіти. Подальший розвиток України має визначатися у загальному контексті європейської інтеграції з орієнтацією на фундаментальні цінності загальносвітової культури. Здійснювати достатньо ефективний виховний вплив на сучасну молодь варто беручи до уваги класичні освітні парадигми з урахуванням вимог сьогодення та використовуючи новітні підходи. Проте, необхідно пам'ятати, що педагогічний процес передусім має містити в собі етнічні та культурні цінності людства. Особливо це стає актуальним в сучасних умовах стрімкої інформатизації освітнього процесу та міждержавної інтеграції світового співтовариства. Внаслідок цього постає проблема формування етнокультурної компетентності молоді. Формування етнокультурної компетентності повинно відбуватися з урахуванням важливості безперервної передачі від покоління до покоління сформованої століттями мудрості народу. Варто залучати молоде покоління до вивчення традицій народу, формувати культурні цінності, поглиблювати і удосконалювати знання про етнонаціональну культуру.

Побудова сучасного освітнього процесу за етнокультурної направленості у закладах освіти повинна реалізуватися із дотриманням наступних принципів: 1. Принцип включення до єдиної етнокультурної традиції. Освітній процес повинен містити в собі зміст накопиченого фонду національних та культурних цінностей, різноманітних досягнень свого етносу, а також особливостей його історичного й соціального досвіду. 2. Принцип пізнання культур інших народів та прийняття світових культурних цінностей. Національне зближення між різними культурами повинно відбуватися на ґрунті розвитку традиційних національних культур. 3. Принцип діалогу між культурами. Що є основою для формування міжетнічної толерантності, культурного взаєморозуміння та саморозвитку. Адже культуру кожного етносу

характеризує як сукупність національно-специфічних, так і загальнолюдських компонентів.

Українське весілля як етнокультурний феномен є складовою народної культури, що зберігає системно пов'язані між собою всі три ціннісні джерела – доетнічні (архетипні), етнічні та національні, яскраво розкриваючи «дух» нації. Під час весільної обрядовості відбувається своєрідний процес передачі етнокультурної інформації між поколіннями, що забезпечує спадкоємність самобутності етносу. У весільному обрядово-мистецькому комплексі міститься значний життєвий досвід українського народу, який передається художніми засобами. Дослідження та вивчення молодим поколінням весільної традиції є необхідним з точки зору розкриття мікросвіту української сім'ї, пізнавального аспекту всього розмаїття обрядової символіки, поетичної творчості, соціальної психології та сімейної педагогіки.

Весілля, як система, проектує різні напрями його вивчення. Головними серед яких є шлюбне право, історія формування дійства, типи шлюбу, обрядова структура тощо. У працях дослідників українського весілля всі ці теми найчастіше переплітались та взаємодоповнювались. У характері весільної обрядовості відбилися народна мораль, звичаєве право, етичні норми та світоглядні уявлення які формувалися протягом століть. Тому дослідники досить часто звертаються до неї, пізнаючи витоки своєї культури та історії. Вивченню української весільної обрядовості присвячені роботи багатьох дослідників (роботи В. Борисенко¹, Н. Здоровеги², Н. Шубравської³,

¹ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди в Україні: Історико-етнографічне дослідження Київ, 1988. 188 с.; Борисенко В. Традиції та життєдіяльність етносу. На матеріалах святково-обрядової культури українців. Київ, 2000. 192 с.; Борисенко В.К. Нова весільна обрядовість у сучасному селі. Київ, 1979. 134 с.

² Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. Київ, 1974. 159 с.; Здоровега Н.І. Народні звичаї та обряди / Бойківщина. Київ, 1983. 304 с.; Нове традицією стало / Упорядники: Здоровега Н.І., Віхоть В.М. Львів, 1978. 128 с.

³ Весілля: У 2-х кн. / За ред. Шубравської М.М. Кн. 1. Київ: Наукова думка, 1970. 456 с.; Весілля: У 2-х кн. / За ред. Шубравської М.М. Кн. 2. Київ: Наукова думка, 1970. 479 с.; Весільні пісні: У 2 кн. / Упоряд., вступ. ст., приміт. М.М. Шубравської; у нот. Матеріал. Упоряд. А.І. Іваницький, Н.А. Бучель. Київ, 1982. Кн. 1. 871 с.; Кн. 2. 679 с.

О. Курочкіна⁴, Н. Петрової⁵, М. Паньківа⁶, П. Романюка⁷ та ін.), які висвітлюють різні аспекти щодо традиційного укладання шлюбу в Україні.

1. Актуальність вивчення етнічної культури

Весільні обряди – це закріплені традиціями суспільні звичаї які супроводжують та знаменують одруження – народження нової сім'ї. З давніх часів весілля стверджувало шлюб. Отже, у ньому знайшла своє відображення еволюція родинних відносин упродовж різних суспільних формацій. У весільних звичаях переплелися релігійно-міфологічні, релігійно-християнські, правові та морально-етичні погляди народу. Всі вони є цінним науковим матеріалом для пізнання побуту народу у минулому, оскільки ритуали та дійства весілля завжди обумовлювались до певної міри суспільно-економічними відносинами.

Усвідомлення важливості соціально-психологічних, морально-етичних функцій народної весільної обрядовості викликає необхідність посилити увагу до раціонального використання прогресивного досвіду народу та збереження культурно-обрядової спадщини. Ціла низка негативних моментів сучасного процесу святотворення (надуманість та штучність, банальність розважально-ігрових елементів тощо) актуалізує проблему наукового вивчення, донесення до молодого покоління, раціонального та творчого використання прогресивної культурно-обрядової спадщини.

Кожна із існуючих у світі культур різних народів та країн є неповторною і унікальною, це невід'ємні складові скарбниці світової культури та світової культурної спадщини. У культурі кожної розвиненої нації завжди присутня етнічна складова. Етнічна (традиційна/народна) культура – це найдавніший прошарок

⁴ Курочкін О. До історії сватання на Україні // Народна творчість та етнографія. 1968. № 4. С. 76-81.

⁵ Петрова Н.О. Деякі аспекти українського передвесільного циклу обрядів за етнографічними дослідженнями на Одещині (спроба реконструкції) // Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. Київ, Україна, 14-16 травня 1996 р. Київ, 1996. С. 62-64; Петрова Н.О., Кушнір В.Г. Весільна обрядовість українців південно-західної України: порівняльний аналіз // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність. Науковий збірник. Кам'янець-Подільський: Абетка НОВА, 2002. С. 118-126.

⁶ Паньків М. Сучасні традиційні обряди на Покутті та проблеми їх збереження // Етнос і культура. Івано-Франківськ, 2003. №1. С. 32-37; Паньків М. Весілля у селі Верхівцях на Городенківщині. Івано-Франківськ: Лілея, 2000. 108 с.

⁷ Романюк П.Ф. Лексика весільного обряду правобережного Полісся // Дослідження з української діалектології. Київ: Наукова думка, 1991. С. 225-251.

національної культури. Вона здебільшого охоплює сферу побуту та, як правило, несе в собі «звичаї предків». Це цілісна система яка включає в себе фольклорно-етнографічні шари, внесок в неї різних верств населення протягом тривалого історичного шляху народу, вплив культури інших народів тощо. На розвиток етнічної культури завжди впливає досить широке коло різноманітних чинників, таких як: соціальні, економічні та екологічні умови; історичний шлях народу; взаємовплив з іншими народами; культурна політика держави тощо. Проявляє себе етнічна культура в специфічних особливостях побуту, форм поведінки, матеріальної та духовної культури. У ній яскраво виражений віковий народний досвід повсякденного життя та раціонального господарювання, взаємозв'язок з природними умовами життя того чи іншого народу. Кожен народ у культурній сфері століттями створює своєрідний, властивий тільки йому образ. Проблема національної свідомості набула в умовах сьогодення особливої актуальності. Глибоке прагнення людства до усвідомлення свого власного суспільного буття і осмислення своєї історії як безперервного та цілісного процесу щоразу спрямовує пізнавальну увагу людей до джерел національної культури.

Незнання своєї культури породжує збайдужіння, інфантильність, низький рівень національної свідомості, а це, у свою чергу, призводить до серйозних проблем різних рівнів. Для сьогодення характерна руйнація не лише структури національної культури, а й такого її елемента, як знання про етнічну культуру. Ця втрата особливо характерна для людей середнього та молодшого віку. Нині, в умовах зростання національної свідомості, спостерігається (особливо серед молоді) значний інтерес до витоків народної культури, звичаїв та обрядів, історії та пісенності. Адже людина, котра несе із минулого у майбутнє специфічні ознаки свого народу, властивості етнічності, є результатом культурного розвитку етносів та людства в цілому. Саме в етнічній культурі спостерігається нерозривна лінія збереження і передачі етнічної спадщини від покоління до покоління.

Отже, необхідність широкої інформованості молоді з питань етнічної культури не потребує доказів. Людина повинна знати свою історію та свою етнічну культуру в усьому її розмаїтті. Лише ґрунтовні знання сформують певні стереотипи, дадуть можливість національно ідентифікувати себе, збагатити національну та світову культуру. Адже через засвоєння своїх, власних, народних, національних надбань можна по-справжньому опанувати загальнолюдськими духовними цінностями.

2. Весільна обрядовість як яскравий показник національної ідентичності

За своєю структурою та функціональним сенсом традиційна українська культура має запас життєздатності. Незважаючи на суттєві втрати з різних причин суб'єктивного та об'єктивного характеру, сьогодні маємо ще відносно добре збережену автентичну культуру українського народу.

Культурна цінність національної ідентичності надзвичайно висока, вона дає можливість самореалізації особистості, більшу, ніж будь-які інші соціальні групи. При цьому національна ідентичність здобувається не шляхом якихось особистих зусиль, а з народженням та вихованням з раннього дитинства у певному національному середовищі.

Національна ідентичність, як і ідентичність у цілому, формується у процесі соціалізації. У сучасній науці є чимало суперечливих трактувань поняття «ідентифікація», проте переважає її тлумачення як процесу перенесення індивідом на самого себе характеристик та особливостей зовнішнього оточення, прагнення актуалізувати у своїй особистості риси які мають важливе та життєво необхідне значення в цих умовах. Ідентифікація є основою процесу наслідування, тобто не насильницького, а вільного вибору людиною якостей, умінь та цінностей, якими вона хотіла б володіти.⁸

Сучасні люди визначають свою належність до певного етносу по тому, що вони являються спадкоємцями культурних надбань свого народу, що вони є продовжувачами його традицій у мистецтві, культурному, господарському, суспільному та духовному житті.

Сучасна весільна обрядовість є важливою формою духовного спілкування народу. Через традиції, звичаї та обряди багатовіковий народний досвід передається молодшим поколінням. Саме сімейно-побутова обрядовість відіграє вагомую роль у процесі спадкоємності духовної культури⁹.

Весільна обрядовість – один із найстійкіших та найскладніших компонентів традиційно-побутової культури, яскравий показник національної ідентичності. У ній простежуються пережитки архаїчних уявлень, соціальних і сімейно-шлюбних відносин які формувалися у різні історичні епохи. Як один із одноразових обрядів родинного циклу, шлюбний ритуал виступає усвідомленою культурною формою переходу

⁸ Кожолянок О. Збереження національної ідентичності українців у весільній обрядовості у ХХ – на початку ХХІ ст. //Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ, 2010. Ч. 17. С. 79.

⁹ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди в Україні: Історико-етнографічне дослідження. Київ, 1988. С. 184.

людини із неодруженого стану до стану одруженого, внаслідок настання статевої зрілості. Це цілісний, внутрішньо організований системний організм який побутує в етнорегіональному аспекті та має незмінне структурне ядро, що приховане за чисельними динамічними елементами.

Складна багатокомпонентна система весільного ритуалу базується на сукупності стійких зв'язків. Наявність останніх дає підстави розглядати її як структуру з ієрархічним порядком складових. Структурними одиницями весільної композиції є етапи, моделювання яких створює варіативність дійства. Водночас вони функціонують як універсальні коди ритуальної традиції та здійснюються через низку обрядодій, формуючи семантичне поле обряду. Це створює можливість об'єднання цілої низки етапів у однорідні групи, тим самим визначаючи основні ритуальні частини. Етап, у свою чергу, може бути структурований на найдрібніші складові, якими є елементарні ритуальні тріади, що синтезовані такими поняттями як «дія», «предмет» та «слово». Подальший розвиток теорії вивчення обряду вводить цілу низку додаткових параметрів. Зокрема, відзначається й важливість «думки», як одного із структурних елементів. До спектра ритуальних кодів входять так само «персональний» (йдеться про учасників дійства), «локативний» (способи просторового розгортання), «темпоральний» (відповідність сезонно-часовим параметрам), «образотворчий» (символічні зображення, контекст кольорів), «музичний» тощо.

Весілля українців як обрядовий комплекс, що пов'язаний з утворенням нової сім'ї, структурно поділяється на три основні цикли – передвесільний, власневесільний та післявесільний. Кожен з циклів, у свою чергу формується з обрядів, а обряди – з різних компонентів. Вони виявляються в символічних діях (акціях), атрибутах, віруваннях, вербальних явищах, складі дійових осіб, їх призначенні тощо. Власне, компоненти обряду й визначають, наприклад, регіональну специфіку весільної обрядовості, адже за тривалий період розвитку трансформаційні процеси найбільше відбилися саме на традиційній структурі обрядів. До того ж, у деяких регіонах України українці проживають в іноетнічному оточенні, і в них, як і у багатьох інших народів, в умовах певної ізолюваності, збереглося чимало архаїчних компонентів обрядовості. Значна кількість яких зберігають первісний зміст, пов'язаний з ранніми формами релігії, як, наприклад, одягання кожуха навиворіт, колупання дівчиною печі під час сватання та інше.

В українській весільній обрядовості трапляються також запозичення, що з'явилися внаслідок міжетнічного спілкування (назви весільних атрибутів, весільних чинів інше) чи внаслідок дії релігійних та соціально-економічних чинників (зникнення звичаю оглядин, поява

вінчання, громадської реєстрації шлюбу). Але саме вони являються свідченням динаміки весільної обрядовості. Синтез традиційного, запозиченого та новаційного і визначає регіональну своєрідність українського весілля.

На сучасному етапі розвитку народної культури виникають нові елементи, ще більш щільно пов'язується традиційна культура з професійними формами мистецтва у весільному обряді, зберігається і характерна для минулих часів багатоваріативність українського весілля, його локальні особливості та народні традиції.

3. Зміни в українській традиційній весільній обрядовості у ХХ ст.

Протягом ХХ століття спостерігаються певні напрями розвитку традиційних компонентів весілля, які також позначені періодами затухання та відносного поживлення.

Докорінні зміни у традиційній українській весільній обрядовості відбуваються після 1917 р. У цей час широко розгорнулася боротьба з так званими «пережитками», побутовими нормами та ідеологією, що глибоко заділо духовний бік життя. Для тогочасних ідеологів традиційна обрядовість асоціювалася з церквою. Тому, об'явивши війну релігії, вони почали наступ і на традиційну народну культуру (зокрема і на обряди), на яку були спрямовані напади, висміювання та заборони. Замість старих традицій вже з перших років після перевороту, намагалися створити нову обрядовість яка б відповідала державній ідеології, проте досить далеко від старої народної традиції. Більшість цих дослідів (як на початку, так і в подальшому) виявилися нежиттєздатними, у той час як старий обряд, у тому чи іншому ступені збереженості, продовжує побутувати у різних регіонах України і до сьогодні.

Протягом всього советського періоду співіснували ніби дві основні форми весільного обряду: офіційна (державна) та традиційна. В якісь періоди ці форми різко розмежовувались та розвивалися ніби ізольовано (20-30-і роки), в інші – починали взаємодіяти, інколи доповнюючи одна іншу (50-80-і роки).

В перші роки советської влади весілля майже скрізь відбувалося з усіма старими звичаями, виключеннями, як правило, були лише члени партії та комсомольці. В багатьох сільських районах України аж до початку 40-их років, не дивлячись на побутові труднощі, традиційний весільний обряд зберігався і жив, вміло пристосовуючись до нових умов. Він продовжував природно жити до тих пір, поки зберігався традиційний селянський побут та пов'язана з ним цілісна народна культура.

На початку ХХ століття законним вважався церковний шлюб, його визнавала як громада, так і держава, велися записи у церковних метричних книгах, які узаконювали шлюбні стосунки, проте, з приходом совєцької влади, традиції пов'язані з одруженням значно змінилися. Так, у 1920 р. у совєцькому союзі вперше відкрився загс, що замінив колишні функції церкви. Неприйнятним для совєцького суспільства став обряд вінчання молодої пари, вважалось, що це є пережитком давніх часів, а сучасні люди не можуть робити помилки своїх предків, проте значна кількість молодих пар все ж таки приймали обряд церковного вінчання¹⁰.

Нові звичаї совєцького весілля були покликані для того, щоб замінити релігійний шлюб. Проте молоді пари, які вважали церковний шлюб єдино законним, відвідували церкву за тиждень перед громадською реєстрацією шлюбу. Брالی вінчання у церкві без попередніх оповідей, в присутності виключно найближчих родичів, які не могли розкрити таємниці церковного одруження перед керівниками установ, де працювали молоді або їх батьки. Якщо представники влади дізнавались про таку церемонію одруження, то вона могла мати досить негативні наслідки для учасників цього дійства.

В 30-их роках церковні шлюби стали рідкісним явищем, велике розповсюдження отримали громадянські шлюби які оформлювалися в загсах та супроводжувалися новими обрядами, а частіше простою вечіркою. Але навіть в ті роки традиційний обряд та фольклор, продовжували зберігатися в народній пам'яті. Тому, невдовзі після війни, в 50-і роки, коли люди почали оправлятися від військових незгод та втрат, офіційна ідеологічна позиція по відношенню до традиційної народної культури дещо змінилася, розпочався період офіційного відродження народної культури (проте без її «пережитків»). Це виразилося, зокрема, і в чергових спробах створення «сучасного» весільного обряду. Його укладачі почали більше уваги приділяли народній традиції. Проте подібні спроби не виявилися успішними. Нові обряди не отримали широкого розповсюдження.

У 70-80-их роках посилились тенденції, особливо в містах, до проведення офіційних, більш урочистих та парадних весіль. Їх святкували у будинках та палацах культури¹¹. Для них були потрібні

¹⁰ Фіцак І. Сімейні звичаї та обряди українського міського населення Прикарпаття в радянський період // Ми – українці, ми – українські: Матеріали Буковинської науково-практичної конференції, Чернівці, 2 листопада 2007 р. Чернівці-Вижниця, 2007. С. 132.

¹¹ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди в Україні: Історико-етнографічне дослідження – Київ, 1988. С. 174.

відповідні ритуали. Знов розпочалася активна обрядотворчість, але і вона не дала бажаних результатів.

В 80-90-их роках була здійснена спроба ширше розповсюдити та запровадити в життя «новий обряд», який створювався та формувалася на основі сценаріїв та рекомендацій які склалися професійними працівниками культури. Цікаво зазначити, що майже всі форми весіль які розповсюджували в ті роки, як правило базувалися на старому традиційному народному обряді. Стосовно його самого, то він продовжував існувати (правда здебільшого в пам'яті людей старшого покоління) у великій кількості варіантів по всій Україні. Зрозуміло, в порівнянні з кінцем XIX та початком XX ст. цей обряд підлягав суттєвій трансформації, втратив безліч структурних елементів та фарб¹².

На початку 90-их років простежується підвищений інтерес до національних коренів, до історії та культури, до народних традиційних обрядів, свят та фольклору. В такій обстановці сільські жителі повному поглянули на свою традиційну культуру, а для багатьох міських мешканців вперше, нехай далеко не в повному обсязі, відкрилося її багатство. Проведення весілля «за традиційним обрядом» в багатьох сільських районах та невеликих містечках знов стали вважати престижним і навіть обов'язковим для утвердження соціальної повноцінності нової молоді сім'ї в очах старшого покоління. Але тепер вже бажання «грати весілля» за правилами старовинного обряду було недостатньо для того, щоби вийшло цілісне дійство. Більшість учасників, навіть при знанні загальної схеми дій та багатьох обрядових елементів та фольклору, не могли поводити себе як потрібно в тій чи іншій ситуації. За довгі роки забуття та байдужості до народної культури була порушена природна передача народних знань, були втрачені елементи обрядової культури.

Отже, після багатьох років панування совєцької влади на українських землях традиція проведення весілля в містах зазнала значних змін, проте незважаючи на релігійні утиски та впливи нових обрядів уже в 90-х роках бачимо їхнє значне відродження.

¹² Кожолянок О. До питання про трансформацію деяких давніх обрядів у сучасній весільній обрядовості міського населення України //Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Т. 2 (30). Чернівці – Вишніця: Черемош, 2010. С. 189.

4. Трансформація деяких давніх обрядів у сучасній весільній обрядовості населення України

Варто зауважити, що в сучасних умовах весільний обряд українців міста й села має як відмінні, так і спільні тенденції розвитку. Найбільш стійкими виявилися елементи, пов'язані з рослинним та землеробським культами (квіти, гільце, коровай, зерно). У містах досить помітна тенденція до відновлення народних традицій, спостерігається жваве зацікавлення давніми обрядами та прагнення до використання народної символіки й атрибутики. Проте брак знань з етнокультурних явищ нерідко призводить до появи псевдонародних атрибутів, побутування еkleктичних форм у сучасному весіллі, надуманості обрядів, втрати автентичної пісенності. Майже забуті також ритуальні весільні танці, знівельовано обряд обдаровування молодих.

Весільний ритуал українців багатофункціональний, а функції його різноманітні – санкціонуючі, релігійно-магічні, демонстративно-символічні, ігрові та ін. Переважна більшість елементів обрядів кожної функціональної групи, особливо санкціонуючі, з плином часу поступово втрачають значимість, насамперед правову, переосмислюються, переходять із однієї групи до іншої.

Відмінності у весільній обрядовості населення як міста, так і села спостерігаються переважно у деталях ритуально-функціональної структури (окремих особливостях однотипних ритуальних акцій, їх символічної атрибутики, термінології).

Як система обрядових дій, весілля пов'язане з дійовими особами, відповідними атрибутами та символами, без яких жодний обряд не міг виконуватись. І хоч учасниками обрядодій були практично всі запрошені на весілля, були серед них ті, хто безпосередньо проводив відповідні ритуальні дії та наглядав за послідовністю й дотриманням правил їх виконання згідно з традицією. Люди, які здійснювали ці функції, мали спеціальні назви, термінологічні означення (чини), більшість з яких збереглися, незважаючи на трансформацію весільної обрядовості. І хоч значимість чинів у весіллі значно зменшилась разом з втратою релігійно-магічного змісту обрядів, потреба в «кураторстві» того чи іншого обряду ще існує.

Функції весільних чинів в обрядах не обходились без весільних атрибутів. Залежно від значимості, деякі з них уже зникли або стали маловживаними, а деякі збереглися та досі існують.

З другої половини ХХ ст. комплекс передвесільних обрядів (розвідини, сватання, оглядини, заручини) спрощується і зберігається більшою мірою як елемент традиції. Угода починає носити чисто символічний характер, значно послабилася її правова функція. У цей період відбувається об'єднання церемоній сватання й заручин в одну дію, спостерігається формальний підхід до обрядодії оглядин, упушення

звичаю попереднього розвідування на згоду. Це пов'язано насамперед із соціально-економічними умовами, станом сімейно-шлюбних відносин, що привело до більш вільного вибору подружньої пари. Сучасний обряд заручин символізує перш за все добровільний союз шлюбної пари і схвальне ставлення до нього батьків. На заручинах тепер дуже рідко зустрічається традиційний обмін хлібом між сватами, перев'язування сватів рушниками, залишилося без змін тільки застілля.

У процесі розвитку коровайного обряду зникає його первісне смислове навантаження, функціональне призначення. Водночас спостерігається переосмислення, трансформація обряду і його функцій. Ще в минулому столітті послаблювалися і зникали окремі вірування, втрапився первісний зміст магічної функції.¹³

Весілля й на початку ХХІ ст. не відбувається без ритуального весільного хліба, збереглися і його обрядові функції. Ним освячують майже всі обрядові весільні дії: з ним запрошують на весілля і проводжають наречених до шлюбу, обдаровують гостей короваєм. Важливе функціональне призначення короваю (магічне, правове, естетичне) зумовило його стійке побутування впродовж століть з поступовою зміною функції з магічної на естетичну та виховну. Порівнюючи з періодом кінця ХІХ – першою половиною ХХ ст., коли весільний хліб випікали з дотриманням усіх обрядових дій та ритуалів, у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. коровай усе частіше замовляють у пекарнях і, відповідно, ніяких обрядодій, пов'язаних з його виготовленням, не відбувається. Повніше зберігся коровайний обряд у селах, більш віддалених від міста. Там і досі приділяється велика увага вибору коровайниць та іншим обрядовим діям, спрямованим на забезпечення щасливого сімейного життя подружжя.

Більшість весільних обрядів з другої половини ХХ ст. поступово втрачають релігійно-магічний зміст, санкціонуючу значимість, перетворюються в розважально-ігрові дії проведення сучасного весілля, хоча весільний ритуал як форма укладення шлюбу не втратив свого значення.

Моделі сучасного весілля, безумовно, притаманна культурна спадкоємність, про що свідчить співвідношення традиційного та нового у весільному обряді сьогодення. Пропорції традицій та інновацій в обрядовості приблизно однакові за певної умовності традиційності. До традиційних форм відносимо ряд компонентів сучасного весільного обряду: приготування весільного печива, гільця, весільний одяг нареченої, відзначення гостей весільним «букетом», обсипання молодих зерном, грішми, цукерками, горіхами, хмелем, обдарування молодих,

¹³ Кожоляно О.В. Використання хліба у весільній обрядовості буковинців // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Т. 2 (24). Чернівці: Прут, 2007. С. 145.

вкупні жарти, роль весільного старости й перев'язування його рушником, зустріч молодих хлібом-сіллю, обмін подарунками між батьками й родичами наречених, розподіл короваю, наявність на весіллі ріджених і виконання ними ігрових дій тощо¹⁴.

ВИСНОВКИ

Весільна народно-святкова культура, сформована на українській території, є унікальним явищем, що відображає не тільки соціодинаміку процесу культурно-історичного життя населення країни, а й прагнення до збереження та збагачення етнічної самобутності. Саме тому освітній процес нині повинен наповнюватися етнонаціональною культурою та доповненою і збагаченою інформацією про культуру інших народів світу. А одним із найбільш пріоритетних завдань освіти та виховання молоді є збереження та примноження народного досвіду і надбань, етнічних та культурних артефактів.

Весільна обрядовість українців становить синкретичну єдність, цілісну систему, у якій споконвіку взаємодіяли народне мистецтво, пісні, танці, народні вірування, а також магічні засоби, церемонії з відвернення зла та забезпечення добробуту й щастя, народні звичаї, етикет, гостинність, сміхова й ігрова культура. Із часом відбулася зміна мотивації в обрядовості з магічної на ігрову й розважальну, але десакралізація обряду не позбавляла його важливої комунікативної функції. Природна необхідність обміну почуттями, переживаннями покликана самою природою людини, а етнічна культура створила такі виразні форми зовнішнього вираження цих почуттів, що вони існують і сьогодні.

І саме в цій сфері важливо зберегти традиції для подальшої життєдіяльності етносу. Адже людина дуже збіднює сімейні урочистості, зокрема весільний обряд, уникаючи традиційних віншувань, пісенного супроводу, атрибутики символічного вираження події, народних звичаїв, обрядів, які мають багатовікову історію. Уніфіковані форми культури стають бідними за змістом і вербальним виразом. А відтак стає малоцікавим і сам етнос для інших народів, бо, втрачаючи свою етнічну самобутність, він втрачає себе як етнічну спільноту.

Весільна обрядовість кожного етносу складає певну частку творчого надбання людства. Функціонування цієї обрядовості в сільському середовищі та її видозмін у міському сприяє підвищенню культури спілкування і протистоїть денационалізованій буденності.

¹⁴ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди в Україні: Історико-етнографічне дослідження Київ, 1988. С. 172.

АНОТАЦІЯ

У статті доводиться важливість вивчення молодим поколінням у процесі викладання суспільствознавчих дисциплін етнічної культури свого народу. Розглядається традиційна весільна обрядовість українців як один із найстійкіших і найскладніших компонентів традиційно-побутової культури та яскравий показник національної ідентичності. Незнання своєї культури породжує збайдужіння, інфантильність, низький рівень національної свідомості, а це, у свою чергу, призводить до серйозних проблем різних рівнів. Для сьогодення характерна гостра потреба у знаннях національної культури і такого її важливого елемента як етнічна культура. Нині, в умовах зростання національної свідомості, спостерігається (особливо у молоді) значний інтерес до витоків народної культури, звичаїв та обрядів, історії, пісенності. Отже, необхідність вивчення питань етнічної культури не потребує доказів. Людина повинна знати свою історію та свою етнічну культуру в усьому її розмаїтті. Лише ґрунтовні знання дадуть можливість збагатити національну та світову культуру. Адже через засвоєння своїх, власних, народних, національних надбань можна по-справжньому опанувати загальнолюдськими духовними цінностями.

Література

1. Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди в Україні: Історико-етнографічне дослідження Київ, 1988. 188 с.
2. Борисенко В. Традиції та життєдіяльність етносу. На матеріалах святково-обрядової культури українців. Київ, 2000. 192 с.
3. Борисенко В.К. Нова весільна обрядовість у сучасному селі. Київ, 1979. 134 с.
4. Весілля: У 2-х кн. / За ред. Шубравської М.М. Кн. 1. Київ: Наукова думка, 1970. 456 с.; Весілля: У 2-х кн. / За ред. Шубравської М.М. Кн. 2. Київ: Наукова думка, 1970. 479 с.
5. Весільні пісні: У 2 кн. / Упоряд., вступ. ст., приміт. М.М. Шубравської; у нот. Матеріал. Упоряд. А.І. Іваницький, Н.А. Бучель. Київ, 1982. Кн. 1. 871 с.; Кн. 2. 679 с.
6. Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. Київ, 1974. 159 с.
7. Здоровега Н.І. Народні звичаї та обряди / Бойківщина. Київ, 1983. 304 с.; Нове традицією стало / Упорядники: Здоровега Н.І., Віхоть В.М. Львів, 1978. 128 с.
8. Кожолянко О.В. Використання хліба у весільній обрядовості буковинців // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Т. 2 (24). Чернівці: Прут, 2007. С. 132-147.
9. Кожолянко О. Збереження національної ідентичності українців у весільній обрядовості у ХХ – на початку ХХІ ст. //Галичина.

Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ, 2010. Ч. 17. С. 77-83.

10. Кожолянюк О. До питання про трансформацію деяких давніх обрядів у сучасній весільній обрядовості міського населення України // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Т. 2 (30). Чернівці – Вижниця: Черемош, 2010. С. 180-195.

11. Курочкін О. До історії сватання на Україні // Народна творчість та етнографія. 1968. № 4. С. 76-81.

12. Паньків М. Сучасні традиційні обряди на Покутті та проблеми їх збереження // Етнос і культура. Івано-Франківськ, 2003. № 1. С. 32-37.

13. Паньків М. Весілля у селі Верхівцях на Городенківщині. Івано-Франківськ: Лілея, 2000. 108 с.

14. Петрова Н.О. Деякі аспекти українського передвесільного циклу обрядів за етнографічними дослідженнями на Одещині (спроба реконструкції) // Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. Київ, Україна, 14-16 травня 1996 р. Київ, 1996. С. 62-64.

15. Петрова Н.О., Кушнір В.Г. Весільна обрядовість українців південно-західної України: порівняльний аналіз // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність. Науковий збірник. Кам'янець-Подільський: Абетка НОВА, 2002. С. 118-126.

16. Романюк П.Ф. Лексика весільного обряду правобережного Полісся // Дослідження з української діалектології. Київ: Наукова думка, 1991. С. 225-251.

17. Фіцак І. Сімейні звичаї та обряди українського міського населення Прикарпаття в радянський період // Ми – українці, ми – українські: Матеріали Буковинської науково-практичної конференції, Чернівці, 2 листопада 2007 р. Чернівці-Вижниця, 2007. С. 132.

Information about the author:

Kozholiianko Olena Vitaliivna,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of World History
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
2, Kotsyubinsky Str., Chernivtsi, 58012, Ukraine

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR IMPROVING THE PEDAGOGICAL SKILLS OF FUTURE TEACHERS OF VOCATIONAL TRAINING IN UNIVERSITY CONDITIONS

Marynchenko I. V.

INTRODUCTION

Ukraine's entry into the European Community opens up new opportunities for the implementation of social and socio-economic transformations in the state with the aim of taking it to a leading position in the world. Under these conditions, the role of higher education in training future teachers of vocational training with a high level of professional competence, capable of lifelong learning, critical thinking, and cooperation with the subjects of the educational process, is growing. In view of this, the search for innovative approaches to the training of pedagogical personnel, in particular future teachers of vocational training, to the implementation of professional activities in university conditions and giving this process a systemic and holistic character is being updated¹.

In the current conditions, the training of future teachers of professional education is subject to increased requirements regarding professional and personal qualities. Multifaceted individual development, radical increase in professionalism, reorientation to productivity, transformation of the content of the training of future teachers of professional education involves the formation of a quality pedagogical position. From the analysis of numerous scientific studies, it can be stated that the level of readiness of higher pedagogical educational institutions for the proper training of competent personnel is insufficient. The implementation of new trends in the development of education requires the use of innovative technologies, the creative search for new or improved concepts, principles, approaches to education, significant changes in the content, forms and methods of education, upbringing, management of the educational process, and also involves the determination of a number of pedagogical conditions for the effective process of preparing future vocational training teachers^{2,3}.

¹ Androshchuk I. V., Androshchuk I. P. Peculiarities of future technology teachers' training in Poland and Great Britain. *Comparative Professional Pedagogy* : Scientific Journal. 2017. Volume 7, Issue 1. P. 48–52.

² Androshchuk I. V., Androshchuk I. P. Peculiarities of future technology teachers' training in Poland and Great Britain. *Comparative Professional Pedagogy* : Scientific Journal. 2017. Volume 7, Issue 1. P. 48–52.

³ Fillmore C. J., Baker C. A Frames Approach to Semantic Analysis. *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. Oxford: OxfordUn-ty Press. 2010. p. 313–340.

The most important stage in the preparation of future teachers of professional education, in particular teachers of vocational education, is the proper organization of the educational process, effective interaction of all its participants, taking into account the pedagogical conditions of the educational process. This will contribute to the activation of fundamental training of students, adaptation to the rapid pace of development of the information society, will create favorable conditions for mastering general education and the chosen profession, and will transform cognitive activity.

1. The problem's prerequisites emergence and the problem's formulation

The need to train teaching staff of higher education institutions with a high level of scientific, professional and general competence is emphasized in the Laws of Ukraine «On Education» (2017), «On Higher Education» (2014), the National Strategy for the Development of Education in Ukraine for 2012–2021 (2013), the Concept of the «New Ukrainian School» (2016), the Concept of the Development of Education of Ukraine for the period 2015-2025, the sectoral Concept of the Development of Continuous Pedagogical Education (2013); in the Decree of the President of Ukraine «On the Education Development Strategy in Ukraine for the period until 2021, as well as in the materials of the Bruges Communiqué on strengthening European cooperation in the field of professional education and training for the period 2012-2020 (The Bruges Communiqué on enhanced European Cooperation in Vocational Education and Training for the period 2011–2020) (2010), the document «Common European Principles for Teacher Competences and Qualifications» (2005), Recommendations of the European Council and Government representatives member countries «On improving the quality of teacher education» (2007).

However, the achievement of the desired quality of improving the pedagogical skill of future teachers of vocational training in university conditions is hampered by the low level of their motivation to activate the partnership of the subjects of the educational process, mastering innovative professional and pedagogical knowledge and skills, as well as insufficient provision in higher education institutions of the pedagogical conditions necessary for this and methodical system of improving the pedagogical skill of future teachers of vocational training in university conditions. This negatively affects their ability to perform professional actions related to the design of the educational process based on the philosophy of «people-centeredness», pedagogy of tolerance; personality education in the conditions

of functioning of various subcultures; ensuring the partnership of interaction subjects during their involvement in various types of activities, etc.^{4, 5}.

The results of the analysis of scientific sources proved that the concept of «pedagogical conditions» is widely characterized by many scientists (O. Bogdaniuk, N. Loginova, V. Matviychuk, O. Mykhailyshyn, O. Ponomarenko, S. Sinkevich, etc.). Scientists understand by this term the necessary circumstances, phenomena, factors (factors), ways, imaginary results, directions, incentives, etc.

The relevance and expediency of research in this direction is evidenced by a number of contradictions that need to be resolved, in particular, between:

- the need of Ukrainian society for teachers capable of interaction, partnership and cooperation with the subjects of the educational process and the insufficiency of research that reveals innovative methodological approaches and concepts that would contribute to this;

- a significant increase in the requirements of modern institutions of higher education for the preparedness of future future teachers of professional training in the conditions of the university to improve pedagogical skills and the insufficient level of providing appropriate pedagogical conditions for this;

- the need for purposeful training of future teachers of vocational training in university conditions to improve pedagogical skills and the inadequacy of existing methodological foundations in higher education institutions that would ensure this process.

2. The analysis of existing methods for solving the problem and formulating a task for the optimal technical development

Pedagogical conditions as a set of factors contribute to the regulation, interaction of objects and phenomena of the pedagogical process to achieve the goal, the establishment of interpersonal relationships of the participants of the pedagogical process, which facilitates the implementation of didactic tasks, activates the educational and cognitive activity of future specialists, improves their independence, initiative, and professional development. The result of the pedagogical process in higher education depends on the pedagogical conditions of the organization of the educational environment, the choice of special tools, methods, and forms of learning, which are the

⁴ Iashchuk S. M. Professional training of a teacher of general technical disciplines: theoretical aspect: education. manual Uman: Visavi. 2015. 132 p.

⁵ Marynchenko I. (2020) Implementation of digital technologies in the training of future teachers of professional education in the artistic profile. *Art education: content, technologies, management. Series: Pedagogical sciences: coll. scientific works*. 2020. 15. pp. 173–187. Retrived from: <https://zbornik.mixmd.edu.ua/artedu/issue/view/8/8>.

conditions organized by the teacher, in which the activities of the teacher and the student take place and the planned tasks are implemented ⁶.

The concept of «pedagogical conditions» is actively used in psychological and pedagogical studies devoted to the problems of professional training of specialists. After all, the effectiveness of their training depends on the pedagogical conditions in which the educational process takes place. Pedagogical conditions are certain factors, circumstances that contribute to or oppose the implementation of the content and technologies of specialist training. Therefore, there is a need to analyze the essence of the concept of «pedagogical condition» and justify the pedagogical conditions for training future teachers of labor education for pedagogical interaction in professional activity ^{7, 8}.

Note that, revealing the essence of the concept of «condition», scientists use the term «circumstance», «factor», «factor», «rule», «feature».

In the reference literature, various interpretations of the concept of «condition» have been proposed, which have a lot in common. In addition, the concept of «condition» is interpreted as necessary circumstances that contribute to something; circumstances, features of reality under which changes occur. In the explanatory dictionary of the modern Ukrainian language, the concept of «condition» is more specific: a necessary circumstance that enables the implementation, creation, formation of something or contributes to something; factor, driving force of any process, phenomenon; factor ⁹.

Most often, pedagogical conditions are characterized as an external prerequisite for the existence and development of phenomena, i.e., circumstances that depend on and under which a holistic productive pedagogical process of professional training of specialists, mediated by the activity of an individual, a group of people, depends on and takes place. This definition proves that

⁶ Melnychuk I. M. Theory and practice of professional training of future social workers by means of interactive technologies: monograph. Ternopil: Educational book – Bohdan. 2010. 326 pp.

⁷ Udov V. Justification of the structural and functional model of professional training of future teachers of preschool education institutions for interaction with families of combatants. Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies: scientific journal. Sumy: Publishing house of the Sumy DPU named after A. S. Makarenko. 2018. № 9(83). pp. 315–326.

⁸ Vasylyshyn O., Prylepa I., Oleksandra Chubrei, Inna Marynchenko, Vitalii Opanasenko, Yevhenii Marynchenko Development of Emotional Intelligence of Future Teachers of Professional Training. *International Journal of Early Childhood Special Education*. 2022. 14(1). pp. 39-51. Retrived from: <https://www.int-jecse.net/data-cms/articles/20220317114217am221006.pdf>.

⁹ Bosse D. Kompetenzorientiert ausgerichtete Praxisphasen in der Lehrerbildung. *Erziehungswissenschaft*. 2011. № 43. P. 92–98.

pedagogical conditions influence (accelerate or inhibit) the development of pedagogical phenomena, systems, personality qualities, etc.

In psychology, a condition is understood as a set of external and internal environmental phenomena that influence the development of a specific mental phenomenon.

In the dictionary of education and pedagogy, the concept of «condition» is presented as «a set of variable natural, social, external and internal influences acting on the physical, psychological, moral development of a person, his behavior, education, training, personality formation». The definition «pedagogical» proves that such circumstances are connected with the organization of the educational process, with the external environment where cognitive and educational activities of students take place, aimed at forming certain knowledge, skills, and abilities in them ¹⁰.

In particular, scientist S. Melnychuk qualifies pedagogical conditions as learning management factors that ensure student activity and stimulate conscious assimilation of educational material. Pedagogical conditions are a set of actions and interactions that ensure the achievement of the maximum possible useful result of activity ¹¹.

In particular, the dictionary of the Ukrainian language interprets the term «condition» as: a necessary circumstance that makes possible the implementation, creation, formation of something or contributes to something; circumstances, features of real reality, under which something happens or is carried out; rules that exist or are established in one or another area of life, activities that ensure the normal operation of something; a set of data, provisions underlying something ¹².

As a philosophical category, a condition reflects the universal relations of a thing to those factors due to which it arises and exists. Due to the presence of appropriate conditions, the properties of things change from possibility to

¹⁰ Dmytrenko T. O., Kopylova S. V. The place of pedagogical conditions in the system of scientific knowledge. Transformation of the social functions of education in the modern world: materials of the international. scientific and practical conference, (Kharkov, February 17-18, 2015). Kharkiv. 2015. pp. 160–164.

¹¹ Mykhniuk M. I. Theoretical and methodological foundations of the development of the professional culture of teachers of special disciplines of the construction profile: dissertation. ... Dr. Ped. Sciences: 13.00.04 / Institute of Prof.-Tech. of Education of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv. 2016. 652 p.

¹² Rohulska, O., Tarasova, O., Ikonnikova, M., Zhovnych, O. Organizational and pedagogical conditions for the training of future teachers of foreign languages in the conditions of the informational and educational environment of higher education institutions. Modern information technologies and innovative teaching methods in the training of specialists: methodology, theory, experience, problems, 2021. 6, pp. 196–205. <https://doi.org/10.31652/2412-1142-2020-55-196-205>

reality¹³. Considering this aspect, the concept of «pedagogical conditions» must be understood, first of all, as circumstances, factors related to the educational process and aimed at increasing its effectiveness.

The need to define pedagogical conditions for effective professional training of specialists is considered in the works of many researchers. Thus, O. Fedorova understands pedagogical conditions as a set of objective possibilities of the content of education, methods, and organizational forms that ensure the successful implementation of the educational goal¹⁴.

Yu. Babansky defines pedagogical conditions as circumstances or factors that determine the effectiveness of the functioning of the pedagogical system¹⁵.

V. Manko understands pedagogical conditions to be an interconnected set of internal parameters and external characteristics of the educational process, which ensure its high effectiveness and are optimal¹⁶.

Scientists V. Slastyonin, I. Isaev, A. Mishchenko, E. Shiyarov consider pedagogical conditions as «stable circumstances that determine the state and development of functioning pedagogical systems».

M. Mykhniuk defines pedagogical conditions as a set of measures that provide the most favorable environment for the effective functioning of a certain methodical system¹⁷.

The results of the analysis of the main approaches of scientists to the definition of the concept of «pedagogical conditions» make it possible to determine their main characteristics: components of the educational process of training future teachers of vocational training; reflect a set of circumstances, factors that positively affect the effectiveness of their training;

¹³ Kovalchuk, V., Marynchenko, I., Yashchuk, S. Creation of a favorable educational environment in higher education institutions of Ukraine. *Society. Integration. Education: Proceedings of the International Scientific Conference*. 2020. 1. pp. 465-480. Retrieved from: <http://dx.doi.org/10.17770/sie2020vol1.4897>.

¹⁴ Huba N. Peculiarities of the value-motivational sphere of modern student youth. *Psychological perspectives*. 2009. Vol. 13. pp. 93–99.

¹⁵ Marynchenko I. (2020) Implementation of digital technologies in the training of future teachers of professional education in the artistic profile. *Art education: content, technologies, management. Series: Pedagogical sciences: coll. scientific works*. 2020. 15. pp. 173–187. Retrieved from: <https://zbornik.mixmd.edu.ua/artedu/issue/view/8/8>.

¹⁶ Manko V. M. Didactic conditions for the formation of students' professional and cognitive interest in special disciplines. *Socialization of personality: coll. of science Ave. Nats. ped. University named after M. P. Drahomanov*. 2000. Vol. pp. 153–161.

¹⁷ Ihnatenko Hanna, Marynchenko Inna, Ihnatenko Oleksandr, Marynchenko Eugene, Zinchenko Albina. ICT as a tool to form the readiness of future teachers to work with left-handed education applicants. *Veb-konferentsii SHS – SHS Web of Conferences*, 104, 03013 : ICHTML. 2021. pp. 1-6. Retrieved from: <https://doi.org/10.1051/shsconf/202110403013>.

contain internal and external factors that make it possible to improve the quality of professional training of specialists.

So, under the pedagogical conditions of training future teachers of vocational training to improve pedagogical skill in university conditions, we understand the circumstances, factors related to the educational activity of future teachers of vocational training, which are aimed at increasing the level of their readiness to improve pedagogical skill in professional activity.

We distinguish two levels of pedagogical conditions. Pedagogical conditions that reflect the personal characteristics of future teachers of professional education and ensure the success of their professional training are included in the first level. The second level reflects pedagogical conditions that, under certain circumstances, affect the effectiveness of the educational process. These are the so-called «classic pedagogical conditions», which include: the content and organization of students' educational activities; interpersonal relations in the group and institution of higher education in general, the nature of communication between subjects of the educational process; adaptation of future teachers of professional training to the new educational environment; interaction of the institution of higher education with various organizations.

In our opinion, it is incorrect to distinguish two levels of conditions in this way, since the conditions of the first level determine the theoretical foundations on which the conditions of the second level are based.

In the context of the research, let's pay attention to the approach of E. Khrykov, which considers pedagogical conditions as a product of the teacher's activity, and therefore, their objective origin in pedagogical practice is excluded. The researcher emphasizes that pedagogical conditions cannot in any case contradict the manifestation of pedagogical regularities, principles and rules, as they are their loyal manifestation. Based on this, it can be argued that the conditions are necessarily consistent with the laws and principles of the educational process¹⁸.

T. Dmytrenko and S. Kopylova identified the criteria for determining pedagogical conditions: compliance with the goal, the realization of which the conditions are aimed at; consistency with the laws and principles of the pedagogical process; focus on improving the educational process; be considered as one of the components of the studied phenomenon, without which it is impossible to achieve the goal¹⁹.

¹⁸ John Whitmore. Coaching for Performance: GROWing Human Potential and Purpose. The Principles and Practice of Coaching and Leadership, 4th Edition. Nicholas Brealey Publishing; Fourth Edition edition. 2009. 244 p.

¹⁹ Dmytrenko T. O., Kopylova S. V. The place of pedagogical conditions in the system of scientific knowledge. Transformation of the social functions of education in the modern

Based on the results of the research, the main pedagogical conditions that ensure the effective preparation of future teachers of vocational training to improve pedagogical skills in university conditions, we have determined: formation of positive motivation of students to improve pedagogical skills; improvement of the content of general and professional training disciplines; the use of innovative methods and technologies in the process of training and practice; development and implementation of a complex of educational and methodological support; the use of personally oriented technologies in the professional training of future teachers of vocational training, the creation and support of an educational and creative environment for improving pedagogical skills; development of professional reflection in future teachers of vocational training.

Let's consider in detail the content of each of the specified conditions.

The first pedagogical condition is the formation of positive motivation of students for pedagogical interaction.

Scientists and researchers focus on the close connection between motivation and professional competence of the teacher of vocational training. It is teachers with a high level of motivation who confidently take responsibility, make decisions in non-standard situations, persistently go to the goal, convinced of the effectiveness of their pedagogical activity and its results. Therefore, the need to form positive motivation to improve pedagogical skills is, in general, one of the important problems of today.

A. Derbenyova notes that the question of the motivation of activity arises when it is necessary to explain the reasons for human actions. Any human activity can be justified by both internal (psychological properties of the subject of behavior) and external reasons (conditions and circumstances of the individual's activity). In the first case, it means the presence of a goal, needs, intentions, interests, motives, desires, etc.; in the second, we are talking about stimuli that the researcher considers as derivatives of a specific situation. Therefore, there is a need to form motivation to improve pedagogical skills, taking into account the specifics of factors that influence the choice and effectiveness of the professional activity of a teacher of vocational training. The mentioned factors lead to the emergence of certain groups of contradictions, the solution of which will contribute to the formation of positive motivation among future teachers of vocational training to improve pedagogical skills in university conditions²⁰.

The first group consists of contradictions between the level of social security of a labor teacher and the social functions he must perform in society. The second group is the contradictions associated with the existing

world: materials of the international. scientific and practical conference, (Kharkov, February 17-18, 2015). Kharkiv. 2015. pp. 160–164.

²⁰ Shabanova Yu. O. Systematic approach in higher education: tutorial. for students master's degree Donetsk: NSU. 2014. 120 p.

stereotypes, requirements, norms that have developed in society regarding the activity of a teacher of labor training, and trends that are implemented in education. The third group includes contradictions between the technology of training a teacher of labor education and the requirements for the strategy and style of his pedagogical activity.

Establishing contradictions makes it possible to clearly identify motives that have a positive effect on increasing the effectiveness of professional training of future teachers of labor education and technology. Considering this, we support the point of view of S. Kuchmieva that the professional training of specialists must be carried out based on motives based on interest in the profession, motives of personality development, and cognitive motives. Note that material and social motives, as emphasized by N. Guba, contain positive and negative characteristics, and the insufficient level of professional training of specialists is due to the low level of professional motivation of students.

Here we agree with the opinion of V. Bodrov that thanks to motivation, a teacher can compensate for many defects in the level of development of a number of professionally important qualities, for example, in the organization of the pedagogical process, but weak motivation is almost impossible to compensate for.

According to V. Semichenko, the main groups of motives for pedagogical activity are: job motives; motives of interest and passion for work; motives of delight in communicating with students. In particular, the researcher emphasizes that the nature and direction of pedagogical requirements, the style of pedagogical activity is influenced by the type of teacher's motivation.

Thus, the presence of positive motivation among future teachers of vocational training for pedagogical interaction is an important condition for the proper level of their professional training as a driving force that prompts them to choose a constructive way of interaction based on cooperation and mutual understanding in professional activity ²¹.

The implementation of this condition involves a detailed familiarization with the future professional activity, its social significance, modern requirements for knowledge, abilities, skills and personal qualities of a specialist during the study of the disciplines provided for in the educational program; creation of the student's ideas about the modern model of the personality of a successful specialist and encouraging him to realize the prospects of professional self-realization; development of a positive «self-concept»; forming a hierarchy of value orientations related to professional activity; development of students' needs and skills to independently work with

²¹ Karta nauczyciela po zmianach z 6 grudnia 2007 r. Poznan: Oficyna Ekonomiczna Wydawnictwa, 2008. 52 s.

various sources of information, master information technologies and creatively apply knowledge in practice; providing conditions for self-discovery, self-education, stimulating the desire for self-improvement; maintenance of curiosity and «cognitive» psychological climate in the student academic group; minimization of high anxiety of individual students, their uncertainty regarding future professional activity; creation of success situations for students at a high level of ability realization; subordinating the process of formation in students of a high level of motivation for professional achievement according to a number of criteria (successful learning at the optimal level of complexity associated with the requirements of the educational course; individualization of the learning process; inclusion of future specialists in professional and pedagogical activities; formation of students' attitude to their own activity and self-knowledge as the basis of professional self-determination; development of skills and abilities to master modern technologies, creative application of them in future professional activity; objectivity of pedagogical and moral evaluations as an indicator of personal achievements of the student, and not as a means of encouraging or punishing him). The use of interactive learning technologies creates motivation «with a bias towards the final result», which is especially important in professional training. We used:

1. Interactive technologies of cooperative learning (work in pairs; rotating (changeable) threes; two – four – all together; carousel; work in small groups; aquarium; circle of ideas). Working in pairs, students perform various exercises: discuss a task or a short text; conduct an interview, study the partner's attitude (opinion) regarding a question or statement; critically analyze each other's work, summarize the results of mastering the topic, etc²².

2. Interactive technologies of collective and group learning (situation analysis; problem solving; unfinished sentences; brainstorming; openwork saw; discussion of the problem in the general circle; microphone; teaching – learning; decision tree) involve the simultaneous joint work of the entire team.

3. Technologies of situational modeling (simplified court hearing; public hearings; simulations; role-playing the situation). The model of learning in a game is the construction of an educational process with the help of including a student in a game (primarily game modeling of the phenomena being studied). The task of a teacher who uses games in education is to subordinate the game to the formulated didactic goal. In the game model, the teacher acts as an instructor (familiarization with the rules of the game, advising its participants), a referee (correction and help with advice on the division of

²² Kobyłecka E. Nauczyciel wobec współczesnych zadań edukacyjnych. Krakow. 2005. 189 p.

roles), a coach (tips to students who conduct the game), a chairman, a leader (organization of the discussion of the game) ²³.

Technologies for processing debatable issues («Press» method; choose a position; change position; continuous scale of opinions; discussion; evaluative discussion; debate; discussion in the style of a television talk show) contribute to the development of critical thinking, make it possible to choose one's own position, form skills to defend one's opinion, deepen knowledge of the discussed problem.

Learning technologies in the discussion serve as an important means of cognitive activity of students in the learning process and involve the implementation of a number of rules: the discussion begins with raising a controversial question that does not contain an unequivocal answer and predicts various solution options, in particular opposite ones; participants do not ask questions: «who is right and who is wrong in this or that issue»; attention is focused on the likely course of the discussion («What should be expected under a certain combination of circumstances?», «What could happen if...?», «Were there other possibilities?»); the statements of the participants of the discussion relate to the raised topic; the teacher corrects mistakes and inaccuracies made by students and encourages everyone to do the same; students' statements are accompanied by arguments, substantiation (the teacher asks students questions such as: «What facts prove the usefulness of this opinion?», «How did you reason to draw such a conclusion?»); the discussion can be resolved both by consensus (adopting an agreed decision) and by preserving the existing differences between its participants ²⁴.

Therefore, the use of interactive technologies contributes to the intellectual development of students, increasing the motivation for professional activity and the formation of professional value orientations, the development of cognitive activity, cognitive interests, an interested attitude to the non-standard organization of the educational process, the activation of creative activity, the formation of the ability to notice a problem, find ways of its development knitting, mastering the skills of self-development of the personality, provides an opportunity to think, create.

The complexity and scale of the tasks that vocational training teachers solve in the process of pedagogical interaction require improvement of their training in higher education institutions. The modern content of education should correspond to the current orientations of its development and, at the

²³ Kovalchuk, V., Marynchenko, I. Implementation of digital technologies in training the vocational education pedagogues as a modern strategy for modernization of professional education. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Didacticam Biologiae Pertinentia*, 2019. 9. pp. 122–138. Retrived from: <https://cutt.ly/oUB4SHM>.

²⁴ Składanowski H. *Awans zawodowy nauczyciela*. Torun: Wyd. BEA. 2002. 145 p.

same time, ensure the comprehensive development of the personality of teachers of professional training, and therefore, their preparation for improving pedagogical skills. However, at the current stage of the development of pedagogical education, insufficient attention is paid to the training of future teachers of professional education for interpersonal communication, in particular, for pedagogical skills.

There is a need to improve the content of the training of future teachers of professional education to increase pedagogical skills, which ensures the development of students' interaction skills in extracurricular time; the ability to direct one's influence on the formation of one's own outlook in students on the basis of perceived and assimilated ideas, views, beliefs, moral and aesthetic ideals, socially significant assets of national and world culture.

The need to improve the content of the training of future teachers of professional education is based on the principles of strengthening the role of partnership between the teacher and students in the educational process, in particular, subject-subject interaction in future professional activities. Since the main characteristic of a specialist is the level of his professional competence, which implies the ability to design the pedagogical process in institutions of higher education, the systematicity of which also depends on the ability to carry out pedagogical interaction with all subjects of the educational process (students, parents, colleagues, the administration of the educational institution, public organizations, etc.).

The content of the professional training of teachers of vocational training, like any specialists, is most fully reflected and implemented in educational documentation, the development of which must be carried out in accordance with methodological approaches and didactic principles that determine the selection of educational information, its structure, content, relationships between elements during the creation of educational plans, programs, textbooks, teaching aids²⁵.

As V. Radkevich notes, the selection and structuring of the content of education should be based, on the one hand, on taking into account the results of the analysis of professions, professional operations, and on the other hand, didactic approaches, principles, criteria, as well as value, cultural, and competence aspects of the professional activity of specialists. Taking into account the fact that the teacher of vocational training forms not only a system of artistic and technical knowledge and skills, but also involves students in the design and manufacture of products, it is practical work that occupies the dominant part of the training time during industrial training lessons.

²⁵ Tverezovska N., Filippova L. The essence and content of the concept of «pedagogical conditions». A new pedagogical thought.2009. № 3. pp. 90–92.

Taking into account the peculiarities of pedagogical mastery, the content of students' educational activities should be based on dialectical and synergistic principles that make it possible to distinguish such states of being as: harmony and disharmony, beauty and ugliness, good and evil. It is on the basis of actually formed moral and ethical norms that the teacher of vocational training builds his relations with the subjects of the educational process. In addition, the content of the educational material should be aimed at the formation of pedagogical ethics, tactfulness of the future teacher, whose task will be the harmonious development of his pupils during pedagogical interaction ²⁶.

The content should be improved in such a way as to contribute to the expansion of students' knowledge of pedagogical interaction, methods, techniques and mechanisms of its provision on a subject-subject basis, as well as to help the formation of abilities and skills in the implementation of pedagogical mastery, taking into account the peculiarities of the subjects of pedagogical process and conditions. The content should contain knowledge about the essence and features of pedagogical mastery, the principles of its organization, types of pedagogical mastery and their characteristics; pedagogical mastery strategies; methods of pedagogical influence during the manifestation of pedagogical skills; barriers during the implementation of pedagogical skills and methods of their elimination; types of conflicts in pedagogical interaction and their resolution mechanisms.

Since pedagogical interaction involves cooperation, collaboration, joint solution of educational tasks by the teacher of vocational training with students, making constructive decisions in various pedagogical situations, the professional training of the future teacher of vocational training should ensure the formation of creative thinking in students, the ability to establish interaction, quickly navigate the situation and make rational decision. The solution of these tasks is facilitated by the use of innovative methods (the method of forming motivation for pedagogical interaction; the method of forming professional and pedagogical knowledge and skills; the method of forming the culture of pedagogical interaction and professionally important qualities) aimed at the formation of all structural components of pedagogical interaction ²⁷.

²⁶ Vasyly Kovalchuk, Inna Marynchenko, Andii Sherudylo, Bohdan Vovk, Tatiana Samus, Valerii Soroka. Implementation of the learning model based on the results of future vocational teachers' professional training. *AD ALTA-Journal of Interdisciplinary Research*. 2021. 11(2). pp. 214-219. Retrived from: <http://surf.li/eqxmh> [Czech Republic].

²⁷ Rohulska, O., Tarasova, O., Ikonnikova, M., Zhovnych, O. Organizational and pedagogical conditions for the training of future teachers of foreign languages in the conditions of the informational and educational environment of higher education institutions. *Modern information technologies and innovative teaching methods in the training of specialists: methodology, theory, experience, problems*, 2021. 6, pp. 196–205. <https://doi.org/10.31652/2412-1142-2020-55-196-205>

Pedagogical technologies for training future teachers of vocational training to improve pedagogical skills (project, training technologies, coaching technologies, case technologies, information and communication technologies) should contribute to changing the role of the subjects of the educational process, involving them in cooperation and cognitive activities, enabling simulate pedagogical situations related to future professional activities, thereby forming behavioral skills in standard and non-standard situations.

The importance of using innovative methods and technologies in the professional training of specialists has been emphasized in a number of studies. In particular, M. Dzeitova noted the focus of modern methods and technologies on the assimilation of knowledge, the development of skills and abilities in cooperation with the subjects of the educational process and the formation of attitudes, increasing competence in a certain sphere of life ²⁸.

L. Bondarev defines the use of innovative methods and technology adapted to future professional activity under the guidance of a teacher as a necessary condition for active educational activity of students. The researcher emphasizes that the correct construction of the educational process using innovative methods and technologies makes it possible to reflect the logic of the future practical activity of the specialist, which mostly depends on the teacher. Therefore, there is a need to form the appropriate skills of teachers of higher education institutions regarding the development of technological and scientific-methodical projects together with students; conducting training classes, coaching, using cases, electronic manuals, scribing, etc.

The use of innovative methods and technologies for the training of future teachers of professional education to improve their pedagogical skills makes it possible to solve the following tasks: helps students solve interpersonal problems; not to withdraw into oneself, not to remain alone with one's difficulties; provides feedback between students and students and the teacher, thereby contributing to a better understanding of oneself and others; involves students in the system of social relations, forms the ability to respect others; forms a holistic view of the future pedagogical activity; develops practical skills and skills of interaction on the basis of cooperation ²⁹.

²⁸ Udot V. Justification of the structural and functional model of professional training of future teachers of preschool education institutions for interaction with families of combatants. Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies: scientific journal. Sumy: Publishing house of the Sumy DPU named after A. S. Makarenko. 2018. № 9(83). pp. 315–326.

²⁹ Mykhniuk M. I. Theoretical and methodological foundations of the development of the professional culture of teachers of special disciplines of the construction profile: dissertation. ... Dr. Ped. Sciences: 13.00.04 / Institute of Prof.-Tech. of Education of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv. 2016. 652 p.

The professional training of future teachers of vocational training becomes more effective if during the educational process students actively interact with each other and the teacher, jointly solve educational and educational tasks, learn and practice skills and abilities in practice, undergo intensive training for everyday professional life. Thus, the use of innovative methods and technologies in the educational process contributes to the involvement of students in active interaction with each other, the formation of skills to work in groups and subgroups, thereby contributing to the formation of a culture of interaction.

In order to strengthen the content and increase the effectiveness of the use of innovative methods and technologies, it is necessary to develop a complex of educational and methodical support that will contribute to the improvement of the quality of training of future teachers of professional education to improve pedagogical skills; will ensure the integrity of their professional training in the unity of goals, content, methods, forms, innovative methods and technologies. Therefore, the fourth pedagogical condition is the development and implementation of a complex of educational and methodological support.

The complex of educational and methodological support must be developed in accordance with the methodological approaches and didactic principles substantiated in the Concept, which contributes to the selection of educational material and its logical construction, the use of innovative methods and technologies aimed at training future teachers of professional education to improve pedagogical skills.

A set of documents, scientific, educational, methodical materials that determine the content of their training, its structure and result, and establish the peculiarities of the course of the educational process, taking into account the trends of educational development, are included in the complex of educational and methodological support for the training of future teachers of vocational training to improve their pedagogical skills.

Educational and professional training programs for students of specialty 015 «Professional education (Technology of light industry products)» at the first (bachelor's) and second (master's) levels of higher education are included in the regulatory documentation. Normative documentation is the basis for the development of other components of the complex of educational and methodological support, in particular educational and methodological complexes from the specified disciplines.

The educational and methodological documentation of the training of future teachers of vocational training to improve pedagogical skill, developed by us during the research, contains: training programs of the disciplines «Professional Training Methodology», «Pedagogical Mastery», «Basics of Pedagogical Creativity»; from the specified disciplines – lecture notes and

methodical recommendations for practical (laboratory, training, seminar) classes, independent work of students, coursework; program and methodical recommendations for conducting pedagogical practices.

In the course of the research, we developed educational and methodological complexes from the following educational disciplines: «Methodology of professional training», «Pedagogical mastery» – for the first (bachelor's) level of higher education, «Basics of pedagogical creativity» – for the second (master's) level of higher education. Each of them contains normative and teaching-methodical documentation, teaching tools and diagnostic tools, which ensure the preparation of future teachers of vocational training to improve their pedagogical skills.

We include the following teaching aids, which contribute to the preparation of future teachers of vocational training to increase their pedagogical skills: «Methodology of educational work», «Theory and methodology of teaching technologies» and «Pedagogical skill»; electronic manuals for the educational disciplines «Methodology of professional training» with a web quest and «Pedagogical skill», sets of multimedia presentations from the disciplines «Methodology of professional training» and «Pedagogical skill», a set of presentations from the discipline «Pedagogical professional training»; sets of reference schemes from the disciplines «Methodology of professional training»; a set of visualization tools (summary diagrams, reference diagrams, frames and memory cards) and cases from the discipline «Pedagogical Mastery».

Diagnostic tools include: complex control papers, examination tickets for final control, test tasks, a list of questions for oral survey and self-control in the disciplines: «Methodology of professional training», «Pedagogical mastery», «Fundamentals of pedagogical creativity», etc.

The fifth pedagogical condition for the use of personally-oriented technologies in the professional training of future teachers of vocational training – involves changing the emphasis in teaching methods from illustrative and explanatory to search and research through the connection of the received information with the knowledge already obtained and with the possibility of using it in the future; application of the dialogic method; variability in forms of work organization, selection of visual aids, didactic aids, methods and techniques of teaching and assessment of knowledge; integration of different fields of knowledge through the use of computer technology, information support through electronic texts, Internet resources, through contacts with the culture and experience of other people; application in the educational process of the acquisitions of other sciences; conducting laboratory-practical and seminar works to ensure better perception and understanding of educational material by students, development of analytical

thinking, abstraction and formation of connections between theoretical and practical knowledge; stimulation of maximum independence, emotional self-expression and manifestation of creative abilities through differentiated types of independent work, creative contests, project defenses, exhibitions, etc ³⁰.

To activate classical lectures, the following were used: mini-lecture, lecture-conversation (dialogue with the audience), lecture-analysis of a specific situation, lecture-consultation, lecture with pre-planned mistakes. To consolidate and deepen the knowledge obtained during conversations, lectures, stories, seminars, practical classes, to improve practical skills and abilities, to use them in solving professional problems, and to actively share experiences, training practices, business and role-playing games were used.

Project technologies were used to acquire teamwork skills, improve the ability to present and argue one's positions regarding assigned tasks, develop communication skills, and improve the ability to apply theoretical knowledge in practice. Thus, the use of pedagogical technologies, in particular the technology of person-oriented learning during the training of teachers of professional education, makes it possible to activate the process of knowledge acquisition, to give it a creative character, to build the work of students on cooperation, mutual learning, to stimulate them to independently choose and apply the most significant for them ways of processing educational material, to self-determination and self-realization ³¹.

The sixth pedagogical condition – the creation and support of an educational and creative environment for the formation of the readiness of future teachers of vocational training to improve their pedagogical skills – ensures the maximum level of individualization thanks to the wide use of information technologies and contributes to: increasing the informativeness and representative value of educational material; stimulation of cognitive processes (perception and awareness of information), and therefore deeper understanding of educational material and systematization of acquired knowledge; development of mental and creative abilities of students; formation of sustainable motivation of students' cognitive activity in classes; diversification of information presentation forms and types of educational tasks; creation of an educational environment that ensures «immersion» of the student in the imaginary world, in certain social and industrial situations; systematic application of game techniques; providing instant feedback, reflection; increasing the level of information culture of students and the level of training of students in the field of modern information technologies;

³⁰ Shabanova Yu. O. Systematic approach in higher education: tutorial. for students master's degree Donetsk: NSU. 2014. 120 p.

³¹ Tverezovska N., Filippova L. The essence and content of the concept of «pedagogical conditions». A new pedagogical thought.2009. № 3. pp. 90–92.

development of students' skills of joint work and collective cognition; creation of a favorable psychological climate at work; possibilities of individualization of training; increasing the aesthetic and emotional levels of the lesson thanks to the use of music, animation, etc.; increasing the volume of work performed during the lesson.

In classes on the disciplines «Methodology of professional training» and «Pedagogical mastery», the learning management system «Moodle» based on computer and Internet technologies was used (educational and methodical electronic complexes of disciplines containing the following elements: electronic textbooks, where theoretical material is presented, glossary, as well as topics of seminar and practical works; plans of lectures and practical classes; virtual laboratory complexes; notes-presentations of lectures; tasks for practical works; educational tasks for independent work and requirements for them; questions and tasks for final attestation; description of information means and technologies necessary for the performance of educational tasks; methodological instructions for the use of this complex; electronic test banks; calls for additional informational resources on disciplines on the Internet; additional educational materials (textbooks, manuals, magazines, etc.)); multimedia technologies (presentations created in «PowerPoint»), the Internet and its tools (e-mail, browsers, websites, search engines, forums, audio and video chats); new generation Internet technologies – podcasts, which enable users of the World Wide Web to listen, view, create and distribute audio and video programs; Skype technologies; mobile applications, etc.

Therefore, the main goal of a creative informational and educational environment is to «awaken» the creator in the student and maximally develop the creative potential inherent in him. A creative informational and educational environment should not only contribute to the development of original creative potential, but also stimulate the need for further self-discovery, creative self-development, and form an objective self-assessment in the student. The creation of a professional and creative educational and educational environment in institutions of higher education contributes to the motivation of students' learning, involves them in various types of independent work, increases the level of knowledge, skills, and abilities of future teachers of vocational training, forms a valuable attitude and readiness for professional activity.

The seventh pedagogical condition highlights the development of professional reflection among future teachers of professional education – a developed ability to reflect implies the ability of a student to think critically, produce and implement new ideas in practice, learn throughout life, constructively perform pedagogical tasks, create strategies for self-development and self-improvement, analyze one's own thoughts and experiences related to professional and pedagogical activity.

The authors of reflective pedagogy prove that reflection is not information, it cannot be «taken and passed on», it can only be stimulated, developed, and improved. Therefore, in order to form and develop the reflection of future teachers of foreign languages, we used a set of exercises, namely: «Without a mask» – to relieve emotional tension, develop the skills of sincere expressions and analyze the essence of one's own «I»; «Commission shop» – for the formation of self-analysis, self-understanding and self-criticism skills; deepening knowledge about each other through the disclosure of personal qualities of each student; «Who am I?», «My self», «Role gymnastics» – implied awareness of the importance of accepting one's «I»; «Australian rain» – helped psychological relief of students; «Magic chair» – helped to increase the self-esteem of the individual; «To forgive one's neighbor» – provided for the development of reflection, self-regulation of the emotional state, the ability to forgive others; «How I love myself» – developed positive self-perception, the ability to love oneself; «Five kind words» – helped to get feedback from the group, increase self-esteem, self-knowledge; «Farewell» contributed to the development of group cohesion and the creation of a good mood. In our opinion, one of the innovative means of development and formation of reflection skills of the future teacher of professional education is a portfolio – a modern technology of activity evaluation that reflects all stages of a student's education in institutions of higher education, demonstrates the course of education as a whole, that is, how a student integrates special tasks and skills, achieves an educational result by mastering certain skills, forms general professional and special competences, develops certain personal qualities.

The result of reflection is the arrangement and systematization of acquired knowledge by students, therefore the assessment of knowledge, skills and abilities was carried out at each lesson. The verification of the level of knowledge acquisition, the formation of skills and abilities was ensured by the methods of teaching, written, text, program control, practical test, self-control, as well as self-evaluation methods. Exercise «Sentence Completion» – provided feedback on the main points of the studied material; «Assessment» – helped release the creative energy of the group and contributed to the effective assimilation of the educational material; «Network of knowledge» – helped students in analyzing the main aspects of the lesson, demonstrating their interconnection; «The art of self-testing» – aimed to teach the participants to independently check their knowledge of the studied material and provided an opportunity to independently consolidate the acquired knowledge; «Lottery fever» – taught how to use the effect of randomness and excitement in the process of checking acquired knowledge; «Finding out the sequence» – contributed to creative problem solving, making important decisions. Therefore, the development of professional reflection in future teachers of professional training is an important component of the holistic process of

professional training, which contributes to self-knowledge and professional self-improvement, since reflection makes it possible to plan one's own activity and manage it, to creatively understand and solve problem situations, to acquire new values, to leave from internal conflict situations.

CONCLUSIONS

The conducted review allows us to conclude that the identified and theoretically grounded pedagogical conditions (formation of positive motivation of students to improve pedagogical skills; improvement of the content of the disciplines of general and professional training; use of innovative methods and technologies in the process of learning and practice; development and implementation of a complex of educational and methodological support; the use of personally oriented technologies in the professional training of future vocational training teachers, the creation and support of an educational and creative environment for improving pedagogical skills; the development of professional reflection in future vocational training teachers) training of future vocational training teachers to improve pedagogical skills in the conditions of the educational environment of a higher education institution . The implementation of pedagogical conditions for the training of future teachers of vocational training to increase pedagogical skills in the conditions of the educational environment of the institution of higher education provided for the improvement of the educational and cognitive activity of students. We see the prospects for further research in the identification of general didactic and specific principles of training future teachers of professional education.

Thus, each of the identified pedagogical conditions is aimed at preparing future teachers of professional education to improve their pedagogical skills. At the same time, each condition taken separately cannot fully ensure the effectiveness of the educational process, and only their systemic unity makes it possible to successfully carry out professional training of future teachers of vocational training to improve pedagogical skills in the conditions of a higher education institution.

Methodological approaches to the training of future teachers of vocational training to improve pedagogical skills in the conditions of the educational environment of a higher education institution include: systemic, which allows to reveal professional training as a complete system; humanistic – enables the establishment of universal human values in the professional formation of future teachers of vocational training; cultural – contributes to the creation of conditions for the formation of general, national and pedagogical culture among future teachers of labor education and technology, awareness and implementation of cultural needs in pedagogical interaction; axiological,

which makes it possible to realize the conditions for the formation of professionally significant values; subject-subject – enables professional training of students as subjects of pedagogical interaction; competence-based – allows to substantiate the goals of training, to reflect the requirements for teachers of professional training as subjects of pedagogical interaction; acmeological – contributes to the determination of the strategy of training certain specialists for pedagogical interaction and orienting them to self-realization in professional activity; activity-developmental – enables the active involvement of students in leading activities and the formation of skills for pedagogical interaction.

The preparation of future teachers of professional education to increase pedagogical skills in university conditions is based on the following principles: general (scientific, continuity, humanization, integration, continuity, connection between theory and practice, clarity) and specific (modeling, subject-subject interaction, cooperation, self-organization, dialogization, interdisciplinarity, creation of a developmental educational environment).

The methodical system of training future teachers of professional education to improve pedagogical skills in university conditions is a complex dynamic entity containing interconnected components, the connection between which occurs on two levels – content and activity. The structure of the methodical system of training future teachers of vocational training to improve pedagogical skill consists of the following components: training goals, determined taking into account the peculiarities of the professional activity of future teachers of vocational training; the content of training, designed using the methodology of selection and structuring of competency-oriented educational material; forms, methods, innovative methods and technologies; a complex of educational and methodological support; reflection and self-educational activity (individual educational trajectory as a personal way of realizing students' creative potential; pedagogical practice; independent work; information and communication technologies, interactive consultation with the teacher).

The complex of educational and methodological support for the training of future teachers of professional education to improve pedagogical skills in university conditions determines the content of the training, its structure and result, establishes the peculiarities of the course of the educational process, taking into account the trends in the development of education.

The complex of educational and methodical support includes: educational and methodical documents (educational programs, study plans, programs of the comprehensive qualification exam in professional disciplines and attestation exam in professional disciplines); educational and methodical

complexes for disciplines (curriculums, manuals, workshops, lecture notes, visualization and control tools); the program and methodical recommendations for educational and pedagogical practice. The use of a complex of educational and methodological support enables the integrity and systematic training of future teachers of professional education to increase pedagogical skills and continuity of professional self-improvement.

SUMMARY

The monograph analyzes the approaches of scientists to the definition of the concept of «pedagogical conditions». The use of the term «pedagogical conditions» is substantiated. It has been established that a number of organizational measures must be implemented in order to ensure the continuity and comprehensive training of future teachers of professional education to increase pedagogical skills in university conditions. The author's definition of pedagogical conditions of the researched process is presented.

Pedagogical conditions for the training of future teachers of professional education to improve pedagogical skills in university conditions are singled out. Among which are the following: formation of positive motivation of students to improve pedagogical skills; improvement of the content of general and professional training disciplines; the use of innovative methods and technologies in the process of training and practice; development and implementation of a complex of educational and methodological support; the use of personally oriented technologies in the professional training of future teachers of vocational training, the creation and support of an educational and creative environment for improving pedagogical skills; development of professional reflection in future teachers of vocational training.

Targeted formation of pedagogical skills of future teachers of vocational training in university conditions is effective if the content of their professional training acquires a systemic nature, aimed at comprehensively solving the current tasks of professional development of the student's personality, development and integration of his pedagogical potential, professional improvement, professional and pedagogical knowledge, skills, skills and practical experience.

In accordance with the components of pedagogical mastery and justified pedagogical conditions, a method of forming pedagogical mastery of students in university conditions has been developed.

References

1. Androshchuk I. V., Androshchuk I. P. Methodology in Training Future Technology and Engineering Teachers in the USA. *Comparative Professional Pedagogy*. Scientific Journal. 2017. Volume 7. Issue 3. pp. 70-74.

2. Androshchuk I. V., Androshchuk I. P. Peculiarities of future technology teachers' training in Poland and Great Britain. *Comparative Professional Pedagogy* : Scientific Journal. 2017. Volume 7, Issue 1. P. 48–52.

3. Fillmore C. J., Baker C. A Frames Approach to Semantic Analysis. *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. Oxford: Oxford Un-ty Press. 2010. p. 313–340.

4. Iashchuk S. M. Professional training of a teacher of general technical disciplines: theoretical aspect: education. manual Uman: Visavi. 2015. 132 p.

5. Marynchenko I. (2020) Implementation of digital technologies in the training of future teachers of professional education in the artistic profile. *Art education: content, technologies, management. Series: Pedagogical sciences: coll. scientific works*. 2020. 15. pp. 173–187. Retrived from: <https://zbornik.mixmd.edu.ua/artedu/issue/view/8/8>.

6. Melnychuk I. M. Theory and practice of professional training of future social workers by means of interactive technologies: monograph. Ternopil: Educational book – Bohdan. 2010. 326 pp.

7. Udot V. Justification of the structural and functional model of professional training of future teachers of preschool education institutions for interaction with families of combatants. *Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies: scientific journal*. Sumy: Publishing house of the Sumy DPU named after A. S. Makarenko. 2018. № 9(83). pp. 315–326.

8. Vasylyshyn Kovalchuk, Ivan Prylepa, Oleksandra Chubrei, Inna Marynchenko, Vitalii Opanasenko, Yevhenii Marynchenko Development of Emotional Intelligence of Future Teachers of Professional Training. *International Journal of Early Childhood Special Education*. 2022. 14(1). pp. 39-51. Retrived from: <https://www.int-jecse.net/data-cms/articles/20220317114217am221006.pdf>.

9. Chernova T. Yu., Holiad I. S. The concept of pedagogical coaching: subject-subject interaction of participants in the educational process. *Scientific notes of the National ped. University named after M. P. Drahomanova: collection of scientific papers*. 2016. Vol. 130. pp. 89–96.

10. Bosse D. Kompetenzorientiert ausgerichtetete Praxisphasen in der Lehrerbildung. *Erziehungswissenschaft*. 2011. № 43. P. 92–98.

11. Dmytrenko T. O., Kopylova S. V. The place of pedagogical conditions in the system of scientific knowledge. Transformation of the social functions of education in the modern world: materials of the international. scientific and practical conference, (Kharkov, February 17-18, 2015). Kharkiv. 2015. pp. 160–164.

12. Mykhniuk M. I. Theoretical and methodological foundations of the development of the professional culture of teachers of special disciplines of the construction profile: dissertation. ... Dr. Ped. Sciences: 13.00.04 / Institute of Prof.-Tech. of Education of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv. 2016. 652 p.

13. Rohulska, O., Tarasova, O., Ikonnikova, M., Zhovnych, O. Organizational and pedagogical conditions for the training of future teachers of foreign languages in the conditions of the informational and educational environment of higher education institutions. Modern information technologies and innovative teaching methods in the training of specialists: methodology, theory, experience, problems, 2021. 6, pp. 196–205. <https://doi.org/10.31652/2412-1142-2020-55-196-205>

14. Kovalchuk, V., Marynchenko, I., Yashchuk, S. Creation of a favorable educational environment in higher education institutions of Ukraine. *Society. Integration. Education: Proceedings of the International Scientific Conference*. 2020. 1. pp. 465-480. Retrived from: <http://dx.doi.org/10.17770/sie2020vol1.4897>.

15. Huba N. Peculiarities of the value-motivational sphere of modern student youth. Psychological perspectives. 2009. Vol. 13. pp. 93–99.

16. Manko V. M. Didactic conditions for the formation of students' professional and cognitive interest in special disciplines. Socialization of personality: coll. of science Ave. Nats. ped. University named after M. P. Drahomanov. 2000. Vol. pp. 153–161.

17. Ihnatenko Hanna, Marynchenko Inna, Ihnatenko Oleksandr, Marynchenko Eugene, Zinchenko Albina. ICT as a tool to form the readiness of future teachers to work with left-handed education applicants. *Veb-konferentsii SHS – SHS Web of Conferences*, 104, 03013 : ICHTML. 2021. pp. 1-6. Retrived from: <https://doi.org/10.1051/shsconf/202110403013>.

18. John Whitmore. Coaching for Performance: GROWing Human Potential and Purpose. The Principles and Practice of Coaching and Leadership, 4th Edition. Nicholas Brealey Publishing; Fourth Edition edition. 2009. 244 p.

19. Shabanova Yu. O. Systematic approach in higher education: tutorial for students master's degree Donetsk: NSU. 2014. 120 p.

20. Karta nauczyciela po zmianach z 6 grudnia 2007 r. Poznan: Oficynf Ekonomiczna Wydawnictwa, 2008. 52 s.

21. Kobyłecka E. Nauczyciel wobec współczesnych zadań edukacyjnych. Krakow. 2005. 189 p.

22. Kovalchuk, V., Marynchenko, I. Implementation of digital technologies in training the vocational education pedagogues as a modern strategy for modernization of professional education. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Didacticam Biologiae Pertinentia*. 2019. 9. pp. 122–138. Retrived from: <https://cutt.ly/oUB4SHM>.

23. Składanowski H. Awans zawodowy nauczyciela. Torun: Wyd. BEA. 2002. 145 p.

24. Tverezovska N., Filippova L. The essence and content of the concept of «pedagogical conditions». A new pedagogical thought. 2009. № 3. pp. 90–92.

25. Vasyl Kovalchuk, Inna Marynchenko, Andii Sherudylo, Bohdan Vovk, Tatiana Samus, Valerii Soroka. Implementation of the learning model based on the results of future vocational teachers' professional training. *AD ALTA-Journal of Interdisciplinary Research*. 2021. 11(2). pp. 214-219. Retrived from: <http://surl.li/eqxmh> [Czech Republic].

Information about the authors:

Marynchenko Inna Vitaliivna,

PhD in Pedagogies,

Associate Professor at the Department of Vocational Education and

Computer Technologie

Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University

24, Kyievo-Moskovska str., Gluhiv, 41400, Ukraine

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Микитюк С. О.

ВСТУП

На початку двадцять першого століття у всьому цивілізованому світі виникли важливі питання щодо створення нових орієнтирів розвитку суспільства. Це призвело до прийняття на саміті ООН основних Цілей Сталого Розвитку, які є моделлю подальшого існування людства і передбачають посилення ідеї рівноправ'я, ролі громадськості у вирішенні глобальних проблем, бачення освіти як випереджаючого чинника соціальних змін. Орієнтири досягнення Україною Цілей Сталого Розвитку відображаються у національній доповіді «Цілі Сталого Розвитку: Україна»¹, яка стала базою для подальшого планування руху держави та постійного моніторингу її досягнень відповідно до запланованих результатів. Цілі є комплексними і взаємопов'язаними, однією з яких є якісна освіта. Саме такі положення зумовлюють потребу в перебудові і вдосконаленні сучасної освіти з урахуванням демократичних цінностей, принципів гуманізму, знання прав і свобод людини, усвідомлення ролі особистості в житті суспільства і спричиняють посилений інтерес до громадянської освіти. Громадянська освіта є важливою складовою загальної освіти, яка має на меті формувати у молоді навички та компетентності, необхідні для життя в демократичному суспільстві. Хартія з освіти для демократичного громадянства і освіти з прав людини², прийнята Радою Європи у 2010 році, містить основні компоненти громадянської освіти і включає у себе компетентності працівників сфери освіти, які повинні мати знання та навички для викладання громадянської освіти учням. Крім того, вона спрямована на залучення кожного до діяльності на рівні громад, формування у молоді почуття належності до демократичної спільноти та підготовку молоді до дорослого життя як активних громадян демократичних спільнот. Але ідея громадянської освіти не є

¹ Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2017. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/natsionalna-dopovid-csr-Ukrainy.pdf>

² Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і освіти з прав людини. Прийнята в рамках Рекомендація CM/Rec (2010) 7 Комітету Міністрів. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/council-of-europe-charter-on-education-for-democratic-citizenship-and-human-rights-education>

новою і звернення до історико-педагогічної літератури дозволяє виокремити певні її елементи послідовного формування на території України у досліджуваний період.

1. Громадянська освіта як актуальна історико-педагогічна проблема

Становлення України як незалежної та правової держави, яка має можливість самостійно обирати шлях свого розвитку, зіткнулося з опозицією та неприйняттям з боку російської федерації. Російське військове вторгнення спрямоване на знищення досягнень, що були зроблені раніше. Це є незаконним і порушує всі міжнародні норми та порядки. Однак, це також привело до того, що усі ми стали воїнами на своїх фронтах і зрозуміли необхідність національної єдності, мужності та зміцнення української громадянськості.

З моменту становлення незалежної української державності науковці, вчителі та громадські діячі багато разів піднімали питання громадянської освіти, її сутності, мети та необхідності впровадження для виховання цінностей демократії, поваги до права як вищої цінності та захисту прав людини та громадянина. Протягом тривалого часу в українському суспільстві тривала дискусія щодо розмежування політичної та громадянської освіти. Знаний український науковець С. Рябов зазначав, що «в смисловому навантаженні обидва терміни об'єднуються спрямованістю на формування громадянських та демократичних цінностей, хоча ці терміни не є тотожними»³.

Вплив громадянської освіти на підвищення рівня громадянської свідомості і культури громадян відмічала О.Когут, зазначаючи, що відповідний процес відбувається в декілька етапів, як: соціалізація особистості (формування цінностей та установок людської поведінки, культури толерантності); формування системи цінностей і настанов людської поведінки (знання про влаштування суспільства, про закони і правила); розширення і поглиблення знань про права людини. Останнім – політична освіта, яка готує дорослу людину до змін у суспільстві і власного соціального статусу⁴.

Дійсно, громадянська освіта має важливе значення для формування громадянської свідомості та культури громадян. Цілеспрямована робота над формуванням цінностей, які базуються на повазі до прав людини,

³ Рябов С. Г. Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури перехідного суспільства / С. Г. Рябов // Наукові записки НаУКМА. – 2004. – Т. 31 : Політичні науки. – С. 55

⁴ Когут О. Громадянська освіта та культура України в сучасному контексті (на основі наукової спадщини Рябова С.Г.). С. 41 URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f41f698d-083d-4ac6-aad0-d2389ddc909b/content>

демократичних принципів та законності, може значно підвищити рівень свідомості і культури громадян.

На ранніх етапах соціалізації особистості формуються установки і цінності, які в майбутньому визначатимуть поведінку людини в суспільстві. Громадянська освіта допомагає засвоїти норми соціальної поведінки, культуру толерантності та поваги до інших людей.

Далі, формування системи цінностей і настанов людської поведінки відбувається на основі знань про влаштування суспільства, про закони і правила, які регулюють взаємодію між людьми. Громадянська освіта допомагає зрозуміти, як функціонує суспільство, які правила його діяльності, та навчитися жити в ньому відповідально та з урахуванням інтересів інших людей.

Останнім етапом є політична освіта, яка готує дорослу людину до змін у суспільстві і власного соціального статусу. Громадянська освіта на цьому етапі надає знання про політичні процеси, права і обов'язки громадян, засоби здійснення впливу на владу та державну політику.

Різноманітні погляди на сутність і зміст громадянської освіти представлені в Таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Сутність поняття громадянська освіта

Прізвище	Визначення
С. Рябов	Сутність громадянської освіти полягає у культивуванні вартостей прав, свобод і гідності людини, розвитку вміння особистості захищати власні права від зазіхань на них з боку інших людей чи то влади, формуванні громадянської компетентності, прихильності до цінностей демократії, поширенні критичного ставлення людей до уряду й виданих ним постанов і рішень, мотивуванні індивідів до участі у розв'язанні проблем громадського життя ⁵ .
І. Жадан, М. Іванов	Політична освіта як складова громадянської освіти ⁶

⁵ Рябов С. Г. Громадянська освіта і її роль у демократизації українського суспільства / С. Г. Рябов. // Освіта для демократії. – 1999. – 11 листопада. – Зібрано в зшитку: Публікації про НаУКМА, 1999.

⁶ М.Іванов Що таке «громадянська» і що таке «політична освіта». Проблеми методології // Політичний менеджмент. № 2. С. 41-49 https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/ivanov_scho.pdf

Продовження таблиці 1.1

Прізвище	Визначення
Stanford Encyclopedia of Philosophy	Громадянська освіта означає всі процеси, які впливають на переконання, зобов'язання, здібності і дії людей як членів або потенційних членів спільноти ⁷ .
Margaret Stimmann Branson	Civic Education in a democracy is education in self government ⁸ . Громадянська освіта в умовах демократії – це навчання самоуправління.
О. Дем'янчук	Громадянська освіта у буквальному розумінні – як «освіта громадянина», вкладаючи сенс двох англomовних термінів – civic education і citizenship education ⁹ .
Т. Бакка, Т. Ладиченко, Л. Марголіна	Громадянська освіта є складною динамічною системою, що поєднує в собі громадянські знання, на основі яких формуються уявлення про форми та способи функціонування громадянина у політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному полі демократичної держави; громадянські вміння та досвід участі у соціально-політичному житті суспільства та практичного застосування знань; громадянські чесноти (норми, установки, цінності та якості, притаманні громадянинові демократичного суспільства ¹⁰ .
Т. Ладиченко	Громадянська освіта – це спеціалізована систематична підготовка молоді до суспільного життя в умовах демократії ¹¹ .
О. Пометун і Т. Ремех	Громадянська освіта є важливим чинником соціалізації особистості у демократичному (перехідному) суспільстві, що має полягати у культивуванні цінностей прав, свобод і гідності людини, розвитку вмінь особистості захищати власні права від зазіхань на них інших людей чи влади, формуванні громадянської компетентності учня, його прихильності до демократії, критичного мислення, мотивуванні його до участі у розв'язанні проблем суспільного життя ¹² .

⁷ Civic education. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Aug 31, 2018. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/civic-education/>

⁸ Margaret Stimmann Branson The Role of Civic Education. September 1998 URL: https://www.civiced.org/papers/articles_role.html

⁹ Дем'янчук О. П. Теорія і практика громадянської освіти: світовий досвід. Наукові записки. Т. 19. Політичні науки. 2001. С. 66.

¹⁰ Громадянська освіта: основи демократії. 11(12) клас : навчальний посібник / Т. В. Бакка та ін. Харків : Основа, 2009. 207 с.

¹¹ Громадянська освіта : теорія і методика навчання : посіб. для студентів вищих навчальних закладів / Т. Асламова та ін. Київ : ЕТНА-1, 2008. 174 с.

¹² Пометун О. І., Ремех Т. О. Громадянська освіта – новий курс старшої школи: особливості змісту і методики. Теорія і методика формування громадянської компетентності старшокласників в умовах інноваційного розвитку сучасної гімназії : тези доповідей. Всеукр. наук.-практ. конф., 18 жовт. 2018 р. Київ, 2018. С. 9. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/713434>.

Аналіз матеріалів таблиці свідчить про актуальність та дискусійність питань громадянської освіти, які призвели до виявлення важливих її складових елементів. Серед них – знання прав і свобод людини та уміння їх захищати, критичний аналіз дій представників влади, мотивація бути активним членом суспільства, політична обізнаність, самоорганізація для вирішення суспільних справ та розуміння багатоманітності політичних поглядів.

Слід звернути увагу, що в сфері громадянської освіти почали відбуватися суттєві зміни в процесі становлення компетентнісного підходу в освіті. Такі ключові навички, як робота в команді, критичне мислення, вміння вирішувати проблеми, навички спілкування та креативність, стали необхідною складовою громадянської освіти.

Громадянська компетентність – це ключова компетентність, що передбачає здатність діяти як відповідальний громадянин та повною мірою брати участь у суспільному житті на основі усвідомлення соціальних, економічних, правових та політичних концептів і структур, а також глобальних трансформацій та сталого розвитку. В сучасних глобальних суспільствах значення громадянської компетентності зростає, оскільки вона підкреслює роль громадянства, демократичних цінностей і прав людини. Важливо стимулювати індивідів до відповідальної активності, що дозволяє зробити внесок у мирне, толерантне, інклюзивне та безпечне суспільство. У зв'язку з цим, нарощується значення медіаграмотності та міжкультурних навичок¹³.

Розповсюдження і вдосконалення громадянської освіти є важливим елементом розвитку громадянського суспільства в Україні. Прогресивним кроком сучасної України стало визнання необхідності і закріплення змісту і суті громадянської освіти у різних нормативно-правових актах. Так, правові основи громадянської освіти в Україні закладені в Конституції України, Законі України «Про освіту», Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 рр., Стратегії національно-патріотичного виховання, Національній стратегії у сфері прав людини та іншими.

Закон «Про освіту» проголосив, що держава створює умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і

¹³ Локшина О.І. Європейська довідкова рамка ключових компетентностей для навчання впродовж життя: оновлене бачення 2018 р. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/718031/1/3.pdf>

обов'язків як члена суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина¹⁴.

Створивши загальний орієнтир розвитку громадянської освіти, в освітньому, науковому, громадському просторі продовжилися активні обговорення положень її змісту і наповненості. Одним із важливих результатів обговорення стало прийняття Концепції розвитку громадянської освіти (далі – Концепція), в якій відображені правові основи її запровадження і функціонування, сформульовані мета та основні завдання, визначена система громадянської освіти, максимально повно названі громадянські компетентності, враховані сучасні виклики і ризики, що можуть перешкоджати реалізації Концепції.

Вперше Концепція запровадила системний підхід і необхідність формування громадянських компетентностей людини на всіх рівнях освіти, протягом життя, що дозволить поступово зрозуміти кожному своє призначення в суспільстві і здатність бути активним учасником демократичних процесів, впливати на важливі рішення, прийняті в колективі, громаді, місті, державі. Громадянська компетентність разом з іншими допоможе кожному успішно соціалізуватись, провадити професійну та подальшу навчальну діяльність.

Основними стратегічними напрямками громадянської освіти, відповідно до Концепції, вважаються: правова освіта громадян у контексті знання, розуміння і практичного використання прав і свобод людини; активація здатності брати участь у суспільному житті, можливості впливати на процес прийняття рішень на різних владних рівнях.

Цікави є думка авторів Концепції щодо основних змістових напрямів громадянської освіти, до яких вони відносять: участь громадян в управлінні державними справами; використання судової системи для захисту громадянських прав; використання інших механізмів захисту прав людини як на національному, так і міжнародному рівні; права людини і громадянина; участь громадян у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення, процесах прийняття рішень на різних рівнях; критичне мислення; медіаосвіта; національно-патріотичне виховання; волонтерська діяльність¹⁵.

¹⁴ Про освіту. Закон України від 05.09.2017 № 2145 – VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

Про освіту. Закон України від 05.09.2017 № 2145 – VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

¹⁵ Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України; Концепція, Перелік від 03.10.2018 № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#n299>

Більш спрямовано особливості формування та реалізації державної політики, повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо громадянського суспільства, громадянської освіти закріплено у Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». Тож, метою державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності є досягнення єдності в українському суспільстві шляхом подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру на основі європейського та євроатлантичного курсу, забезпечення дотримання конституційних гарантій і свобод людини і громадянина¹⁶. Відповідно до положень Закону громадянська освіта є однією зі складових державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності.

Отже, протягом тривалого часу відбувалося обговорення ролі та значення громадянської освіти, яке розглядалося як передумова для формування розвинутого громадянського суспільства або як елемент громадянського виховання. Останні нормативні акти чітко закріпили поняття громадянської освіти, припинили дискусію, яка тривала багато років, і підкреслили спрямованість на формування та розвиток громадянських компетентностей. Вони також проголосили про необхідність впровадження громадянської освіти на всіх рівнях.

2. Витоки громадянської освіти в процесі становлення української державності

Якщо говорити про громадянську освіту в Україні, то важливо зазначити, що вона має витоки не тільки в українській культурі, а й у загальнолюдських цінностях та міжнародних стандартах. Однак, безумовно, українська культура та народна творчість можуть бути важливим джерелом для формування громадянських цінностей українського народу. Наприклад, українська народна творчість відображає такі важливі цінності, як справедливість, гуманізм, толерантність, любов до рідної землі та народу. Тому, врахування українських культурних особливостей може бути важливим елементом виховання громадянської свідомості та компетентностей.

Так, у народній пісні «Залетів горобець» засуджуються розкрадачі народного добра, висміюються хабарники, користолюбці, міститься попередження про настання народного суду. Образно показано

¹⁶ Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Закон України від 13.12.2022 № 2834 – IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

працьовитість простих людей, засуджується підступність, жорстокість, заздрість та інші негативні людські якості (казки «Про правду і кривду», «Мудра дівчина» та ін.)

Думки про вірність батьківщині, своєму народові, справедливість, почуття власної гідності, влади людини над людиною віднаходимо у народних піснях і думках, як «Дума про казака Голоту», «Пісня про Устима Кармалюка», «Дума про Самуїла Кішку».

Одвічна боротьба українського народу проти загарбників, вірність своєму народові, тяжка доля поневолених селян відкривається у баладах «Розлилися круті береженьки» – синівська любов до матері – України і готовність захищати її від зовнішніх ворогів, «Ой був у Січі старий козак ...» – вірність січових козаків своєму народові, їхня боротьба проти поневолення польською шляхтою, «Ой матінко-зоренько» – туга за рідною домівкою дівчини, яка була віддана в найми тощо. Тож, наведені приклади з народної творчості свідчать про такі характерні риси українців як мудрість, благородство, совістливість, духовність, прагнення до свободи, дозволяють зробити висновок про необхідність використання такого досвіду під час формування громадянських компетентностей.

Не менш важливими положеннями є необхідність ознайомлення з правовими джерелами, які діяли на території України, вивчення яких спостерігалось ще за часів існування Київської Русі. Так, вивчення юридичного кодексу «Руська Правда» і церковного права за «Кормчою книгою» відбувалося у школах «учіння книжного» (для дітей знаті), де учні набували знань шляхом читання і коментування правових текстів, пояснення термінів, постановки запитань¹⁷.

Питанням морального виховання, правилам поведінки людини значна увагу приділяється у «Повчанні» Володимира Мономаха¹⁸, в якому князь радить своїм дітям любити батьківщину, захищати її від ворогів, бути хоробрим, трудитися, бути гуманним, чуйним до людей, поважати старших, жінок, жаліти дітей-сиріт. Він дійшов висновку, що особиста поведінка дорослих в межах норм і правил є критерієм вихованості. Тому моральні вправи допоможуть сформувати етикет, манери, тон поведінки. Тим самим «Повчання» вийшло за межі сімейного заповіту і набуло великого суспільного значення.

¹⁷ Історія української школи і педагогіки. С. 99. URL: <http://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/123456789/5816/4/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1B8-4.pdf>

¹⁸ Повчання [Володимира Мономаха за Лаврентіївським списком]. URL: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar09.htm>

Правові традиції Київської Русі були розвинуті, збагачені європейськими юридичними поняттями у Литовському статуті на території України у складі Великого князівства Литовського, в якому знайшли відображення і закріплення такі важливі категорії як права людини та їх юридичний захист. Так, Статут мав три редакції (1529, 1566, 1588) і діяв на території України до XVIII, а на окремих частинах і до початку XIX ст., документ визначав гуманістичні ідеї того часу – суверенність народу і держави, рівність усіх перед законом незалежно від соціального стану та походження, віротерпимість, осуд деспотизму, особисту недоторканність людини. Водночас Статут мав певні недоліки і запроваджував привілеї князів, магнатів та шляхти, у тому числі право на закріпачення селян. Слід відмітити, що окремі положення Статутів отримали подальше закріплення в інших нормативно-правових актах, які діяли на території України у складі Російської імперії («Уложення царя Олексія Михайловича 1649 р.»)¹⁹.

Вивчення історичного досвіду створення правових джерел не можливе без згадування Конституції Пилипа Орлика 1710 р. або «Договори і постанови прав та вольностей війська запорозького...». У ній знайшли відображення ідеї самостійності України та права українського народу на власну державу, повною мірою закріплено ідею поділу державної влади на законодавчу, виконавчу, та судову, присутня антикорупційну спрямованість – заборона підкупку і прями доповіді гетьману без посередництва, заборонялася таємна кореспонденція, соціальна спрямованість – захист козаків похилого віку, вдів, сиріт.

Тож, вивчення історії, джерел українського права є важливою складовою громадянської освіти. Крім того, це допомагає сформуванню правову культуру громадян, відповідальність за свої вчинки та повагу до прав і свобод інших людей. Навчання правовим наукам має сприяти формуванню в учнів правового мислення та компетентності, необхідних для життя в сучасному громадянському суспільстві.

Запровадження громадянської освіти є неможливим без звернення до української історико-культурної спадщини і діяльності її прогресивних діячів. Так, видатний український полеміст Іван Вишенський у «Посланні к утекшим от православної віри єпископам»²⁰ згадує про солідарність громадських і церковних інтересів, необхідність

¹⁹ Статути Великого князівства Литовського. Енциклопедія історії України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Statuty_V

²⁰ Шульський М. Г. Іван Вишенський в оцінці Івана Франка: Монографія / М. Г. Шульський. Львів: 2016. С. 125. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shulskyi_Mykola/Ivan_Vyshenskyi_v_otsyntsi_Ivana_Franka.pdf?PHPSESSID=s79ng3u9v5moiQ09ggfnqbubv4

підпорядкування законам, відповідальність за помилки, прагнення до загального добра. Був прихильником демократичних ідей рівності всіх людей від природи. Вперше, не відступаючи від традиційного для свого часу трактування походження влади від Бога пропагував незалежність української церкви.

Отже, вивчення історії, української культури, народної творчості, джерел права України є важливою складовою громадянської освіти, оскільки це допомагає формувати у студентів та учнів розуміння своєї національної історії та традицій, а також здатність аналізувати та розуміти важливі правові документи, що регулювали суспільні відносини в Україні, сприяє формуванню вмінь та навичок, необхідних для реалізації громадянських прав та свобод, а також підвищенню правової культури та свідомості учнів та студентів.

3. Ідеї видатних українських громадських діячів, вчених, педагогів, що заклали основу для формування громадянської освіти у другій половині XIX – початку XX століття

Формуванню положень про громадянську освіту передували ідеї, концепції, теорії про державу, право, роль людини у суспільстві, які проголошувалися українськими громадськими діячами, вченими, письменниками (Ф. Прокопович, Г. Сковорода, М. Максимович, Т. Шевченко, М. Драгоманов), українськими педагогами (М. Пирогов, С. Миропольський, К. Ушинський).

Викладач, а потім і ректор Києво-Могилянської академії Ф. Прокопович виступав проти авторитаризму, догматизму, релігійного фанатизму, закликаючи людей керуватись розумом, здоровим глуздом. Київський період його діяльності розкрив талант вченого, педагога, філософа. Борючись проти старого феодального світогляду, Ф. Прокопович мав багато недоброзичливців, але одночасно мав прогресивні ідеї щодо науки і церкви. Успішного педагога не міг не помітити Петро I, який виділив йому в своїх планах державних і церковних реформ одне з провідних місць, що значно вплинуло і на світогляд Феофана. Вже у творах більш пізнього періоду «Духовний регламент» (1721) і «Правда волі монаршої» (1722) було відображено ідею зміцнення світської центральної влади, її незалежності у відношенні до церковної влади. Використовуючи теорію природного права і суспільного договору створив варіант теорії освіченого абсолютизму, вважав, що виникненню держави передував природний стан, наповнений беззаконням. Щоб якось вийти з цього, люди уклали договір про створення «громадянського союзу», який започатковує державну верховну владу. Передаючи свою волю правителю, народ не має права розірвати договір, повинен виступати виключно як об'єкт

обов'язків і покори. Ніяким суверенітетом він не володіє. Верховним носієм державної влади, за Ф. Прокоповичем, може бути лише просвічений правитель, який поширенням освіти і розвитком науки сприяє зміцненню держави і добробуту громадян, що людина – це «об'єкт обов'язків і покори», людина завжди повинна підкорятися законам. Верховний носій влади стоїть понад усіма громадськими законами. Усілякі його дії виправдані, якщо їх метою є «загальнонародна користь»²¹.

Мандрівний філософ Г. Сковорода у творах зображував безправне становище селян у другій половині XVIII століття, їхнє прагнення до волі. У творі «De Libertate» (Про свободу), в байці «Бджола та шершень», в пісні «Всякому місту – звичай і права» тощо засуджував кріпосне право і всю феодальну систему разом з її правом і судочинством, де суддя «будує на свій тон ... права», за яких правда на боці того, хто сильніший. Він був ворогом монархічного ладу, тиранії, визнавав волю найбільшим здобутком людини. Республіка була суспільно-політичним ідеалом Г. Сковороди, бо в ній відсутня майнова нерівність, приниження людини людиною. Філософ дійшов висновків, що «ідеал людського суспільства має базуватися на засадах любові, спільної власності («все там спільне»), на республіканській та громадській рівності і можливості реалізувати природне покликання»²². Основний сенс життя – в праці для людства, яка є природною потребою. На думку Г. С. Сковороди, людина, яка віддається неробству, дармоїдству і паразитизму, втрачає людську подобу і гине.

Вслід за великим мислителем Г. Сковородою М.О. Максимович увиразнює українську «філософію серця», відводить велику роль державі у вирішенні питання освіти. Був одним з перших, хто почав досліджувати особливості української характерології, або менталітету, звертав увагу на особливість і неповторність рис української спільноти, окреме місце українців серед інших народів²³. В основі вчення М. О. Максимовича лежить ідея про виховання людини-громадянина, захисника справедливості. Він наголошував, що людині від природи притаманна здатність до самовдосконалення, тому прогрес у розвитку суспільства за допомогою виховання необхідно розглядати не тільки як загальний закон, але і як обов'язковий наслідок потреби особистості. В

²¹ Іваньо І.В. Естетичні погляди Ф.Прокоповича. URL: <http://litopys.org.ua/procop/proc104.htm>

²² «Незвична» філософія Григорія Сковороди. URL: <https://www.oa.edu.ua/ua/info/news/2012/11-22-1>

²³ Томенко М. Таємниця життя і світогляду Михайла Максимовича. 2019. <https://novynarnia.com/2019/09/15/tayemnitsya-zhittya-i-svitoglyadu-mihayla-maksimovicha/>

його інтерпретації визначальним чинником у розвитку суспільства є наявність ідей, накопичення знань²⁴.

М. Максимович мав дружню підтримку й духовну опору від однодумця, поета Т. Шевченка, якого можна вважати українським пророком і проголошувачем ідеї утвердження державної самостійності українського народу. Погляди Т. Шевченка формувались на основі природного права, спрямованого на захист пригнобленого народу, у ряді творів поета «Гайдамаки», «Сон» тощо, піднімаються філософсько-правові проблеми, які стосуються формування державності, соціально-політичних відносин, суспільного ладу в цілому. У своїх творах він розкривав і описував сучасне йому життя українського народу, його гірку долю, висвітлював українську історію. Він думав і шукав спосіб поправити долю українського селянина, піднести український народ з його занепаду, щоб став він рівним з іншими народами і освітою, і достатком, і повагою, а не був слугою, наймитом для тих інших народів. Сам Т. Шевченко бачив Україну як демократичну республіку, основою якої є народне самоврядування, встановлене після проведення правових реформ і запровадження «праведного закону»²⁵. Вважав абсолютну монархію експлуаторською владою, а закони які вона приймає такими, що не відповідають людським цінностям. Т. Шевченко один з перших визнав і відтворив у своїх творах розуміння тієї обставини, що тільки соціально справедливе може бути правом, причому закони соціальної справедливості як природні закони, природні права людини непідвладні свавілля державної влади.

На початку XIX століття на процес розвитку, розповсюдження та осмислення ідей про державу, громадянське суспільство з точки зору природного права вплинула діяльність П.Д. Лодія – українського філософа, юриста та освітнього діяча, який є автором багатьох фундаментальних праць серед яких можна виділити «Теорія загальних прав, яка містить в собі філософське вчення про природне загальне державне право» (1828). Так, держава і громадянське суспільство для філософа є тотожними поняттями, бо вони мають єдину мету – суспільне благо. Державна влада повинна бути незалежною, неподільною, законною, непорушною, бо вона управляє суспільством і підданими. У громадянському ж суспільстві кожній людині притаманна громадянська свобода – розумне визначення себе в дії, незалежність від влади у діях,

²⁴ Стаканков А.В. Теорія і практика правового виховання в історії вітчизняної педагогічної думки другої половини XIX – початку XX століття: дис. кан. пед.наук: 13.00.01. Харків, 2003. С. 125

²⁵ Скакун О.Ф. Политическая и правовая мысль в Украине (1861-1917). Монография. Харьков. Издательство «Вища школа», 1987. С. 121

які сприяють досягненню власної мети, особистого блага і не суперечать меті держави²⁶.

Філософ, розкриваючи поняття держави, вказує, що це нерівне суспільство вільних людей, об'єднаних під однією верховною владою для досягнення загальної безпеки і благоденства. При цьому нерівним суспільство є, бо має верховну владу, а суспільством вільних людей, бо під час вступу у державу вони не були нікому підвладні. П.Лодій вважав, що люди мають права і до створення держави, бо вони є природними і лише забезпечуються державою, а права, які виникають у державі, стосуються відносин одних громадян з іншими, не можуть бути предметом природного права. Важливою є думка філософа про те, що кожна держава, перш за все, є суспільством, існування якого неможливе без законів, тож кожна людини як член держави і громадянського суспільства повинна підкорятися і виконувати закони держави (Всезагального державного права). І якщо виникнуть суперечності між правами особистими і набутими в державі (державними), то член громадянського суспільства повинен обрати перевагу загального блага народу над особистим, пожертвувати власною вигодою і користю.

Подальші суттєві зміни і перетворення в освітній сфері були обумовлені загальними процесами суспільного, державного реформування. Так, селянська реформа призвела до падіння кріпосництва (1861 р.) і суттєвих змін гуманітарного, економічного життя і розвитку суспільства. Освітня реформа торкалася питань як шкільного управління, викладання, так університетської освіти, яка отримала новий Статут 1863 р., що надавав більше свободи університетському самоуправлінню, професорам. Судова реформа внесла ряд змін у діяльність судових установ, відкрила функціонування суду присяжних, дозволила адвокатську діяльність, запровадила освітній ценз для роботи у сфері діяльності міністерства юстиції (суди, адвокати та ін.). Проведені реформи вплинули на всі сфери життя, заклали ідейно-теоретичні основи освіти як вищої гуманітарної цінності, зробили навчання виховуючим; підвищили значення правової освіти, яка стала необхідною для подальшої юридичної діяльності, що відобразилося на громадянській позиції кожного як члена розвиваючогося суспільства.

У післяреформений час питання розуміння закону, законності і, особливо, громадянськості стали більш актуальними і обговорюваними. Так, у «Віснику Європи» кореспондент зазначав, що законність складає одну з найголовніших умов правильного руху державного і народного

²⁶ Майданюк І.З. Нерівне суспільство вільних людей як форма існування держави за Петром Лодієм <https://www.sworld.com.ua/konfer31/904.pdf>

життя. «Сьогодні серед суспільства – і навіть серед селян – законність розуміється набагато краще і цінується набагато більше, ніж раніше». Кореспондент справедливо вважав, що більш важливим, ніж точне виконання закону, є гарантія його нормального розвитку, тобто «наявність і неухильна дія права є основною умовою здоров'я всякого державного організму... Не одне право, але і права – такий повинен бути лозунг друзів істинної законності і правомірності... Чим більше у нації культурних сил, чим більше ускладнюється національне життя, уточнюється культурно-духовна організація людини, чим більше зростає особистість, тим більш недостатньою для культурних цілей є система об'єктивного права, тим більш нагально висувається завдання утвердження в праві прав...»²⁷.

Виховати з дитини людину-громадянина за допомогою наукової освіти було одним із пріоритетів діяльності українського педагога М.І. Пирогова. Громадянин – це носій загальнолюдських цінностей, високоморальна особа, «усі ми, до якої б нації не належали, можемо зробитися через освіту і виховання справжніми людьми, кожен по-різному, за природженим типом і за національним ідеалом людини» – писав видатний учений²⁸.

Надаючи велике освітньо-виховне значення науці, М. Пирогов вважав, що наука може підняти і зміцнити дух учнівської молоді. «Живе слово науки, – писав він, – говорить не одному тільки розуму. Воно проникає глибше і облагороджує сильніше натуру юної особи, ніж усі офіційні і дисциплінарні нагляди». Крім того, наставники, представники науки, за переконаннями педагога, повинні бути і вихователями. «Я вимагаю від них, – писав М. І. Пирогов, – щоб вони, використовуючи освітню силу науки, потурбувалися розвивати добрий розум і любов до істини в своїх учнях, а через це поліпшили б нориви майбутнього покоління»²⁹.

На думку М. І. Пирогова, у шкільні роки дитина повинна навчитися усвідомлювати, що стосунки між людьми в суспільстві регулюються визначеними моральними нормами, законами, і від того, наскільки люди поважають і дотримуються цих законів, залежить суспільна рівновага. Тому педагог вважав, що міжособистісні стосунки в школі повинні

²⁷ Стаканков А.В. Теорія і практика правового виховання в історії вітчизняної педагогічної думки другої половини XIX – початку XX століття: дис. кан. пед.наук: 13.00.01. Харків, 2003. С. 111.

²⁸ Голобородько В. М. Микола Пирогов в Україні : монографія / Валентина Михайлівна Голобородько. Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. С. 126.

²⁹ Голобородько, В. М. Микола Пирогов в Україні : монографія / Валентина Михайлівна Голобородько. Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. С. 127.

будуватись на гуманних принципах поваги, відповідальності і законності.

Під «почуттям законності» М. І. Пирогов розумів формування в учнів поваги до норм міжособистісного спілкування, усвідомленого прагнення до виконання їх, а також неминучої відповідальності за провину. Думки про це висловлені ним в «Основних правилах про провини і покарання учнів гімназій Київського навчального округу»³⁰.

Сміливо і послідовно висвітлював М. Пирогов завдання вищої освіти, активно виступаючи за університетську автономію, яка сприяла розвитку, укріпленню і розповсюдженню науки і наукової освіти, а також систематичному вихованню нового покоління молодих вчених. М. Пирогов вважав за необхідне посилити інтерес спільноти до університетів шляхом «обнародовання» університетської науки за допомогою публічних лекцій, де б роз'яснювались суспільству всі питання, які його хвилювали: селянські, юридичні, про народну освіту тощо. «Словом, треба все використати, щоб зблизити суспільство з університетом і розвинути суспільну думку, необхідну для його життя»³¹.

М. І. Пирогов надавав велике значення законності і порядку в університетському житті. Так, прощаючись з Київським навчальним округом, М. І. Пирогов казав: «... я не наказував університетській молоді, а переконував, тому що турбувався не про зовнішність, а про почуття обов'язку, яке визнавав у молодості також, як і всі інші високі спрямування духу. Я твердо вірив, що одна взаємна довіра і приклад оселять законність і порядок. Законність і порядок зміцнять моральну свободу університетського життя. Ця свобода розів'є самостійність і любов до науки, яка, в свою чергу, подасть університет вільним від усіх сторонніх спрямувань»³². Отже, незадоволення суспільства низьким рівнем відчуття законності привело до перегляду ставлення до нього як до педагогічної проблеми. Прагнення ж М. І. Пирогова показати учням, студентам дію законності і правопорядку були спрямовані на те, щоб дати їм досвід громадянськості, на який вони можуть спиратися в майбутньому.

Наприкінці 50-х років XIX ст. побачила світ праця М.І.Пирогова «Питання життя», в якій педагог протиставив офіційну освіту ідеї

³⁰ Голобородько, В. М. Микола Пирогов в Україні : монографія / Валентина Михайлівна Голобородько. Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. С. 164.

³¹ Голобородько, В. М. Микола Пирогов в Україні : монографія / Валентина Михайлівна Голобородько. Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. С. 165.

³² Микитюк В.О. Формування професійно-педагогічної майстерності викладачів вищих освітніх закладів Слобожанщини другої половини XIX – початку XX століття: дис. кан.пед.наук: 13.00.01. Харків, 2004. С. 124.

загальнолюдського виховання, яке повинно підготувати до суспільного життя високоморальну людину з широким розумовим кругозором. Праця справила велике враження на К.Д. Ушинського, який на той час працював інспектором Гатчинського сирітського інституту. Підтримавши ініціативу М. Пирогова К. Ушинський друкує ряд праць, які торкалися важливих соціально-педагогічних проблем, як народність виховання, залежність школи від умов суспільного розвитку, значення громадської ініціативи в розвитку народної освіти й відповідальності педагогічної науки перед суспільством; а також низку теоретичних проблем: наукові основи педагогіки, співвідношення педагогічної теорії і практики, місце й роль виховання в педагогічному процесі, педагогічна майстерність тощо³³. До речі, демократичні педагогічні ідеї педагога важко сприймала офіційна влада, через що учений зазнавав переслідувань практично впродовж усього життя. Важливі аспекти саме громадянської освіти піднімалися автором у праці «Про народність у громадському вихованні», «Рідне слово», в яких він сформулював ідею народності в педагогіці, подав її як основну складову виховної системи, переконуючи всіх, що кожен народ має право на школу рідною мовою, побудовану на народних традиціях. Але народне виховання самостійно, на думку К. Ушинського, не вирішує питань життя, а є дієвим лише у випадку, коли воно «є важливим для всіх і сімейним для кожного»³⁴. Основою ж розвитку народного виховання є пробудження суспільної думки про нього. Важливим елементом народного виховання педагог вважав викладання рідною мовою, яка є серцевиною духовного життя народу, а сам народ не може існувати без неї. Педагог обстоював думку про те, що загальна освіта має бути пронизана ідеями гуманності, патріотизму. У процесі навчання формується воля й характер, які є необхідними для кожної свідомої людини.

Закріплення ідеї пріоритету особи над державою, прав людини пропагував М. Драгоманов, який закінчивши Київський університет імені Святого Володимира, викладав у гімназії, а потім працював приват-доцентом, доцентом в цьому ж університеті. У його поглядах поєднувались соціалістичні та конституційно-демократичні ідеї. Соціалістичні ідеї переважали при розробленні кінцевої мети кращого майбутнього, а вимога конституційно-правових законів, спрямованих на ліквідацію абсолютизму, розглядалася як шлях до її досягнення. Серед

³³ Микитюк В.О. Формування професійно-педагогічної майстерності викладачів вищих освітніх закладів Слобожанщини другої половини XIX – початку XX століття: дис. кан.пед.наук: 13.00.01. Харків, 2004. С. 132.

³⁴ Ушинський К.Д. Педагогіка просвітництва XIX століття. Том I. С. 286 <https://lib.iitta.gov.ua/712352/1/%D0%A3%D1%88%D0%B8%D0%B.pdf>

ключових ідей М. Драгоманова можна виділити наступні: рівні права для чоловіків і жінок; проголошення свободи слова, преси, науки, зборів і товариств; надання прямого самоврядування для кожної громади; повної самостійності для вільної спілки (федерації) громад по всій Україні³⁵. Він пропагував нову демократичну державу, в якій її інтереси не суперечитимуть інтересам народів, що проживають на її території, та інтересам окремої людини. Головним призначенням права вважав закріплення «прав людини і громадянина»³⁶. Слід відмітити активну громадську діяльність М. Драгоманова у київській «Громаді», що пропагувала необхідність зближення школи з життям, охоплення освітою широких мас; опікувався розвитком української мови і літератури; редагував газету «Киевский телеграф»; досліджував історію українського народу, вперше доводив, що козаччина своїм устроєм була близькою до вільних європейських держав; наголошував на необхідності зв'язку України із Західною Європою, що має сприяти прогресу нації³⁷.

У працях С. Миропольського знайшли подальшого розвитку ідеї народності в освіті, доступності школи та безперервності освіти, обов'язкового навчання. Педагог мав активну громадянську позицію, беручи участь у зборах Харківської земської управи, був членом ради Товариства поширення грамотності, допомагав порадами і консультаціями відомій харківській освітній діячці Х. Алчевській. Тож, концепція народної школи за С. Миропольським окрім завдань загального характеру, як розвиток дитини, спонукаючи до самоосвіти та ін., передбачала необхідний зв'язок з національно-практичною, сімейно-громадською, релігійно-моральною сферою, юридичною освітою учнів і батьків. Педагог зазначав, що дитяча особистість розвивається в умовах народного побуту, світогляду, вірувань, а кожний народ має власну історію, національні традиції і тому потребує системи навчання і виховання з урахуванням таких особливостей. Учений виділив такі елементи національно-практичної освіти, як необхідність ознайомлення дітей з оточуючим середовищем через вивчення географії або природознавства; ознайомлення з минулим свого народу – історія,

³⁵ Кампо В. Конституційні погляди М. Драгоманова і С. Подолинського і сучасність. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/konstytutsiine-pravo/-konstituciyni-poglyadi-mihayla-dragomanova-ta-sergiya-podolinskogo-i-suchasnist.html>

³⁶ Микитюк В. О. Формування професійно-педагогічної майстерності викладачів вищих освітніх закладів Слобожанщини другої половини XIX – початку XX століття: дис. кан. пед. наук: 13.00.01. Харків, 2004. С. 128.

³⁷ Кампо В. Конституційні погляди М. Драгоманова і С. Подолинського і сучасність. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/konstytutsiine-pravo/-konstituciyni-poglyadi-mihayla-dragomanova-ta-sergiya-podolinskogo-i-suchasnist.html>

література; відомості про сучасне життя народу – галузь права, економіки; розвиток практичних навичок у праці³⁸.

Просвітитель С. І. Миропольський, відстоюючи права дитини, разом з тим вважав за необхідне дати в школі правильне розуміння її прав і обов'язків як людини і громадянина конкретної держави. У своїх «Дидактичних нарисах» (1890) він відзначив, що точне і ретельне виконання обов'язків у школі буде привчати дітей до виконання ними морального обов'язку, бо діти поступово привчаються підкоряти свою волю закону і ставити його вимоги вище за свою волю. Звичка в малому, на його думку, під розумним керівництвом веде до звички у великому. Одним із важливих завдань народної школи С. І. Миропольський вважав виховання поваги до почуття законності і звички свідомого підпорядкування вимогам закону³⁹. Події кінця XIX століття свідчать про посилений наступ на національну українську культуру, придушення національно-визвольного руху. Мова йде про Ємський указ Олександра II, в якому заборонялося на території Російської імперії видання оригінальних творів і перекладів українською мовою, ввезення українських книг з-за кордону, а також публічні виступи та викладання у школах українською мовою. Указ зобов'язував попечителів Київського, Харківського та Одеського навчальних округів звільняти викладачів з «українофільськими тенденціями», а з помірними поглядами викладачів-українців відправляти до Петербурзького, Казанського, Оренбурзького навчальних округів.

Посилення реакції спостерігалось і в новому Статуті Університетів 1884 року, в якому обмежувалась університетська автономія, але розширювалися повноваження ректора, збільшувався контроль за діяльністю як студентів, так і викладачів. Однак, це не означало зупинки руху розвитку освіти, а лише посилювало опір, призвело до переосмислення певних положень про що свідчать численні статті викладачів, науковців, громадських діячів відповідного періоду. Так, спостерігалися зміни у вищій юридичній освіті, де почалося обговорення необхідності переходу від теоретичних знань до надання практичних навичок для подальшої професійної діяльності, вихованню майбутніх юристів відданих своїх справ і готових до служіння вітчизні. Професор юридичного факультету Новоросійського університету П.Казанський вважав, що держава потребує не тільки працівників суду чи

³⁸ Миропольський С. І. Идея воспитания и обучения в применении к народной школе // Журнал Министерства народного просвещения. 1871. № 153. С. 15.

³⁹ Миропольський С. І. Идея воспитания и обучения в применении к народной школе // Журнал Министерства народного просвещения. 1871. № 153. С. 15.

адміністрації, але і «людей творчих, ясної і глибокої свідомості висоти суспільного служіння»⁴⁰.

Маючи активну громадянську позицію, беручи участь у народницькій революційній організації, висловлюючи невдоволення правлячою владою Є.Синицький був виключений з Київського, а потім і з Новоросійського університету, але зміг отримати професію юриста і продовжити викладання права у Демидівському юридичному ліцеї. У праці «Викладання права і наша правова дійсність» Є.Синицький підкреслював значення ролі викладачів права у становленні та розвитку всього суспільства, вважав, що викладач права ознайомлює студентів з чинними законами і дає поради щодо їх застосування. Він вперше звертав увагу на те, що в державі постійно відбуваються зміни, тому і право, на думку Є.Синицького, це «вічний потік, який не зупиняє процес розвитку, постійний перехід існуючого у колишнє, а майбутнього – у сучасне»⁴¹. Тому саме перед викладачами права стоять завдання у просвіти людей та науковій систематизації права.

Важливе значення Є.Синицький надавав необхідності розповсюдження правових знань, бо «ідея, яка почута, сприйнята і розповсюджена про те, яке право необхідне для держави і як до нього дійти, все ж може зробити цінну справу. Ідея не створить світу у праві. Але сприйнятті ідеї можуть творити світ у свідомості того, хто в майбутньому зможе дати державі нове право. Якщо той, хто зможе дати державі нове право є, слово вчителя права може бути втіленим у життя, тому його необхідно промовляти»⁴². Спостерігаючи за дійсністю, Є.Синицький дійшов до висновку, що державі може дати нове право тільки воля суспільства. Наука права не може дати волі народу ні влади, ні організованості. Але, створюючи і розповсюджуючи наукові поняття про те, за яке право треба боротися і як його створювати, вчителі права можуть сприяти тому, щоб народна воля стала свідомою, щоб боротьба народних мас за свої інтереси і права була разом з тим і свідомою боротьбою за право, яке необхідне для народу.

Ідея підкорення закону і чіткого виконання обов'язків була основною і наприкінці XIX століття про що свідчить вивчення курсу законодавства

⁴⁰ Микитюк С.О. Організаційно-педагогічні умови викладання правових дисциплін у вищих навчальних закладах України /друга половина XIX – початок XX століття: дис.кан.пед.наук: 13.00.01. Харків, 2007. С. 67.

⁴¹ Микитюк С.О. Організаційно-педагогічні умови викладання правових дисциплін у вищих навчальних закладах України /друга половина XIX – початок XX століття: дис.кан.пед.наук: 13.00.01. Харків, 2007. С.68.

⁴² Микитюк С.О. Організаційно-педагогічні умови викладання правових дисциплін у вищих навчальних закладах України /друга половина XIX – початок XX століття: дис.кан.пед.наук: 13.00.01. Харків, 2007. С. 70.

у середніх навчальних закладах. Даючи рекомендації щодо викладання законодавства в середній школі, К. Єльніцький вказував, що цей курс повинен бути побудований на науковій основі, він не повинен зводитися до викладення учням статей зводу законів, а розкривати їм основи співжиття і умови добробуту членів суспільства і охорони їх прав. А відповідні статті діючого законодавства можуть служити лише ілюстрацією до теоретичних положень. Також, педагог радив використовувати художню літературу, факти з юридичної практики, тактично і вміло підібрані. Вивчення ж одних статей зводу законів, на думку педагога, не може задовольнити учнів і бути для них цікавим⁴³. Особливе значення для К. Єльніцького мали вчителі законодавства, які завжди повинні пам'ятати «що він не лише є вчителем, але і вихователем своїх учнів», а до предмету включати не одне вчення про право, але і вчення про моральність, що підсилить ефект правового виховання.

Так, ідея громадянськості зайняла важливе місце в педагогічній теорії та практиці у другій половині XIX – початку XX століття. Багато прогресивних педагогів, такі як М. Пирогов, К. Ушинський, С. Миропольський, К. Єльніцький та ін. розвивали ідеї громадянської освіти та виховання, які базувалися на принципах громадянськості та патріотизму, вважали, що виховання громадянина має бути спрямоване на формування в учнів певних якостей, таких як відповідальність, любов до Батьківщини, повага до прав людини, готовність допомагати тим, хто потребує допомоги та інші. Також, прагнули створити в школах таке середовище, яке було б схоже на громадянське суспільство, де діти навчаються жити разом та розв'язувати конфлікти, ділитися досвідом та допомагати один одному. Отже, ідея громадянськості в педагогіці вважається важливою до сьогоднішнього дня та використовується в різних аспектах громадянської освіти.

ВИСНОВКИ

У даній роботі досліджено історико-педагогічні умови формування громадянської освіти. Було виявлено, що важливе значення мало теоретичне обґрунтування педагогами та громадськими діячами минулого таких явищ, як держава, право, громадянське суспільство, закріплення прав у законодавстві, які стали фундаментальною основою подальшого становлення нового суспільства і є недооціненими у світовій історії державно-правового розвитку.

⁴³ Стаканков А.В. Теорія і практика правового виховання в історії вітчизняної педагогічної думки другої половини XIX – початку XX століття: дис. кан. пед.наук: 13.00.01. Харків, 2003. С. 133.

В результаті дослідження було встановлено, що погляди громадських діячів та педагогів минулого допомогли сформувати важливі елементи сучасного змісту громадянської освіти. Серед них можна виділити необхідність виховання людини-громадянина, поваги до закону та законності, підготовки до життя високоморальної людини з широким розумовим кругозором, національного або народного виховання (зокрема, викладання рідною мовою та вивчення історії), виховання патріотизму і гуманності, правильного розуміння прав і обов'язків людини та громадянина, розповсюдження і доступність правових знань (включаючи проведення публічних лекцій, доступних для народу).

Було відзначено важливість правової освіти як невід'ємної частини загальної громадянської освіти. Одним із способів реалізації якої було створення курсу законодавства в середній школі, який дозволяв ознайомити молодь з основами співжиття та добробуту членів суспільства, а також з охороною прав людини (К. Єльницький). Після запровадження суду присяжних та актуалізації професії приватного повіреного (адвоката) популярність юридичної професії значно зросла, а юридична освіта стала популярною.

З'ясовано, що на формування громадянської освіти позитивно вплинула активна громадська діяльність, така як членство у спілках і товариствах, створення та редагування газет, допомога незаможним верствам населення, боротьба з безграмотністю тощо. Крім того, громадянська позиція педагогів та громадських діячів минулого була спрямована на вирішення суспільно значущих проблем і допомогу вразливим верствам населення, впливала на поступовий прогрес українського суспільства.

АНОТАЦІЯ

У роботі розглядаються історичні і педагогічні умови формування громадянської освіти в Україні в конкретний історичний період. В результаті дослідження встановлено, що погляди громадських діячів та педагогів минулого сприяли формуванню важливих елементів сучасного змісту громадянської освіти, таких як необхідність виховання людини громадянина, поваги до закону і законності, патріотизму, гуманності, правильного розуміння прав і обов'язків людини і громадянина тощо. Активна громадська діяльність цих осіб сприяла впровадженню прогресивних ідей в життя, була спрямована на вирішення суспільно значущих проблем, розповсюдження знань та допомогу тим, хто її потребував, забезпечувала поступовий соціальний прогрес в українському суспільстві. Тож, громадська діяльність та погляди цих осіб мали великий вплив на формування громадянської освіти в Україні.

Література

1. Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2017. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/natsionalna-dopovid-csr-Ukraine.pdf>
2. Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і освіти з прав людини. Прийнята в рамках Рекомендація CM/Rec (2010) 7 Комітету Міністрів. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/council-of-europe-charter-on-education-for-democratic-citizenship-and-human-rights-education>
3. Рябов С. Г. Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури перехідного суспільства / С. Г. Рябов // Наукові записки НаУКМА. – 2004. – Т. 31 : Політичні науки. – С. 54-64.
4. Когут О. Громадянська освіта та культура України в сучасному контексті (на основі наукової спадщини Рябова С.Г.). С. 38 – 48 URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f41f698d-083d-4ac6-aad0-d2389ddc909b/content>
5. Рябов С. Г. Громадянська освіта і її роль у демократизації українського суспільства / С. Г. Рябов. // Освіта для демократії. – 1999. – 11 листопада. – С. – Зібрано в зшитку: Публікації про НаУКМА, 1999.
6. М. Іванов Що таке «громадянська» і що таке «політична освіта». Проблеми методології // Політичний менеджмент. № 2. С. 41-49 https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/ivanov_scho.pdf
7. Civic education. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Aug 31, 2018. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/civic-education/>
8. Margaret Stimmann Branson The Role of Civic Education. September 1998 URL: https://www.civiced.org/papers/articles_role.html
9. Дем'янчук О. П. Теорія і практика громадянської освіти: світовий досвід. Наукові записки. Т. 19. Політичні науки. 2001. С. 64–69.
10. Громадянська освіта: основи демократії. 11(12) клас : навчальний посібник / Т. В. Бакка та ін. Харків : Основа, 2009. 207 с.
11. Пометун О. І., Ремех Т. О. Громадянська освіта – новий курс старшої школи: особливості змісту і методики. Теорія і методика формування громадянської компетентності старшокласників в умовах інноваційного розвитку сучасної гімназії : тези доповідей Всеукр. наук.-практ. конф., 18 жовт. 2018 р. Київ, 2018. С. 6–16. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/713434>.
12. Локшина О.І. Європейська довідкова рамка ключових компетентностей для навчання впродовж життя: оновлене бачення 2018 р. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/718031/1/3.pdf>

13. Про освіту. Закон України від 05.09.2017 № 2145 – VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

14. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України; Концепція, Перелік від 03.10.2018 № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#n299>

15. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Закон України від 13.12.2022 № 2834 – IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

16. Повчання [Володимира Мономаха за Лаврентіївським списком]. URL: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar09.htm>

17. Історія української школи і педагогіки. С. 99. URL: <http://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/123456789/5816/4/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1B8-4.pdf>

18. Іваньо І.В. Естетичні погляди Ф.Прокоповича. URL: <http://litopys.org.ua/procop/proc104.htm>

19. Статути Великого князівства Литовського. Енциклопедія історії України. URL:http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Statuty_V

20. Шульський М. Г. Іван Вишенський в оцінці Івана Франка: Монографія / М.Г. Шульський. Львів: 2016. 256 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shulskyi_Mykola/Ivan_Vyshenskyi_v_otsintsi_Ivana_Franka.pdf?PHPSESSID=s79ng3u9v5moiq09gfgfq6ubv4

21. «Незвична» філософія Григорія Сковороди. URL: <https://www.oa.edu.ua/ua/info/news/2012/11-22-1>

22. Томенко М. Тасмниця життя і світогляду Михайла Максимовича. 2019. <https://novynarnia.com/2019/09/15/tayemnitsya-zhittya-i-svitoglyadumihayla-maksimovicha/>

23. Стаканков А.В. Теорія і практика правового виховання в історії вітчизняної педагогічної думки другої половини XIX – початку XX століття: дис. кан. пед.наук: 13.00.01. Харків, 2003. 215 с.

24. Скакун О.Ф. Политическая и правовая мысль в Украине (1861-1917). Монография. Харьков. Издательство «Вища школа», 1987. 159 с.

25. Майданюк І.З. Нерівне суспільство вільних людей як форма існування держави за Петром Лодієм <https://www.sworld.com.ua/konfer31/904.pdf>

26. Голобородько, В. М. Микола Пирогов в Україні: монографія / Валентина Михайлівна Голобородько. Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. 178 с.

27. Микитюк В.О. Формування професійно-педагогічної майстерності викладачів вищих освітніх закладів Слобожанщини другої половини XIX – початку XX століття: дис. кан.пед.наук: 13.00.01. Харків, 2004. 161 с.

28. Ушинський К.Д. Педагогіка просвітництва XIX століття. Том I. С. 284-292 <https://lib.iitta.gov.ua/712352/1/%D0%A3%D1%88%D0%B8%D0%B.pdf>

29. Кампо В. Конституційні погляди М.Драгоманова і С.Подолінського і сучасність. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/konstytutsiine-pravo/-konstituciyni-poglyadi-mihayla-dragomanova-ta-sergiya-podolinskogo-i-suchasnist.html>

30. Миропольский С. И. Идея воспитания и обучения в применении к народной школе // Журнал Министерства народного просвещения. 1871. № 153. С. 15.

31. Микитюк С.О. Організаційно-педагогічні умови викладання правових дисциплін у вищих навчальних закладах України /друга половина XIX – початок XX століття: дис.кан.пед.наук: 13.00.01. Харків, 2007. 194 с.

Information about the author:

Mykytiuk Svitlana Olehivna,

Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Theory and Methods
of Teaching Social and Legal Disciplines,
G.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
29, Alchevskyyh Str., Kharkiv, 61000, Ukraine

**«ПРОТЕСТАНТСЬКА ЕТИКА І ДУХ КАПІТАЛІЗМУ»
МАКСА ВЕБЕРА: ПРОБЛЕМА САМОРЕАЛІЗАЦІЇ
ОСОБИСТОСТІ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ**

Муляр В. І.

ВСТУП

Війна, яку розв'язала путінська росія проти незалежної України, порушила мирне життя українців. Вона поламала долі мільйонів людей, які жили своїм життям, будували життєві перспективи, виховували дітей, турбувалися про літніх, здобували освіту, визначались в професіях, втілювали в своїй життєдіяльності даровані їм від народження природні та набуті в процесі життя соціальні якості. Неспровокована війна московитського агресора все це зруйнувала: на фронті гинуть кращі сини і доньки України, російські загарбники закатували і вбили тисячі мирних громадян нашої країни, примусили мільйонів українців полишити рідні краї та свої домівки, з якими зрослися фізично і ментально. Однак українці абсолютно впевнені в перемозі над агресором.

Війна дійсно закінчиться перемогою. І тоді перед нашим народом постане нова реальність, спричинена війною. Країну потрібно буде відбудовувати. Вже зараз лунають голоси про те, *що і як* робити після перемоги, аби побудувати нову Україну – незалежну, демократичну країну, яка органічно увійде в коло сучасних процвітаючих країн вільного світу. Це буде завдання, яке за своєю значущістю, на мою думку, не поступатиметься омріяній нами перемозі у війні. Бо заради чого сьогодні кладуть своє життя тисячі українців, заради якої мети мільйони наших співвітчизників терплять страхіття воєнних реалій, якщо Україна залишиться після війни такою самою, якою вона була цих більше ніж тридцять років своєї незалежності? Якщо залишиться вкрай неефективна економічна система, процвітатиме корупція, державними діями і чиновниками ставатимуть друзі, родичі, куми тощо. Фінанси будуть «освоювати» олігархи, пройдисвіти, їхні брати, сестри, коханки та інші. Народними депутатами ставатимуть проросійські політики, які і зараз, в час жорстокої агресії московитів будуть виправдовувати так званий «братній народ». Тоді перемога втрачатиме смисл, воля і незалежність, про яку мріяли і за яку боролись цілі покоління українців і яка буде здобута такою величезною ціною, перетвориться на нову руїну, як це не один раз було в нашій історії. Чи цього бажують українці

і чи цього заслуговує Україна? Звичайно, що ні. Українці хочуть бачити свою країну, свою державу і себе в них вільними, незалежними і одночасно такими, які живуть і працюють в просторі соціальної справедливості: справедливої і ефективної економічної системи, прозорої політичної системи, справедливої правової системи тощо.

В українському суспільстві мають відбутися такі трансформації, які зачіпатимуть усі сторони життя українського соціуму і, як наслідок, дадуть можливість створити цілісний та сучасний економічний, політико-правовий, духовно-світоглядний, національний та інший простори. У певному розумінні важко навіть виокремити щось головне, настільки вказані процеси є взаємодоповнюючими. І все ж таки, попри таку взаємопов'язаність, особливу увагу звернемо на сферу економіки, а точніше – на виробничу діяльність людей, ту сферу життя людей, де кожен мав би можливість найкраще себе проявити. При усій безперечній важливості інших завдань модернізації країни виробництво завжди вважалося однією з головних умов успішних реформ, де б вони не відбувалися. Бо як би не вдосконалювались різноманітні показники цілісного реформування суспільного організму, їх ефективність і корисність пересічні громадяни відчують на собі по тому, наприклад, наскільки стало безпечніше, вільніше жити і працювати, наскільки виросла соціальна справедливість, яким чином реформи сприяють покращенню добробуту громадян і наскільки краще стало забезпечувати свою родину. Таким чином, питання підприємницької діяльності, умов ведення бізнесу, економічної свободи так чи інакше виступають концентрованим показником реформування суспільства, впровадження сучасних капіталістичних, ринкових за своєю суттю, принципів його функціонування.

Побудувати справедливе суспільство непросто. Досвід багатьох країн світу доводить цю просту істину. Історія стверджує, що такий процес має певні не тільки просторові, але й часові рамки. Одним націям побудувати ефективне суспільство вдалося швидко, іншим довелося витратити часу більше. Однак у будь-якому випадку виконання українським соціумом такої грандіозної задачі, як побудова ефективного суспільства, потребує не тільки опори на досвід інших країн світу, але й знання певних теоретичних положень, своєрідної азбуки суспільних перетворень. Історія показує, що жодна демократична і вільна країна світу не змогла стати такою, побудувавши власну модель процвітаючого суспільного організму, без того чи іншого наукового обґрунтування. Наприклад, американська політична система, особливо в частині функціонування принципу поділу влад, побудована у відповідності з ідеями знаменитого француза Ш.-Л. Монтеск'є. Батьки американської

конституції (Дж. Медісон, Т. Джеферсон та ін.), не маючи інформації про працю французького інтелектуала, де він теоретично обґрунтував принцип поділу влад, «дійшли» до аналогічних висновків завдяки практиці політичного життя. Радянська ж система економічного і політичного розвитку величезною мірою будувалася на ідеях європейського комунізму, викладеного у творах К. Маркса і Ф. Енгельса. Можна наводити і інші приклади, однак суть полягає в тому, що і побудова демократичної, процвітаючої і справедливої України не обійдеться без врахування певних теоретичних моделей соціуму, як це було в інших країнах.

1. Протестантська етика, аскеза і «дух капіталізму»

В контексті вищесказаного вельми показовою як теоретично, так і практично є фундаментальна праця відомого німецького філософа і соціолога М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму». У ній чи не вперше в історії виконаний аналіз капіталізму як цілісної системи людських відносин, де показано принципово нові парадигми, що відрізняють його як особливу модель функціонування суспільного організму. При цьому німецький вчений зовсім не ідеалізував капіталізм як систему, особливо в частині суспільного виробництва, тому його ставлення до капіталізму як явища важко назвати однозначним. В названій його праці не один раз ми можемо знайти гостру критику тогочасного капіталізму, яка співзвучна висловлюванням багатьох сучасників М. Вебера. Наприклад, осмислюючи досвід капіталізму на протязі кількох століть, він підкреслював, що «в міру того, як аскеза (одна із стрижневих ознак капіталізму – *В.М.*) почала перетворювати світ, дедалі сильніше впливаючи на нього, зовнішні мирські блага дедалі більше підкоряли собі людей, здобувши нарешті таку владу над ними, якої не знала вся попередня історія людства. Сьогодні дух аскези – хто знає, назавжди чи ні? – полишив цю мирську оболонку. В усякому разі капіталізм, що здобув перемогу, не потребує більше такого роду опори відтоді, як він почав базуватися на механічній основі. Відходять у минуле і рожеві мрії епохи Просвітництва, цієї сміхотливої спадкоємниці аскези. І лише уявлення про «професійний обов'язок» мандрує ще по світу, як привид минулих релігійних ідей... Сьогодні прагнення до збагачення, позбавлене свого релігійно-етичного змісту, набирає там, де воно досягає найбільшої свободи,... характеру нестримної пристрасті, часом близької до спортивної»¹. Як видно,

¹ Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму / Перекл. з німецької О. Погорілого. Київ: Основи, 1994. С. 181.

особливої любові до капіталізму М. Вебер не висловлює, зокрема тоді, коли характеризує його пізні періоди.

Аналізуючи капіталізм як, насамперед, економічну систему, М. Вебер, однак не розглядає цю систему в суто економічних вимірах, а характеризує його як цілісне явище, в якому економічне життя суспільства іманентно вплетене в усі сфери суспільного організму. Для нього капіталізм – соціально-культурний феномен, притаманний західній цивілізації, який базується в тому числі на особливостях християнства, насамперед, протестантизму в його кальвіністському варіанті. Такий методологічний підхід дав можливість німецькому мислителю уявляти капіталізм найвищим досягненням культури Заходу. На думку М. Вебера в такій своїй якості капіталізм поставав у початкові періоди свого становлення, тобто тоді, коли він зберігав у собі первісні свої релігійно-ідеологічні орієнтири і не втрачав власного «духу». Саме тому, що органічно поєднав в процесі свого розвитку протестантську етику у якості аскези як свідомого обмеження людиною своїх матеріальних потреб, одвічну потребу людини в самореалізації як процесі виявлення і найповнішого розгортання нею власних природних і соціальних сил, а також систему тотальної і справедливої конкуренції людських сил в суспільній, насамперед, економічній діяльності як внутрішню сутність своєї природи.

Достатньо рельєфно охарактеризував капіталізм як систему О. Погорілий, автор першого українського перекладу книги М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму». «Це відносини, – пише він, – в рамках яких господарська поведінка власників засобів виробництва орієнтована не на задоволення їх традиційних потреб, а на одержання прибутку, на збагачення – однак на збагачення шляхом раціональної організації виробництва й мінімізації непродуктивних затрат. Сучасне капіталістичне підприємство ґрунтується на засадах рентабельності, уявлення про яку відсутнє як у традиційному селянському господарстві, так і в «капіталізмові» колонізаторів, авантюристів, завойовників і т. п.»². І далі: «Духом» же сучасного капіталізму М. Вебер називає певний, як сказали б сьогодні, «менталітет», коли люди цілеспрямовано прагнуть до збагачення в рамках своєї професійної діяльності, водночас свідомо обмежуючи себе у витратах на споживання і надаючи, знову ж таки цілком свідомо, своєму способу життя певних аскетичних рис. Люди з такою ментальністю здатні без особливих внутрішніх труднощів адаптуватись до вимог капіталізму як раціонально діючої економічної системи; з іншого боку, сама ця система швидко впроваджується і

² Погорілий О. Макс Вебер і його класична праця // Вебер Макс Протестантська етика і дух капіталізму / Перекл. з німецької О. Погорілого. Київ: Основи, 1994. С. 10-11.

ефективно функціонує там, де такий менталітет набув масового поширення. У протилежному ж випадку розвиток «раціонального капіталізму» нашоухується на серйозні психологічні перепони, пов'язані з невмінням чи небажанням людей «раціонально» перебудувати свою економічну поведінку і, до деякої міри, весь життєвий уклад»³. Разом з тим, український вчений вважав, що хоча вказані вище суттєві ознаки капіталізму як цілісної системи були ним кваліфіковані як вибірково споріднені, протестантська етика, зокрема, не була причиною появи капіталізму як раціонально орієнтованої економічної системи, вона її не створила і не могла створити; однак вироблені ідеологами Реформації нові цінності сприяли «прориву» системи традиціоналістських уявлень про сенс людського життя і роль економічних чинників⁴.

Однією з червоних ниток праці М. Вебера став аналіз християнського вчення про спасіння душі, особливо у його кальвіністському тлумаченні. Його основний смисл було сформульовано у «Вестмінстерському віросповіданні» 1647 року. В тексті книги знаходимо цитування німецьким мислителем низки положень цього документа, зокрема: «Розділ 9. (Про свободу волі.) №3: «Завдяки гріхопадінню людина повністю втратила здатність спрямовувати свою волю на які-небудь духовні блага і на досягнення блаженства; так що природна людина, будучи повністю байдужою до добра і мертвою у своєму гріхові, нездатна з власної волі повернутися до віри чи навіть підготувати себе до цього»⁵. І далі ще важливіше: «Розділ 3. (Про споконвічне рішення Боже.) № 3: «Бог, проявляючи свою велич, своїм рішенням прирік (predestinated) одних людей до вічного життя, інших же засудив (foreordained) на вічну смерть»⁶. В цих положеннях – ілюстрація Максом Вебером кальвіністського перетлумачення ідеї християнства про спасіння душі, яке потягнуло за собою вчення про самотність окремої людини, її відповідальність і приреченість. «Це вчення в його патетичній нелюдськості, – заключає М. Вебер, – мусило мати для поколінь, які скорилися перед його грандіозною послідовністю, насамперед один наслідок: відчуття незнаной раніше внутрішньої самотності окремої людини. У вирішальній для людини доби Реформації життєвій справі –

³ Погорілий О. Макс Вебер і його класична праця // Вебер Макс Протестантська етика і дух капіталізму / Перекл. з німецької О. Погорілого. Київ: Основи, 1994. С. 11.

⁴ Погорілий О. Макс Вебер і його класична праця // Вебер Макс Протестантська етика і дух капіталізму / Перекл. з німецької О. Погорілого. Київ: Основи, 1994. С. 12.

⁵ Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму / Перекл. з німецької О. Погорілого. Київ: Основи, 1994. С. 118.

⁶ Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму / Перекл. з німецької О. Погорілого. Київ: Основи, 1994. С. 118.

досягненні вічного блаженства – вона була приречена самотньо мандрувати своїм шляхом назустріч своїй споконвіку накресленій долі. Ніхто не в змозі їй допомогти. Ані проповідник – бо лише обраний до спасіння здатний *spiritualiter* (духовно – *M.B.*) зрозуміти слово Боже. Ані таїнства – бо вони встановлені Богом для примноження його слави і тому мусять лишатися непорушними, однак не можуть виступати як засіб здобуття ласки Божої, суб'єктивно вони є лише «*extrema subsidia*» (останній притулок – *M.B.*) віри. Ані церква, бо, хоча вимога «*extra ecclesiam nulla salus* (поза церквою нема спасіння – *M.B.*) і є значимою в тому розумінні, що той, хто не належить до істинної церкви, не може належати до обранців Божих, все ж до (видимої) церкви належать і відкинуті Господом; більше того – вони мусять належати до неї і підкорятись її дисципліні, однак не для того, щоб здобути блаженство – це для них неможливо, – а для того, що й вони повинні виконувати заповіді Божі для примноження слави Його. Ані, нарешті, сам Бог – Христос прийняв смерть лише ради обраних, гріхи яких Бог одвічно спокутував своєю жертвою»⁷. На думку М. Вебера саме оце абсолютне усунення віри в спасіння через церкву і *таїнства* (з послідовністю, якої не знало лютеранство) мало вирішальне значення для розмежування між кальвінізмом і католицизмом. Тому що саме воно стало незаперечним фактом розчаклування світу, початок якого знаходився у часах давньоіудейських пророків і який у поєднанні з грецькою науковою думкою відкинув усі магичні засоби спасіння, оголосивши їх забобонами і блюзнірством»⁸

З наведених положень Вестмінстерського документа щодо кальвіністського тлумаченні християнського вчення про спасіння душі М. Вебер робить ще один висновок, який за своїм трагізмом для віруючого перевершує попередній. Йдеться про те, що немає жодних шляхів повернути Божу ласку і Його милосердя. Бо такого шляху немає в природі. «Немає не лише магичних, – пише німецький філософ, – а взагалі ніяких засобів, щоб повернути Боже милосердя тому, хто позбавлений його Божою волею. У поєднанні з жорстким вченням про абсолютну трансцендентність Бога і нікчемність будь-якого створіння така внутрішня ізольованість людини виступає причиною вкрай негативного ставлення пуританізму до будь-яких *чуттєво-емоційних* елементів культури і до суб'єктивної релігійності (оскільки все це не може бути корисним для спасіння і сприяє лише сентиментальним

⁷ Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму / Перекл. з німецької О. Погорілого. Київ: Основи, 1994. С. 121-122.

⁸ Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму / Перекл. з німецької О. Погорілого. Київ: Основи, 1994. С. 122.

ілюзіям і марнотратству, що пов'язане із обоженням рукотворного), а тим самим причиною принципової відмови пуритан від усєї чуттєвої культури взагалі. З іншого боку, така ізольованість виступає одним із коренів того позбавленого ілюзій песимістичного індивідуалізму, що його ми спостерігаємо ще й сьогодні у «національному характері» та інститутах народів з пуританським минулим, і який становить повну протилежність тому баченню людини, яке було характерним для епохи Просвітництва⁹.

Отже, згідно з кальвіністським тлумаченням сутності віри християнин стоїть самотньо, у повній ізоляції від інших подібних собі посеред величезного світу, який не в змозі йому допомогти, дати опору у своїх життєвих орієнтаціях. Не може йому дати надію і сам Бог, бо він зарання визначив долю кожному: кого прирік на вічне життя, а кого засудив на вічну смерть. Ось чому спілкування кальвініста зі своїм Богом відбувалося в атмосфері повної духовної самостійності – незважаючи на те, що необхідною умовою спасіння була належність до істинної церкви¹⁰. Адже світ – це результат промислу Божого і тому всі належать до цього світу, і всі мають підпорядковуватися правилам світу, створеного Богом. Це і є головним завданням кожної людини, як обраної, так не обраної. «Світ існує задля того, і лише задля того, щоб служити самопрославленню Бога, християнин-обранець – існує задля того, і лише задля того, аби, втілюючи в житті Божі заповіді, примножувати славу Господню. Богу бажана соціальна діяльність християнина, бо він прагне, щоб соціальне влаштування життя відповідало його заповідям і поставленій ним меті»¹¹.

Складається гостра духовно-світоглядна роздвоєність: з одного боку, кожний християнин бажає протягом свого життя повернути до себе Божу ласку і здобути вічне життя, з іншого – доля кожного, як стверджує «Вестмінстерське віросповідання» 1647 року, наперед визначена Богом. Як бути вірянину, як дізнатися чи він обраний, чи ні? В чому тоді смисл його існування? Де знайти ту опору, яка вселить надію, дасть розуміння життєвої перспективи? На ці та інші питання кальвінізм дає парадоксальну з точки зору католика відповідь: «Повне виключення проблеми теодицеї (виправдання Бога при наявності у світі зла – *В.М.*) і

⁹ Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму / Перекл. з німецької О. Погорілого. Київ: Основи, 1994. С. 122-123.

¹⁰ Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму / Перекл. з німецької О. Погорілого. Київ: Основи, 1994. С. 123.

¹¹ Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму / Перекл. з німецької О. Погорілого. Київ: Основи, 1994. С. 124-125.

усіх питань про «смысл» світу і людського життя»¹² як проблем, які виснажують сили християнина. Кальвініст не повинен навіть ставити такі питання перед собою, бо на них фактично немає відповіді, адже «промисел Божий» незрозумілий для вірянина, бо непідвласний його розуму апіорі. Звідси випливає, що людина і не повинна ставити ці питання, бо їх постановка і спроба вирішити призводить лише до непотрібних витрат духовних і фізичних сил, які можна було б спрямувати на інші цілі. Така своєрідна «економія сил» зміщує, як зауважує М. Вебер, фундаментальну для християнства проблему спасіння душі в утилітарний характер кальвіністської етики та ряд важливих особливостей кальвіністської концепції професійного покликання¹³. Така етика відкидає можливість людини дізнатися про свою обраність, бо і зовні, і за поведінкою обрані нічим не відрізняються від необраних. Більше того, всілякі спроби дізнатися про те, обраний ти Богом, чи ні, означає зухвалу спробу проникнути в таємницю промислу Божого. Навіть усвідомлюючи той факт, що традиційно християнин беззастережно вірить у роль своєї правильної поведінки як вирішальної сили власного ймовірного спасіння, кальвінізм категорично відкидає таку можливість для людини, глибоко розуміючи ту духовну колізію, яка має супроводжувати душевний стан вірянина. «Кальвін відкидає припущення, – зауважує М. Вебер, – ніби за поведінкою людей можна дізнатися, обрані вони до спасіння чи приречені на вічні муки, – це здається йому зухвалою спробою проникнути у таємницю промислу Божого»¹⁴.

Що залишається християнину на тлі вчення про приречення? Адже зовсім неможливим було задовольнитися вказівкою Кальвіна, яка формально не відкидалася, і ортодоксальною кальвіністською доктриною, що доказом обраності служить стійкість віри, яка виникає як наслідок благодаті. Насамперед, це було неможливим для практики душеспасіння, яка на кожному кроці наштовхувалась на труднощі і муки, що їх створювало це вчення. Як зауважує Макс Вебер, в часи Реформації визріли два взаємопов'язані характерні типи повчань про спасіння душі. «В одному випадку, – пише він, – віруючому просто ставиться в обов'язок *вважати* себе за обранця Божого і відкидати будь-які сумніви щодо цього як диявольську спокусу, оскільки невпевненість у власній обраності свідчить про неповноту віри і, отже, про неповноту

¹² Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму / Перекл. з німецької О. Погорілого. Київ: Основи, 1994. С. 125.

¹³ Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму / Перекл. з німецької О. Погорілого. Київ: Основи, 1994. С.125-126.

¹⁴ Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму / Перекл. з німецької О. Погорілого. Київ: Основи, 1994. С. 126.

благодаті... В іншому ж випадку найкращим способом здобути внутрішню впевненість у спасінні вважається *невтомна праця в рамках своєї професії*. Вона і лише вона розвіює будь-які релігійні сумніви і дає упевненість в обраності до спасіння¹⁵.

2. Мотиви самореалізації особистості у професійній діяльності

Тут ми підходимо до однієї з головних ідей протестантської етики Макса Вебера. Найкраще, мабуть, вона виражена в книзі там, де автор мислить про професійну діяльність кальвініста. Говорячи про те, що Богу бажана соціальна діяльність християнина, бо це відповідає його заповідям і поставленій ним меті, М. Вебер продовжує: «Соціальна діяльність кальвініста в миру – це діяльність *«in maiorem gloriam Dei»* (на більшу славу Господу – *М.В.*). Таким самим є й характер *професійної* діяльності, котра здійснюється в рамках посеїбичного життя в ім'я загального блага... «Любов до ближнього», мислима лише як служба Богові, а не його *творінням*, знаходить свій вираз *насамперед* у виконанні визначених через *lex naturae* (природний порядок – *М.В.*) професійних обов'язків; при цьому сама «любов до ближнього» набирає своєрідного об'єктивно-безособового характеру, поскільки її розуміють як діяльність по раціональному упорядкуванню соціального космосу, що оточує нас. Адже навдивовижу доцільний устрій цього космосу, який...очевидно призначений для того, щоб служити на «користь» роду людського, дозволяє розцінювати таку безособливу діяльність на користь суспільства як бажану Богові й спрямовану на примноження Його слави»¹⁶. В цих словах – блискуча теза німецького мислителя, яка обігнала свій час. Йдеться про те, про що видатні філософи почали писати також лише в минулому столітті, але набагато пізніше: про феномен самореалізації людського індивіда як його індивідуальності та особистості. Ось чому М. Вебер не вживає термін «самореалізація», але коли говорить про професійну діяльність кальвініста, то має на увазі саме питання самореалізації людини. Зверну увагу на попередню цитату німецького філософа, де йдеться про соціальну діяльність християнина, яка спрямована на *більшу*(курсив мій – *В.М.*)славу Господа. Таким чином, *чим краща* соціальна діяльність християнина, *тим більше* вона прославляє Бога. Цей висновок є важливим саме у контексті аналізу явища самореалізації людини.

¹⁵ Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму / Перекл. з німецької О. Погорілого. Київ: Основи, 1994. С. 127.

¹⁶ Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму / Перекл. з німецької О. Погорілого. Київ: Основи, 1994. С. 125.

Вперше явище самореалізації особистості теоретично конституював і описав відомий американський філософ та психолог, один із засновників гуманістичного напрямку у західній течії філософії людини Абрахам Гарольд Маслоу (1908-1970). В 1967 році він опублікував статтю під назвою «Самоактуалізація», де зізнався в тому, що тема цієї роботи не була запланована як соціальне дослідження, а стала наслідком спроб зрозуміти двох своїх вчителів, які були за своєю природою та діяльністю людьми неординарними, своєрідними, хоча і кожен з них по-своєму. Однак цих учителів А. Маслоу об'єднувала одна суттєва особливість: обоє вони прагнули побудувати своє життя та діяльність таким чином, щоб отримати від них максимальну користь для суспільства і себе. Окрім того, вони прагнули також найвищого задоволення від того, що вони робили. А. Маслоу звернув увагу на те, що його вчителі ставили кінцевою метою свого життя самих себе, найбільш повне і різнобічне розкриття своїх потенційних можливостей. Узагальнюючи, американський дослідник писав, що все це відбувалося завдяки тому, що такі люди спрямовували свою багатогранну життєдіяльність на реалізацію так званих «буттєвих цінностей», граничних цінностей, внаслідок чого у них зникав розподіл «праця – радість»¹⁷. А для цього їм потрібно було «прислуховуватись до голосу імпульсу»¹⁸, до власного внутрішнього стану.

А. Маслоу лише започаткував проблему самореалізації особистості, сформулювавши її як стрижневу проблему життєдіяльності сучасної людини. Його концепція стала фактично першою спробою в західній філософії дати коротке системне уявлення про феномен самореалізації особистості. Причому особистості не деформованої, не збоченої, а такої, яка перебуває в межах природної, фізіологічної та соціальної нормальності. В подальшому ця тема стала чи не ключовою в колі проблем про сутність, механізми і призначення людини як істоти. Як в загальному, родовому значенні, так і в одиничному, індивідуальному. З тих пір, як вийшла стаття А. Маслоу, проблема самореалізації особистості активно розробляється як у західній, так і у вітчизняній гуманітарній інтелектуалістиці. Зокрема, у західній філософській традиції склалися такі течії, як етика самореалізації (Б. Бозанкет, Дж. Маккензі з Великої Британії, американець Дж. Ройс, француз Е. Муньє, італієць Б. Кроче та ін.), доктрина політичної самоактуалізації (американці К. Роджерс, С. Реншон, Р. Інглхарт), концепція

¹⁷ Маслоу А. Самоактуалізація // Психологія личности. Тексты. Москва: МГУ, 1982. С. 57.

¹⁸ Маслоу А. Самоактуалізація // Психологія личности. Тексты. Москва: МГУ, 1982. С. 112.

самореалізації дозвілля (Ж. Фрідман, Ж. Дюмазедьє з Франції тощо). Що ж стосується розробки вказаної проблематики на теренах колишнього СРСР, то варто відзначити свердловську школу самореалізації під керівництвом відомого дослідника Л. Когана. В Україні також склалася потужна філософська школа самореалізації особистості, очолювана Лідією Сохань, яка згуртувала навколо себе цілу плеяду таких вчених, як В. Тихонович, О. Донченко, М. Недашківська, О. Кисельова та ін. Автор цієї статті, науковим керівником кандидатської дисертації якого була Л. Сохань, також долучився до розробки вказаної теми і видав єдину поки що у вітчизняній філософській літературі монографію, присвячену проблемі самореалізації особистості¹⁹. В ній сформульовано низку визначень цього явища, які відображають багатогранну його природу. Зокрема, «самореалізація особистості виступає як процес *усвідомленого і цілеспрямованого розкриття* (курсив мій – В.М.) сутнісних сил особистості..., який втілюється в індивідуальній формі в ході вільної діяльності»²⁰. Разом з тим, «самореалізацію особистості можна ...увявити як процес *найбільш повного* (курсив мій – В.М.) опредметнення сутнісних сил особистості в ході її діяльності»²¹. Також «самореалізацію особистості можна визначити як процес *максимального, найбільш глибокого* (курсив мій – В.М.) опредметнення сутнісних сил особистості в практичній діяльності, коли в цілях діяльності адекватно враховані можливості людини»²². В такому контексті самореалізація людини завжди є процесом системним і систематичним, а тому неможливим без своєрідного життєвого плану людини, її життєвої програми. «Цілісна самореалізація пов'язана з таким рівнем особистісного розвитку людини, коли вона виступає як саморегулююча, самоуправляюча система, найвищий рівень якої досягається на основі розроблених людиною життєвих програм і життєвих планів»²³.

Дозволимо собі на деякий час відволіктися від праці А. Маслоу та його послідовників і повернутися до праці німецького філософа. Тут варто сказати, що саме такі думки, про які сказано вище, ми зустрічаємо

¹⁹ Муляр В.І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз). Житомир: ЖІТІ, 1997. 214 с.

²⁰ Муляр В.І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз). Житомир: ЖІТІ, 1997. С.97.

²¹ Муляр В.І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз). Житомир: ЖІТІ, 1997. С.98.

²² Муляр В.І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз). Житомир: ЖІТІ, 1997. С.98.

²³ Муляр В.І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз). Житомир: ЖІТІ, 1997. С.103.

у Макса Вебера. У порівнянні з сучасними концепціями самореалізації особистості погляди німецького мислителя мають лише дві відмінності. Перша не потребує особливого аналізу та доведень: веберівське дослідження стосується вірянина, християнина-кальвініста, тобто людини, яка органічно «вмонтована» в релігійний, зокрема у протестантський простір. Тому фактори самореалізації такої людини достатньо обмежені. Сучасні ж концепції розглядають не лише релігійний простір життєдіяльності людини. У зв'язку з процесами секуляризації західноєвропейської людності, які захопили країни Європи з настанням епохи Відродження, рамки суспільної діяльності людини значно розширилися, включаючи при цьому, звичайно, сферу релігійної віри. Розширилися також і сфери самореалізації сучасної людини, обсяг діяльності якої став набагато більшим.

Друга відмінність є фундаментальною, а тому вимагає детального розгляду. Оскільки ж сам Господь, як проголошувала кальвіністська етика, створив світ за раціональними початками, то і соціальна діяльність християнина має найбільш адекватно відповідати заповідям Божим, якщо набере характеру раціональної. Адже тільки така діяльність здатна принести найбільше користі індивідові та суспільству і бути бажаною Богові. «Кальвіністський Бог, – зазначає М. Вебер, – вимагав від своїх обраних не окремих «добрих справ», а святості, що стала *системою*... Практична етика кальвінізму давала змогу подолати відсутність плану і системи у повсякденному житті віруючого і створювала послідовний метод усієї життєвої поведінки... Бо лише через фундаментальне перетворення усього смислу життя, яке відчутне у кожну мить і в кожній дії, могла бути досягнута впевненість у наявності благодаті, яка підіймає людину із *status naturae* (природного стану – М.В.) у *status gratiae* (стан благодаті – М.В.)»²⁴. Це вводило людину в такий стан, коли вона свідомо прагнула постійно раціонально контролювати свою поведінку, часто обмежуючи свої потреби, бути схильною до аскетизму, аби впевнитися в тому, що вона обрана Господом для спасіння. І найкраще таку впевненість формує професійна діяльність. Саме професійна самореалізація найбільш корисна індивідові, бо приносить йому законний прибуток, тим самим примножує славу Божу. Але вона ж корисна і суспільству, бо, знову ж таки, прославляє Бога, його раціональну світобудову. Тому кожний, хто прагне до впевненості у своїй обраності Творцем, має бути майстром своєї справи і прагнути лише до неї. «Якщо Бог вказує вам шлях, – зазначає М. Вебер, – на якому ви зможете без шкоди для душі своєї і не завдаючи шкоди іншим

²⁴ Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму / Перекл. з німецької О. Погорілого. Київ: Основи, 1994. С. 132.

законним чином більше придбати, ніж на якомусь іншому місці, а ви відкидаєте це і обираєте менш прибутковий шлях, то ви цим самим стаєте на перешкоді здійснення однієї із цілей вашого покликання, ви відмовляєтесь бути керуючим Бога і приймати дари Його для того, щоб мати можливість вжити їх на благо Йому, коли Він того бажає. Не заради тілесних втіх і грішних насолод, але для Бога мусите ви трудитись і багатіти»²⁵.

Наводячи ці думки протестантської етики про професійну діяльність, німецький мислитель не говорить прямо про те, яким же чином людина може обрати найбільш бажану Богові і відповідну собі професію. Але з його книги можна зрозуміти, що гарантією цього вибору має бути законно, чесно одержаний прибуток з діяльності, якою займається людина. Адже чим більший цей прибуток, тим краще вона в даній діяльності самореалізується, тим більше цей вибір бажаний Богові, є покликанням людини. Як видно з контексту, вже Реформація, фактично продовжуючи ідеї Ренесансу, досить глибоко осмислювала проблему призначення та самореалізації особистості. Вбачаючи їх, насамперед, у професійній діяльності, там, де ця можливість ігнорувалась як античною, так і середньовічною епохами. Такий факт, як уявляється, прямо пов'язаний так званим явищем «пошуків індивідуальності» епохою Відродження²⁶. і невизнанням значення людської індивідуальності в попередні часи. Підтвердження цієї думки знаходило у М. Вебера, де він, порівнюючи католика і протестанта, пише, що «нормальний середньовічний католик-мирянин жив, з етичного погляду, певною мірою, «сьогоднішнім днем». Насамперед, він прагнув добросовісно виконувати свої традиційні обов'язки. Ті його «добрі діла», які виходили за ці рамки, були не пов'язані необхідним чином одне з одним, вони не утворювали послідовного ряду окремих вчинків, об'єднання в раціональну систему життєвої поведінки²⁷. Це відповідає висновку про те, що самоздійснення середньовічного індивіда і становлення його особистості не мали і не могли мати характеру цілісного, раціонально продуманого життєвого процесу, оскільки відбувалися як втілення в індивідові певних людських якостей, що не впливали з його внутрішньої сутності, а були зовнішніми і, безумовно, впливовими та визначальними для неї.

²⁵ Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму / Перекл. з німецької О. Погорілого. Київ: Основи, 1994. С. 166.

²⁶ Баткин Л. М. Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности. Москва: Наука, 1989. 270 с.

²⁷ Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму / Перекл. з німецької О. Погорілого. Київ: Основи, 1994. С. 131.

Зробивши копiткий аналіз умов та чинників формування капiталiзму, зокрема протестантської етики, аскетизму та професiйної дiяльностi, Макс Вебер був впевнений в тому, що його творили «як правило не якiсь одчайдушнi i безпринципнi спекулянти чи авантюристи, яких було чимало впродовж усiєї економiчної iсторiї, i не якiсь «товстосуми», а люди, що пройшли сувору життєву школу, водночас обережнi й рiшучi, але насамперед помiркованi i впертi, повнiстю вiдданi своїй справi»²⁸. На його думку, «iдеальний тип» капiталiстичного пiдприємця не має нiчого спiльного з ... хвалькуватiстю... Йому чужi показна розкiш i марнотратство, так само, як свiдома насолода своєю владою. Це люди, для яких праця заради дiлових iнтересiв стала «життєво необхiдною», а їх спосiбу життя характерна певна аскетична спрямованiсть²⁹. Це клас людей iз специфiчним духовним складом, котрий не дається вiд народження, а «є наслiдком виховання – в даному разi в релiгiйнiй атмосферi отчого дому i батькiвщини...»³⁰.

У мiру свого розвитку, як вже зазначалось, капiталiзм поступово втрачав своє релiгiйно-етичне пiдґрунтя i на ХХ ст. залишився лише з «професiйною самореалiзацiєю», що спричинило його наступнi вади. М. Вебер не випишує рецептiв, він каже лише проте, що «пуританин прагнув бути людиною професiї, ми мусимо бути такими»³¹. I що «... професiйна дiяльнiсть несе на собi вiдбиток аскетизму... Той факт, що обмеження людської дiяльностi рамками професiї разом з вiдмовою вiд фаустiвської багатогранної людини... є у сучасному свiтi обов'язковою передумовою будь-якої продуктивної дiяльностi i що, таким чином, «справа» i «зречення» сьогоднi взаємно пов'язанi одне з одним»³². Справжнiй капiталiзм, на думку М. Вебера, багато в чому залишився в iсторiї, бо його «дух» – в минулому. А невiд'ємними, фактично сутнiсними ознаками капiталiзму є аскеза i професiйна самореалiзацiя, якi заґрунтованi на протестантизми як свiтоглядно-духовнiй основi життєдiяльностi людини i суспiльства. Оскiльки ж вiра в Бога поступово нiвелювалася i на початок минулого столiття перестала виконувати свою духовно-орiєнтацiйну функцiю, «дух» капiталiзму

²⁸ Вебер Макс. Протестантська етика i дух капiталiзму / Перекл. з нiмецької О. Погорiлого. Київ: Основи, 1994. С.62-63.

²⁹ Вебер Макс. Протестантська етика i дух капiталiзму / Перекл. з нiмецької О. Погорiлого. Київ: Основи, 1994. С.63-64.

³⁰ Вебер Макс. Протестантська етика i дух капiталiзму / Перекл. з нiмецької О. Погорiлого. Київ: Основи, 1994. С. 41.

³¹ Вебер Макс. Протестантська етика i дух капiталiзму / Перекл. з нiмецької О. Погорiлого. Київ: Основи, 1994. С. 181.

³² Вебер Макс. Протестантська етика i дух капiталiзму / Перекл. з нiмецької О. Погорiлого. Київ: Основи, 1994. С. 180.

вивітрився. На його місце вийшла нажива, необмежений матеріальний егоїзм людей.

Дуже важливий і повчальний висновок для сучасної української історії.

ВИСНОВКИ

Як відомо, публікація книги «Протестантська етика і дух капіталізму» була неоднозначно сприйнята науковою спільнотою того часу, а тому викликала гостру дискусію. Відповідаючи на критику деяких авторів, М. Вебер навіть взяв участь у конкретних соціологічних дослідженнях щодо професійної адаптації робітників різних підприємств, формування їх професійних та суто людських соціальних сил. Констатуючи цей факт, все ж зазначу, що в контексті даної статті книга М. Вебера заслуговує найвищих оцінок. Адже німецький вчений задовго до формулювання терміну «самореалізація людини» фактично відкриває в своїй книзі відповідне вказаному терміну явище, яке стало притаманним кальвіністській етиці. Заслугою М. Вебера в контексті явища самореалізації особистості є і те, що він абсолютно справедливо пов'язав це явище з «духом капіталізму». І хоча автор першого українського перекладу праці М. Вебера О. Погорілий вважав вказані вище суттєві ознаки капіталізму як вибірково споріднені, німецький вчений, на мою думку, виявив, піддав аналізу і науково обгрунтував органічний взаємозв'язок протестантської етики, природи капіталізму, самореалізації християнина-кальвініста через професійну діяльність, що врешті вимагає від людини системного і систематичного будування власного життєвого плану. І в цьому – головна цінність праці М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму».

АНОТАЦІЯ

В статті в контексті проблеми самореалізації особистості виконаний комплексний аналіз класичної праці відомого німецького філософа та соціолога Макса Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму». Досліджено стрижневі ідеї книги: протестантська етика, аскеза і «дух капіталізму» у якості органічних та взаємопов'язаних для виникнення капіталізму складових. Суттєва увага приділена кальвіністському вченню про приречення в контексті спасіння душі. Подається і обгрунтовується ідея про професійну діяльність християнина-кальвініста у якості єдиного способу формування стійкої віри та переконаності людини у своїй обраності до спасіння. Показана природа явища самореалізації особистості і на цій основі доводиться висновок про те, що праця М. Вебера чітко ілюструє внутрішній органічний

взаємозв'язок професійної діяльності християнина та самореалізації його особистості в такій діяльності. Доведено пряму взаємозалежність найкращої професійної діяльності християнина на славу Господа з процесом свідомого, цілеспрямованого, найбільш повного та глибокого опредметнення природних і соціальних сил людини в такій діяльності. Формується висновок про високу значущість праці М. Вебера для усвідомлення проблем самореалізації особистості та індивідуальності людського індивіда.

Література

1. Баткин Л. М. Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности. Москва: Наука, 1989. 270 с.
2. Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму / Перекл. з німецької О. Погорілого. Київ: Основи, 1994. 261 с.
3. Маслоу А. Самоактуалізація // Психологія личности. Тексты. Москва: МГУ, 1982. С. 108 – 117.
4. Муляр В. І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз). Житомир: ЖІТІ, 1997, 214 с.
5. Погорілий О. Макс Вебер і його класична праця // Вебер Макс Протестантська етика і дух капіталізму / Перекл. з німецької О. Погорілого. Київ: Основи, 1994. С. 3 – 18.

Information about the authors:

Muliar Volodymyr Illich,

Doctor of Philosophical Sciences, Professor.

Head of the Department of Social Sciences,

Faculty of Law, Public Management and National Security

Polissia National University

Saryi boulevard, 7, Zhytomyr, 10002, Ukraine

ВМІННЯ ДОКУМЕНТУВАТИ ПОРУШЕННЯ ЗАКОНІВ ТА ЗВИЧАЇВ ВІЙНИ – НЕОБХІДНА СКЛАДОВА СТАНДАРТІВ ВИЩОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Негребецький В. В.

ВСТУП

У зв'язку війною на Україні особлива роль відводиться роботі правників щодо розслідування та документування фактів порушення законів та звичаїв війни. Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021 було затверджено «Національну стратегію у сфері прав людини»¹. Стратегію у сфері прав людини підготовлено за координації Міністерства юстиції України із залученням громадськості у 2020 році. Участь неурядових національних та міжнародних організацій, активістів, експертів та науковців в процесі розробки Стратегії має надзвичайно важливе значення, обумовлене можливістю ведення конструктивного діалогу між Урядом з однієї сторони та громадськістю – іншої. Стратегією передбачено здійснювати систематичне документування фактів, які стосуються обставин виникнення, ходу та наслідків збройного конфлікту з РФ, зокрема фактів порушень прав та основоположних свобод громадян. У зв'язку з початком повномасштабної війни 24 лютого 2022 р. питання документування стає надто актуальним. Розробка і впровадження інноваційних методик навчання процесу документування порушень законів та звичаїв війни на час воєнного стану і післявоєнний період відновлення і розбудови України є стратегічним завданням системи вищої юридичної освіти України.

Метою цієї статті є дослідження можливостей використання спеціальних знань криміналістів і судових експертів в розслідуванні і документуванні фактів порушення законів та звичаїв війни, та розробка на цій основі пропозицій щодо підвищення стандартів вищої юридичної освіти в Україні.

¹ Національна стратегія у сфері прав людини, затверджена Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1192021-37537>.

1. Розвиток державних стандартів вищої юридичної освіти в Україні

Створення якісної вищої юридичної освіти в Україні неможливе без існування єдиних вимог до підготовки юристів. В грудні 2018 р. Міністерством освіти і науки України було затверджено стандарт вищої освіти за спеціальності «Право» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти². В серпні 2020 р. було затверджено стандарт вищої освіти за спеціальності «Право» для другого (магістерського) рівня вищої освіти³.

Державні стандарти вищої юридичної освіти мають важливе значення в системі вищої освіти, оскільки визначають методичні основи організації навчального процесу в юридичних вищих навчальних закладах.

Відповідно до закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р., ст.10 «Стандарт вищої освіти – це сукупність вимог до освітніх програм вищої освіти, які є спільними для всіх освітніх програм у межах певного рівня вищої освіти та спеціальності»⁴. Стандарт вищої освіти визначає такі вимоги до освітньої програми:

- 1) обсяг кредитів ЄКТС, необхідний для здобуття відповідного ступеня вищої освіти;
- 2) вимоги до рівня освіти осіб, які можуть розпочати навчання за цією програмою, та результатів їх навчання;
- 3) перелік обов'язкових компетентностей випускника;
- 4) нормативний зміст підготовки здобувачів вищої освіти, сформульований у термінах результатів навчання;
- 5) форми атестації здобувачів вищої освіти;
- 6) вимоги до створення освітніх програм підготовки за галуззю знань, двома галузями знань або групою спеціальностей (у стандартах рівня молодшого бакалавра), міждисциплінарних освітньо-наукових програм (у стандартах магістра та доктора філософії);
- 7) вимоги професійних стандартів (за їх наявності).

² Стандарт вищої освіти України: перший (бакалаврський) рівень вищої освіти, галузь знань 08 «Право», спеціальність 081 «Право»: Наказ Міністерства освіти і науки України від 12.12.2018 р. № 1379. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/12/21/081-pravo-bakalavr.pdf>.

³ Стандарт вищої освіти України: другий (магістерський) рівень вищої освіти, галузь знань 08 «Право», спеціальність 081 «Право»: Наказ Міністерства освіти і науки України від 17.08.2020 р. № 1053. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vyshcha/standarty/2020/08/081-pravo-magistr.pdf>.

⁴ Про вищу освіту: Закон України від 01 липня 2014 р. № 1556-VII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.

Основною метою сучасної вищої юридичної освіти має стати не стільки формування фахових знавців нормативно-правових актів, скільки підготовка професіоналів, які сповідують принцип верховенства права, є опорою у прагненні до демократії, побудови правової держави, що вимагає докорінної зміни вимог до змісту та якості юридичної освіти. Важливо зазначити, що суспільство до юридичної освіти і юридичної професії ставиться з особливим застереженням, оскільки правова система не в змозі була перемогти злочинність, безмежну бюрократизацію і «тіньову економіку», яка позбавлена моралі та доброчесності (проф. Анатолій Олександрович Селіванов)⁵.

Для професії правника важливими є глибокі теоретичні знання, що надають змогу визначити правову кваліфікацію певним суспільним відносинам, правильно застосувати норми матеріального та процесуального права, сформулювати власну правову позицію, і практичні навички та вміння, необхідні для роботи юриста, починаючи від простих, як розрахувати ціну позову, судовий збір тощо, до більш складних – складання клопотання, позовної заяви, рішення суду, вироку, договору тощо, вміння публічно виступати з промовою в судових дебатах, підтримати державне обвинувачення та ін. Для того, щоб вища юридична освіта задовольняла потреби практиків, необхідно поруч із класичними підходами в освіті більше спрямовувати навчальний процес на здобуття практичних навичок та вмінь (проф. Віктор Валентинович Городовенко)⁶.

В наукових колах висловлюються думка щодо необхідності об'єднання зусиль закладів вищої освіти та практичних структур у реформуванні вищої юридичної освіти. Зокрема, пропонується активізувати роботу випускників закладів вищої освіти, в тому числі асоціацій випускників. Доцільним є також запровадження деяких елементів дуальної освіти в підготовку юристів, наприклад, укладення договорів про співпрацю з адвокатськими бюро, адвокатськими об'єднаннями, нотаріусами тощо та проведення виробничої практики, стажування на їх базах. Як приклад, абсолютна більшість адвокатських об'єднань в США думає про своє майбутнє поповнення і з цією метою запроваджує правила про обов'язковість забезпечення своїми адвокатами проходження в них практики студентами-юристами про

⁵ Юридична освіта та юридична професія: матеріали круглого столу (19 червня 2020 р.) URL: <http://www.golos.com.ua/article/332183>.

⁶ Юридична освіта та юридична професія: матеріали круглого столу (19 червня 2020 р.) URL: <http://www.golos.com.ua/article/332183>.

воно. У середньому юристи мають витратити на таке волонтерство 100–200 годин на рік (проф. Юрій Григорович Барабаш)⁷.

Так, у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого (м. Харків), працює Юридична клініка⁸. Юридична клініка є структурним підрозділом у Національному юридичному університеті, створеним як база для практичного навчання та проведення практики студентам старших курсів.

Студенти-консультанти Юридичної клініки під керівництвом досвідчених викладачів відповідно до вимог чинного законодавства надають громадянам безоплатну правову допомогу за всіма галузями права.

Студенти, які проходять навчання в Юридичній клініці мають змогу набувати практичні навички та компетентності протягом всього свого навчання в Університеті одночасно за різними напрямками юридичної діяльності:

Консультувати клієнтів та розв'язувати їх правові проблеми;

Освоювати та практикувати навички ораторського мистецтва шляхом публічних виступів на науково-практичних конференціях та проводячи інтерактивні заняття для школярів, студентів та населення;

Проявляти та удосконалювати свої організаторські навички шляхом супроводу заходів та розроблення програм їх проведення;

Відпрацьовувати знання іноземної професійної лексики під час підготовки перекладів рішень ЄСПЛ;

Напрацьовувати вміння та навички роботи у колективі: навички взаємопідтримки, взаємовиручки, переговорів та управління командою;

Спробувати себе у законотворчості, написанні інструкцій, положень, тощо.

Консультантами Юридичної клініки є студенти старших курсів Університету.

Бакалавр, магістр. Залежно від освітньо-кваліфікаційного рівня в Україні існує три освітньо-професійні рівні фахівців-юристів: 1) молодший бакалавр; 2) бакалавр; 3) магістр.

Щодо бакалавра права існує визначений у грудні 2018 р. державний стандарт. Це освітньо-кваліфікаційний рівень фахівця, який на основі повної загальної освіти здобув поглиблену загальнокультурну підготовку, фундаментальні та професійно орієнтовані навички і знання. Бакалаври здатні розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у галузі професійної правничої діяльності або у процесі

⁷ Юридична освіта та юридична професія: матеріали круглого столу (19 червня 2020 р.) URL: <http://www.golos.com.ua/article/332183>.

⁸ Юридична клініка URL: <https://nlu.edu.ua/organizacziyi/yurydychna-klinika/>.

навчання, що передбачає застосування правових доктрин, принципів і правових інститутів і характеризується комплексністю та невизначеністю умов⁹. Бакалаври в галузі права покликані здійснювати діяльність, спрямовану на виконання допоміжних функцій правника (помічника адвоката, слідчого, нотаріуса тощо). Бакалавр права не може займати посади на підприємствах вищого рівня.

Освітньо-кваліфікаційний рівень магістра права студенти отримують на базі відповідної освітньо-професійної програми бакалавра. В стандарті другого (магістерського) рівня вищої освіти від 17.08.2020 р. щодо працевлаштування випускників зазначено: «Працевлаштування на посади відповідно до Національного класифікатора України: Класифікатор професій (ДК 003:2010), які потребують наявності вищої освіти зі спеціальності 081 «Право»¹⁰. Для порівняння, в стандарті першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» від 12.12.2018 р. положення щодо працевлаштування випускників відсутні¹¹.

В законі «Про вищу освіту» від 01 липня 2014 р. відсутнє поняття неповної вищої освіти. Але згідно з ч. 1 ст. 5 Закону підготовка фахівців з вищою освітою здійснюється за освітніми чи науковими програмами на таких рівнях вищої освіти: 1. початковий рівень (короткий цикл) вищої освіти;

2. перший (бакалаврський) рівень; 3. другий (магістерський) рівень; 4. третій (освітньо-науковий) рівень; 5. науковий рівень.

На практиці така численність термінів може призвести до розуміння роботодавцем першого (бакалаврського) рівня як неповної вищої освіти. Таке враження може скластися, якщо субсидіарне застосувати положення ч. 3 ст. 7 не чинного Закону «Про вищу освіту» від 17 січня 2002 р., де було сказано, що «повна вища освіта – освітній рівень вищої освіти особи, який характеризує сформованість її інтелектуальних якостей, що визначають розвиток особи як особистості і є достатніми для

⁹ Стандарт вищої освіти України: перший (бакалаврський) рівень вищої освіти, галузь знань 08 «Право», спеціальність 081 «Право»: Наказ Міністерства освіти і науки України від 12.12.2018 р. № 1379. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/12/21/081-pravo-bakalavr.pdf>.

¹⁰ Стандарт вищої освіти України: другий (магістерський) рівень вищої освіти, галузь знань 08 «Право», спеціальність 081 «Право»: Наказ Міністерства освіти і науки України від 17.08.2020 р. № 1053. С. 5. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vyshcha/standarty/2020/08/081-pravo-magistr.pdf>

¹¹ Стандарт вищої освіти України: перший (бакалаврський) рівень вищої освіти, галузь знань 08 «Право», спеціальність 081 «Право»: Наказ Міністерства освіти і науки України від 12.12.2018 р. № 1379. С. 5. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/12/21/081-pravo-bakalavr.pdf>.

здобуття нею кваліфікацій за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста або магістра»¹². До того ж профільний закон теж може використовувати термін «повна вища юридична освіта»¹³.

Звідси можуть бути проблеми з працевлаштування випускників – бакалаврів права. Так, іноземні експерти з питань юридичної освіти (Німеччина, Польща, США), залучені в вересні – листопаді 2015 року до аналізу розробленого Проекту національного стандарту юридичної освіти першого (бакалаврського) рівня, висловили критичні зауваження щодо доцільності існування в Україні освітньо-професійного ступеня бакалавр права та піддали сумніву фактичну можливість фахівців із цим ступенем професійно реалізувати себе на ринку праці для правників: «Важливо знати, на які посади з числа юридичної професії можуть претендувати випускники із ступенем бакалавра права в Україні? ... Бакалаврська програма має бути спрямована на вирішення цього питання»¹⁴.

Сьогодні бакалавром вважається випускник, який відвічався у вищому навчальному закладі 4 роки і отримав вищу освіту. Бакалаврат на Заході – це вища освіта, а магістратура – вищий ступінь, шлях у науку, її закінчують люди, які потім вступають в аспірантуру, мріють захистити докторську. У сучасному світі ступінь бакалавра вважається достатньою й повноцінною для одержання нормального робочого місця. На наш погляд, у майбутньому необхідно уточнити перелік посад, які можуть займати бакалаври права.

Навчання на різних ступенях (бакалавра, магістра) відрізняється спрямуванням. В умовах недооцінки статусу освітнього рівня «бакалавр права» спостерігається тенденція невиправданого збільшення частки магістрів права в загальній кількості випускників-юристів. Такими темпами ми скоро матимемо 90% магістрів. Однак у дійсності їх повинно бути не більше 15–20% від загальної кількості випускників, що відповідає співвідношенню практикуючих юристів і юристів-науковців та викладачів.

¹² Про затвердження роз'яснення щодо можливості укладення трудового договору з особою, яка отримала диплом бакалавра як з помічником адвоката: Рішення від 04.07.2015 р. №12 / Рада адвокатів України. URL: <http://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/rishennya/2015.07.04-rishennya-12.pdf>.

¹³ Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>

¹⁴ Актуальність тематики для експертного обговорення оптимальної структури юридичної освіти в Україні: Підготовлено Проектом USAID «Справедливе правосуддя» 16.03.2016р. / Міністерство освіти і науки України. С.2. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/koncepciya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika>

2. Роль криміналістів і судових експертів в документуванні порушень законів та звичаїв війни

В документуванні воєнних злочинів традиційно особлива роль належить криміналістам і судовим експертам. Це пов'язано з роллю судової медицини та експертизи у фіксації слідів злочинів, їх аналізі та формуванні юридичних, судових та експертних висновків свідків. Яскравим історичним прикладом в цьому контексті є діяльність видатного фахівця-криміналіста Р.А. Рейсса щодо фіксації слідів міжнародних злочинів, скоєних під час першої світової війни¹⁵. Історія криміналістики має й інші приклади міжнародного співробітництва криміналістів та судових експертів: міжнародний союз судово-медичних експертів («IFU»)¹⁶.

На сьогодні Президентіві України, Верховній Раді України і Кабінетові Міністрів України вдалося задіяти легітимні міжнародно-правові механізми, у першу чергу, Міжнародний кримінальний суд і Раду Безпеки ООН, для притягнення РФ за порушення міжнародного гуманітарного права та скоєння військових злочинів в Україні. При цьому, на територіях України, звільнених із під окупації російської армії (Буча, Гостомель, Ірпінь і ін.), уже сьогодні вдається реалізовувати спеціальний механізм правосуддя, що полягає в спільній роботі національних та міжнародних фахівців: експертів, слідчих, прокурорів та суддів зі збору об'єктивних і неупереджених доказів грубого порушення міжнародних законів і звичаїв ведення РФ війни в Україні.

Окремо необхідно відзначити роль криміналістики та судової експертизи в міжнародному співробітництві в розслідуванні кримінальних правопорушень. Так, члени Литовського товариства криміналістів, Польського товариства криміналістів та Міжнародного конгресу криміналістів (Україна), 04.03.2022 р. звернулись до мирової наукової спільноти для об'єднання зусиль європейських вчених і практиків для забезпечення безпеки та миру Європейського континенту¹⁷. Вони закликають колег докласти всіх зусиль, щоб зупинити агресію проти України як найближчої сусідньої держави, допомогти нашим братам і сестрам в Україні подолати труднощі війни,

¹⁵ Rodolphe archibald reiss. URL: <https://crimcongress.com/portretnaya/rejs-rudolf-archibald/>

¹⁶ Shepitko, M. (2019). Ukrainian Group of International Union of Penal Law: Way from Vienna to Paris. *A First Printed Criminalist*, 18, 43-61; Shepitko, V.Y., Olkhovsky V.O., Shepitko M.V. (2020) The process of scientific knowledge integration in crime prevention and trends of medical criminalistics development in ukraine in XIX – early XX century. *Wiadomosci lekarskie (Warsaw, Poland)*, no. 73(1), pp. 176–179.

¹⁷ Звернення. (04.03.2022) URL: <https://crimcongress.com/news/zverнення/>.

показати, як важливо бути справжніми друзями, бути зараз разом. За нашу і вашу свободу, за наше спільне майбутнє в ЄС, за наші спільні плани та прагнення. В Україні атакують і бомбардують не лише військові частини, але й варварське руйнують критичну інфраструктуру, зокрема житлові квартали, гинуть мирні жителі та навіть діти. Порушуються основні принципи міжнародного співробітництва та норми міжнародного права. Український народ захищає не лише свою країну, націю, а й незалежність інших європейських держав, а також фундаментальні принципи міжнародного права: демократію, права і свободи людини, верховенство права та нашу спільну безпеку на даний момент і назавжди, майбутнє всього людства.

Європейська мережа інститутів судової експертизи (ENFSI) була заснована в 1995 році з метою поліпшення взаємного обміну інформацією в галузі судової експертизи. Це, а також підвищення якості надання судово-медичних послуг в Європі стали основними проблемами мережі. Крім загальної роботи в галузі управління якістю і компетенціями, досліджень і розробок, освіти та професійної підготовки, різними судовими експертизами займаються 17 різних експертних робочих груп¹⁸. ENFSI – найбільша у світі об'єднана організація судово-експертних установ, що отримала міжнародне визнання. Серед країн, інститути яких входять в європейську мережу: Вірменія, Австрія, Азербайджан, Бельгія, Болгарія, Великобританія, Угорщина, Греція, Грузія, Данія, Іспанія, Ірландія, Італія, Литва, Латвія, Нідерланди, Норвегія, Польща, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Туреччина, Швеція, Швейцарія. Найбільш відомими установами ENFSI, що проводять експертні дослідження, є Нідерландський, Польський, Празький і Угорський судово-експертні інститути.

Існують також профільні міжнародні судово-експертні організації. Так, відносно криміналістичного дослідження вогнепальної зброї можна виділити дві найбільші міжнародні організації, об'єднання експертів-балістів – це Асоціація експертів у галузі криміналістичного дослідження вогнестрільної зброї та слідів інструментів (AFTE – Асоціація експертів з вогнепальної зброї та інструментів) та робоча група, присвячена дослідженням вогнестрільної зброї та продуктів пострілу в європейській мережі інститутів судової експертизи Європейська мережа інститутів судової експертизи (робоча група ENFSI Firearm/GSR)¹⁹.

¹⁸ European Network of Forensic Science Institutes. URL: <https://enfsi.eu/>.

¹⁹ Pavel Giverts Обзор тем обсуждаемых международной ассоциацией экспертов баллистов (AFTE) (2021)

AFTE є найбільшою міжнародною професійною організацією об'єднаних експертів-балістів. Вона нараховує майже 1300 членів із 40 країн світу. Асоціацією проводиться щорічний шестиденний навчальний семінар, в одному з яких, що проходив у серпні 2021 року, було понад 450 учасників. Асоціацією випускається спеціалізований науково-практичний журналом (індексується системою SCOPUS).

Робоча група експертів у галузі досліджень вогнестрільної зброї та продуктів, що вистрілюють в ENFSI, об'єднує спеціалістів із країн Європи та при цьому відкрита для спеціалістів з інших регіонів світу. У рамках роботи робочої групи виконуються дослідницькі проекти і проводиться щорічна конференція. У конференції, яка проходила у віртуальному форматі в жовтні 2021 року, прийняло участь більше 180 спеціалістів.

Перспективні форми міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи

Існують різні форми міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи. Зокрема, до основних з них належать: 1) обмін інформацією (науково-інформаційний обмін); 2) спільні наукові та практичні заходи (конференції, симпозиуми, конгреси тощо); 3) підготовка експертних кадрів та підвищення кваліфікації за кордоном; 4) взаємодія в рамках підвищення якості судових експертиз в різних країнах; 5) міжнародна стандартизація судово-медичної діяльності; 6) взаємодія в рамках міжнародних експертних асоціацій (організацій); 7) залучення судових експертів з різних країн до розслідування і судового розгляду міжнародних злочинів²⁰.

Так, 16-17 вересня 2021 року відбувся в режимі online 17-й Міжнародний конгрес «Криміналістика і судова експертологія: наука, навчання, практика». 17-й Міжнародний конгрес був організований Академією поліцейських сил у Братиславі, товариством словацьких криміналістів, Литовським криміналістичним товариством та Центром судової експертизи Литва. У заході взяли участь понад 100 учасників з Австрії, Чехії, Естонії, Німеччини, Греції, Угорщини, Ізраїлю, Казахстану, Латвії, Литви, Польщі, Словаччини та України²¹.

Також, 5-16 вересня 2021 року в Польщі відбулася (в online форматі) Міжнародна конференція «Сучасні методи ідентифікації зниклих безвісти».

²⁰ Shepitko, V.Y., Shepitko, M.V. (2021) The role of forensic science and forensic examination in international cooperation in the investigation of crimes. Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, no. 28(1), pp. 179–186 (in English).

²¹ Criminalists Congress. URL: <https://crimcongress.com/category/news/>.

Модераторами заходу виступила Alicija Tomaszewska, президент The ITAKA Foundation-Centre for Missing People, проф. Ireneusz Sołtyszewski та проф. Ewa Gruza. У конференції взяли участь учасники з Хорватії, Німеччини, Польщі та інших країн. Міжнародна конференція складалася з трьох секцій: Кримінологічні та правові аспекти пошуку зниклих безвісти; Методи впізнання невідомих осіб, трупів і людських останків; Перспективи розвитку пошуку зниклих безвісти і методи ідентифікації²².

Формою міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи є участь судових експертів з різних держав у розслідуванні та судовому розгляді злочинів у галузі гуманітарного права та інших злочинів міжнародного характеру²³. Так, Нідерландський інститут судової експертизи (NFI) є однією з провідних світових криміналістичних лабораторій²⁴. Це – Національний інститут судової експертизи Нідерландів, розташований в Гаазі. Уявляється автономним підрозділом міністерства безпеки та юстиції Нідерландів, що підпорядковується Генеральному директорату з відправлення правосуддя та забезпечення правопорядку. Спектр експертної діяльності – більше 30 судово-експертних напрямів, включаючи судово-медичні дослідження (у тому числі експертизи по ДНК. Ведеться база даних ДНК Нідерландів. NFI має три основні напрямки діяльності: проведення судових експертиз у кримінальних провадженнях; розробка нових методів судової експертизи; підготовка експертів і підвищення їх кваліфікації. Експерти NFI брали участь в роботі Спільної слідчої групи (Joint Investigation Team, JIT) у складі представників України, Нідерландів, Малайзії, Австралії та Бельгії під час розслідування обставин катастрофи пасажирського авіалайнера Boeing-777 рейсу MH17 Малайзійських авіаліній 17 липня 2014 року²⁵.

Формою міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи є участь судових експертів з різних держав у розслідуванні та судовому розгляді злочинів у галузі гуманітарного права та інших злочинів

²² International conference «Contemporary methods to identify missing persons». URL: <https://crimcongress.com/category/news/>.

²³ Shepitko, V.Y., Shepitko, M.V. (2021) The role of forensic science and forensic examination in international cooperation in the investigation of crimes. Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, no. 28(1), pp. 179–186 (in English).

²⁴ Netherlands Forensic Institute (NFI). URL: <https://www.forensicinstitute.nl/>

²⁵ Последние данные уголовного расследования катастрофы авиалайнера Boeing-777 рейса MH17 (24.05.2018) <https://www.prosecutionservice.nl/latest/news/2018/05/24/последние-данные-уголовного-расследования-катастрофы-авиалайнера-boeing-777-рейса-mh17>

міжнародного характеру²⁶. Верховна Рада України та Європейський Парламент 16 вересня 2014 року ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС.

Правила процедури Міжнародного кримінального суду (The Rules of Procedure and Evidence of the International Criminal Court) містять норми, зокрема статті 42, 43, 56, 93, які передбачають можливість залучення експертів до діяльності Міжнародного кримінального суду²⁷. До Міжнародного суду в Гаазі через злочини Росії проти України уже звернулось 38 країн світу²⁸. Міжнародний кримінальний суд проводитиме незалежне розслідування воєнних злочинів в Україні, прагнучи встановити істину. Правила процедури і доказування Міжнародного кримінального суду (The Rules of Procedure and Evidence of the International Criminal Court) також передбачають використання спеціальних знань. Так, правило 19 «Expertise in the unit» регулює можливість звернення за експертизою в різних випадках²⁹.

3. Використання міжнародного досвіду підготовки та підвищення кваліфікації криміналістів і судових експертів

Київський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України (далі КНДІСЕ) перебуває у міжнародних зв'язках з науковими установами, навчальними закладами зарубіжних країн, міжнародними та неурядовими організаціями відповідно до ст. 24 Закону України «Про судову експертизу», проводячи спільні конференції, симпозиуми, семінари та здійснює обмін спеціалістами в рамках міжнародних проєктів та програм та поза межами відповідних програм. У 2017 році КНДІСЕ став членом Європейської мережі судово-експертних установ (European Network of Forensic Science Institutes (ENFSI)). Зауважимо, що Національний науковий центр «Інститут

²⁶ Shepitko Valery Yu. , Shepitko Mykhaylo V. (2021) The role of forensic science and forensic examination in international cooperation in the investigation of crimes

// Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Vol. 28, No. 1, 2021. p. 179-186. (in English).

²⁷ Rome Statute of the International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>

²⁸ United Kingdom government official. (2022) URL: <https://twitter.com/BorisJohnson/status/1499123882296582149>

²⁹ The Rules of Procedure and Evidence of the International Criminal Court. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/NR/rdonlyres/F1E0AC1C-A3F3-4A3C-B9A7-B3E8B115E886/140164/Rules_of_procedure_and_Evidence_English.pdf

судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» (м. Харків) став членом Європейської мережі судово-експертних установ у 2018 році³⁰

Постійні контакти експертів КНДІСЕ в рамках роботи робочих груп ENFSI дозволяють отримувати актуальну інформацію про нові досягнення в експертній галузі, обмінюватися досвідом з колегами та привносити кращі досягнення в практику роботи КНДІСЕ. У 2019 року КНДІСЕ став першою установою серед експертних науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України, що приймає участь у програмі обміну CEPOL – Агентство Європейського Союзу з підготовки співробітників правоохоронних органів (CEPOL – European Union Agency for Law Enforcement Training)³¹. CEPOL надає можливість ставати учасниками програми обміну судовим експертам й фахівцям КНДІСЕ, які стали активними учасниками програми обміну та навчання на освітній платформі Leed CEPOL. CEPOL сприяє співпраці та обміну знаннями серед працівників правоохоронних органів ЄС (у тому числі і третіх країн), а тепер вже й судово-експертних установ, з питань, які впливають із пріоритетів ЄС у сфері безпеки, зокрема в частині Політики ЄС у сфері боротьби з організованою злочинністю. У країнах, які співпрацюють з CEPOL, діють Національні підрозділи CEPOL (національні контактні пункти). Пріоритетом у міжнародній діяльності КНДІСЕ є також залучення інструменту TAIEX (Technical Assistance Information Exchange). Це вид зовнішньої допомоги, що надається Європейською Комісією для обміну інформацією з метою розбудови інституціональної спроможності, необхідної для адаптації національного законодавства до *acquis communautaire*. У рамках інструменту TAIEX експертами КНДІСЕ здійснюються навчальні візити, що надають змогу вивчати досвід країни-члена ЄС, організовуються та проводяться семінари та робочі зустрічі з відповідними партнерами країн-членів ЄС у галузі судової експертизи.

Експерти КНДІСЕ приймають участь у Проєкті «ДІЯ-ЄС: Заходи ЄС з питань протидії наркотикам та організованій злочинності, інтенсивне співробітництво та нарощування потенціалу для боротьби з організованою злочинністю у сфері наркоторгівлі вздовж героїнового маршруту» EU–ACT (EU Action Against Drugs and Organised Crime). З 2017 року фахівці Інституту залучені до активної роботи Робочої Групи проєкту EU-ACT. В рамках роботи даного проєкту фахівці КНДІСЕ

³⁰ Делегація КНДІСЕ на щорічній зустрічі ENFSI у місті Будапешт (2018). URL: <https://www.hniise.gov.ua/14143-delegatsiya-xndise-na-shchorochni-zustrich-enfsi-u-mst-budapesht.html>

³¹ КНДІСЕ: Міжнародна діяльність. URL: <https://kndise.gov.ua/mizhnarodna-diyalnist/>

проводять спільні науково-практичні заходи, семінари, вебінари та здійснюють навчальні візити до країн ЄС щодо покращення взаємодії в межах проєкту EU-ACT та вивчення передового досвіду.

Починаючи з 2020 року експерти Київського науково-дослідного інституту судових експертиз стали учасниками програми International Quality Assurance Programme (IQAP) International Collaborative Exercises (ICE) UNODC. Управління ООН з наркотиків і злочинності – спеціалізована установа ООН, що займається боротьбою з поширенням наркотиків і пов'язаною з ними злочинністю. Програма міжнародних спільних завдань (ICE) спрямована на те, щоб допомогти лабораторіям з тестування на наркотики в усьому світі оцінити свою роботу й прийняти коригуючі заходи, коли це необхідно.

Крім вищезазначених програм, працівники КНДІСЕ постійно обмінюються досвідом з фахівцями різних країн світу, в тому числі шляхом проведення робочих зустрічей. Так у 2019 році представники КНДІСЕ були запрошені у INTERPOL, а у 2018 році брали участь (єдині серед всіх експертних установ України) у конференції Європейської академії криміналістичних наук (EAFS), що проходила в Ліоні, Франція. В рамках співробітництва з іншими судово-експертними установами України та світу КНДІСЕ були підписанні численні договори про співробітництво.

Активна діяльність Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України у галузі міжнародної інтеграції та партнерські стосунки в рамках досягнутих домовленостей дозволяють втілювати міжнародні стандарти в роботу установи, сприяють більш ефективному вирішенню складних теоретичних та практичних завдань, сприяють обміну інформаційними ресурсами, забезпечують високу якість проведення експертиз.

26 квітня 2022 року за ініціативою Міністерства юстиції України, Київського науково-дослідного інституту судових експертиз та Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Заслуженого проф. М.С. Бокаріуса» відбувся Міжнародний круглий стіл «Судово-експертна діяльність: виклики війни»³². До учасників засідання звернулися заступник Міністра юстиції України із питань виконавчої служби Андрій Гайченко, який високо оцінив роботу українських судових експертів щодо встановлення шкоди і збитків, завданих агресією РФ проти України і міжнародну допомогу в частині посилення судово-експертної діяльності по збору доказів військових злочинів РФ в

³² Міжнародний круглий стіл «Судово-експертна діяльність: виклики війни» (26 квітня 2022 року). URL: <https://kndise.gov.ua/forensic-and-expert-activity-ua/>

Україні з боку Франції та інших зарубіжних партнерів України і міжнародних організацій.

Із доповіддю перед учасниками Міжнародного круглого столу виступив також директор Центру проф. В. Федоренко, який привітав учасників заходу з Міжнародним Днем інтелектуальної власності та звернув увагу, що Центр на сьогодні займається проведенням експертних досліджень не лише об'єктів права інтелектуальної власності, а й судових експертиз з економічних, товарознавчих, комп'ютерно-технічних та телекомунікаційних видів досліджень. Очевидно, що це ті види судової експертизи, які теж будуть потрібні для встановлення шкоди і збитків від військової агресії в Україні. Тому, методична допомога від зарубіжних колег і партнерів через Міністерство юстиції України, а також у формі участі в таких цікавих науково-комунікативних заходах, як цей чудовий та змістовний Міжнародний круглий стіл, вбачається важливою та своєчасною.

Таким чином, українська судово-експертна спільнота отримала важливу методичну допомогу від зарубіжних колег та заручилась допомогою на майбутнє.

Свої доповіді на Міжнародному круглому столі презентували представники судово-експертних установ зарубіжних країн. Зокрема, з доповідями та презентаціями виступили: представник Інституту судово-медичної експертизи Федерального управління кримінальної поліції Німеччини, керівник підрозділу КТ 4, заступник директора, постійний представник ENFSI та член правління 25-го ENFSI доктор Беккер Стефан; директор Інституту судових експертиз ім. проф. Я. Зегна у Кракові Даріуш Зуба; координатор проекту, представник відділу злочинів проти людства та військових злочинів Міністерства юстиції Канади Сідні Лінк-Мельник; начальник центрального підрозділу оперативної координації, суперінтендант Головного штабу судової поліції Іспанії Сільвія Перес Павія; старший радник з міжнародних судових експертиз/координатор наукової підтримки Інституту судових експертиз Нідерландів Доріс Ерхарт; директор Національного бюро експертиз Вірменії, кандидат медичних наук Аргам Овсепян; директор Криміналістичного центру Чорногорії професор, доктор Александр Іванович; криміналіст поліції Ізраїлю по центральному округу, та інші відомі вчені та практики.

4. Необхідність навчання сучасним інноваційним технологіям в професії юриста

Порушення законів та звичаїв війни проти України мали місце від самого початку війни 24 лютого 2022 року. Згідно даних Генерального прокурора України в Україні станом на 17.06.2022 р. розслідувалось понад 1 700 справ про воєнні злочини держави – агресора. Зафіксовані чисельні випадки руйнувань житлової інфраструктури, вбивств мирних жителів та мародерства. На єдиній загальнодержавній платформі <https://warcrimes.gov.ua/> здійснюється збирання та документування доказів про воєнні злочини держави – агресора. Таким чином, на базі Офісу Генерального прокурора України фактично було створено сучасну інформаційно-аналітичну систему для документування воєнних злочинів на Україні з можливістю надання документів, фото та відео.

Використання безпілотних летальних апаратів для документування.

Безпілотні летальні апарати (БПЛА) можуть успішно використовуватися правоохоронцями для підвищення ефективності роботи з виявлення, розкриття, розслідування, судового розгляду та запобігання кримінальним правопорушенням під час провадження й супроводу з повітря широкого спектру слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових), судових і процесуальних дій, реалізації контролюючими та правоохоронними органами визначених законодавством повноважень шляхом упровадження безпілотних літальних апаратів у діяльність з 1) виявлення й попереднього дослідження слідів і предметів – речових доказів, пошуку людей, тварин і речей у важкодоступних чи небезпечних місцях, у т. ч. в нічний час доби та в інших несприятливих умовах; 2) фото- й відеофіксації певних обставин правопорушень (подекуди в режимі реального часу), протиправних наслідків останніх, їх учасників, знярядь і залишених ними слідів; 3) відібрання зразків, закріплення та вилучення об'єктів; 4) дистанційного провадження слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) і судових дій на відкритій місцевості та у великогабаритних приміщеннях; 5) наукової організації праці слідчого; 6) забезпечення особистої безпеки учасників кримінального провадження; 7) фіксації правопорушників на місці події, припинення й запобігання злочинним посяганням; 8) відстеження та фіксації місцезнаходження підозрюваного або обвинуваченого³³. Після початку повномасштабної війни на Україні БПЛА успішно використовуються для фіксації порушень законів та звичаїв війни. Так, за допомогою БПЛА було на високому рівні і детально

³³ Білоус В. Особливості впровадження в криміналістичну практику безпілотних летальних технологій, апаратів і систем. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/5/39.pdf>

зафіксовано численні руйнування і факти порушень законів та звичаїв війни в м. Харків в районі північної Салтівки³⁴.

Використання біометричних технологій.

Ідея перевірки й підтвердження особи людини при перетинанні державного кордону, контрольно-пропускного пункту, вже більше і більше стає привабливою і асоціюється з безпекою. Біометричними називають документи, що посвідчують особу та містять електронний носій інформації, на якому записано інформацію про біометричні дані власника документу з метою його ідентифікації. Передбачається, що такі документи найбільш захищені від підробок та виключають можливість користування ними будь-якою особою, окрім власника. Головна ідея впровадження більш захищених документів, які забезпечують ідентифікацію особи – це суттєве підвищення захищеності суспільства від проявів злочинності та міжнародного тероризму.

Біометричні паспорти набувають все більшого поширення у світі³⁵. Відповідно до інформації всесвітньої організації цивільної авіації (ICAO) більше 90 країн з 193 держав-членів ООН в даний час видають такі документи, при цьому ще більше двадцяти держав готові до впровадження таких документів в найближчі роки.

Близько 45 країн з числа тих, які видають біометричні документи, зберігають на документах одночасно і відбитки пальців, і зображення особи, в той же час більше 30 країн використовують лише оцифроване фото власника документа. Решта країн в даний час використовують тільки зображення обличчя, але найближчим часом планують використовувати і дані дактилоскопії.

За даними ICAO, більше 15 країн в даний час використовують автоматизовані контрольно-пропускні системи для власників електронних паспортів. Для того, щоб пройти процедуру паспортного контролю, мандрівник може скористатися «електронними воротами», які в автоматичному режимі звіряють його біометричні дані з інформацією, що зберігається на чипі документа. Серед країн, які читають (сканують) е-паспорта в аеропортах і на кордонах США, Великобританія, Сінгапур, Португалія, Нова Зеландія, Японія, Індонезія і Німеччина.

³⁴ Перша презентація 3D-аеротуру «Північна Салтівка. Констатація». URL: <https://m.youtube.com/watch?v=uGM11qf8nr8>

³⁵ Держприкордонслужба презентувала систему фіксації біометричних даних іноземців та осіб без громадянства. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/Derzhprikordonsluzhba-prezentovala-sistemu-fiksacii-biometrichnih-danih-inozemciv-ta-osib-bez-gromadyanstva/>.

Ініціатором впровадження біометричних паспортів на державному рівні були США: в 2002 р. Конгрес США прийняв Закон про безпеку державних кордонів, відповідно до якого громадяни країн, які мали угоди зі США про безвізовий режим, могли безперешкодно в'їжджати на територію США строком до 90 днів тільки за умови наявності в них біометричних документів³⁶.

З 2004 р. у США розпочато програму US-Visit, що передбачала введення системи зняття відбитків пальців і фотографування всіх, що прибувають в Америку іноземців (115 аеропортів, 14 морських портів, 104 контрольно-пропускних пункти, біометрична база даних більш ніж на 5 млн осіб). Більш 80 країн миру (включаючи Афганістан, Бахрейн, Кувейт, Оман, Катар, Саудівську Аравію й ОАЕ) використовують програми електронних ID-card, у яких утримуються біометричні дані³⁷.

Найбільшою у світі системою біометричної ідентифікації в цей час є Aadhaar (Індія). Aadhaar-це індійський онлайн-сервіс ідентифікації, що надається державним агентством UIDAI. Станом на кінець березень 2021 р., у системі зареєстроване більш 1,28 млрд людей, що становить близько 90% громадян Індії³⁸.

З березня 2018 року посольство Саудівської Аравії в Україні запровадило обов'язкову процедуру зняття відбитків пальців у всіх бажаючих отримати візу до країни³⁹. Процедура проводиться після подачі документів в попередньо призначений день і час.

На Україні 20.11.2012 р. було прийнято Закон «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» № 5492-VI, відповідно до якого передбачено введення документів з електронним носієм, на якому передбачається розміщення біометричних даних про особу⁴⁰. В 2017 році Уряд України затвердив Положення про національну систему біометричної верифікації та ідентифікації

³⁶ Homeland Security Act of 2002. URL: <https://www.govinfo.gov/link/plaw/107/public/296?link-type=html>

³⁷ United States Visitor and Immigrant Status Indicator Technology (US-VISIT). URL: <https://www.epic.org/privacy/us-visit/>

³⁸ Unique Identification Authority Of India. URL: <https://uidai.gov.in>.

³⁹ Візу до Саудівської Аравії українцям необхідно отримати перед поїздкою. URL: <https://tourpoint.com.ua/ua/vizy/asia/saudi-arabia>.

⁴⁰ Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус: Закон України від 20.11.2012 № 5492-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/5492-17>.

громадян України, іноземців та осіб без громадянства⁴¹. Документом визначено, що це автоматизована система, створена в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини, за допомогою якої забезпечується встановлення особи іноземця та особи без громадянства, які в'їжджають в Україну, виїжджають з України, здійснення контролю за додержанням ними правил перебування на території нашої держави.

Державна прикордонна служба у грудні 2017 р. презентувала систему фіксації біометричних даних іноземців та осіб без громадянства⁴². Демонстрація роботи системи відбулася в столичному аеропорту «Київ». Ця система фіксації біометричних даних іноземців та осіб без громадянства розгортається прикордонним відомством на виконання Указу Президента України від 30 серпня 2017 року № 256 «Про рішення Ради національної безпеки та оборони України від 10 липня 2017 року «Про посилення контролю за в'їздом в Україну, виїздом з України іноземців та осіб без громадянства, додержання ними правил перебування на території України». Вона є однією з підсистем відомчої автоматизованої системи прикордонного контролю. Держприкордонслужба активно працює над вдосконаленням безпекової складової на кордонах України. Сьогодні технічні засоби Держприкордонслужби дозволяють зчитувати виготовлені за міжнародними стандартами ІКАО закордонні паспорти, в тому числі з вбудованим чіпом, ID-картки та водійські посвідчення. При цьому постійно вивчається досвід передових країн світу, європейських та американських партнерів щодо побудови систем автоматизації паспортного контролю. Кращі зразки обладнання впроваджуються у відомчу інформаційно-телекомунікаційну систему. 157 діючих пунктів пропуску обладнано засобами для зчитування інформації з біометричних документів, а 126 пунктів пропуску підключено до баз даних Інтерполу. З серпня 2017 року інформаційна система прикордонного відомства автоматично підраховує кількість дозволених діб перебування іноземців в Україні.

Запуск системи фіксації біометричних даних Держприкордонслужби – це ще один крок щодо покращення безпекової складової при перетинанні кордону та вдосконалення системи

⁴¹ Положення про національну систему біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства: Постанова КМУ від 27.12.2017 № 1073. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1073-2017-p#Text>.

⁴² Держприкордонслужба презентувала систему фіксації біометричних даних іноземців та осіб без громадянства. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/Derzhprikordonsluzhba-prezentovala-sistemu-fiksacii-biometrichnih-danih-inozemciv-ta-osib-bez-gromadyanstva/>.

прикордонного контролю. під час паспортного контролю інспектори Держприкордонслужби здійснюватимуть перевірку паспортних документів іноземців, в тому числі за базами Інтерполу. Також відбуватиметься зчитування інформації (відбитки пальців) за допомогою рідерів, яка надходить до підсистеми обробки біометричних даних відомства. Крім того, через міжвідомчу інформаційно-телекомунікаційну систему «Аркан» вона надходить до Національної системи біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства Державної міграційної служби. При повторному перетині особою кордону здійснюватиметься процес ідентифікації особи. При цьому інспектор бачитиме чи здавала людина свої біометричні дані і здійснюватиме їх перевірку. У разі не співпадіння даних особу буде направлено на додатковий контроль для з'ясування обставин.

Використання автоматизованих систем реєстрації біометричних характеристик людини в зоні бойових дій надає можливості контролювати та запобігати кримінальні правопорушення. Так, в Іраку і Афганістані для збору даних американські військові використовували системи BAT (Biometrics Automated Toolset) або HIIDE (Handheld Interagency Identity Detection Equipment)⁴³.

Комплект BAT складається з чотирьох частин-ноутбука, цифрової фотокамери, сканера відбитків пальців і сканера райдужної оболонки. Зібрані дані перевіряються по базі даних, яку містить ноутбук⁴⁴. База періодично синхронізується з центральним сервером групи біометричних технологій. HIIDE – це мобільний термінал, який дозволяє фіксувати відбитки пальців, фотографії, зображення сітківки та біографічні дані, отримані в результаті опитування. Для збору даних про екіпажі морських суден і човнів застосовується спеціальний комплект, захищений від впливу води і підвищеного вібраційного впливу. Система HIIDES була розроблена для того, щоб Збройні сили США могли легко ідентифікувати людей в польових умовах і відрізнити друга від ворога.

ВИСНОВКИ

На час воєнного стану і післявоєнний період відновлення і розбудови України необхідно створити максимально сприятливі умови для

⁴³ Kelsey Atherton. The enduring risks posed by biometric identification systems (09.02.2022). URL: <https://www.brookings.edu/techstream/the-enduring-risks-posed-by-biometric-identification-systems/>

⁴⁴ Biometric Automated Toolset (BAT) and Handheld Interagency Identity Detection Equipment (HIIDE). URL: https://www.nist.gov/system/files/documents/2021/03/23/ansi-nist_archived_vermury-bat-hiide.pdf

популяризації й розвитку професії юриста. Доцільно визначити в державних стандартах юридичної освіти, професійно-посадових класифікаторах, спеціальному законодавстві (Про адвокатуру, Про судоустрій, Про державну службу, Про виконавче провадження) професійні права бакалаврів і магістрів, у тому числі шляхом передбачення певних кваліфікаційних вимог до визначених посад як однієї з передумов позитивного ставлення до бакалаврів – сформованих фахівців у галузі права. Активна діяльність у сфері розслідування воєнних злочинів в Україні ставить перед правниками величезне коло завдань із розслідування і документування фактів порушення законів та звичаїв війни. Розробка і впровадження інноваційних методик навчання процесу документування порушення законів та звичаїв війни на час воєнного стану і післявоєнний період відновлення і розбудови України є стратегічним завданням системи вищої юридичної освіти України, і необхідною умовою підвищення ефективності Національної безпеки і оборони України.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню можливостей вдосконалення стандартів вищої юридичної освіти в Україні. Активна діяльність у сфері розслідування воєнних злочинів в Україні ставить перед правниками величезне коло завдань із розслідування і документування фактів порушення законів та звичаїв війни. Показана роль міжнародного співробітництва криміналістів і судових експертів під час військової агресії. На прикладі міжнародного співробітництва судово-експертних установ України та країн ЄС наведено окреслені шляхи удосконалення підготовки та підвищення кваліфікації криміналістів і судових експертів. Досліджено роль сучасних інноваційних технологій в професії юриста. Розглянуто можливості цих технологій в процесі документування порушення законів та звичаїв війни. Впровадження технологій значно поширює можливості розшуку і ідентифікації осіб, в тому числі причетних до вчинення правопорушень. Існує необхідність розробки і впровадження інноваційних методик навчання процесу документування порушення законів та звичаїв війни на час воєнного стану і післявоєнний період відновлення і розбудови України.

Література

1. Національна стратегія у сфері прав людини, затверджена Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1192021-37537>.

2. Про вищу освіту: Закон України від 01 липня 2014 р. № 1556-VII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.

3. Стандарт вищої освіти України: перший (бакалаврський) рівень вищої освіти, галузь знань 08 «Право», спеціальність 081 «Право»: Наказ Міністерства освіти і науки України від 12.12.2018 р. № 1379. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/12/21/081-pravo-bakalavr.pdf>.

4. Стандарт вищої освіти України: другий (магістерський) рівень вищої освіти, галузь знань 08 «Право», спеціальність 081 «Право»: Наказ Міністерства освіти і науки України від 17.08.2020 р. № 1053. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vyshcha/standarty/2020/08/081-pravo-magistr.pdf>.

5. Юридична освіта та юридична професія: матеріали круглого столу (19 червня 2020 р.) URL: <http://www.golos.com.ua/article/332183>.

6. Юридична клініка URL: <https://nlu.edu.ua/organizacziyi/yurydychna-klinika/>

7. Про затвердження роз'яснення щодо можливості укладення трудового договору з особою, яка отримала диплом бакалавра як з помічником адвоката: Рішення від 04.07.2015 р. №12 / Рада адвокатів України. URL: <http://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/rishennya/2015.07.04-rishennya-12.pdf>.

8. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>.

9. RODOLPHE ARCHIBALD REISS. URL: <https://crimcongress.com/portretnaya/rejs-rudolf-archibald/>.

3. Shepitko, M. (2019). Ukrainian Group of International Union of Penal Law: Way from Vienna to Paris. *A First Printed Criminalist*, 18, 43-61.

4. Shepitko, V.Y., Olkhovsky V.O., Shepitko M.V. (2020) The process of scientific knowledge integration in crime prevention and trends of medical criminalistics development in ukraine in XIX – early XX century. *Wiadomosci lekarskie* (Warsaw, Poland: 1960), no. 73(1), pp. 176–179 (in English).

5. Shepitko, V.Y., Shepitko, M.V. (2021) The role of forensic science and forensic examination in international cooperation in the investigation of crimes. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, no. 28(1), pp. 179–186 (in English).

6. European Network of Forensic Science Institutes. URL: <https://enfsi.eu/>. 7. Звернення. (04.03.2022) URL: <https://crimcongress.com/news/zverнення/>.

7. Pavel Giverts Обзор тем обсуждаемых международной ассоциацией экспертов баллистов (AFTE) (2021) URL: https://www.researchgate.net/publication/355478269_Obzor_tem_obsuzdaemyh_mezdunarodnoj_associaciej_ekspertov_ballistov_AFTE.

8. International conference «Contemporary methods to identify missing persons». URL: <https://crimcongress.com/category/news/>.

9. Netherlands Forensic Institute (NFI). URL: <https://www.forensicinstitute.nl/>

10. Останні дані кримінального розслідування катастрофи авіалайнера Boeing – 777 рейсу МН17 (24.05.2018) <https://www.prosecutionservice.nl/latest/news/2018/05/24/последние-данные-уголовного-расследования-катастрофы-авиалайнера-boeing-777-рейса-мн17>.

11. Rome Statute of the International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>

12. Boris Johnson. United Kingdom government official. 02.03.2022. URL: <https://twitter.com/BorisJohnson/status/1499123882296582149>

13. The Rules of Procedure and Evidence of the International Criminal Court. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/NR/rdonlyres/F1E0AC1C-A3F3-4A3C-B9A7-B3E8B115E886/140164/Rules_of_procedure_and_Evidence_English.pdf

14. Делегація ХНДІСЕ на щорічній зустрічі ENFSI у місті Будапешт (2018). URL: <https://www.hniise.gov.ua/14143-delegatsya-xndse-nashchorchni-zustrch-enfsi-u-mst-budapesht.html>

15. КНДІСЕ: Міжнародна діяльність. URL: <https://kndise.gov.ua/mizhnarodna-diyalnist/>

16. Міжнародний круглий стіл «Судово-експертна діяльність: виклики війни» (26 квітня 2022 року). URL: <https://kndise.gov.ua/forensic-and-expert-activity-ua/>

17. Білоус В. Особливості впровадження в криміналістичну практику безпілотних летальних технологій, апаратів і систем. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/5/39.pdf>

18. Перша презентація 3D-аеротуру «Північна Салтівка. Констатація». URL: <https://m.youtube.com/watch?v=uGM11qf8nr8>.

19. Велика українська юридична енциклопедія: У 20 т. Т.20: Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія / редкол. В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2018. 952 с.

20. Держприкордонслужба презентувала систему фіксації біометричних даних іноземців та осіб без громадянства. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/Derzhprikordonsluzhba-prezentuvala-sistemu-fiksacii-biometrichnih-danih-inozemciv-ta-osib-bez-gromadyanstva/>.

33. Homeland Security Act of 2002. URL: <https://www.govinfo.gov/link/plaw/107/public/296?link-type=html>
34. United States Visitor and Immigrant Status Indicator Technology (US-VISIT). URL: <https://www.epic.org/privacy/us-visit/>.
35. Unique Identification Authority Of India. URL: <https://uidai.gov.in>.
36. Візу до Саудівської Аравії українцям необхідно отримати перед поїздкою. URL: <https://tourpoint.com.ua/ua/vizy/asia/saudi-arabia>.
37. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що Criminalists Congress. URL: <https://crimcongress.com> підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус: Закон України від 20.11.2012 № 5492-VI . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/5492-17>.
38. Положення про національну систему біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства: Постанова КМУ від 27.12.2017 № 1073. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1073-2017-п#Text>.
39. Kelsey Atherton. The enduring risks posed by biometric identification systems (09.02.2022). URL: <https://www.brookings.edu/techstream/the-enduring-risks-posed-by-biometric-identification-systems/>.
40. Biometric Automated Toolset (BAT) and Handheld Interagency Identity Detection Equipment (HIIDE). URL: https://www.nist.gov/system/files/documents/2021/03/23/ansi-nist_archived_vermury-bat-hiide.pdf

Information about the authors:

Nehrebetskyi Vladyslav Valerevych,

Ph. D. in Law,

Associate Professor at the Department of Criminalistics

Yaroslav Mudryi National Law University

77, Pushkinska str., Kharkiv, 61024, Ukraine

АКТИВНЕ НАВЧАННЯ: ТЕОРІЯ Й ЗАСТОСУВАННЯ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ В НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ШКОЛІ

Пометун О. І.

ВСТУП

Загальні характеристики реформування української освіти закріплені у Концепції Нової української школи¹ і останніх державних стандартах освіти². В цих документах задекларований не лише новий зміст освіти за освітніми галузями, перелік ключових компетентностей і наскрізних умінь, яких мають набувати учні, а й вимоги до обов'язкових результатів навчання. Переорієнтування середньої освіти в Україні на розвиток компетентностей учнів як головний результат освітнього процесу обумовлює значні зміни у підходах до організації навчання у всіх освітніх галузях і ланках освіти, зокрема і у шкільній історичній освіті.

Компетентність учня формується в діяльності, виявляється і перевіряється як здатність ефективно виконувати певну діяльність, а отже, вимагає запровадження у навчання діяльнісного підходу. Людина розвиває у себе компетентність у тій чи іншій сфері життя, лише застосовуючи певні дії під час навчання, розмірковуючи над їх виконанням, усвідомлюючи потребу в них та оцінюючи їхню важливість для себе або для суспільства. Отже досягнення учнями планованих державним стандартом результатів навчання засобами будь-якої освітньої галузі можливо лише за умови залучення учнів на уроці в активну діяльність. Тому категорії «діяльності», «діяльнісного підходу», прийняті в українській дидактиці³, тотожні поняттю «активного навчання» (active learning) – у зарубіжній, потребують уважного вивчення і запровадження в теорію і практику освіти, зокрема історичної.

¹ Концепція Нової української школи. [Електронний ресурс]. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 1. 02. 2023)

² Державний стандарт початкової освіти. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87.– [Електронний ресурс]. URL : <http://nus.org.ua/news/uryad-opublikuvav-novyj-derzhstandart-pochatkovoyi-osvity-dokument> Державний стандарт базової середньої освіти. (2020). Постанова КМУ № 898 від 30.09.2020 року. URL : https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/ (дата звернення: 1. 02. 2023)

³ Пометун О. Діяльнісний підхід в освіті /Енциклопедія освіти. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/729012/> (дата звернення:15.02.2023)

Водночас дослідження свідчать, що значна частина вчителів історії й суспільствознавства продовжують використовувати традиційну, організацію навчання, коли учень переважно перебуває у пасивній позиції об'єкта навчання, що забезпечує йому лише певний рівень засвоєння знань. За такого навчання неможливо оволодіння учнями необхідними уміннями, навичками застосування цих знань у реальному житті, розвитку особистісної сфери учнів й їхніх компетентностей. Серед причин цього явища вчителі в інтерв'ю й опитуваннях називають насамперед відсутність необхідних умінь і навичок активізувати учнів, брак відповідної навчальної й методичної літератури, де висвітлювались би ці питання.

Дійсно серед вітчизняних педагогічних джерел знаходимо лише декларації щодо важливості активного навчання у контексті міркувань про Нову українську школу, описи успішних практик конкретних вчителів щодо застосування тих чи інших інноваційних методів або переліки можливих технік/методів активного навчання без пояснення, чому і як їх варто відбирати. Причому більшість цих публікацій стосуються початкової школи, яка першою увійшла в реформу Нової української школи. Щодо навчання історії і суспільствознавства, то таких навіть описів досвіду вчителів вкрай недостатньо. Системного викладу як загальних теоретичних підходів до активного навчання, так і моделей його реалізації у навчанні окремих предметів, зокрема суспільствознавчих, в українській педагогічній науці немає, що очевидно ускладнює відповідну освітню практику.

Тому маємо на меті аналіз основних положень щодо методології активного навчання й застосування їх у практиці розробки і запровадження активного навчання учнів історії у контексті Нової української школи й сучасних викликів до української освіти. Це видається особливо актуальним в умовах переходу реформи Нової української школи на етап базової освіти, де історія, громадянська освіта й правознавство викладаються як окремі предмети.

1. Як відповідало на питання щодо ефективної моделі навчання сьогодні

Колись серед вчителів була дуже популярна думка древніх філософів: «учень – це не посудина, яку треба наповнити, це – смолоскип, який треба запалити». Мені й перша і друга цього висловлювання завжди здавались недостатньо переконливими. Стосовно наповнення голови учня готовими знаннями, роз'ясненою істиною і непохитними догмами, все було ясно із самого початку – таким чином можна виховати у найкращому випадку гарного виконавця і слухняного підлеглого, який здатен діяти лише відповідно до отриманої

чіткої інструкції. Очевидно, що в епоху індустріального розвитку, посилену авторитаризмом радянської епохи, школа і освіта в цілому продукували кваліфіковані «людські ресурси» для промисловості, «коліщатка і гвинтики пролетарської справи», за відомим висловом В. Леніна, що власне й означало заповнення «пустої посудини». Вчителі мали або допомогти учням акумулювати готові знання, або переконати їх в необхідності їх нагромаджувати. Панувала парадигма школи знань. До речі, водночас вона передбачала й те, що учнів застерігали від занурення в ті теми, які не «будуть їм потрібні у майбутньому».

Проте, й смолоскип не викликав у мене позитивних емоцій. Зразу чомусь спадав на думку образ героя Данко, створений відомим за радянських часів письменником М. Горьким, який вирвав власне серце і, перетворивши його на факел, повів за собою нерозумних людей. А люди, яких він намагався спасти, спочатку пішли за ним, а потім вбили. І було у тому образі багато деталей, які не сприймалися: насамперед нерозумність людей, на яких можна вплинути лише жертвою, і необхідність загибелі заради ідеї. Пізніше в літературі і житті я бачила багато прикладів того, як нерозумні чи обдурені люди спалахували від ідей «вчителів», «гуру» і перетворювались на фанатів, яких вже не зупинити, звертаючись до розуму.

Пошуки ефективної освітньої парадигми не припиняються у світі ніколи протягом всього часу існування людства. З початку XXI століття поступово складається новий постмодерний погляд на освіту, який передбачає докорінні зміни її парадигми. У ній теж присутня ідея «смолоскипу», однак вогонь, що запалюється, є скоріше індивідуальним, аніж колективним, коли вчитель допомагає учневі розвинути власні особисті здібності, інтереси, захоплення. На цій основі учень залучається до активної участі не тільки у навчанні, а й у побудові стратегії власної освіти, створенні для себе індивідуальних планів і програм навчання. Сьогодні у світі вже існує величезний арсенал шкіл (систем і типів освіти), методів і технологій, які претендують на те, що вони дають учням свободу навчатись, реально передають їм повноваження робити освітні вибори – запалити їхній власний вогонь самостійно.

Діяльність людини постає як особлива форма її активності, результатом якої стає перетворення об'єкту діяльності (зовнішніх предметів чи внутрішньої реальності людини), перетворення самої діяльності і трансформація того, хто діє, тобто суб'єкта діяльності. З цього погляду, навчання забезпечує повноцінний розвиток особистості учня, лише якщо воно є активним процесом його діяльності. Педагогічний вплив викликає, обумовлює діяльність особистості,

спрямовану на виконання певних навчальних завдань, і тільки в результаті такої діяльності відбувається оволодіння людиною знаннями, уміннями, розвиток її здібностей, якостей тощо. Діяльнісний підхід у навчанні апелює до внутрішньої активності людини, що викликана не тиском, не примусом, а особливою організацією змісту і методами освіти та усвідомлена учнем як особистісно значуща.

Процес навчання є завжди навчанням діяльності – або предметно практичних дій (наприклад, трудових операцій чи спілкування іноземною мовою), або розумових дій. Очевидно, що будь-яке навчання основ наук водночас є і навчанням відповідних розумових дій: від найпростіших, якими є відтворення і пояснення, до більш складних: застосування, аналіз, синтез й оцінка. На основі мисленневих дій, операцій формуються способи навчальної діяльності учнів. Одночасно розвивається емоційно-вольова сфера особистості. З іншого боку, формування будь-якої розумової дії неможливе без засвоєння певних знань. При цьому, первинними з точки зору цілей навчання є способи діяльності, що вимагає відповідного змісту навчання.

Цікавими у цьому контексті є міркування американського педагога Р. Шенка⁴, який стверджує, що будь-яку діяльність можна розкласти на так звані мікросценарії (послідовності дій у межах конкретної діяльності), опанування якими і є об'єктом навчання відповідно до діялісного підходу. Так, водіння авто чи навіть обід у ресторані вимагають сформованості багатьох мікросценаріїв, що дозволяють особистості успішно здійснювати цю діяльність. Відповідно, за Р. Шенком, у школі слід навчати не теорії, а практики. Так, замість вивчення математичних теорем більш важливим є навчання учнів обраховувати площу, щоб спланувати та збудувати будинок. Акцент у змісті навчання має бути перенесений із навчання знань на навчання діяльності через саму діяльність. Лише тоді опанування змістом буде корисно учневі, стане метою конкретного учня, а не нав'язаною йому ззовні мотивацією з боку вчителя.

Отже сьогодні знати – означає не просто пам'ятати певні знання, а виконувати певну діяльність, пов'язану з цими знаннями. Засвоєне знання – це не те, яке учень запам'ятав, а те, яке перетворилося в нього на розумові чи предметні дії, уміння розв'язувати завдання, діяти поза навчальним процесом у житті. Зміст навчання має складати не система знань, а система дій і знання, що забезпечують освоєння цієї системи й є необхідними у житті і діяльності.

⁴ Schank, Roger C. What We Learn When We Learn by Doing. Technical Report Northwestern University. Institute for Learning Sciences, 1995. URL: http://www.cogprints.org/637/1/LearnbyDoing_Schank.html (Дата звернення 15. 02. 2023)

До того ж учні мають рухатись вперед набагато швидше і далі, ніж вчителі можуть їм запропонувати, оскільки треба навчити і підготувати учнів до життя в умовах, яких ми сьогодні ще не знаємо. Спостерігаючи за сучасним світом, бачимо, що його основними характеристиками, на відміну від попередньої поступовості й традиційності, стають нестабільність, незворотність і вибуховість подій та процесів, нестандартність і непередбаченість ситуацій, в які потрапляємо і які маємо розв'язувати. А отже, треба визнати, що готуючи учнів до майбутнього, ми не знаємо, що саме і як вони повинні обрати, щоб стати більш успішними в своєму житті, ми маємо бути свідомими і відкритими до думки, що кожен (і будь який) учень може зробити свій унікальний внесок у це майбутнє. І цей внесок буде таким, про який вчитель напевно ніколи не зможе подумати чи здогадатися.

Проте, це не знімає зі школи відповідальності за підготовку молоді. Подібно до того, як покоління учнів готувались для життя в індустріальному суспільстві, так і нові покоління дітей потребують бути підготовленими для ефективної співтворчості у створенні нового суспільства. Тому єдине, що сьогодні очевидне для змісту освіти це – необхідність побудувати його так, щоб сформувати у молоді уміння встановлювати гармонійну взаємодію із самим собою, між собою та іншими людьми, між собою й природою, світом у цілому, думати та мислити критично, неординарно, творчо. Якщо ми дійсно прагнемо підготувати учнів до майбутнього, то у процесі навчання вони обов'язково повинні тренуватись у власному «думанні» і діяльності, виборах і рішеннях у нестандартних ситуаціях, набувати власного досвіду, обговорювати його з іншими, збагачувати один одного новими ідеями, тобто навчатись активно.

2. На які положення спираються практики активного навчання

Педагогічні погляди щодо активного навчання традиційно пов'язують з конструктивістською теорією навчання, яка стверджує, що індивідууми вчаться, будуючи власні знання, пов'язуючи нові ідеї та досвід із наявними знаннями та досвідом, щоб сформувати нове або розширене розуміння інформації. На думку засновника цих ідей Ж. Піаже й його послідовників, дитина будує (конструює) власні знання і розуміння (сенси) поступово крок за кроком, переходячи від наявного рівня до більш глибокого. Навчання, на їхній погляд, також передбачає перехід від короткотермінової до довготермінової пам'яті та інкорпорацію нових знань у більш деталізовані і складні ментальні моделі – категорії, які людина використовує для класифікації наступної інформації. Тому для успішного навчання учні мають постійно

пов'язувати нову інформацію з власними ментальними моделями (наприклад, історичними / соціологічними поняттями чи уявленнями), розширюючи їх розуміння. Завдання ж вчителя – організувати спеціальну діяльність, яка дасть змогу учням виявити та відкоригувати хибні уявлення, допоможе їм реконструювати власні ментальні моделі на основі більш точного розуміння. Маючи у свідомості когнітивну структуру, засновану на асоціації з попередніми знаннями, учень буде нові знання і робить висновки. У цьому процесі категоризації інформація, отримана ззовні, активно обробляється, кодифікується і класифікується дитиною за допомогою певних міток, знаків або категорій, щоб дати їй можливість розуміти реальність. Так формуються поняття і здатність робити прогнози та приймати рішення. Факт пізнання і навчання опосередковується низкою внутрішніх когнітивних процесів, коли людина, маніпулюючи символічними елементами, надає сенс реальності, яку сприймає.⁵

Ці положення доповнює соціокультурна теорія розвитку (соціального конструктивізму) Л. Виготського⁶, яка встановлює взаємозв'язок між пізнавальними процесами та соціальною діяльністю. Він вважав, що ефективне навчання відбувається, коли учні розв'язують проблеми, що виходять за межі їх чинного рівня розвитку (названої ним зоною найближчого розвитку дитини) переважно у процесі взаємодії з іншими, у школі – з вчителем та однокласниками. Саме у зоні найближчого розвитку дитини, яка визначається тим, чого учень може досягти самостійно і чого за допомогою і підтримкою вчителя й однокласників, має фокусуватись навчальна діяльність учня.

Як треба організувати навчання у зоні найближчого розвитку дитини розповідає так звана теорія «будівельного риштування». У цьому випадку «риштування» є метафорою, яку використано для пояснення процесу навчання, коли педагог надає дитині підтримку, за якої учень може здобувати знання, виконувати завдання або досягати академічних цілей, яких він не зміг би досягти без такої допомоги. Тобто навчання (процес отримання знань) має бути полегшений допомогою учневій допомоги ззовні.⁷ Тобто вчителем, можуть створюватись засоби, які «вписуються» у рівень навчання учня і, таким чином, покращують якість і швидкість освіти. Дж.Брунер підкреслює, що «будівельні риштування»

⁵ Bransford, J.D., Brown, A.L., and Cocking, R.R. (Eds.) (1999). *How people learn: Brain, mind, experience, and school*. Washington, D.C.: National Academy Press.

⁶ Выготский, Л.В. Проблема культурного развития ребенка. М., 1928. URL : http://flogiston.ru/library/vyg_cult

⁷ Wood, D., Bruner, J., & Ross, G. The role of tutoring in problem solving. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*. 1976. № 17, p. 89–100.

(адресна допомога і підтримка дитини) призначені не для розв'язання проблем або виконання дитиною завдань, а для збільшення наявних у неї ресурсів, тобто чим менше знань або навичок у дитини, тим більше ресурсів знадобиться додати їй педагогу⁸.

У практиці навчання, заснованого на теорії будівельних риштувань, учителі історії мають враховувати низку детермінант, які сприяють досягненню оптимальних результатів, зокрема для учнів мають бути підготовлені доступні (педагогічно адаптовані до віку учнів та орієнтовані на зону найближчого розвитку учня) джерела історичної інформації, наприклад візуальні, що опрацьовуються ними поступово (від значної опори на попередні знання до повністю нової інформації). До того ж рівень складності інформації має бути достатньо високим, щоб створювати певну проблемну ситуацію для дитини (трохи вищим за її актуальні можливості), але не дуже складним, інакше це може викликати почуття розчарування учня у власних здібностях.

Поступове ускладнення освітніх завдань, що ставляться перед учнями, потребує їхньої класифікації за певними ознаками, наприклад: кількістю смислових одиниць (історичних фактів чи понять), якими учень оперує під час пошуку відповіді, кількість і якість умінь, які потрібно застосувати, кількістю і рівнем адаптованості джерел інформації, що він опрацьовує та ін. Одним з важливих інструментів вчителя у побудови системи завдань, що поступово розвиває учня і дозволяє залучати його до активності на різних рівнях є когнітивні таксономії, насамперед таксономія Б. Блума⁹, яка дозволяє переводити учнів у процесі виконання завдань на більш високі рівні мислення, залучатись до більш складних пізнавальних процесів наприклад, оцінювати та створювати, а також формувати базу знань, що починається з фактичних знань, але не обмежується ними. Таксономія Б. Блума, так само як «переглянута» таксономія Л. Андерсон і Д. Кратвола¹⁰ пропонують перелік когнітивних процесів низького та високого порядку в ієрархічній послідовності від простого до складного. В активному навчанні вчитель може використовувати таксономію з метою:

⁸ Bruner, J., Goodnow, J., & Austin, A. *A Study of Thinking*. Wiley & Sons, Incorporated, John, 1956. Chapter 1

⁹ Bloom, B. S., Engelhart, M. D., Furst, E. J., Hill, W. H., & Krathwohl, D. R. *Taxonomy of Educational Objectives, Handbook I: The Cognitive Domain*. New York, NY: David McKay Co Inc., 1956

¹⁰ Anderson L. W., & Krathwohl, D. R. *A Taxonomy for Learning, Teaching and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives: Complete Edition*. New York: Longman, 2001

– коректного формулювання цілей / очікуваних результатів навчання і визначення критеріїв їх оцінки;

- правильного формулювання завдань і запитань для учнів;
- відбору інструментів оцінювання результатів навчання;
- проведення з учнями рефлексії результатів навчання.

Активна пізнавальна діяльність учнів на уроці історії за допомогою спеціальних завдань має скеровуватись як на запам'ятовування фактів, так і на їхнє застосування для розв'язання проблем, аналіз, синтез і обґрунтування думок на основі засвоєваної інформації. Когнітивні таксономії допомагають вчителю побудувати ефективну траєкторію просування учнів у навчанні. Обов'язковим етапом навчання є запам'ятовування дат і фактів, так само як розуміння школярами матеріалу. Це підґрунтя, на якому вони будуватимуть свої власні ідеї та думки. Опрацьовуючи з учнями будь-які історичні події, вчитель має пропонувати учням запам'ятовувати важливі імена, дати та факти уроку, використовуючи для цього візуальну підтримку, текст, тести, повторення тощо. Щоб перевести учнів на рівень розуміння, варто попросити їх узагальнити події, що відбулись у конкретний термін або на певній території, коротко виклавши їхню сутність чи поставивши 3-4 запитання-відповіді щодо цієї сутності, або пояснивши подію своїми словами. Переводячи учнів на рівень застосування, вчитель може запропонувати їм класифікувати вже відомі факти в окремі категорії та поняття (це було..., оскільки ..., по-перше..., по-друге...). Можна надати їм підказки, сказавши, що дехто з істориків оцінює ці події як революційні (тобто такі, що свідчать про соціальну напругу, слабкість влади та ін.). Нехай учні використовують свої знання в новому контексті.

Рівень аналізу може передбачати діяльність учнів зі створення і обґрунтування періодизації (визначення і порівняння етапів, за якими розгорталась подія), співставлення причин і наслідків, що пов'язують різні факти, визначення і порівняння складників системи влади, соціальної структури і становища верств населення тощо. Можна ставити завдання на аналіз інформації та встановлення зв'язків між фактами і подіями (хронологічних, причинно-наслідкових, просторових та ін.). Здійснення учнями синтезу (створення) можливо за допомогою залучення їх до реконструкції події на основі карти чи сукупності візуальних/текстових джерел, підготовці презентації, короткого відео, колажу зображень тощо. На цьому рівні мислення і діяльності можна також запросити учнів, наприклад, змоделювати їхню участь у подіях, написати листа історичній особі щодо певних подій чи підготувати документ (програму, маніфест), власну версію карти. Рівень оцінювання за Б. Блумом реалізовується учнями у вигляді аргументованого есе про

результати історичної події: перемогу чи поразку у війні, прийняття закону, угоди чи ліквідацію якогось політичного режиму. Задля урізноманітнення навички оцінювання учням доцільно запропонувати довести, дискутувати, судити, критикувати, переконувати або оцінювати інформацію чи ідею. Наприклад, учні можуть посперечатись про внесок у перебіг подій того чи іншого діяча, описати, як би міг змінитись цей перебіг за певних умов.

Ґрунтовно використання когнітивних таксономій розглянуто у наших попередніх публікаціях¹¹

3. У яких форматах можна здійснювати активне навчання в закладах середньої освіти

Більшість форматів організації процесу навчання, що існують і апробуються нині у світі в різноманітних інтерпретаціях, є діяльними і певною мірою перегукуються з вищевикладеним. Наприклад, достатньо поширеним є сьогодні так звана модель експериментального навчання «через досвід», що належить американському досліднику Девіду Колбу.¹² На його думку, цикл (коло) навчання складається з чотирьох послідовних і взаємозалежних стадій: конкретного досвіду, рефлексивного спостереження, абстрактної концептуалізації й активного експериментування.

Його ідеї розроблялись і поширюються у професійній освіті та вищій школі. Проте, на нашу думку, вони можуть бути успішно використані й у середній освіті, особливо у навчанні учнів старшого віку. Так, на першій стадії циклу навчання за Д. Колбом ті, хто навчаються, актуалізують конкретний наявний у них особистий досвід певної діяльності та обмінюються ним між собою, або здобувають цей досвід за допомогою спеціально організованої взаємодії безпосередньо в ході освітньої діяльності. На шкільному уроці у цей час здійснюється пошук того нового, з чим варто попрацювати в рамках навчальної теми, – у життєвому досвіді, уявленнях і знаннях учнів, практиці діяльності безпосередньо на уроці (наприклад шляхом моделювання явища чи ситуації, рольової гри, імітації, постановки досліду тощо). Результатом такої взаємодії учнів з обміну інформацією і досвідом створюється

¹¹ Пометун О., Гупан Н. Таксономія Б. Блума і розвиток критичного мислення школярів на уроках історії. *Український педагогічний журнал*. 2019. № 6, с. 34-39. URL : <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2019-3-50-58> (дата звернення: 12.03.2023)

¹² Kolb D.A. *Experiential learning : experience as the source of learning and development*. Englewood Cliffs NJ) by Prentice-Hall, 1984.

спільне для всіх змістове поле, в якому потім відбуватиметься подальша активна праця.

У другій частині – рефлексивному спостереженні – створюються умови для критичного осмислення учнями отриманого (чи наявного у них) досвіду, обговорення спостережень, пов'язаних з процесом його набуття. Основні питання, що має пропонувати вчитель на цьому етапі: «Що нам відомо? Як це виглядає?» або «Що ми робили? Що відбувалось під час цього процесу?». Ці питання породжують нові, характер яких вже не рефлексивний, а концептуалізуючий. Третя стадія циклу навчання – «абстрактна концептуалізація» на уроці реалізується за допомогою опанування учнями нової інформації, що створює можливість конструювання, примноження й здобуття учнями нових знань, умінь. Учні шукають місточок для переходу від реальних ситуацій власної практики до формулювання висновків з урахуванням отриманої інформації. Ефективність цього процесу підвищується завдяки взаємодії учнів, тобто їх спільному просуванню в одному напрямі з метою реалізації своїх власних потреб. Результати взаємодії на цьому етапі відображаються у вигляді умовиводів, нових ідей, сформульованих учнями, завдяки спільній рефлексії, спільним міркуванням, обміну ідеями, смислами. Як результат такого колективного мислення виникає нове оригінальне знання, цінність якого полягає не в інформативності його змісту, а в творчому характері його виникнення, бо воно завжди є суб'єктивно новим для учнів. Крім того, як один зі способів пояснення пережитого досвіду на цьому етапі учням також можуть бути запропоновані теорії, теоретичні положення, що пояснюють обговорювані питання.

На заключному етапі – «експериментуванні» – особливе значення має можливість перевірки учнями сформульованих висновків, тобто повернення із сфери абстрактної теорії в площину реальної практики. Найчастіше така перевірка відбувається шляхом розв'язання учнями пізнавальних завдань і задач, пов'язаних із застосуванням набутих нових знань, їх оцінкою, моделюванням нових ситуацій.

Повний цикл навчання може запроваджуватись в рамках одного заняття. Такий підхід був запропонований нами у розробці елективного курсу «Основи критичного мислення».¹³ Однак іноді стадія активного експериментування може не бути частиною одного уроку, а відбувається вже після його закінчення, у наступній самостійній діяльності учнів. Якщо застосовується, наприклад, проектне навчання, то кожен з етапів циклу навчання впроваджуються протягом певного часу.

¹³ Пометун О. та ін. Основи критичного мислення: навчальний посібник для учнів 10 (11) класів загальноосвітньої школи. Дніпро: «Ліра», 2017.

Одним з ефективних підходів до організації активного навчання є використана нами у курсі «Уроки для сталого розвитку» – так звана спіраль навчання, що базується на витоках педагогіки «емпауермента», заснованої ще Паоло Фрейре. На її основі нами розроблений спеціальний формат активного навчання.¹⁴ Спіраль емпайермента базується на механізмі людської діяльності, відтворює його. Вона містить такі етапи: 1) пробна дослідницька діяльність («Як я це роблю», «Що я про це знаю зараз» 2) виникнення мотиву діяльності «Це проблема для мене, я хочу її розв'язати» 3) пошук інформації щодо розв'язання проблеми 4) виконання практичних дій з вирішення проблеми.

Перш ніж почати діяти, людина відчуває поштовх до дії, у неї виникають мотиви, чому діяти (піклування чи хвилювання про щось (когось), щодо якоїсь проблеми). Таким поштовхом для учнів є нескладна початкова дослідницька діяльність, що починає цикл і прояснює для учнів певні аспекти оточуючої реальності, які викликають їх занепокоєння, хвилювання, потребу потурбуватись про щось, що має стати кращим. Тоді учні відчувають потребу в інформації щодо шляхів розв'язання проблеми та приймають рішення щодо її пошуку. Знаходження інформації дозволяє розпочати ефективні практичні дії, результат виконання яких відкриває для учня нові аспекти проблеми, що його хвилює. Будучи мотивованим на її розв'язання, учень знов повторює «спіраль діяльності». Таким чином, навчання зосереджується скоріше на рішеннях, ніж на проблемах. Мотивація учня для кожної наступної дії виникає з інформації про результати та значення попередніх дій. Наочність цих результатів зміцнює бажання рухатись далі. На такому підході до структури заняття і курсу в цілому нами були побудовані елективні курси з освіти для сталого розвитку з 1 по 9 класи загальноосвітньої школи¹⁵.

Нарешті ще одним апробованим форматом побудови активного навчання в рамках уроку/ частини навчального курсу є запропонована нами модель компетентісно орієнтованого уроку з трьох частин: вступної, основної та підсумкової¹⁶.

¹⁴ Mellmann M., Pometun O. (2013) ESD Dialogues: Practical approaches to Education for Sustainable Development by and for educators. Books on Demand, Germany

¹⁵ Карамушка В., Пометун О., Пилипчатіна Л., Сущенко І. Уроки для стійкого розвитку. Курс за вибором для 9-х класів загальноосвітніх навчальних закладів. Посібник для учнів. Київ, Видавничий дім «Освіта», 2013. URL : <https://studfile.net/preview/5603213/> (дата звернення: 20.03.2023)

¹⁶ Пометун О. І. Компетентісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : методичний посібник / О. І. Пометун, Н. М. Гупан, В. С. Власов. – К. : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018, с.157-174. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/712706/> (дата звернення: 18.03.2023)

Вступна частина уроку (зазвичай до 5-7 % часу уроку) є етапом актуалізації опорних знань і уявлень учнів та мотивації їх до навчання. Під «актуалізацію» розуміється необхідність поживлення у пам'яті учнів опорних знань та життєвих уявлень, які треба лише «дістати» з довготривалої пам'яті. Термін «актуалізація» підказує, що необхідно «зробити щось актуальним, потрібним» на час саме цього уроку. Опорними такі знання учнів є тому, що саме на них, як на фундаменті, опорі, будуються наступні знання, оскільки наше мислення є асоціативним. Це дуже важливо з психологічної точки зору, оскільки знання стають міцнішими та осмисленими, якщо вони отримуються в контексті того, що людина вже знає та розуміє. І навпаки, інформацію буде швидко втрачено, якщо вона запропонована учню без контексту або без зв'язку з тими знаннями, які в нього вже були. Крім того, таке звернення до вже засвоєного матеріалу підвищує увагу учнів до теми, проблеми, будить їх зацікавленість (а що нового я можу дізнатись з цього приводу?), тобто виконує мотиваційну функцію.

Мотивація до навчальної діяльності – це друге завдання вступної частини уроку. Оскільки, більшість вчителів скоріш за все чули від учнів «Навіщо мені потрібно вчити вашу... (будь-яка назва предмету)», то важливість цього завдання не піддається сумніву. Діти мають усвідомити потрібність, персональну значущість того, чого можна навчитись на цьому уроці, створити контекст для сприйняття нових ідей та сформулювали позитивне ставлення, зацікавленість до процесу навчання. Наприкінці цієї частини уроку вчитель має оголосити, представити тему уроку та очікувані навчальні результати. Це допомагає забезпечити розуміння учнями змісту їхньої діяльності, тобто того, чого вони повинні досягти в результаті уроку і чого від них чекає вчитель.

Після такого початку уроку учитель організовує активну діяльність учнів з дослідження, осмислення матеріалу, пошуку відповідей на раніше поставлені питання, постановки нових запитань і пошуку відповідей на них, що складає основну частину уроку (до 75-80 % часу заняття). Головним завданням цієї частини є конструювання учнями знань і навичок, формування власних ставлень до матеріалу теми. На цьому етапі уроку учні за допомогою вчителя:

- порівнюють свої очікування з тим, що їм реально пропонують вивчити;
- ставлять питання щодо нового змісту;
- експериментують, пробують зробити що-небудь з того, чого навчаються, на практиці, виходячи з наявних у них уявлень, знань, умінь незалежно від того, чи є вони достатніми;
- аналізують отриманий досвід;

- переглядають свої очікування й висловлюють нові;
- виявляють головне, осмислюють теоретичні ідеї, концепції;
- відстежують хід власних думок;
- роблять висновки щодо змісту матеріалу;
- пов'язують зміст уроку з особистим досвідом;
- відпрацьовують уміння і стратегії мислення.

Коли учні зрозуміли ідеї уроку й виконали вправи для формування вмінь, слід перейти до підсумкової частини уроку (до 10% часу уроку). Її завданнями є узагальнення, систематизація того, що вивчалось й рефлексія учнів щодо процесу і результатів навчальної діяльності. Необхідно, щоб учні подумали про те, чого вони дізналися, чого навчилися, запитали себе, що це для них означає, як це змінює їхнє бачення і як вони можуть це використовувати.

Як бачимо з наведених прикладів, формат активного навчання, що реалізується на шкільному уроці, має спільні характеристики: певну чітку структуру, що пов'язана з уявленнями про структуру людської діяльності, насамперед пізнавальної, і обумовлює поступ учня уперед до досягнення планованих результатів, постійну залученість учнів, які за допомогою вчителя просуваються від завдання до завдання, великий відсоток практичних завдань, рефлексія учнів щодо процесу і результатів навчання як мотив до подальшого руху. Таку модель навчального заняття вважаємо найбільш прийнятною для реалізації завдань компетентнісно орієнтованого навчання історії.¹⁷

4. Як відібрати актуальні активності учнів

Організація навчальної діяльності як активного навчання означає застосування вчителем широкого спектру відповідних методів, ігор, стратегій та форм інтерактивної взаємодії, що забезпечують компетентнісне зростання учнів, покращення їхнього розуміння, умінь та здатності ефективно діяти у певній галузі. Зауважимо, що сукупність способів, моделей організації навчання (груп методів і форм навчання), що поєднані за певною ознакою сьогодні часто позначають поняттям «види активностей учнів». Саме це й термін введено Міністерством освіти України для реалізації названих вище державних стандартів освіти.¹⁸

¹⁷ Пометун, О.І., Гупан, Н. М. та Власов, В. С. (2018) *Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі*. ТОВ «КОНВІ ПРИНТ», Київ, с. 5-8. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/712706/> (дата звернення: 2. 03. 2023)

¹⁸ Наказ Міністерства освіти і науки України (19 лютого 2021) «Про затвердження типової освітньої програми для 5–9 класів закладів загальної середньої освіти». URL : <https://mon.gov.ua/ua/npa/prozatverdzhennya-tipovoyi-osvitnoyi-programi-dlya-5-9-klasiv-zagalnoyi-serednoyi-osviti> (дата звернення: 2. 03. 2023)

Узагальнюючи думки дослідників з приводу класифікації сучасних видів активностей учнів можна виокремити такі групи:

– діяльність учнів з використанням ІКТ як сукупності засобів навчання, що відкривають спеціальні і досить широкі можливості доступу до інформації, її швидкої обробки та систематизованої презентації у вигляді слайдів, відео, медіа текстів тощо. Ця група об'єднує такі форми і методи навчання, коли учні за допомогою засобів ІКТ шукають і опрацьовують інформацію з різних джерел, групують, моделюють процеси, явища, презентують у різній спосіб власні надбання з аналізу і синтезу інформації. Сучасне навчання історії неможливо уявити без пошуку учнями в інтернеті джерел інформації, а відповідно аналізу їхньої достовірності, інтерпретацій та ін. ІКТ у навчанні історії мають поселитись із розвитком в учнів залежно від року навчання таких важливих умінь як складання різних типів планів, схем, графіків, таблиць, діаграм, інфографіки, що дає змогу систематизувати здобуту інформацію, розташувати її у логічній послідовності, представити цілісно, виділити головне, аргументувати власну позицію, закріпити знання і вміння на практиці, створюючи моделі та ін.;

– дослідження та експериментування, коли учні вивчають джерела, формують припущення, ставлять досліди, залучаються до професійної діяльності, створюють моделі, аналоги, роблять висновки у процесі виконання групових й індивідуальних проєктів, розроблення імітаційних ігор, комп'ютерного моделювання, виконання окремих технологічних професійних операцій. Для історії провідним способом дослідження є аналіз історичних джерел, насамперед документів, що обумовлює розвиток в учнів таких умінь і навичок як аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, оцінка та критичне ставлення до різних інтерпретацій подій і явищ. Важливим джерелом історичних знань є дослідження / складання різноманітних карт, що сприяє умінням учнів орієнтуватися в історико-географічному просторі. Предметом історичного дослідження чи учнівського проєкту можуть стати події локальної історії, збір усних свідчень чи складання біографічних довідок, описів тощо. Прикладами конструювання для історії будуть підготовка й оформлення презентації, виступу, реферату, що дає змогу учням навчитись правильно оформлювати в усній і письмовій формі підсумки власних досліджень;

– обговорення та дискутування які дають учням змогу висловлюватись, порівнювати думки, аргументувати і рефлексувати. Вони є вкрай важливими для розвитку мовлення, мислення учнів, уміння розв'язувати проблеми. Такі обговорення і дискусії можуть ініцію–

ватись учителем навколо питань публічної політики, історичних альтернатив та інтерпретацій, наприклад, представлених у фільмах, книгах чи комп'ютерних іграх відповідної тематики. Дискусія може поєднуватись з презентацією результатів проєкту чи дослідження;

– кооперативне навчання, коли учні співпрацюють у парах та малих групах, розподіляють ролі і виконують різні обов'язки, надають підтримку, навчають одне одного. Це вчить учнів співпрацювати в навчанні й у житті, разом працювати над розв'язанням проблеми, нести спільну відповідальність за результат роботи, розвинути емпатію й емоційний інтелект. У навчанні історії, на наш погляд, кооперативне навчання є провідним способом організації активності учнів із застосуванням різноманітних стратегій, насамперед різні способи колективного читання і аналізу (наприклад, «читаємо в парах-запитуємо в парах» або «спрямоване читання»), методи взаємоперевірки та взаємонавчання, наприклад через колективне розв'язання проблем та ін.¹⁹

Наведений перелік засвідчує необхідність використання вчителем різних видів організації діяльності учнів, їхнього комбінування на кожному уроці. Щоб зробити ефективний вибір видів діяльності, вчитель має ретельно продумувати очікувані результати навчання, яких він хоче, щоб учні досягли, склад і можливості класу, наявні умови середовища навчання, регламент і логістику освітнього процесу. Функції вчителя за таким підходом насамперед пов'язані з організацією та управлінням. Незалежно від обраного вчителем виду активності учнів на уроці основним елементом навчання стає виконання завдань (розв'язання проблем, задач), тобто освоєння діяльності, особливо нових для учнів її прийомів і способів.

5. Якого вчителя історії потребує активне навчання

Розмірковуючи над цією проблемою, легко помітити, що вона, серед іншого, висуває на першій план одну принципово нову характеристику процесу навчання: вона начебто знижує, майже ігнорує важливість ролі вчителя. Для значної кількості сучасних вчителів це неприпустимо. Вони обурюються: «Ви говорите, що моя роль лише допомагати навчанню учнів, сприяти йому. Проте у такому випадку я більше не вчу, я більше не вчитель».

Звичайно, у тому сенсі, що вкладався у слово «навчати» у «школі знань» – ні. Однак вчитель, разом з активним учнем, залишається ключовою фігурою процесу, але його роль стає абсолютно іншою. Сьогодні, незважаючи на те, що не існує універсального рецепту, який

¹⁹ Пометун О. Енциклопедія інтерактивного навчання. К.: СПД. Кулінічев Б.М., 2007. URL : <https://studfile.net/preview/5259619/> (дата звернення: 15.03.2023)

гарантував би активне навчання кожного учня в будь якій ситуації чи контексті, зрозумілими стануть деякі характеристики діяльності нового вчителя, які можуть забезпечити послідовний позитивний вплив на навчання учнів. На основі проведеного аналізу можна визначити певні якості вчителя історії, який навчає учнів активно. Очевидно, що ґрунтовний опис цього питання потребує окремої публікації. Коротко зауважимо лише на орієнтири. Такий вчитель:

- створює для учнів різноманітні можливості для навчання (усно, письмово, он-лайн, за допомогою різних джерел інформації і методів навчання, насамперед кооперативних і взаємонавчання);

- постійно керує навчанням, підтримуючи зв'язок між навчанням і викладанням за допомогою чітких інструкцій, формувального оцінювання, зворотнього зв'язку і корекції завдань. Адекватне оцінювання допоможе вчителю визначити, що означає «надати кожному учню» необхідні для нього можливості навчатись і як поступово вдосконалювати його навчальний досвід;

- безпосередньо залучає учнів у процес вирішення питань їхнього навчання, підтримує їх здатність оцінювати себе, обирати кращі способи і шляхи навчання, найбільш важливий для них зміст;

- підтримує інтерес і мотивацію навчання і засвоєння учнями нових знань, допомагає учням встановити зв'язки між різними предметами, галузями знання, так само, як і з їх власною життєвою практикою і з практикою всього людства.

- враховує культурне та мовне різноманіття учнівського співтовариства, створює підтримуюче навчальне середовище, позитивну психологічну атмосферу і взаємостосунки на занятті;

- постійної оцінює свій вплив на учнів, свій внесок в їхні досягнення, в їхнє учіння, оскільки будь які навчальні стратегії діяльності вчителя по різному працюють у різних контекстах і з різними учнями.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження можна сформулювати важливі характеристики активного навчання, реалізація яких дозволяє досягти задач, висунутих у процесі запровадження Концепції Нової української школи в систему шкільної історичної освіти України. Серед них такі.

1. Активне навчання вимагає постановки ясних цілей навчання курсу історії в тому чи іншому класі, конкретній темі, формулювання завдань / очікуваних результатів кожного уроку, їх максимальне уточнення та спрямованість всього процесу навчання на висунуті цілі і завдання. Це полегшує для вчителя відбір форматів навчання (форм і

структури уроку чи іншого заняття), його змісту і ефективних активностей, що сприяють досягненню цих результатів.

2. Домінуючим на уроці історії має бути процес самостійного дослідження навчального матеріалу, поданого в різних відібраних вчителем джерелах або джерелах, які учні знайшли самі. У цьому процесі відбувається конструювання учнями знань, умінь, ставлень і смислів у процесі активної пізнавальної діяльності. Украв важливими для опрацювання нового є цілеспрямоване та якісне обговорення відкритих питань, проблем, історичних інтепретацій, дискусія та робота в групах. Тому основна модель побудови навчання історії у Новій українській школі це – поєднання індивідуальної роботи учнів з інтерактивною взаємодією з її основними інструментами: полілогом, діалогом, оптимізацією міжсуб'єктних відносин, смислотворчістю, свободою вибору, позитивністю і оптимістичністю атмосфери на уроці та ситуацією успіху.

3. Бажаною є гнучка, але алгоритмізована структура навчального заняття, що дозволяє учням крок за кроком просуватись до досягнення очікуваних результатів навчання, а вчителю реалізувати весь потенціал активного навчання.

4. Головним завданням вчителя є поставити завдання, що потребуватиме від учнів працювати з оптимальним навантаженням в зоні найближчого розвитку, рухаючись уперед крок за кроком. Причому така робота має проводитись послідовно на кожному уроці, використовуючи всі можливості навчального матеріалу. Завдання, інструкції, запитання вчителя мають викликати та обумовлювати діяльність дитини, спрямовану на досягнення певних навчальних цілей, і тільки в результаті такої діяльності відбуватиметься оволодіння нею знаннями, вміннями, розвиток її ціннісної сфери, здібностей, якостей тощо. За цих умов внутрішня пізнавальна активність учня обумовлюється не тиском, не примусом, а особливою організацією змісту і використаними методами навчання, та усвідомлюється ним як особистісно значуща.

5. Важливим є спосіб взаємодії учнів з історичною інформацією. Вона не має надходити до учнів у готовому вигляді (повністю роз'ясненою та підготовленою для механічного запам'ятовування). Учні мають бути надані джерела інформації для опрацювання з відповідними завданнями і запитаннями, які дають їм змогу накопичувати знання за допомогою говоріння, слухання, читання і письма. Відомості, навколо яких будуються міркування учнів, мають подаватись їм усно, письмово, в електронному вигляді, через візуальні,

а за можливості й матеріальні джерела (наприклад, відвідування музеїв чи пам'яток історії).

6. Опрацюванню нової інформації має передувати актуалізація опорних (необхідних для опрацювання нової інформації) історичних знань за допомогою адекватних методів. У такому випадку учні мають можливість будувати і змінювати нові знання на основі старих, краще зрозуміти сенс нової інформації, застосовувати її в нових контекстах.

7. Учням необхідно надати достатньо часу для опанування матеріалу та створити умови (за допомогою спеціальних методів) для неодноразового звернення до основних положень нового змісту. Причому кожного разу це має відбуватись у новій формі, на новому рівні осмислення.

Сьогодні для української освіти актуальним є не лише поширення інформації щодо запровадження активного навчання, але й спеціальна підготовка вчителів до його організації, що передбачає не лише підвищення рівня їхньої поінформованості, а й тренінгові навчання для відпрацювання необхідних професійних умінь. Це й виклик для організаторів підготовки і перепідготовки вчителів – подумати про спеціальну частину у педагогічній освіті, спрямовану на розвиток здатності організовувати активне навчання, як головної характеристики особистісного і професійного зростання сучасного вчителя історії. Важливим є і розробка підручників і посібників для учнів і рекомендацій для вчителів з урахуванням потреб активного навчання, інформації та методичний апарат яких відповідають викладеним вище вимогам.

АНОТАЦІЯ

У тексті подано аналіз основних положень теорії активного навчання й застосування їх у практиці розробки і запровадження методики активного навчання учнів історії у контексті вимог реформи Нової української школи і Державного стандарту освіти. Розкрито методологію активного навчання, що базується на поглядах педагогічного конструктивізму, теоріях когнітивної психології, когнітивній таксономії як способі оцінювання навчальних результатів, теорії інтерактивного навчання. Визначено основні характеристики методичної моделі активного навчання історії, яка може забезпечити очікувані результати освітнього процесу. Запропоновано нові підходи до підготовки вчителя історії для Нової української школи.

Література

1. Концепція Нової української школи. [Електронний ресурс]. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 1. 02. 2023)
2. Державний стандарт початкової освіти. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87.– [Електронний ресурс]. URL : <http://nus.org.ua/news/uryad-opublikuvav-povuj-derzhstandart-pochatkovoyi-osvity-dokument> Державний стандарт базової середньої освіти. (2020). Постанова КМУ № 898 від 30.09.2020 року. URL : https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/ (дата звернення: 1.02.2023)
3. Пометун О. Діяльнісний підхід в освіті /Енциклопедія освіти. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/729012/> (дата звернення:15.02.2023)
4. Schank, Roger C. What We Learn When We Learn by Doing. Technical Report Northwestern University.
5. Institute for Learning Sciences, 1995. URL: http://www.cogprints.org/637/1/LearnbyDoing_Schank.html (Дата звернення 15. 02. 2023)
6. Bransford, J.D., Brown, A.L., and Cocking, R.R. (Eds.) (1999). How people learn: Brain, mind, experience, and school. Washington, D.C.: National Academy Press.
7. Выготский, Л.В. Проблема культурного развития ребенка. М.,1928. URL : http://flogiston.ru/library/vyg_cult
8. Wood, D., Bruner, J., & Ross, G. The role of tutoring in problem solving. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*. 1976. №17, p. 89–100.
9. Bruner, J., Goodnow, J., & Austin, A. A Study of Thinking. Wiley & Sons, Incorporated, John, 1956. Chapter 1
10. Bloom, B. S., Engelhart, M. D., Furst, E. J., Hill, W. H., & Krathwohl, D. R. Taxonomy of Educational Objectives, Handbook I: The Cognitive Domain. New York, NY: David McKay Co Inc., 1956
11. Anderson L. W., & Krathwohl, D. R. A Taxonomy for Learning, Teaching and Assessing: A Revision of Bloom’s Taxonomy of Educational Objectives. Complete Edition. New York: Longman, 2001
12. Пометун О., Гупан Н. Таксономія Б.Блума і розвиток критичного мислення школярів на уроках історії. *Український педагогічний журнал*. 2019. № 6, с. 34-39 URL : <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2019-3-50-58> (дата звернення: 12.03.2023)
13. Kolb D.A. Experiential learning : experience as the source of learning and development. Englewood Cliffs NJ) by Prentice-Hall, 1984

14. Пометун О. та ін. Основи критичного мислення: навчальний посібник для учнів 10 (11) класів загальноосвітньої школи. Дніпро: «Ліра», 2017

15. Mellmann M., Pometun O. (2013) ESD Dialogues: Practical approaches to Education for Sustainable Development by and for educators. Books on Demand, Germany

16. Карамушка В., Пометун О., Пилипчатіна Л., Сущенко І. Уроки для стійкого розвитку. Курс за вибором для 9-х класів загальноосвітніх навчальних закладів. Посібник для учнів. Київ, Видавничий дім «Освіта», 2013. URL : <https://studfile.net/preview/5603213/> (дата звернення: 20.03.2023)

17. Пометун О. І. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : методичний посібник / О. І. Пометун, Н. М. Гупан, В. С. Власов. – К. : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018, с.157-174. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/712706/> (дата звернення: 18.03.2023)

18. Пометун, О.І., Гупан, Н. М. та Власов, В. С. (2018) *Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі*. ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», Київ, с.157-174. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/712706/> (дата звернення: 2. 03. 2023)

19. Наказ Міністерства освіти і науки України (19 лютого 2021) «Про затвердження типової освітньої програми для 5–9 класів закладів загальної середньої освіти». URL : <https://mon.gov.ua/ua/npa/prozatverdzhennya-tipovoyi-osvitnoyi-programi-dlya-5-9-klasiv-zagalnoyi-serednoyi-osviti> (дата звернення: 2. 03. 2023)

20. Пометун О. Енциклопедія інтерактивного навчання. К.: СПД. Кулінічев Б.М., 2007. URL : <https://studfile.net/preview/5259619/> (дата звернення: 15.03.2023)

Information about the authors:

Pometun Olena Ivanivna,

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Head Researcher of Social Studies Education Department
Institute of Pedagogy of the National Academy
of Pedagogical Sciences of Ukraine
52-D, Sichovyh Streltsiv str., Kyiv, 04053, Ukraine

СТАНОВЛЕННЯ ОСВІТИ ДЛЯ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ НА МЕЖІ XX – XXI СТОЛІТЬ

Ремех Т. О.

ВСТУП

Із здобуттям незалежності України перед українським суспільством постали питання реформування практично всіх галузей суспільного життя, в тому числі й освітньої. Гостро відчувалась потреба в новій концепції середньої освіти, докорінному оновленні змісту, сучасних підходах до організації освітнього процесу, наповненні навчальних планів новими предметами та курсами, в тому числі й з навчання демократії.

Процес інтеграції України в світове демократичне суспільство потребує навчання громадян демократії. Така освіта є важливим складником становлення демократичної й правової держави, розвитку громадянського суспільства в Україні. Виклики, що постали перед Україною, визначають суспільне замовлення школі – підготувати активної, конкурентоспроможної, компетентної особистості, здатної розв'язувати життєві й професійні проблеми, реалізовувати власні права, виконувати громадянські обов'язки, поціновувати різноманітність, критично мислити, ухвалювати відповідальні рішення стосовно власного благополуччя та розвитку держави.

Ми розглядаємо освіту для демократії в розумінні громадянської освіти. Вона відіграє важливу роль в соціальній практиці учнівства, його досвіді демократичної участі. Закон України «Про освіту» наголошує, що громадянська освіта спрямована «на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина»¹.

Громадянськість особистості, її здатність до соціальної комунікації й активності, життєдіяльності в громадянському суспільстві належить до ключових компетентностей, визначених названим Законом та освітніми Стандартами 2011 та 2020 років. Засобом формування й розвитку означеної компетентності є, зокрема, шкільна громадянська освіта.

Державним стандартом базової середньої освіти метою громадянської освіти визначено «... розвиток природних здібностей,

¹ Про освіту. Закон України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

інтересів, обдарувань учнів, формування компетентностей, необхідних для їх соціалізації та громадянської активності, свідомого вибору подальшого життєвого шляху та самореалізації, продовження навчання на рівні профільної освіти або здобуття професії, виховання відповідального, шанобливого ставлення до родини, суспільства, навколишнього природного середовища, національних та культурних цінностей українського народу»². Відтак шкільна громадянська освіта покликана надати учнівству «цілеспрямований і змістовний навчальний досвід, що відображатиме сучасні соціальні та суспільні реалії та уможливить розвиток відповідних якостей особистості та її компетентності»³.

До чинників, що посилюють роль громадянської освіти, віднесемо проблему національної ідентичності й консолідації українського народу, поліетнічність, полікультурність й поліконфесійність українського суспільства. Адже «неможливо раз і назавжди вирішити проблеми, пов'язані зі складним механізмом співжиття різних людей, різних соціальних, етнічних, релігійних, політичних чи економічних груп суспільства та навіть держав»⁴.

Підтримаємо думку про те, що брак громадянської та соціальної компетентностей випускників закладів загальної середньої освіти в останні роки залишається проблемою. Серед її причин назвемо скорочення кількості суспільствознавчих предметів і курсів та навчальних годин для їх викладання, невідповідність учителів до навчання учнів громадянства, обмеженість шкільної громадянської освіти стінами класу тощо. Щоб учні ставали активними і дієвими учасниками поступу демократичного суспільства, громадянська освіта мусить бути значимою частиною життя шкільної громади та, відповідно, складником навчального плану освітнього закладу. Адже громадянськознавчі знання, вміння й навички, необхідні для свідомої залученості людини до суспільного життя, вимагають їх систематичного формування й розвитку. Це можна здійснити як засобами інтегрованого курсу «Громадянська освіта», інших навчальних предметів як-от правознавство, історія, географія, література, «Захист України», в зміст яких включено відповідні громадянськознавчі сюжети, так і залученням учнів до позаурочної діяльності, зокрема, волонтерської та проєктної.

² Державний стандарт базової середньої освіти. Постанова Кабінету Міністрів України №898 від 30.09.2020 року. URL : https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/

³ Ремех Т., Пометун О. Методика навчання учнів ліцею громадянської освіти: методичний посібник [Електронне видання]. Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2021. с. 10.

⁴ Експертна оцінка проєкту Концепції громадянської освіти та виховання в Україні URL : http://centromonitor.com.ua/_p=1279.html

В Україні накопичено значний доробок у галузі громадянської освіти, який, своєю чергою, потребує систематизації й узагальнення. Частково це питання відображено в низці наукових праць (В. Арешонков, М. Арцишевська, Т. Бакка, П. Вербицька, Н. Гупан, Т. Ладиченко, О. Охредько, С. Позняк, О. Пометун, Т. Ремех, І. Смагін, Т. Смагіна, К. Чорна та ін.), у звітах «Сучасний стан громадянської освіти в Україні»⁵ та «Розвиток громадянських компетентностей в Україні: результати соціологічних досліджень»⁶, у низці публіцистичних статей⁷.

Генезу шкільної громадянської освіти в Україні розглядаємо як шлях її становлення від елективних курсів кінця ХХ ст. до інтегрованого курсу «Громадянська освіта» рівня стандарту (10 клас, 2018 р.) та курсів за вибором учнів з освіти для демократії.

Наша наукова розвідка присвячена аналізу окремих громадянознавчих курсів, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для закладів загальної середньої освіти, які фактично заклади підвалини й визначили критерії відбору змісту, основні підходи до організації навчання учнів основ демократії.

1. Витоки шкільної громадянської освіти в Україні: кінець ХХ – початок ХХІ ст.

Дослідження проблеми шкільної громадянської освіти свідчить, що на межі ХХ і ХХІ століть в цій галузі було: напрацьовано певну нормативно-правову базу та методологічні основи, що знайшли відображення у концептуальних документах та наукових розвідках; створено навчальні програми та методичні матеріали з громадянознавчих курсів за вибором учнів та факультативних курсів; укладено й видано навчальні посібники, створено методичні розробки та дидактичні матеріали, видано методичні рекомендації Міністерства освіти України; здійснено підготовку вчителів та методистів до викладання громадянознавчих курсів шляхом тренінгів (переважно у

⁵ Аналітичний звіт «Сучасний стан громадянської освіти в Україні» / Іванюк І.В., Овчарук О.В., Терешенко А.Б. Київ, 2013 р. 104 с.

⁶ Розвиток громадянських компетентностей в Україні: результати соціологічних досліджень» (DOCCU) / Семенець-Орлова І., Михайлич О., Борер К., Ретцель М., за заг. ред. : Н.Г. Протасова. К. : ТОВ «Агентство «Україна», 2018. 26 с.

⁷ <https://life.pravda.com.ua/projects/hromadianska-osvita/2021/02/16/243780/>

https://hgi.org.ua/?ch=gr_osv_sk

https://tpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf

рамках міжнародних проєктів)⁸. Зазначимо, що потреба в курсах за вибором учнів, у тому числі громадянознавчих, постала у зв'язку з оновленням змісту середньої освіти, спричиненим, зокрема, і переходом до профілізації старшої школи.

Нами виявлено, що наприкінці 90-х років ХХ ст. – на початку 2000-х років зміни в шкільній правовій освіті (розглядаємо як складник громадянської освіти) ініціювали правники – вчені-юристи, викладачі юридичних факультетів вищих навчальних закладів, працівники суду тощо. Вони активно долучалися до формування змісту, укладання/оновлення навчальних програм із правознавства, створення підручників і методичних посібників, підготовки вчителів, організації й проведення предметних олімпіад. Розвиток шкільної правової освіти в період становлення суверенної України пов'язані з такими фахівцями в галузі юриспруденції як П. Біленчук, С. Бобровник, Л. Заблоцька, Р. Калюжний, І. Котюк, В. Пастухов, П. Рабінович, І. Усенко, О. Шмоткін та ін.

У 1995 році, після наукового обґрунтування необхідності освіти з прав людини в школі, було укладено та винесено на громадське обговорення навчальну програму курсу «Права людини», який розглядали як логічне продовження обов'язкового навчального предмета «Основи правознавства» (9 клас). Після цього були розроблені навчальні програми відповідно до профілю освітнього закладу та видано підручник⁹ із курсу, рекомендований Міністерством освіти України. Викладання «Прав людини» запровадили з 1998 року в 10-11 класах низки спеціалізованих шкіл, гімназій і ліцеїв в обсязі 2 години на тиждень. Власне цей курс ми вважаємо першим шкільним курсом освіти для демократії.

Актуальність курсу була обґрунтована потребою розвивати в учнів зі шкільного віку почуття гідності, усвідомлення своїх прав, способів їх реалізації, знати, як (за допомогою яких механізмів) захищати ці права. Програмова мета курсу передбачала надання учнівству розуміння та сприйняття справедливості, рівності, свободи, миру, гідності, прав, демократії. У програмі зазначалося, що курс спрямований на формування правового світогляду учнів, поглиблення знань про основні права людини і громадянина, виховання поваги до прав і свобод людини,

⁸ Громадянська освіта : методичний посібник для вчителя. Київ, 2008. Видавництво Етна-1. С. 10.

⁹ Права людини: Підручник для 10-11 класів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв та гімназій / Т. Андрусак, М. Буроменський, В. Денисов, В. Євінгов, Л. Заблоцька, А. Мацко, С. Олейников, В. Поздняков, П. Рабінович, З. Ромовська, В. Семенов, І. Усенко. Упорядник Л. Заблоцька. Видавництво «Право». Київ, 1997. 225 с.

ствердження людської гідності й вартісності особистості, усвідомлення необхідності дотримання громадянських обов'язків. Зазначимо, що в основу курсу «Права людини» було покладено принцип, за яким права і свободи людини не є виключно правовими установками, а витікають із моральних, етичних, політичних, культурних норм суспільства.

Основними особливостями навчання учнів старших класів прав людини, визначених програмою, є (*нумерація та інтерпретація автора*): 1) викладання і вивчення прав людини через акцентування уваги учнів на успіхах і прогресі в цій галузі; 2) створення атмосфери рівності й справедливості з гарантуванням свободи учасникам освітнього процесу; 3) заохочення вільного висловлення учнями думок і оцінних суджень; 4) залучення батьків та громадськості до шкільних заходів із проблем прав людини; 5) співпраця освітнього закладу з неурядовими правозахисними організаціями; 6) застосування традиційних та інноваційних технологій навчання (рольові ігри, дискусії, диспути, лекції, усні та письмові колоквиуми, «круглі столи», обговорення публіцистичних тематичних статей, моделювання життєвих ситуацій тощо).

Курс «Права людини», на нашу думку, був інноваційним, змістовним, методично підкріпленим. Однак, створений фахівцями юриспруденції навчальний матеріал, ґрунтований на відповідному категоріальному апараті, був складним як для опанування учнями, так і для викладання вчителями. Якщо додати до цього невідповідність учителів, спротив шкільної адміністрації низки закладів упровадженню курсу, зниження (почасти відсутність) мотивації учнів до курсу через складний його теоретичний зміст та відсутність методичного посібника для вчителів, стає зрозумілим, чому вже за кілька років курс «Права людини» обирали одиничні освітні заклади – переважно ті, де були профільні класи/групи правового (юридичного) напрямку або спеціально підготовлені вчителі. Не останню роль, на нашу думку, тут зіграла й низька правова обізнаність громадян (в тому числі учителів і батьків) про права і свободи людини, адже ідея прав і свобод людини як особистісно ціннісна ще не набула широкого поширення в українському суспільстві.

Із 2002 року в низці закладів загальної середньої освіти було введено елективний курс «Громадянська освіта» для учнів 9-11 класів. Три

навчальні посібники для учнів 9¹⁰,10¹¹,11¹² класів та методичний посібник¹³ підготовлено групою українських учителів, викладачів і методистів у рамках проекту «Освіта для демократії в Україні» (Трансатлантична програма підтримки громадянського суспільства) за підтримки Міністерства освіти і науки України, Інституту політичної участі Нідерландів (IPP) та за експертної допомоги Національного центру стандартів і програм Нідерландів (SLO).

З аналізу навчальної програми курсу слідує, що його мета – це сприяння формуванню особистості, якій притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між ідеями індивідуальної свободи, прав людини та її громадянської відповідальності, готовність до компетентної участі в житті суспільства.

Програмові завдання курсу передбачали надання учням знань про світові демократичні здобутки та особливості становлення демократії в Україні, формування в них мотивації й умінь, необхідних для відповідальної участі у громадсько-політичних процесах, критично-конструктивного ставлення до суспільного життя, орієнтації на загальнолюдські демократичні цінності; сприяння становленню активної життєвої позиції учнівства щодо реалізації ідеалів і цінностей демократії в Україні, створення умов для набуття досвіду громадянських дій, демократичної поведінки й спілкування¹⁴. Принагідно зазначимо, що в зміст курсу інтегровані знання з основ соціології, політології, юриспруденції, філософії, економіки, культурології¹⁵ (таблиця 1):

¹⁰ Громадянська освіта: Навчальний посібник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. К. : Генеза, 2002. 151 с., іл., схеми.

¹¹ Громадянська освіта: Навчальний посібник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. К. : Генеза, 2002. 192 с., іл., схеми.

¹² Громадянська освіта: Навчальний посібник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. К. : Генеза, 2002. 200 с., іл., схеми.

¹³ Громадянська освіта : Книга для вчителя / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. Львів, Видавництво ТЕКА, 2002. 158 с.

¹⁴ Громадянська освіта : Книга для вчителя / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. Львів, Видавництво ТЕКА, 2002. С. 18.

¹⁵ Громадянська освіта : Книга для вчителя / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. Львів, Видавництво ТЕКА, 2002. С. 18.

Таблиця 1

Зміст інтегрованого курсу «Громадянська освіта» (9–11 кл.)

Клас	Обсяг	Тематичні розділи
9 клас	34 год.	I. Права та обов'язки
		II. Сім'я. Школа. Однолітки
		III. Стереотипи
		IV. Конфлікти
		V. Злочинність
10 клас	34 год.	I. Політичні інститути і процеси
		II. Громадянське суспільство
		III. Демократія. Вибори
		IV. Засоби масової інформації
11 клас	34 год.	I. Ринкова економіка
		II. Соціальний захист
		III. Полікультурність
		IV. Україна і світ

У навчальній програмі зафіксовані вміння учнів як результат навчання курсу, серед яких такі: інтелектуальні (аргументувати власну думку; знаходити, аналізувати, обробляти інформацію; визначати проблему та бачити можливі шляхи її розв'язання); комунікативні (співпрацювати з іншими, шукати та знаходити компроміс, поважати думку інших); практичні (реалізовувати свої права, захищати їх). У цьому переліку вмінь, на нашу думку, представлено основні компетенції, які набувають/розвивають учні в навчанні курсу. Укладачі програми заявляють про важливе завдання шкільної громадянської освіти – це «не тільки надання певної суми знань, а, насамперед, сприяння формування особистісних якостей та ціннісних орієнтацій, притаманних громадянину демократичного суспільства, формування вмінь громадянської участі, громадянської відповідальності»¹⁶. Мова йде про три складники громадянської компетентності – когнітивний, діяльнісний та аксіологічний. Подібні положення будуть розширені й деталізовані в навчальних програмах громадянознавчих курсів, створених пізніше.

У навчальній програмі означеного курсу описано й особливості організації освітнього процесу, де для ефективного формування й розвитку практичних навичок соціальної взаємодії учнів, їхніх умінь аналізувати життєві ситуації, самостійно ухвалювати рішення й діяти в межах правового поля було рекомендовано застосовування різноманітних (передусім інноваційних) методів навчання, серед яких: дискусії, диспути, ділові ігри, робота з джерелами інформації, написання

¹⁶ Громадянська освіта : Методичний посібник для 9, 10, 11 кл. загальноосвітніх навчальних закладів / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. К. : Генеза, 2002. С. 18.

рефератів, доповідей і повідомлень, проведення інтерв'ю, імітація суспільних процедур, виконання групових та індивідуальних проєктів. Однак ці положення, на нашу думку, мали суто декларативний характер, адже системна підготовка/перепідготовки вчителів масово не велася.

Зауважимо, що курс «Громадянська освіта» на початку 2000-х років не набув широкого розповсюдження в закладах загальної середньої освіти. Серед причин цього вже поширена для впроваджувальних тоді елективних курсів невідповідність учителів до викладання громадянознавчого курсу інтегрованого змісту, до застосування в освітньому процесі інноваційних методів навчання, брак годин у навчальних планах закладів через надання в них переваги традиційним профільним предметам у старшій школі, як, наприклад, економіці, правознавству, математиці, іноземній мові тощо. Нам видається однією з ймовірних причин і те, що курс був розрахований на викладання, починаючи з 9 класу, тоді як у навчальних планах старшої школи (10–11 класи) мало бути достатньо (з точки зору профілізації) профільних предметів і курсів, до яких курс «Громадянська освіта» не належав.

Далі зупинимося на найпоширенішому в загальноосвітніх закладах на початку 2000-х років курсі за вибором учнів «Ми – громадяни України» (9 (10) кл.). Програма, навчальний посібник для учнів 9 (10) кл.¹⁷, методичний посібник¹⁸ були створені авторським колективом науковців, педагогів – членів Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» за підтримки Міністерства освіти і науки України, Центру Мершона Університету штату Огайо (США), Центру громадянської освіти (Польща) в рамках Трансатлантичної програми ЄС-США підтримки громадянського суспільства в Україні та проєкту «Освіта для демократії в Україні».

Зауважимо, що означений курс, який отримав схвальні відгуки практично від усіх долучених до нього вчителів, протягом десятиліття із 2002 року (за нашими дослідженнями приблизно до 2012-2013 року¹⁹) викладали в багатьох навчальних закладах різних регіонів України (за нашою розвідкою – біля 10000 освітніх закладів). Це був курс громадянської освіти, про що прямо зазначалося в навчальній програмі. Його мета – створення умов для становлення людини, здатної гідно існувати й самореалізуватися за складних реалій ХХІ століття;

¹⁷ Ми – громадяни України : Навчальний посібник з громадянської освіти для 9 (10) кл. середніх загальноосвітніх навчальних закладів / О. Пометун, О. Дем'янчук, І. Ігнатова та ін. / За ред. О. Пометун. Л. : НВФ «Українські технології», 2003. 256 с., іл.

¹⁸ Ми – громадяни України : Метод. посіб. з курсу громад. освіти для 9 (10) кл. серед. загальноосвт. навч. закл. / О. Пометун, І. Ігнатова, І. Костюк, П. Кендзьор; За ред. О. Пометун. К. : А.П.Н., 2002. 140 с.

¹⁹ Ми – громадяни України. Збірник навчальних програм курсів за вибором для учнів 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку (частина 3). Міністерство освіти і науки України. Київ, 2010. С. 40-45.

формування соціально компетентного, активного, відповідального громадянина й патріота України. Звернемо увагу, що в цьому програмовому положенні фактично сконцентрована головна місія шкільної громадянської освіти.

Зміст курсу «Ми – громадяни України» складала такі розділи: I. Я і Ми: як жити разом. II. На шляху до демократії. III. Демократія та демократична держава сьогодні. IV. Як громадяни можуть впливати на владу. V. Людина та економіка в демократичному суспільстві. VI. Україна – наш спільний дім.

Як і в описаному вище, цей курс інтегрував знання з політології, соціології, соціальної психології, економіки, філософії. Його зміст, на відміну від курсу «Громадянська освіта» (2002 р.), ретельно відібраним, раціонально мінімізованим, логічно структурованим і побудованим із врахуванням вікових особливостей учнів. Якщо взяти до уваги, що предмет «Основи правознавства» теж вивчали учні 9 класу, то курс ««Ми – громадяни України» розширював і поглиблював суспільствознавчі знання, а також розвивав комунікативні вміння та соціальні навички учнів²⁰.

Вважаємо за необхідне наголосити на особливостях курсу «Ми – громадяни України», визначених навчальною програмою, адже вони, на нашу думку, узагальнюють основні підходи до освіти для демократії та умови ефективного навчання учнів громадянства. Серед них (*нумерація та інтерпретація автора*): 1) залучення учнів до різних видів пізнавальної діяльності через застосування різних методів навчання, передусім інтерактивних; 2) створення в класі демократичної атмосфери, побудова занять із курсу на демократичних принципах; 3) обов'язкове поєднання урочної та позашкільної діяльності учнів; 4) перепідготовка вчителів для опанування ними методикою стимулювання конструктивно-критичного мислення та активного навчання учнів²¹.

2. Розвиток методики навчання громадянської освіти в перші десятиліття XXI століття

Система шкільної громадянської освіти включає: предметну модель, що може бути монопредметною (приміром, інтегрований курс «Громадянська освіта» або міжпредметною (інтеграція елементів громадянської освіти у зміст різних навчальних предметів/курсів); позапредметну (позаурочну) діяльність освітнього закладу, спрямовану на формування/розвиток громадянських чеснот, вмінь, способів поведінки учасників освітнього

²⁰ Ми – громадяни України. Збірник навчальних програм курсів за вибором для учнів 10-11 класів суспільно-гуманітарного напряму (частина 3). Міністерство освіти і науки України. Київ, 2010. С. 40.

²¹ Там само, с. 41.

процесу²² (наприклад, через волонтерство та соціальні проекти); існування дієвої органів внутрішнього самоврядування й демократичного простору та атмосфери партнерства.

Зупинимося детальніше на міжпредметній моделі громадянської освіти. За такого підходу «громадянським змістом пронизує (більшою або меншою мірою) переважну частину інших предметів гуманітарного й суспільствознавчого циклів сьогоденного змісту середньої освіти в Україні: історію, географію, правознавство, економіку, мови, математику, статистику, філософію й етику»²³. Це підтверджують положення Державного стандарту базової середньої освіти (2020 р.), де формування/розвиток громадянської компетентності як ключової є завданням усіх освітніх галузей²⁴.

Зазначимо, що в становленні та розвитку методики навчання здобувачів освіти громадянства обґрунтування й реалізація міжпредметної моделі шкільної громадянської освіти відіграє важливу роль. Відмітимо, що в 2008 році означений підхід був представлений у міжпредметному методичному посібнику для вчителів, підготовленого в межах проекту «Громадянська освіта – Україна» (2005–2008 рр.), що здійснювався за фінансової підтримки Європейського Союзу в партнерстві з Міністерством освіти і науки України²⁵. В цій книзі обґрунтовано роль шкільної громадянської освіти у формуванні свідомого, активного, відповідального громадянина демократичної держави, детально описано структуру громадянської компетентності учнів та подано її зміст на різних ступенях школи; представлено зразки уроків із різних предметів суспільствознавчого, мовно-літературного та природничо-математичного циклів, методику проектної діяльності учнів та приклади учнівських проєктів; визначено основні підходи до забезпечення інклюзії та рівних прав і можливостей учнів засобами громадянської освіти.

Відмітимо, що особливої уваги заслуговують представлені в міжпредметному методичному посібнику розлогі рекомендації щодо завдань удосконалення змісту загальної середньої освіти в Україні в напрямі підвищення ефективності формування громадянської компетентності учнівства²⁶. Ми переконані, що ці рекомендації не втратили своєї актуальності й у наш час, адже вони стосуються багатьох

²² Ремех Т., Пометун О. Методика навчання учнів ліцею громадянської освіти : методичний посібник [Електронне видання]. Київ : 2021. С. 31.

²³ Там само, с. 43.

²⁴ Державний стандарт базової середньої освіти. Постанова Кабінету Міністрів України № 898 від 30.09.2020 року. URL : https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/

²⁵ Громадянська освіта : методичний посібник для вчителя. Київ, 2008. Видавництво Етна-1. 194 с.

²⁶ Громадянська освіта : методичний посібник для вчителя. Київ, 2008. Видавництво Етна-1. С. 13–17.

питань та аспектів шкільної громадянської освіти як-от: наступність і системність громадянської освіти, її потенціал в профільній школі; використання можливостей інваріантної та варіативної частин навчального плану для громадянської освіти; особливості завдань громадянської освіти в початковій, основній та старшій школі; шляхи забезпечення наскрізного підходу до громадянської освіти; посилення емоційно-ціннісного складника громадянознавчого змісту; важливість інтерактивних технологій навчання та технологій оцінювання учнів: підготовка вчителів шляхом інтерактивних тренінгів тощо.

На нашу думку, багато позицій із названих вище рекомендацій можуть бути використані при відборі змісту громадянської освіти як за предметної, так і міжпредметної моделі, для визначення особливостей організації освітнього процесу, при здійсненні на практиці інклюзивного підходу засобами шкільної громадянської освіти тощо. Ми суголосні з думкою укладачів методичного посібника для вчителів «Громадянська освіта», що він є ресурсом із інноваційних методик громадянської освіти.

Наголосимо, що особливості інтегрованого змісту громадянської освіти визначають й специфіку її методики. Повернемося до монопредметної моделі громадянської освіти та на прикладі окремих громадянознавчих курсів, поширених в Україні в перші десятиліття ХХІ ст., покажемо ці особливості.

У 2005 році за підтримки Європейського союзу в рамках програми Європейської Ініціативи за Демократію та Людські Права в рамках проекту «Елективний навчальний курс і освітні дебати для реалізації прав людини та прав дитини в Україні» було створено програму²⁷ та навчальний посібник (1-е видання – «Мої і твої права» (2006 р.)²⁸, 2-е – «Права людини» (2008 р.)²⁹) із курсу за вибором учнів «Права людини» для профільних класів навчальних закладів гуманітарного напрямку (автори Олена Пометун та Тетяна Ремех). Залишимо детальну характеристику мети, завдань, змісту курсу поза нашої наукової розвідки й зупинимось на особливостях методики навчання.

Вкажемо на те, що в програмових положеннях курсу зафіксовані основні його завдання як от: 1) опанування знаннями (про права і свободи людини, загальнолюдські принципи і цінності, відображених у міжнародних стандартах прав людини тощо); 2) розвиток в учнів умінь (міркувати, аналізувати, порівнювати, узагальнювати, спостерігати,

²⁷ Пометун О., Ремех Т. Права людини. Програма курсу за вибором для профільних класів / О. Пометун, Т. Ремех // Історія України, правознавство та інші суспільні дисципліни. 2010. № 28 (668), липень. С. 9-13.

²⁸ Пометун О.І., Ремех Т.О. Мої і твої права : Навч. посіб. : 10–11 кл. / О. Пометун, Т. Ремех. Біла Церква : ПП Надтока О.Ф., 2006. 192с.

²⁹ Пометун О., Ремех Т. Права людини. 10 (11) клас : Навчальний посібник / О. Пометун, Т. Ремех. К., Літера, 2008. 188 с, іл.

критично мислити, брати участь у дискусії, дебатах, аргументувати думку, визначати та обирати альтернативні рішення і підходи, спілкуватися в малих та великих групах, самостійно шукати й обробляти суспільно значимої інформації з різних джерел, використовувати знання в галузі прав людини для аналізу та правового розв'язання життєвих ситуацій тощо); 3) формування в учнів ставлення до прав і свобод людини і громадянина як загальнолюдської цінності, до значущості власної особистості та інших людей; розвиток упевненості в собі, толерантності, почуття свободи.

Зрозуміло, що досягти означених завдань курсу традиційними методами, за яких учні сприймають передані їм знання, внаслідок чого формується «заданий» тип поведінки, неможливо. Тому, на думку авторів курсу, навчання правам людини буде ефективним за умови застосування інтерактивних методів як-от дискусії, дебати, рольові/ділові ігри, моделювання, мозковий штурм, соціологічні опитування, розв'язання проблем, реалізація проєктів та ін.

Цікавим у руслі нашого дослідження видається курс за вибором учнів «Досліджуючи гуманітарне право». Його навчальна програма³⁰ та підручник³¹ були підготовлені на виконання Угоди про співробітництво між Міністерством освіти і науки України, Товариством Червоного Хреста України та Міжнародним Комітетом Червоного Хреста. До слова, названий підручник був єдиним національним підручником (тобто створеним спеціально для українських шкіл) з-поміж 120 країн, які впроваджували такий курс. Щоправда, відібрані в підручнику сюжети стосувалися інших країн.

Навчальна програма передбачала вивчення учнями основ гуманітарного права в 10 (11) класі в межах окремого курсу або шляхом інтеграції низки питань у зміст інших предметів/курсів (всесвітню історію, правознавство, «Права людини», «Захист Вітчизни» та ін.).

Укладачі зазначали, що завданнями курсу є вироблення в учнів зацікавленості питаннями міжнародного гуманітарного права; усвідомлення гуманістичних цінностей та послуговування ними в житті й подальшій професійній діяльності; розвиток уміння вести діалог, спілкуватися з носіями різних традицій і цінностей, формування культури ненасильницьких відносин, неприйняття збройного екстремізму й антигуманної діяльності, здатності аналізувати власні погляди і вчинки, співвідносячи їх із загальнолюдськими моральними нормами тощо.

³⁰ Досліджуючи гуманітарне право. Збірник навчальних програм курсів за вибором для учнів 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку (частина 3). Міністерство освіти і науки України. Київ, 2010. С. 36–39.

³¹ Досліджуючи гуманітарне право : Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів / За ред. Л.Г. Шинкаренко. К. : Генеза, 2008. 150 с.

Досягти означених вище завдань можна шляхом системного застосування активних й інтерактивних методів навчання, серед яких дискусія, розгляд дилеми, анкетування, імпровізовані судові процеси, мозковий штурм, робота в групах тощо. У навчальній програмі зазначено, що ефективними є й зустрічі з очевидцями й учасниками збройних конфліктів із наступним гуманістично-правовим аналізом їхніх свідчень і повідомлень.

Зазначимо, що основою організації навчання учнів курсу є проведення тематичних досліджень, про що свідчить як його назва, так зміст тематичних модулів (таблиця 2).

Таблиця 2

Зміст курсу за вибором учнів «Досліджуємо гуманітарне право» для 10 (11) класу (обсяг 17/34 год.)

Назва/номер модулю	Зміст модулю
Вступне дослідження	Людина і війна. Актуальність курсу, його мета і завдання. Світова цивілізація і війна. Право людини на життя, захист честі та гідності. Роль ООН, Міжнародного Червоного Хреста в розв'язанні військових конфліктів, підтриманні миру між народами.
№ 2	Обмеження під час збройного конфлікту. Обмеження у збройному конфлікті. Основні принципи МГП. Діти-солдати. Зброя невибіркового характеру.
№ 3	Закон в дії. Порушення норм МГП та відповідальність за них. Дилема комбатанта.
№ 4	Забезпечення правосуддя. Збройний конфлікт і три аспекти правосуддя. Механізми здійснення міжнародного правосуддя.
№ 5	Відгук на наслідки збройного конфлікту. Гуманітарні потреби, викликані наслідками збройного конфлікту. Захист полонених та воз'єднання сімей, які були розлучені внаслідок воєнних дій. Етика проведення гуманітарних операцій.
Заклучне дослідження	Наш наступний крок.

Підтримуємо думку про те, що в умовах високої соціальної й політичної напруги курс «Досліджуємо гуманітарне право» мав опосередкований потенційний ефект як спроба обмеження та запобігання порушень гуманітарного права і прав людини через

усвідомлення ними гуманітарних питань і проблем, породжених збройним конфліктом³².

У 2014 році українське суспільство постало перед серйозними викликами, породженими військовими діями російської федерації на сході України та незаконною анексією Криму. Частково відповіддю на це в галузі громадянської освіти став проєкт «Враховуй різницю» благодійної організації «Вчителі за демократію і партнерство». В межах цього проєкту було створено навчальну програму «Кроки до порозуміння»³³ та посібник з аналогічною назвою³⁴ за фінансової підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) в межах освітнього проєкту «Долаємо прірву: інструменти об'єднання роз'єднаних громад» у рамках проєкту «Українська ініціатива зміцнення громадської довіри» (UCBI). У 2016 році після успішної апробації програма і навчальний посібник із курсу були схвалені Міністерством освіти і науки України для використання в закладах загальної середньої освіти.

Зазначимо, що курс за вибором учнів «Кроки до порозуміння» був спрямований на розвиток позитивного ставлення, мотивації до застосування й формування поведінки учнів, ґрунтованої на толерантності, моральних цінностях українського суспільства і демократії; розвиток їхніх навичок продуктивної співпраці в групі/колективі; вміння застосовувати моделі неконфліктної поведінки, формулювати власну позицію, оцінювати власну поведінку та поведінку інших з позиції міжкультурного спілкування; здатності діяти задля згуртованості родини і громади; вміння виявляти інформаційні та комунікативні маніпуляції, шукати й використовувати достовірну інформацію з різних джерел; обґрунтовувати власні погляди під час дискусій, розгляду контрверсійних питань і тем. Власне, це було відображено в змісті й назвах чотирьох розділів курсу (таблиця 2).

³² Ремех Т., Пометун О. Методика навчання учнів ліцею громадянської освіти : методичний посібник [Електронне видання]. Київ : 2021. С. 25.

³³ Кроки до порозуміння. Навчальна програма з курсу за вибором для учнів старших класів загальноосвітньої школи // Історія і суспільствознавство в школах України : теорія і методика навчання. 2016, № 6–7 . С. 6–9. URL : <http://www.soippo.edu.ua/images/>.pdf\

³⁴ Пометун О. Кроки до порозуміння : навч. посіб. для учнів 10 (11) класів / О. Пометун, І. Сущенко, І. Баранова ; за ред. О. Пометун. Київ. Педагогічна думка, 2016. 168 с., іл.

**Зміст курсу за вибором учнів «Кроки до порозуміння»
для 10 (11) класів загальноосвітніх шкіл (17 годин)**

Розділ	Теми
I. Крок перший. Спілкуйся!	Як спілкуватись ефективно
	Як зрозуміти іншу людину і навчитись говорити «ні»
	Як поводитись у конфліктній ситуації
II. Крок другий. Враховуй різноманітність!	Чому різноманітність – це ресурс
	Як стереотипи впливають на наше життя
	Як поєднати роз'єднані громади
III. Крок третій. Отримуй достовірну інформацію!	Чи варто бути поінформованою людиною
	Як відрізнити факти від думок
	Як розпізнати маніпуляцію та захиститись від неї
	Як висловлюватись аргументовано
IV. Крок четвертий. Обговорюй!	Що таке дискусія та як взяти в ній участь
	Як взяти участь в он-лайн дискусії
	Як читати в пошуках аргументів
	Як досягти згоди в обговоренні, не відмовляючись від власних переконань
	Що таке дебати

Зауважимо, що особливості змісту курсу полягали у використанні завдань і ситуацій, матеріалів мас медіа стосовно подій на сході України в зоні АТО.

Як і в попередніх наведених нами прикладах, методика і цього курсу ґрунтована на застосуванні інтеракції в навчанні учнів. Важливою особливістю організації освітнього процесу визначалося обговорення учнями гострих тем зі своїми однокласниками на основі власного досвіду. Програма також передбачала, що операції, способи діяльності та окремі прийоми учні відпрацьовують на основі описів життєвих ситуацій, спеціально відібраних текстів із різних галузей знань, що містять інформацію, цікаву і корисну для розширення світогляду і підвищення рівня загальної культури учнів.

Зауважимо, що до аналізованих вище елективних курсів на було створено методичних посібників, утім, ґрунтовні пояснювальні записки навчальних програм, методичний апарат посібників дає уявлення про методичні особливості викладання цих курсів, а також надає вчителям інструменти з ефективною організації навчання учнів громадянства.

ВИСНОВКИ

Проведене нами дослідження дає змогу сформулювати такі висновки.

З'ясовано, що в Україні на межі ХХ –ХХІ ст. та частково в перші десятиліття ХХІ ст. переважна більшість програм з освіти для демократії та їх навчально-методичне забезпечення були створені й упроваджені в рамках освітніх проєктів, здійснюваних за фінансової підтримки Європейського союзу, уряду США, посольства США в Україні, низки міжнародних організацій і фондів. Ті чи інші елементи цих програм склали основу для створення інтегрованого курсу «Громадянська освіта» (рівень стандарту, 10 клас), уведеного в навчальний план освітніх закладів із 2018 року, а також програм неформальної освіти та освіти для дорослих. Також у ході дослідження виявлено, що за рахунок грантових/проєктних коштів проводили підготовку/перепідготовку вчителів до викладання громадянознавчих курсів.

Погодимось, що в Україні, навіть з огляду на курс інтеграції в європейську спільноту, система шкільної громадянської освіти, орієнтована на сприйняття цінностей та смислів європейської політичної культури, формування громадянської ідентичності демократичного типу, досі не впроваджена, на відміну від низки східноєвропейських та балтійських держав. Вітчизняна громадянська освіта досі йде шляхом формування в учнів фрагментарних соціологічних, політологічних, культурологічних, правових знань та відповідних умінь³⁵.

Побудова (для нашої країни – і післявоєнна відбудова) оновленого в демократичних традиціях суспільства і держави потребує від громадян знань про те, як функціонує демократія, які принципи лежать в основі тої чи тої держави, чому критичне мислення нині є важливим для кожної людини, чому дотримання прав людини виступає одним із найважливіших постулатів демократії, навіщо існує волонтерство, що таке екологічна поведінка тощо. Громадянська освіта спрямована і на створення реальних можливостей для вільного раціонального вибору кожним громадянином прийнятної для нього політичної позиції, соціальної системи та свого місця в ній³⁶. Відтак вона є сукупністю не стільки знань, скільки вмінь (компетенцій), володіння якими дає змогу людині справлятися з сучасними викликами.

³⁵ Ремех Т., Пометун О. Методика навчання учнів ліцею громадянської освіти : методичний посібник [Електронне видання]. Київ : 2021. С. 30.

³⁶ Тягло О. Як розбудувати громадянську освіту в Україні?. / О. В. Тягло // Наукові записки НаУКМА. – 2000. – Наукові записки НаУКМА : Політичні науки. 2000. Т. 18. С. 84–90. URL : <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/9722>

Наголосимо, що досягнення цілей громадянської освіти можливе за активної залученості учнів до навчання через їхню діяльність, що моделює життєві ситуації або є безпосередньою участю в ній. Це потребує систематичного застосування технологій активного навчання учнів як на уроках інтегрованого курсу громадянської освіти і громадянознавчих курсів за вибором учнів, так і на уроках інших предметів/курсів, у зміст яких інтегровано громадянознавчі знання й уміння.

Отже, в умовах сучасних викликів, гострої потреби консолідації української нації, визначення національної ідентичності, необхідності формування політично й соціально активної особистості, яка усвідомлює власну роль у житті суспільства, здатної до ініціативи та активних дій у власних і суспільних інтересах, спроможної діяти компетентно і технологічно, особливої ваги набуває освіта для демократії, зокрема, шкільна громадянська освіта³⁷. Нині вона потребує потужного імпульсу щодо її розширення як углиб (відбір змісту громадянознавчих предметів/курсів), так і вишир (створення комплексу інваріантних/варіативних предметів і курсів, реалізація на практиці міжпредметного підходу в навчанні учнів громадянства тощо). Проведений нами аналіз становлення освіти для демократії в Україні може бути корисним у вирішенні цього завдання.

АНОТАЦІЯ

У сучасних реаліях українського суспільства особливої ваги набуває освіта для демократії. З'ясовано, що метою громадянської освіти є формування й вияв громадянської активності, громадянської позиції та відповідальності людини. На основі аналізу процесу становлення шкільної громадянської освіти в Україні, характеристики окремих курсів громадянознавчого спрямування (кінець XX – перші десятиліття XXI ст.) виявлено основні тенденції та підходи до відбору змісту та організації освітнього процесу. Наголошено на особливостях методики навчання здобувачів освіти громадянства.

Література

1. Аналітичний звіт «Сучасний стан громадянської освіти в Україні» / Іванюк І.В., Овчарук О.В., Терещенко А.Б. Київ, 2013 р. 104 с.
2. Боренько Я. Громадянська освіта в Україні. [Електронний ресурс]. URL : https://tpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf

³⁷ Ремех Т., Пометун О. Методика навчання учнів ліцею громадянської освіти : методичний посібник [Електронне видання]. Київ : 2021. С. 30.

3. Громадянська освіта: Навчальний посібник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. К. : Генеза, 2002. 151 с., іл., схеми.
4. Громадянська освіта : методичний посібник для вчителя. Київ, 2008. Видавництво Етна-1. 194 с.
5. Громадянська освіта: Навчальний посібник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Р.А.Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. К. : Генеза, 2002.192 с., іл., схеми.
6. Громадянська освіта: Навчальний посібник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. К. : Генеза, 2002. 200 с., іл., схеми.
7. Громадянська освіта : Книга для вчителя / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. Львів, Видавництво ТЕКА, 2002. 158 с.
8. Державний стандарт базової середньої освіти. Постанова КМУ № 898 від 30.09.2020 року. URL : https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/
9. Досліджуючи гуманітарне право : Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів / За ред. Л.Г. Шинкаренко. К. : Генеза, 2006. 150 с.
10. Експертна оцінка проекту Концепції громадянської освіти та виховання в Україні URL : http://centromonitor.com.ua/_p=1279.html
11. Збірник навчальних програм для учнів 19 класів основної школи та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ, 2010. 87 с.
12. Кроки до порозуміння. Навчальна програма з курсу за вибором для учнів старших класів загальноосвітньої школи // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання. 2016, № 6–7. С. 69. URL : <http://www.soippo.edu.ua/images/.pdf>
13. Ми – громадяни України : Метод. посіб. з курсу громад. Освіти для 9 10) кл. серед. загальноосвт. навч. закл. / О. Пометун, І. Ігнатова, І. Костюк, П. Кендзьор; За ред. О. Пометун. К. : А.П.Н., 2002. 140 с.
14. Ми – громадяни України : Навчальний посібник з громадянської освіти для 9 (10) кл. середніх загальноосвітніх навчальних закладів / О. Пометун, О. Дем'янчук, І. Ігнатова та ін. / За ред. О. Пометун. Л. : НВФ «Українські технології», 2003. 256 с., іл.
15. Пометун О. Кроки до порозуміння : навч. посіб. для учнів 10 (11) класів / О. Пометун, І. Сущенко, І. Баранова; за ред. О. Пометун. Київ. Педагогічна думка, 2016. 168 с.
16. Пометун О.І., Ремех Т.О. Мої і твої права : Навч. посіб. : 10–11 кл. / О. Пометун, Т. Ремех. Біла Церква : ПП Надтока О.Ф., 2006. 192 с.

17. Пометун О., Ремех Т. Права людини. 10 (11) клас : Навчальний посібник / О. Пометун, Т. Ремех. К., Літера, 2008. 188 с, іл.

18. Пометун О., Ремех Т. Права людини. Програма курсу за вибором для профільних класів / О. Пометун, Т. Ремех // Історія України, правознавство та інші суспільні дисципліни. 2010. № 28 (668), липень. С. 9–13.

19. Права людини : Підручник для 10-11 класів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв та гімназій / Т. Андрусак, М. Буроменський, В. Денисов, В. Євнтгов, Л. Заблоцька, А. Мацко, С. Олейников, В. Поздняков, П. Рабінович, З. Ромовська, В. Семенов, Усенко. Упорядник Л. Заблоцька. Видавництво «Право». Київ, 1997. 225 с.

20. Про освіту. Закон України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

21. Ремех Т., Пометун О. Методика навчання учнів ліцею громадянської освіти: методичний посібник [Електронне видання]. Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2021. 222 с.

22. Ремех Т.О. Громадянська освіта. Енциклопедія освіти / Нац. акад. пед. наук України; [гол. ред. В. Г. Кремень; заст. гол. ред. В. І. Луговий, О. М. Топузов; відп. наук. секр. С. О. Сисоєва; редкол.: О. І. Ляшенко, С. Д. Максименко, Н. Г. Ничкало, П. Ю. Саух та ін.] : 2-ге вид, допов. та перероб. Київ : Юрінком Інтер, 2021. С. 174–175. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/729018>

23. Розвиток громадянських компетентностей в Україні: результати соціологічних досліджень» (DOCCU) / Семенець-Орлова І., Михайлич О., Борер К., Ретцель М., за заг. ред. : Н.Г. Протасова. К. : ТОВ «Агентство «Україна», 2018. 26 с.

24. Тягло О. Як розбудувувати громадянську освіту в Україні? / О. В. Тягло // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. 2000. Т. 18. С. 84–90. URL : <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/9722>

Information about the author:

Remekh Tetiana Oleksiyivna,

PhD, Executive Researcher,

Head of the Department of Social Science Education

Institute of Pedagogy of the National Academy

of Pedagogical Sciences of Ukraine

52-D, Sichovyyh Streltsiv str., Kyiv, 04053, Ukraine

ЮРИДИЧНА КЛІНІКА ЯК ОСЕРЕДОК ПРАВНИЧОЇ ОСВІТИ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ВІТЧИЗНЯНА ПРАКТИКА

Рябовол Л. Т.

ВСТУП

Реформування вищої юридичної освіти в Україні в контексті євроінтеграції відбувається на засадах студентоцентрованого та компетентнісного підходів. Це вимагає переорієнтації освітнього процесу на розвиток у студентів динамічної комбінації знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей як загальної здатності до успішного здійснення професійної правничої діяльності. Особливу роль у виконанні цього завдання виконують юридичні клініки, що створюються у закладах вищої освіти як база для практичного навчання та проведення навчальної і виробничої практики майбутніх правників. Разом з тим, юридичні клініки мають не лише освітнє значення, вони є активними учасниками суспільного життя, елементом громадянського суспільства. Їх соціальне призначення полягає в наданні безкоштовної правової допомоги соціально малозабезпеченим верстам населення, проведенні заходів з правової освіти населення України тощо.

Проблематика, окреслена темою нашого розділу, не втрачає своєї актуальності. Вітчизняними фахівцями з педагогіки та юриспруденції розроблено різні аспекти цієї комплексної тематики: нормативно-правові основи функціонування юридичних клінік (далі – ЮК) вивчали С. В. Богачов, М. Т. Лоджук, Л. Т. Рябовол, М. В. Удод, та ін.; науково-теоретичні засади організації і діяльності ЮК – В. С. Бігун, В. О. Гончаренко, Л. С. Дубчак, Н. С. Дубчак, М. В. Дулеба, М. Т. Лоджук, М. В. Савчин, та ін.; ЮК як структурний елемент громадянського суспільства, суб'єкт правової освіти населення та суб'єкт адміністративно-правових відносин – А. О. Галай, Гарді Гордон, Н. С. Дубчак, М. В. Дулеба, В. А. Єлов, М. В. Кравчук, Ю. О. Моїсєєв, А. В. Некоз, М. В. Савчин, О. Л. Соколенко, А. П. Чернега, та ін.; ЮК як база для практичного навчання студентів-юристів, правового виховання й формування у них високого рівня правосвідомості і правової культури – О. М. Аксьонова, І. О. Бородін, А. О. Галай, В. А. Єлов, Н. Ю. Коваленко, Ю. О. Моїсєєв, В. В. Молдован, М. В. Менджул, О. О. Орлова, Ю. М. Савелова, М. В. Савчин, І. І. Сенчак, Н. В. Сухицька, Ю. О. Фігель, С. І. Шимон, Дж. Щукотске, та ін.; окремі

аспекти підготовки майбутніх юристів до консультативної діяльності в процесі фахової підготовки – М. Є. Василенко, О. Л. Вашук, та ін.; особливості різних форм діяльності юридичних клінік – М. Т. Лоджук, М. В. Менджул, М. В. Навроцький, та ін.; перспективи реалізації юридичної клінічної освіти – Л. М. Амджадін, С. І. Молібог, В. О. Сич та ін. У перелічених працях проблематика ЮК отримала належну загальнотеоретичну розробку, однак, у зв'язку зі своєю актуальністю вона продовжує притягувати науковий інтерес, чим і зумовлена тема і мета нашого дослідження – вивчення позитивного досвіду світового юридичного клінічного руху (далі – ЮКР) та розробка теоретичних основ юридичної клінічної освіти (далі – ЮКО).

1. Юридична клінічна освіта та юридичний клінічний рух: розвиток у світі та в Україні

Юридична клінічна освіта – актуальна форма реалізації вищої юридичної освіти, інноваційний спосіб поєднання теорії і практики у підготовці майбутніх правників, формування у них професійних правничих навичок. Не можна не погодитися із Н. В. Сухицькою у тому, що ЮКО постала як результат переосмислення методики навчання юридичних дисциплін з метою її удосконалення й підвищення ефективності¹.

Юридичний клінічний рух – це процес упровадження й поширення юридичних клінік, а також активізація їх діяльності. Термін «юридична клініка» («правнича клініка») є прямим перекладом американського терміну «legal clinic», «law clinic», що означає центр, де відбувається юридична практика та надається безоплатна правова допомога малозабезпеченим верствам населення. ЮК – це і місце, де відбувається «лікування», проте не медичне, а правове, адже люди звертаються туди за не менш важливою для них юридичною допомогою². Саме тому, ЮК ще позначають терміном «probono» (з латині – «для добра»), що підкреслює спрямованість її діяльності – надання допомоги, творення добра найменш забезпеченим особам. Уперше термін «юридична клініка» було використано у статті професора Г. Фроммгольда, яка мала ідентичну назву («Juristische Kliniken») і була надрукована в «Німецькій юридичній газеті» у 1881 році. Німецький вчений запропонував за аналогією з медичними факультетами створювати клініки і при юридичних факультетах, де під керівництвом викладачів студенти

¹ Сухицька Н. В. Юридична клініка. Курс лекцій. К. : Університет «Україна», 2008. С. 17.

² Дулеба М. Куди бідному податися, або «Рецепти» юридичної клініки. Юридичний вісник України. 2003. № 39. С. 6.

зможуть вирішувати «живі» справи, а не вигадані чи застарілі юридичні казуси, що забезпечить поєднання навчання з юридичною практикою. Під час спілкування з людиною, яка звертається за юридичною допомогою, студент може виявити «правничу патологію», поставити відповідний «діагноз» і «вилікувати хворого». Це також дозволяє вирішити питання надання правової допомоги малозабезпеченим верствам населення на безоплатній основі. Г. Фроммгольд був переконаний, що академічна (лекційно-теоретична) підготовка має доповнюватися практичною діяльністю майбутніх правників у спеціальних установах, до яких за отриманням правової допомоги можуть звертатися представники малозабезпечених верств населення³.

Термін «юридична клінічна освіта» з'явився в США у 20-30-ті роки ХХ століття й почав уособлювати інноваційний спосіб реалізації юридичної освіти, в основі якого, функціонування ЮК як місця для формування у студентів практичних умінь і навичок. У статті «Юридичні клініки та краще підготовлені юристи», опублікованій у 1917 році в журналі «Огляд судової практики», В. Роуві на обґрунтування необхідності ЮКО акцентував, що у порівнянні з вивченням прецедентів (поширений у той час метод практичної підготовки юристів), це – більш ефективний спосіб підготовки кваліфікованих правників, відтак, ЮК доцільно впроваджувати не як добровільні формування, а як офіційну форму навчання із залученням до їх діяльності досвідчених професіоналів⁴.

Світовий юридичний клінічний рух пройшов чотири етапи розвитку:

1) ХІХ – початок ХХ століття – активне обговорення перспектив юридичної освіти з огляду на потребу у таких випускниках, які б одразу після закінчення навчання були б готові на практиці застосовувати знання, набуті у процесі навчання. Цього не міг забезпечити підхід, реалізовуваний у більшості університетів, за яким перевага надавалася теоретичній фундаментальній підготовці, від студентів вимагалось насамперед знання правової доктрини, а досвід практичної діяльності, передбачалося, що вони будуть набувати після завершення навчання, а це не відповідало запитам роботодавців. У цей період сформувалася ідея ЮК як такої, була започаткована ЮКО;

2) початок – 60-ті роки ХХ століття – юридичний клінічний рух мав ще локальний характер, обмежувався переважно США;

³ Лоджук М. Юридична клініка : від ідей професора Георга Фроммгольда до їх реалізації в сучасній Україні. *Юридичний вісник України*. 2011. № 4. С. 146.

⁴ Фігель Ю. О. Роль юридичних клінік у формуванні вмінь реалізації права студентами юридичних спеціальностей : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2011. С. 12.

3) остання третина XX століття – поширення ЮКО в Європі (де перша ЮК була створена в Ягелонському університеті (м. Краків, Польща) у 1997 році), та в Азії, Латинській Америці, тощо; формалізувалася ідеологія і розроблялася методика ЮКО, зокрема інтерактивні технології навчання, що підтвердили свою ефективність у підготовці юристів, а це, своєю чергою, активізувало юридичний клінічний рух в усьому світі⁵;

4) кінець XX – початок XXI століття – сучасний період, суттєва характеристика якого – оновлення ідеології ЮКО з огляду на її соціальну спрямованість, акцентуація у підготовці юристів на питання справедливості. ЮКР набуває глобальних масштабів, утворюються асоціації ЮК: Клінічна юридична освіта (CLE), Асоціація/ Організація клінічної юридичної освіти (CLEA/ CLEO), Спільнота американських викладачів права (SALT), Асоціація університетських інституцій правової допомоги (AULAI). Представників ЮКР практично всіх держав світу об'єднав Всесвітній альянс за реформу ЮКО в дусі справедливості (GAJE – Global Alliance for Justice Education). ЮКО була визнана ключовим компонентом навчання справедливості як ідеї, яку намагаються впровадити члени GAJE в юридичну освіту та практичну діяльність правників. Завдяки діяльності GAJE ЮК стали невід'ємною частиною у структурі ЗВО, в яких здійснюється підготовка правників⁶.

Незважаючи на загальні тенденції у розвитку ЮКО, у різних країнах вона має певні особливості становлення.

Юридична клінічна освіта в країнах англо-американської правової системи. Тривалий час після набуття незалежності у 1776 році у США не було системи вищої юридичної освіти. Підготовка юристів здійснювалася за спеціальною програмою навчання (Apprenticeships), за якою здобувач освіти спочатку виконував несуттєву канцелярську роботу як помічник досвідченого адвоката за його дорученням, а сам адвокат спостерігав за його діяльністю, після чого розглядався варіант долучення практиканта до більш відповідальної роботи, і значно пізніше – до самостійного виконання професійних обов'язків. Пізніше почали з'являтися традиційні юридичні школи (університети, факультети), поряд з якими, у 20-30-х роках XX ст. починає окреслюватися певний напрям у розвитку класичної юридичної освіти, репрезентований членами «реалістичного юридичного руху» – групи

⁵ Дубчак Н. С. Юридичні клініки Європи: загальний огляд діяльності. *Часопис Академії адвокатури України*. 2015. № 1(26). Т. 8. С. 89-90; Фігель Ю. О. Роль юридичних клінік ... Вказана праця. С. 68.

⁶ Клименко О. Юридичні клініки в Україні: внесення соціальних аспектів у вивчення права. *Юридична газета*. 2009. № 40. С. 22.

вчених, які обґрунтовували необхідність уведення у навчання й викладання права практичних і соціальних аспектів. За їх ініціативи й підтримки утворювалися добровільні студентські клініки надання безоплатної правової допомоги. Першою із них вважаються «Ligal Aid Dispensary», організована студентським клубом університету Пенсільванії в 1893 році. Вже у той час в діяльності ЮК у США було визначено два основних взаємопов'язаних завдання – створення осередку для формування у майбутніх юристів навичок практичного застосування права та одночасно – допомога малозабезпеченим верстам населення, що дозволяло усвідомити суспільне призначення професії правника. Спочатку клініки функціонували виключно як волонтерські організації студентів і викладачів на добровільних засадах, проте, поступово робота в ЮК набувала обов'язкового характеру, а години роботи в ній зараховувалися як виконання навчального навантаження⁷.

У той період більшість закладів освіти з підготовки юристів залишалися, однак, на традиційних засадах і надавали перевагу академічній теорії. Чинником бурхливого розвитку ЮКО у США в середині ХХ ст. стала невідповідність якості практичної підготовки юристів до потреб суспільства, що у часі збіглося з активізацією руху за громадянські права загалом та права емігрантів зокрема. Так, 50-60-ті роки ХХ ст. позначилися масовою імміграцією до США, а відповідна категорія осіб була соціально й економічно незахищена, їх права порушувалися роботодавцями, державною адміністрацією, в умовах безробіття в їх середовищі зростала злочинність. Можливості отримати правову допомогу для них були обмежені у зв'язку із неспроможністю сплачувати за послуги адвокатів. Саме ЮК закладів освіти взяли на себе вагомий обсяг роботи із забезпечення безоплатної правової допомоги таким незахищеним верстам населення⁸.

У 60-70-х роках ХХ ст. ЮК стали невід'ємною частиною підготовки юристів. Американська асоціація юристів (АВА) – орган, уповноважений акредитувати юридичні заклади освіти, у 1969 році розробив Типові правила студентської юридичної практики, які й сьогодні діють в усіх штатах і Федеральному окрузі Колумбія. Особливість становлення ЮКО в США – фінансова підтримка приватних фондів. Так, у 1959 році Фондом Форда було утворено The National Council on Legal Clinics (NCLC), у 1968 р. – Council on Legal Education for Professional Responsibility (CLEPR), який за перші п'ять

⁷ Некоз А. В. Юридичні клініки в системі розвитку безоплатної правової допомоги та перспективи їх діяльності в Україні. *Право і суспільство*. 2015. № 6-2. Ч. 3. С. 31.

⁸ Фігель Ю. О. Роль юридичних клінік ... Вказана праця. С. 66.

років своєї діяльності видав більше, ніж 100 грантів на створення умов для проходження практики молодими юристами, завдяки чому до 1973 року зі 147 закладів освіти, в яких надавалася юридична освіта у США, у 125 діяли ЮК. У період з 1978 до 1997 року фінансування ЮК здійснювалося урядом США через Міністерство освіти. Згодом, коли адміністрація університетів, викладачі та студенти усвідомили практичне й соціальне значення ЮК, його фінансування стали забезпечувати безпосередньо заклади освіти. У США ЮК діють у двох основних формах/ видах: Pro Bono (правову допомогу надають конкретним клієнтам); Street Law («вуличне право»). Остання передбачає надання студентами-консультантами правової допомоги широким верствам населення, а також проведення правоосвітньої роботи серед різних категорій громадян – неповнолітніх та їхніх батьків, осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, малозабезпечених осіб, тощо⁹.

Переважають у США клініки широкої спеціалізації, які надають правову допомогу з різних галузей права різним цільовим групам. Прикладом наразі є Чиказька ЮК (1981 рік створення), якою надається правова допомога за кількома програмами, а саме: «прямий сервіс» (надання правової допомоги за не високу оплату з різних видів правовідносин, зокрема, з питань опікунства, земельного права); «Pro Bono» (безоплатна правова допомога клієнтам, які не можуть оплатити правові послуги); безоплатна правова допомога жертвам домашнього насильства; семінари для населення, зокрема на телебаченні на каналі CAN-TV шоу з різних правових питань; програма із захисту довкілля; «Адвокат для літніх людей та людей з обмеженими можливостями»; правова допомога з питань імміграції, особам, які відбували/ відбувають покарання у місцях позбавлення волі, у відносинах з кредиторами, зокрема щодо запобігання банкрутства клієнта; програма з охорони батьківства, материнства, дитинства; консультування у районах, де проживає переважно соціально незахищене населення; «Муніципальний адвокат з договірною та орендною права». В університетах США функціонують і вузькоспеціалізовані ЮК, як Американсько-індіанська юридична клініка (1982 рік створення) при Університеті Колорадо, що надає правову допомогу малозабезпеченим громадянам, переважно індіанського походження, щодо недискримінації у питаннях працевлаштування, пільг, релігійної свободи, підтримки в суді,

⁹ Слов В. А., Молібог С. І., Павленко Д. Г. Юридична клініка: Навч. посіб. К.: «Школяр», 2004. С. 125.

допомоги в підготовці проектів законодавчих актів з питань захисту прав індіанців; не займається кримінальними справами¹⁰.

Юридична клінічна освіта в інших країнах світу. У 60-70-х роках ХХ ст. ЮКО набула поширення в країнах Центральної та Західної Європи, Середньої, Південної та Східної Азії, Латинської Америки й Африки. Це стало можливим завдяки таким чинникам, як: ініціатива правників, які вивчали досвід викладання права в зарубіжних країнах, відвідували міжнародні заходи з цієї тематики і під час проведення мали змогу ознайомитися з роботою ЮК та усвідомити їх значення у підготовці юриста-професіонала; фінансова й методична підтримка міжнародних благодійних організацій (Американська асоціація юристів, Фонд Форда, Фонд Сороса «Інститут «Відкрите суспільство» (OSI) тощо). У Польщі ЮК/ консультації («poradnie prawne») мають передбачатися у статуті закладу освіти, а його керівництво має всіляко сприяти роботі викладачів і студентів в цих клініках, пріоритетною в яких є правозахисна діяльність, а правопросвітницьку роботу вони проводять меншою мірою. Польський досвід є цікавим з огляду на те, що ЮК взаємодіють з Уповноваженим з прав людини. За результатами своєї роботи направляють йому доповіді, в яких зокрема можуть вказати на недоліки законодавства, державної соціальної політики, реалізації права на інформацію, прав неповнолітніх батьків, надання політичного притулку, тощо, при цьому, офіс Уповноваженого може долучатися до вирішення справ за зверненнями в ЮК. Водночас, і студенти-клініцисти можуть знайомитися з матеріалами справ, які розглядає Уповноважений, пропонувати шляхи їх вирішення¹¹.

У Німеччині розвиток ЮКО гальмувався у зв'язку з дією закону, згідно з яким, особам, які не є адвокатами, заборонялося надавати правову допомогу. У 2007 році Конституційний Суд ФРН визнав цей акт неконституційним і в університетах Німеччини почали створюватися ЮК. Переважно, вони спеціалізуються на правовій допомозі у певних видах правовідносин – щодо заснування приватного підприємства (вища школа Гейдельбургу), діяльності соціальних медіа (Гамбурзький університет), соціального права та прав і обов'язків іноземців (Гамбурзька приватна школа права/ Brucerus Law School). Однією з ЮК керує професор – діючий суддя Конституційного суду ФРН. Разом з ним

¹⁰ Дубчак Н. С. Досвід організації та діяльності юридичних клінік в країнах правової системи англо-американського типу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2013. Вип. 21. Ч. II. Т. 1. С. 37.

¹¹ Наулік Н. С. Інститут омбудсмана в Україні та Республіці Польща: порівняльне дослідження : автореф. ... канд. юр. наук: 12.00.02. Київ, 2007. С. 12.

та у співробітництві з правозахисною некомерційною організацією студенти досягають успіху в захисті прав конкретних осіб¹².

У відповідь на суспільний запит в Європі ефективно діють ЮК, які спеціалізуються на праві Європейського Союзу та прав мігрантів. Серед них клініки у Брюсселі (Бельгія), Кьольні (ФРН), Тілбурзі (Нідерланди), тощо. Університети, наприклад у Льйовені (Бельгія), пропонують також відповідні теоретичні спецкурси¹³.

У результаті реформи юридичної освіти в Японії у 2001-2006 роках за підтримки американських фахівців у багатьох закладах освіти також були створені ЮК і студенти отримали можливість проходити в них практику. Завдяки створенню у 2002 році й діяльності Комітету викладачів юридичних клінік Китаю (Китайський фонд ЮКО – CCCLE), який активно залучає ресурси від уряду та неурядових організацій для фінансування ЮК, ЮКО швидкими темпами розвивається і в Китаї¹⁴.

2. Юридична клініка закладу вищої освіти: поняття, мета, завдання, функції, принципи діяльності

Дослідники проблематики вітчизняної юридичної освіти вказують, що традиційна університетська/ академічна вища юридична освіта має два основні компоненти: засвоєння студентами теоретичних знань; проходження ними практики (навчальної, виробничої). У ті періоди, коли нормативна база майже не змінюється або змінюється повільно, як це було за радянських часів, такий підхід у навчанні дозволяв здійснювати підготовку достатньо кваліфікованих кадрів. Однак, з кінця ХХ ст. і по теперішній час законодавство в Україні швидко розвивається/ змінюється, виникають нові види правовідносин, які потребують додаткового правового регулювання. Все це обумовило принципово інші суспільні вимоги до випускників закладів вищої юридичної освіти. Очікується, що після закінчення навчання вони будуть компетентними фахівцями з необхідним і достатнім обсягом не лише знань теорії, правових доктрин, але й з комплексом професійних умінь і навичок, що, своєю чергою, вимагало перегляду підходів до організації юридичної освіти, забезпечення її орієнтованості на практику. Саме утворення й використання ЮК як осередків практичного навчання значною мірою посприяло у вирішенні цього питання.

¹² Дубчак Н. С. Юридичні клініки Європи ... Вказана праця. С. 89.

¹³ Галай А. О. Становлення юридичної клінічної освіти в Україні та у деяких інших країнах світу. *Науковий часопис Національної Академії прокуратури*. 2014. № 4. С. 41.

¹⁴ Фігель Ю. О. Роль юридичних клінік ... Вказана праця. С. 69.

Можливість функціонування ЮК як структурного підрозділу ЗВО прямо передбачена в п. 2 ч. 7 ст. 33 Закону України «Про вищу освіту»¹⁵. Поняття ЮК визначено на нормативному рівні. Відповідно до п. 1.1. Типового положення про ЮК ЗВО України (далі – Типове положення), ЮК: це – структурний підрозділ ЗВО, який здійснює підготовку фахівців у галузі знань 08 Право; створюється як база для практичного навчання та проведення навчальної практики студентів старших курсів¹⁶. Дещо розширене визначення запропоновано у Стандартах діяльності ЮК України, схвалених Асоціацією ЮК України (далі – Стандарти ЮК), згідно з п. 1.2.1. якого, ЮК – структурний підрозділ ЗВО України, що здійснює підготовку фахівців у галузі знань 08 Право, утворений як база для практичного навчання та проведення практики студентів шляхом надання безоплатної правової допомоги та здійснення правопросвітньої діяльності¹⁷.

Науковці пропонують різні підходи до визначення поняття ЮК, що узалежнюється від того, який аспект функціонування цього суспільного, правового, освітнього феномена визнається провідним. Переважно, вітчизняні дослідники розглядають ЮК як інституціональне утворення і відштовхуються від визначення, сформульованого в Типовому положенні: це – структурний підрозділ ЗВО, що здійснює практичну підготовку студентів шляхом залучення їх до професійної практичної діяльності (Ю. М. Савелова)¹⁸; унікальний навчально-практичний центр (лабораторія) у складі викладачів і студентів старших курсів, який створюється і функціонує на базі ЗВО юридичного профілю з метою підготовки висококваліфікованих юристів із знанням не лише правової теорії, але й практики (Ю. О. Фігель)¹⁹; структура, інтегрована в навчальний процес ЗВО юридичного профілю, з метою набуття студентами практичних навичок професії юриста шляхом надання безоплатних юридичних консультацій малозабезпеченим, соціально

¹⁵ Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: <http://surl.li/garqg>

¹⁶ Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України: МОН України; Наказ, Положенні від 03.08.2006. № 592. URL: <http://surl.li/cfmfj>

¹⁷ Стандарти діяльності юридичних клінік України: схвалено Всеукраїнським з'їздом Асоціації юридичних клінік, Протокол № 2 від 19.06.2014. URL: <http://surl.li/cfmeu>

¹⁸ Савелова Ю. М. Юридична клініка як засіб підвищення рівня практичної підготовки юристів у вищих навчальних закладах. *Право і суспільство*. 2014. № 1-2. С. 44.

¹⁹ Фігель Ю. О. Роль юридичних клінік ... Вказіна праця. С. 47.

незахищеним громадянам (А. П. Чернега)²⁰; самодостатній освітній інститут, інтегрований в систему освіти, що функціонує переважно в межах ЗВО юридичного профілю, а також форма практичного навчання, що передбачає надання безоплатної допомоги певним верствам населення (В. Єлов, С. Молібог та Д. Павленко)²¹.

Г. Палійчук, традиційно розглядаючи ЮК як структурно оформлений підрозділ юридичного ЗВО/ факультету, громадської організації або правової консультації, акцентує, що ЮК також є складовою частиною навчального процесу як спеціальний навчальний курс, навчальна програма²². Необхідно акцентувати на соціальну місію ЮК. Так, ЮКО як невід'ємна й специфічна складова юридичної освіти, дозволяє формувати у студентів правничі навички шляхом надання безоплатної правової допомоги малозабезпеченим особам, створюючи для них додаткові можливості для доступу до правового захисту.

Науковці пропонують визначення, які охоплюють та відображають багато різних аспектів ЮК як соціального, правового та освітнього феномену. Так, А. О. Галай репрезентує бачення ЮК як: структурного підрозділу ЗВО; об'єднання юридичного спрямування; інституту громадянського суспільства; суб'єкта адміністративно-правових відносин. Комплексне визначення вченого таке. ЮК – це: структурний підрозділ або громадське формування юридичного ЗВО/ факультету, яке створюється для практичного навчання студентів-юристів, для формування у них навичок майбутньої професійної діяльності шляхом здійснення соціально-орієнтованої правоохоронної та правоосвітньої роботи під керівництвом викладачів; механізм сприяння якості й надання практичного спрямування юридичній освіті щодо створенні для студентів можливості під час навчання набувати навички майбутньої професії, виконуючи аналітичну і безпосередньо правозахисну та правоосвітню роботу в ЮК; особлива форма організації громадянського суспільства, що утворюється за спільною ініціативою ЗВО та його викладачів і студентів²³.

Згідно з підходом І. О. Бородіна і М. М. Новікова, ЮК – це: спеціальний курс, який передбачає наявність двох суб'єктів взаємодії – викладача і студента і дозволяє поєднати навчання та позанавчальну

²⁰ Чернега А. П. Юридичні клініки – вагома складова інституту безоплатної правової допомоги в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 4. С. 111.

²¹ ЄЛОВ В. А., МОЛІБОГ С. І., ПАВЛЕНКО Д. Г. ВКАЗАНА ПРАЦЯ. С. 9.

²² Палійчук Г. Клінічний випадок: про інститут юридичних клінік та клінічну юридичну освіту. *Український адвокат*. 2009. № 6 (34). С. 10.

²³ Галай А. О. Адміністративно-правові засади діяльності громадських об'єднань юридичного спрямування в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.07. К., 2015. С. 7, 8.

практику; курс практичного навчання (обов'язковий/ факультативний) у ЗВО, що дозволяє залучити студентів до реалізації права під керівництвом викладачів-практиків; має на меті надання безоплатної правової допомоги населенню; інтеграційний центр правовиховної і просвітницької роботи студентів із старшокласниками, студентами цього та інших ЗВО, центр, який об'єднує молодь визначеними правовими цілями й завданнями²⁴. А. М. Самарін узагальнив ознаки ЮК і дійшов висновку, що вона відіграє значну роль як: добровільна й незалежна громадська організація; джерело правової інформації для населення; програма надання безкоштовних юридичних послуг студентами юридичного факультету; складова частина навчального процесу правничих факультетів; невід'ємна ланка цілісного структурованого університетського механізму²⁵.

Згідно з Типовим положенням, метою ЮК ЗВО є: підвищення рівня практичних знань, умінь і навичок студентів-юристів; забезпечення доступу представників соціально вразливих груп суспільства до правової допомоги; формування правової культури громадян; підготовка та навчання студентів у дусі дотримання й поваги до принципів верховенства права, справедливості і людської гідності; розширення співробітництва ЗВО, які здійснюють підготовку фахівців-юристів, із судовими, правоохоронними органами, органами юстиції, державної влади і місцевого самоврядування, з іншими установами та організаціями; впровадження в навчальний процес елементів практичної підготовки студентів-правників у сфері юридичних послуг²⁶.

Мета ЮК може бути досягнута шляхом виконання основних завдань її діяльності, а саме: надання студентам можливості набутти навички практичної діяльності за фахом; створення місць для проходження навчальної/ виробничої практики; надання соціально вразливим верствам населення безоплатних юридичних консультацій; проведення заходів з правової освіти населення; створення можливостей для спілкування студентів у процесі навчання з правниками-практиками, експертами у галузі права; створення механізму зворотнього зв'язку між ЮК й населенням, що дозволяє оперативно реагувати на суспільні потреби.

²⁴ Бородін І. О., Новіков М. М. Деякі концептуальні положення юридичної клініки у практичному становленні майбутніх фахівців-правників. *Науковий вісник Херсонського державного університету (Серія: юридичні науки)*. 2013. Вип. 2. С. 20.

²⁵ Самарін А. М. До питання визначення теоретико-правового статусу юридичних клінік в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету (Серія: юридичні науки)*. 2013. Вип. 1. С. 28.

²⁶ Про затвердження Типового положення про юридичну клініку .. Вказаний документ.

Керівництво ЮК та ЗВО має забезпечити проведення: спецкурсу з «Основ юридичної клінічної практики», яким охоплюються засади та функції діяльності ЮК, а також акцентується увага на основних аспектах юридичної практики; проведення теоретичних та практичних занять за результатами діяльності ЮК; правоосвітніх, правороз'яснювальних та інших навчально-практичних заходів; науково-практичних конференцій, семінарів, тренінгів та інших заходів з актуальних правових питань; роботи із систематизації й аналізу судової практики України, рішень Європейського Суду з прав людини, вирішення юридичних питань у правоохоронних органах, органах державної влади і місцевого самоврядування; роботи з документами правового характеру і базами даних, із систематизації й аналізу судової практики України, рішень Європейського Суду з прав людини; а також: підготовку і поширення публікацій для населення з актуальних правових питань; надання безоплатної правової допомоги з питань захисту прав і свобод людини та організацій з усіх галузей права відповідно до чинного законодавства України; співпрацю з представниками державних і недержавних органів та організацій, з іншими юридичними клініками ЗВО в Україні та за межами держави²⁷.

У Стандартах діяльності ЮК також зазначено, що метою діяльності ЮК є закріплення студентами теоретичних знань та набуття ними практичних умінь і навичок професії юриста, формування поваги до принципів права, підвищення рівня правової культури населення, а також надання безоплатної правової допомоги особам, які її потребують²⁸.

Систему завдань ЮК можна репрезентувати трьома групами, серед яких: освітні, соціальні та ін. Освітніми завданнями є: інтеграція юридичної науки й освіти з юридичною практикою; формування у студентів навичок правничої діяльності; забезпечення умов для поглибленого вивчення окремих юридичних дисциплін, розвиток у студентів правової культури, основ юридичної етики та професійної відповідальності; впровадження активних методів навчання юридичних дисциплін і підвищення ефективності правничої освіти; забезпечення бази для проходження студентами-юристами виробничої практики й передавання/ набуття досвіду від викладачів-практиків, експертів у правничій галузі; формування у студентів стійких етичних переконань, усвідомлення гуманістичного потенціалу професії правника;

²⁷ Про затвердження Типового положення про юридичну клініку ... Вказаний документ.

²⁸ Стандарти діяльності юридичних клінік України .. Вказаний документ.

використання досвіду діяльності ЮК як емпіричної бази для наукових досліджень.

Соціальні завдання ЮК: сприяння в реалізації прав та свобод громадян; юридична допомога малозабезпеченим особам; підвищення рівня правової культури і правосвідомості населення шляхом проведення правоосвітніх заходів, консультацій; соціалізація студентів. До інших завдань ЮК можна віднести такі, як: проведення семінарів, конференцій, круглих столів з правових питань; розвиток міжрегіонального й міжнародного співробітництва ЮК; розширення співробітництва з правоохоронними та іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, громадськими, зокрема правозахисними, організаціями, засобами масової інформації. Серед завдань ЮК навряд чи можливо визначити пріоритетні, всі вони є важливими, окрім того, виконуються у комплексі, є взаємозалежними.

Завдання ЮК зумовлюють її функції – основні напрямки впливу на суспільне життя, правову та освітню системи. У Стандартах діяльності ЮК визначено дві основні функції: навчальна – забезпечення практичного спрямування освіти для підготовки юристів, які оволоділи конкретними професійними навичками і не потребують додаткової адаптації до професійної діяльності (провідна функція); соціальна, сутність якої – задоволення потреб суспільства в доступній юридичній інформації та правовій допомозі, підвищення професійної відповідальності юристів²⁹. А. О. Галай виокремив такі функції: навчально-формуюча – створення умов для професійної практики студентів, формування у них навичок практичної діяльності (пріоритетна), активної громадянської позиції, соціальної відповідальності, тощо; правозахисна – надання безоплатної правової допомоги особам, які її потребують; правопросвітня – роз'яснення, консультування, проведення інших заходів для населення, поширення правової літератури, тощо³⁰.

В. С. Бігун вказав на такі функції ЮК: навчальну (поєднання теорії і практики, вироблення навичок професійного спілкування, написання документів, тощо); соціальну (задоволення потреб соціуму в юридичній інформації й обслуговуванні, підвищення відповідальності правників у здійсненні соціальної справедливості); науково-дослідну (проведення

²⁹ Стандарти діяльності юридичних клінік України ... Вказаний документ.

³⁰ Галай А. О. Адміністративно-правові засади діяльності громадських об'єднань юридичного спрямування в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.07. К., 2015. С. 18; Галай А. О. Юридична клініка як суб'єкт адміністративних правовідносин. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 4 (138). С. 68.

досліджень; ЮК як осередок проведення науково-дослідної роботи); благодійницьку (надання безоплатних юридичних послуг)³¹. І. О. Бородін і М. М. Новіков виокремили інтеграційну функцію ЮК, сутність якої у тому, що для досягнення мети ЮК у рамках її функціонування необхідно об'єднати і здобувачів юридичної освіти, і науковців-викладачів, і професіоналів-практиків (адвокатів, нотаріусів, суддів, інших фахівців у галузі права)³².

Діяльність ЮК ґрунтується принципах, визначених у Типовому положенні і Стандартах діяльності ЮК. Ними є: повага до права, справедливості, людської гідності; спрямованість на захист прав і свобод людини; гуманізм; законність і верховенство права; об'єктивність; безоплатність надання правової допомоги; конфіденційність; компетентність та добросовісність³³. Принципами ЮКО як засобу формування нової методології навчання, є: демократичний стиль відносин між викладачем і студентом (на противагу авторитарному, що позначав традиційну систему освіти в цілому); педагогіка співробітництва (студент – рівноправний учасник освітнього процесу); індивідуальний підхід до студента; захист прав людини – визначальна складова професійної діяльності правника; органічне доповнення теоретичних знань практичними навичками³⁴.

3. Юридична клініка як база

для практичного навчання майбутніх правників

ЮК у вітчизняних ЗВО переважно є клініками загальної практики, основне призначення яких – сформувати у студентів практичні правові уміння й навички, зокрема шляхом надання безоплатної правової допомоги соціально вразливим верствам населення (пенсіонерам, самотнім людям, інвалідам, ветеранам війни і праці), які звертаються з питань захисту прав людини, зокрема соціальних. Відповідно, свою діяльність ЮК здійснюють у двох основних напрямках – освітньому й соціальному, у зв'язку з чим, їх можна розглядати як: базу для практичного навчання студентів-юристів; елемент громадянського суспільства та суб'єкт правової освіти населення України.

Практика і постійна консультативна діяльність майбутніх правників в ЮК дозволяє їм усвідомити значення теоретичних знань й оволодіти

³¹ Бігун В. С. Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі. К. Видавн. орган-ція: Юстиніан, 2006. – С. 132.

³² Бородін І. О., Новіков М. М. Вказ. праця. С. 20.

³³ Про затвердження Типового положення про юридичну клініку ... Вказаний документ.

³⁴ Правнична клінічна освіта в Україні: Навчальний посібник / за заг. ред. В. М. Сущенко. К.: Ваїте, 2020. С. 44.

технікою їх застосування. Перевагою такої форми навчання права, у порівнянні з класичними практичними заняттями, є те, що студенти перебувають в умовах реального спілкування з людьми, які прийшли в ЮК за правовою допомогою, що передбачає відпрацювання як професійних компетентностей, так і soft skills – збирання інформації з різних джерел і її аналіз, робота у команді, тощо.

Аналіз Стандарту вищої освіти зі спеціальності 081 Право для першого (бакалаврського) рівня (далі – Стандарт ВО) та співвіднесення його з дидактичним потенціалом ЮКО дозволяє стверджувати, що, за умови ефективної організації, вона може забезпечити формування практично всіх компетентностей, визначених у Стандарті ВО, а саме:

– загальних компетентностей, як здатність: до абстрактного мислення, аналізу та синтезу; застосовувати знання у практичних ситуаціях; знання та розуміння предметної області і професійної діяльності; спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово; спілкуватися іноземною мовою (якщо передбачено використання актів іноземною мовою в оригіналі); використовувати інформаційні й комунікаційні технології; вчитися і оволодівати сучасними знаннями; бути критичним і самокритичним; працювати в команді; діяти на основі етичних міркувань (мотивів); усвідомлювати рівні можливості та гендерні проблеми; цінувати й поважати різноманітність і мультикультурність;

– професійних компетентностей, як: знання і розуміння структури правничої професії та її ролі у суспільстві; цінування та повага до гідності людини як найвищої соціальної цінності, розуміння її правової природи; здатність застосовувати Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, а також прецедентну практику Європейського суду з прав людини; застосовувати норми та інститути права, правові принципи і доктрини; використовувати бази даних органів юстиції та інформаційні технології, необхідні під час здійснення юридичної діяльності, інформаційні джерела для повного, всебічного встановлення певних обставин; визначати належні і прийнятні для юридичного аналізу факти; аналізувати правові проблеми й обґрунтовувати правові позиції; критично й системно аналізувати правові явища; консультувати з правових питань, визначення способів захисту прав та інтересів клієнтів, відповідно до вимог професійної етики, дотримання норм щодо нерозголошення персональних даних і конфіденційної інформації; самостійно готувати проекти актів правозастосування; логічно,

критично й системно аналізувати документи, розуміти їх правовий характер і значення³⁵.

ЮКО сприяє у формуванні й такого актуального для правника вміння, як правове вирішення проблеми, що передбачає: визначення її суті та шляхів вирішення, оцінювання їх переваг і недоліків, розроблення плану дій і реалізація його на практиці. За своєю сутністю така навичка означає здатність: застосувати знання матеріального і процесуального права, набуті під час теоретичного навчання; упорядковувати та оцінювати інформацію, узагальнювати зібрані факти, для виконання поставлених завдань³⁶.

Для підготовки студентів до якісної роботи в ЮК Стандартами діяльності ЮК³⁷ передбачено вивчення дисципліни «Основи юридичної клінічної практики», а також залучення до роботи у клініці практикуючих юристів для супроводу й надання допомоги студентам-консультантам. Метою цієї дисципліни є сприяння у набутті студентами навичок щодо: організації та надання правової допомоги населенню; організації та проведення правопросвітньої діяльності; інших професійних навичок. Зміст цієї навчальної дисципліни рекомендовано структурувати у три модулі:

– Загальні положення, етика і організація діяльності ЮК (Юридичні клініки: історія становлення та розвитку, їх мета і завдання; Правове регулювання діяльності ЮК і надання ними безоплатної правової допомоги; Організаційна та управлінська модель ЮК; Діловодство та документування в ЮК; Професійна етика та корпоративна культура в діяльності ЮК);

– Юридичне консультування в діяльності ЮК (Психологічні особливості роботи з клієнтом; Особливості консультування та інтерв'ювання клієнта; Аналіз справи та вироблення позиції у справі; Складання правових експертних висновків, проектів процесуальних та інших документів; Альтернативні способи вирішення правових спорів; Представництво інтересів клієнта);

– Правопросвітня робота та інші напрями діяльності ЮК (Зміст і форми правопросвітньої роботи ЮК; Підготовка та проведення інтерактивних правопросвітніх занять за програмою «Практичне право»; Розгляд в ЮК справ, що мають суспільний інтерес; Підготовка звернень

³⁵ Про затвердження Стандарту вищої освіти зі спеціальності 081 Право для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти : Наказ МОН України від 20.07.2022. № 644. URL: <http://surl.li/gdljh>

³⁶ Кравчук М., Грицан О. Юридична клінічна освіта як ефективний спосіб підготовки правників. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 2 (26). С. 45.

³⁷ Стандарти діяльності юридичних клінік України ... Вказаний документ.

до Європейського суду з прав людини; Інші теми роботи спеціалізованої юридичної клініки).

Використання ЮК як бази практики прямо передбачена згадуваним вище Стандартом ВО. Так, у рамках визначення обсягу кредитів ЄКТС, необхідного для здобуття ступеня ВО бакалавра права, акцентовано, що «не менше 15 кредитів ЄКТС повинно спрямовуватися на практику у сфері права, зокрема на базі юридичних служб органів місцевого самоврядування, органів законодавчої та виконавчої влади, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, нотаріату, *юридичних клінік закладів вищої освіти*, у тому числі обов'язковим є проходження практики в обсязі не менше 5 кредитів ЄКТС або в судах, або в системі прокуратури, або адвокатури». Організація роботи в ЮК передбачає застосування методів, методик і технологій (загальнонаукові і спеціальні методи пізнання правових явищ; методики правової оцінки поведінки чи діяльності індивідів і соціальних груп, ідентифікації правової проблеми та її вирішення на основі принципів права; цифрові технології) та інструментів і обладнання (сучасне інформаційно-комунікаційне обладнання, інформаційні ресурси та програмні продукти, що застосовуються в правовій діяльності), які також визначені у Стандарті ВО³⁸.

Стандартами діяльності ЮК в Україні передбачено дві організаційні форми практик: клінічна (без відриву від навчального процесу упродовж навчального року); академічна (навчальна, виробнича; згідно з навчальним планом з відривом від навчання). Під час їх проходження студент-консультант має права та обов'язки, коло яких визначене у Типовому положенні.

Так, студент-консультант має право: одержувати знання та практичні навички для використання у майбутній професії; одержувати матеріали справ, які веде ЮК, брати участь в їх обговоренні; користуватися бібліотекою та базами даних ЮК; брати участь в акціях, проєктах, програмах, інших заходах ЮК; брати участь у вирішенні організаційних питань діяльності ЮК й надавати пропозиції керівництву щодо вдосконалення її роботи.

Студент-консультант зобов'язаний: відвідувати теоретичні заняття, семінари, тренінги, брати участь в інших заходах ЮК; постійно поглиблювати свої фахові знання та вдосконалювати професійну майстерність; вести справи з дотриманням конфіденційності, етичних норм; дотримуватись правил внутрішнього трудового розпорядку, дисципліни; вчасно і якісно виконувати рішення та вказівки керівництва

³⁸ Про затвердження Стандарту вищої освіти зі спеціальності 081 Право ... Вказаний документ.

ЮК; чергувати в ЮК за встановленим графіком, брати участь у консультуванні громадян; брати участь у веденні справ клієнтів клініки; у своїй діяльності керуватися принципами роботи ЮК; надавати письмовий звіт за підсумками циклу проведеної роботи³⁹.

Яку ж конкретно діяльність здійснюють студенти в ЮК, які практичні завдання виконують? У процесі різних видів практик/ діяльності студентів у ЮК вони можуть: консультувати громадян, які звернулися за правовою допомогою; складати правові документи (заяви, скарги, клопотання, тощо); формувати переліки необхідних від заявника документів, складати відповіді з правових питань; за допомогою практикуючого фахівця у галузі права/ адвоката – формувати пакет документів за конкретним зверненням/ справою та подавати його в певну установу від імені клієнта; брати участь у підготовці справ, в ознайомленні з матеріалами справи, виробленні правової позиції, тощо, загалом, виконувати типові для юридичної професії дії. Юридична клінічна практика дає студентам можливість засвоювати знання у процесі практичної діяльності, вирішувати не абстрактні, а конкретні, реальні ситуації, проводити їх юридичний аналіз, застосовувати інтерактивні методики, реалізуючи у навчанні ігрові моменти (моделювання ситуацій, різних дій юридичного характеру, імітуючи судові засідання, тощо).

Діяльність ЮК ґрунтується саме на інтерактивних методах навчання, застосування яких дозволяє активізувати діяльність кожного студента. Такими методами є: дискусії на основі конкретних «казусів», «мозкові штурми», рольові ігри, засновані на матеріалах реальних справ, консультування і навчання студентів викладачами і практикуючими юристами, надання безпосередньої правової допомоги клієнтам. Все це дозволяє суттєво підвищити ефективність навчання, у порівнянні з традиційними методами⁴⁰.

У результаті практико-консультативної роботи, складання різних документів (позовів, скарг, тощо), здійснення правоосвітньої діяльності у студентів розвиваються такі затребувані у професійній правничій діяльності вміння й навички, як: опитувати клієнта; складати процесуальні документи, правильно вести іншу документацію; надавати юридичну консультацію й усвідомлювати відповідальність за її якість; аналізувати юридичні факти; поводитися етично (з позицій юридичної етики); аналізувати нормативну базу, юридичну літературу;

³⁹ Стандарти діяльності юридичних клінік України ... Вказаний документ.

⁴⁰ Кравчук М., Грицан О. Вказана праця. С. 44.

спілкуватися в усній і письмовій формах; комунікувати із засобами масової інформації, органами державної влади, тощо⁴¹.

Саме такий підхід до навчання спроможний надати відповідь на суспільний запит щодо підготовки конкурентоздатного правника, який знає та вмє застосовувати законодавство для забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Саме впровадження ЮКО у вітчизняну практику підготовки правників дозволяє конструктивно вирішити проблему співвідношення теоретичної і практичної складових такої підготовки, провести оптимальний перерозподіл навчального часу і збільшити його обсяг на практичне навчання у рамках ЮКО, не нівелюючи значення класичних лекцій, семінарських/ практичних занять в освітньому процесі ЗВО. При цьому, в ЮК студент залучається до реальної правничої діяльності.

Важливо, що долучення студентів до практичної юридичної діяльності стимулює у них розвиток професійної правосвідомості і правової культури, що позначаються такими якостями, як: система теоретичних правових знань (категорій і правових понять, принципів, норм, тенденцій, державно-правових закономірностей); знання законодавства й усвідомлення потенціалу юридичної науки для правового розвитку держави і суспільства; усвідомлення соціальної значущості права, його цінності як міри свободи і справедливості, розуміння необхідності дотримання правових приписів, засудження протиправної поведінки та протидія їй; сформованість системи цінностей, в якій важливими є загальнолюдські та правові цінності, особливе місце серед яких посідають верховенство права, права та свободи людини, справедливість, тощо; вміння користуватися правовим інструментарієм (нормативно-правовими актами), юридичною технікою, досягненнями теоретичної і практичної юриспруденції; усвідомлення морального-правового обов'язку правника, етичних стандартів правничої професії; високий рівень професійної компетентності правника; постійний професійний розвиток, підвищення кваліфікації, врахування у своїй діяльності актуальних досягнень юридичної науки, інновацій у законодавстві, сучасних практик.

Практика в ЮК, спілкування із соціально незахищеними особами, дозволяє студентам, як вказує І. Зайцева-Калаур, глибше усвідомити відповідальність представників правничої професії за встановлення соціальної справедливості, підвищення рівня життя своїх співгромадян⁴². Значення юридичної клінічної практики для підготовки

⁴¹ Бородін І. О., Новіков М. М. Вказана праця. С. 21.

⁴² Зайцева-Калаур І. Місце юридичних клінік в системі захисту прав людини. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 3 (27). С. 125.

фахового правника важко переоцінити. Ю. О. Моїсєєв та М. В. Удод систематизували його у трьох аспектах: ЮОК є формою практичного навчання, що відповідає віковим особливостям студентів, які її сприймають як організацію, що має чіткі цілі і завдання, а досягнуті у процесі практики результати – як реально професійні, що створює для майбутніх правників додаткові мотиви і стимули до навчання; ЮОК дозволяє систематично й послідовно залучати студентів до вирішення реальних завдань, що забезпечує цілеспрямований розвиток у них професійно-значущих якостей, оволодіння навичками та вміннями, дозволяє поглибити і розширити професійні погляди й переконання, стимулює їх творчу активність і самостійність; діяльність в ЮОК з вирішення конкретних соціально значущих завдань, окрім того, що дозволяє розвивати професійні правничі навички, здійснює виховний вплив, сприяє усвідомленню здобувачами юридичної освіти соціальної значущості професії правника⁴³.

Н. А. Розенфельд також обґрунтовував переваги практики на базі ЮОК і відніс до них те, що керівником практики в ЮОК є викладач, який: застосовує необхідні методи навчання; може надавати методично-дидактичну підтримку, пояснити, як вести щоденник практики, написати звіт і зібрати додатки, якими є критерії оцінювання; несе відповідальність за життя і здоров'я практикантів під час проходження практики; входить до складу комісії, перед якою студенти звітують про проходження практики та захищають її результати, і може безпосередньо впливати на оцінку за практику⁴⁴.

Сьогодні ЮОК розвивається швидкими темпами, упевнено відповідає на новітні виклики щодо надання безоплатної правової допомоги не лише малозабезпеченим верствам населення, але й тим категоріям громадян, права яких наразі порушуються у зв'язку з повномасштабною агресією РФ в Україні. Йдеться про внутрішньо переміщених осіб, вимушених переселенців, які втратили житло, роботу, близьких і потребують специфічного захисту, водночас і правової допомоги з усіх питань правового регулювання їх життя та діяльності. Особливої допомоги потребують і військові та члени їхніх сімей, які вони можуть отримувати і від юридичних клінік в Україні.

⁴³ Моїсєєв Ю. О., Удод М. В. Щодо питання про мету та завдання юридичної клініки як бази для практичного навчання студентів старших курсів. *Правничий часопис Донецького університету*. 2013. № 1. С. 86.

⁴⁴ Розенфельд Н. А. Підвищення ефективності проходження виробничої практики студентами юридичних факультетів ВНЗ за рахунок організації проведення практики на базі юридичних клінік. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2. С. 459.

На веб-сайті Асоціації юридичних клінік України⁴⁵ (АЮКУ) прямо зазначено, це – «спільнота, яка покращує якість юридичної освіти через виконання соціальної функції – надання безоплатної правової допомоги та підвищення рівня правової культури українського суспільства». АЮКУ співпрацює з міжнародними організаціями/ асоціаціями ЮК (ENCLE & ICLE). На спільних заходах зокрема встановлено, що використання юридичної клінічної освіти у підготовці правників є одним з ефективних способів розбудови справедливого суспільства. Загальною тенденцією її розвитку є те, що ЮК – невід’ємна частина професійної юридичної освіти та істотно впливає на професійну ідентичність майбутніх правників. Оскільки одним з головних напрямів діяльності ЮК є надання безоплатної правової допомоги визначеним категоріям осіб, особливе значення наразі має кейс-менеджмент як метод роботи в ЮК, що передбачає такі етапи: встановлення контакту й опис конкретного випадку/ кейсу; аналіз випадку і встановлення потреб; розробка індивідуального плану допомоги; виконання цього плану, моніторинг та оцінювання результату; завершення роботи з цим випадком/ кейсом. Перспективним напрямом розвитку юридичної клінічної освіти є також правопросвіта та медіотизація (інформування населення через ЗМІ).

ВИСНОВКИ

Правнична клінічна освіта дозволяє підсилити практичний складник вищої юридичної освіти і водночас сприяє вирішенню питань загальносоціального, загальнодержавного значення – надання безоплатної правової допомоги соціально незахищеним верствам населення, а також підвищення рівня правової освіти населення. Принципи юридичної клінічної освіти можна систематизувати у декілька груп: загальноправові – верховенство права, законність, об’єктивність, гуманізм; принципи надання правової допомоги – відкритість інформації про ЮК, безоплатність правової допомоги, конфіденційність, компетентність та добросовісність у виконанні студентами-консультантами своїх обов’язків, уникнення конфлікту інтересів, домінування інтересів клієнта, інформування відвідувачів про правила роботи ЮК; принципи діяльності ЮК як бази практичного навчання студентів-юристів – практична зорієнтованість отриманих знань, спрямованість на формування конкретних умінь та навичок.

Юридична клініка – структурний підрозділ юридичного закладу вищої освіти та/або факультету, що дозволяє інтегрувати теоретичну і практичну складові підготовки майбутніх правників, забезпечити всі

⁴⁵ Асоціація юридичних клінік України. URL: <https://legalclinics.in.ua/>

загальні і спеціальні компетентності, визначені у Стандарті вищої освіти для спеціальності 081 Право для бакалаврського рівня. Юридична клінічна освіта оперує комплексом інтерактивних методик навчання імітаційного та не імітаційного характеру, які забезпечують формування у студентів практичних навичок.

Загалом ЮКО має істотні переваги у порівнянні з іншими методами і способами підготовки правників. В освітньому процесі вона дозволяє: поєднати теоретичне навчання з формуванням практичних навичок; проводити спеціальні заняття в юридичній клініці для підготовки студентів до практичної діяльності; залучати до освітнього процесу викладачів, які мають досвід практичної роботи; розвивати професійні якості та правову культуру; уможливує постійний контакт студентів з викладачами, що особливо важливо при виникненні спірних питань у практичній діяльності; використання інтерактивних методів навчання; постійний обмін досвідом організації правничої клінічної освіти між юридичними клініками.

АНОТАЦІЯ

У дослідженні констатовано, що суспільство потребує таких випускників з вищою юридичною освітою, які здатні до успішного здійснення професійної правничої діяльності, володіють відповідним комплексом знань, умінь, навичок, цінностей, компетентностей. З'ясовано, що особливу роль у виконанні цього завдання виконують юридичні клініки, які створюються у закладах вищої освіти як база для практичного навчання майбутніх правників. Виявлено, що юридичні клініки мають не лише освітнє значення, вони є активними учасниками суспільного життя, елементом громадянського суспільства. Їх соціальне призначення полягає в наданні безоплатної правової допомоги соціально незахищеним верстам населення, проведенні заходів з правової освіти населення України.

Література

1. Бігун В. С. Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі. К. Видавн. орган-ція: Юстиніан, 2006. 272 с..
2. Бородін І. О., Новіков М. М. Деякі концептуальні положення юридичної клініки у практичному становленні майбутніх фахівців-правників. *Науковий вісник Херсонського державного університету (Серія: юридичні науки)*. 2013. Вип. 2. С. 18-22.
3. Галай А. О. Адміністративно-правові засади діяльності громадських об'єднань юридичного спрямування в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.07. К., 2015. 38 с.

4. Галай А. О. Становлення юридичної клінічної освіти в Україні та у деяких інших країнах світу. *Науковий часопис Національної Академії прокуратури*. 2014. № 4. С. 39-48.

5. Галай А. О. Юридична клініка як суб'єкт адміністративних правовідносин. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 4 (138). С. 66-73.

6. Дубчак Н. С. Досвід організації та діяльності юридичних клінік в країнах правової системи англо-американського типу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2013. Вип. 21. Ч. II. Т. I. С. 36-38.

7. Дубчак Н. С. Юридичні клініки Європи: загальний огляд діяльності. *Часопис Академії адвокатури України*. 2015. № 1(26). Т. 8. С. 89-90.

8. Дулеба М. Куди бідному податися, або «Рецепти» юридичної клініки. *Юридичний вісник України*. 2003. № 39. С. 6.

9. Єлов В. А., Молібог С. І., Павленко Д. Г. Юридична клініка : навч. посіб. К. : Школяр, 2004. 224 с.

10. Зайцева-Калаур І. Місце юридичних клінік в системі захисту прав людини. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 3 (27). С. 123-127. <https://doi.org/10.35774/app2021.03.123>

11. Клименко О. Юридичні клініки в Україні: внесення соціальних аспектів у вивчення права. *Юридична газета*. 2009. № 40. С. 22.

12. Кравчук М., Грицан О. Юридична клінічна освіта як ефективний спосіб підготовки правників. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 2 (26). С. 42-48.

13. Лоджук М. Юридична клініка : від ідей професора Георга Фроммгольда до їх реалізації в сучасній Україні. *Юридичний вісник України*. 2011. № 4. С. 143-147.

14. Ломжець Ю. В. ридична клініка як база для практичної підготовки майбутніх правників. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 770-773. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-11/195>

15. Моїсєєв Ю. О., Удод М. В. Щодо питання про мету та завдання юридичної клініки як бази для практичного навчання студентів старших курсів. *Правничий часопис Донецького університету*. 2013. № 1. С. 85-91.

16. Наулік Н. С. Інститут омбудсмана в Україні та Республіці Польща: порівняльне дослідження : автореф. ... канд. юр. наук: 12.00.02. Київ, 2007. 20 с.

17. Некоз А. В. Юридичні клініки в системі розвитку безоплатної правової допомоги та перспективи їх діяльності в Україні. *Право і суспільство*. 2015. № 6-2. Ч. 3. С. 30-35.

18. Палійчук Г. Клінічний випадок: про інститут юридичних клінік та клінічну юридичну освіту. *Український адвокат*. 2009. № 6 (34). С. 10.

19. Правничча клінічна освіта в Україні: Навчальний посібник / за заг. ред. В. М. Сущенка. К.: Ваїте, 2020. 274 с.
20. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: <http://surl.li/garqg>
21. Про затвердження Стандарту вищої освіти зі спеціальності 091 Право для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти : Наказ МОН України від 20.07.2022. № 644. URL: <http://surl.li/gdljh>
22. Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України : МОН України; Наказ, Положенні від 03.08.2006. № 592. URL: <http://surl.li/cfmfj>
23. Розенфельд Н. А. Підвищення ефективності проходження виробничої практики студентами юридичних факультетів ВНЗ за рахунок організації проведення практики на базі юридичних клінік. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2. С. 456-460.
24. Савелова Ю. М. Юридична клініка як засіб підвищення рівня практичної підготовки юристів у вищих навчальних закладах. *Право і суспільство*. 2014. № 1-2. С. 43-46.
25. Самарін А. М. До питання визначення теоретико-правового статусу юридичних клінік в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету (Серія: юридичні науки)*. 2013. Вип. 1. С. 27-29.
26. Сич В. О. Проблеми фінансування юридичних клінік в Україні. *Університетські наукові записки*. 2009. № 4 (32). С. 332-335.
27. Стандарти діяльності юридичних клінік України : схвалено Всеукраїнським з'їздом Асоціації юридичних клінік, Протокол № 2 від 19.06.2014. URL: <http://surl.li/cfmey>
28. Сушицька Н. В. Юридична клініка. Курс лекцій. К. : Університет «Україна», 2008. 424 с.
29. Фігель Ю. О. Роль юридичних клінік у формуванні вмінь реалізації права студентами юридичних спеціальностей : дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01. Львів, 2011. 198 с.

Information about the authors:

Riabovol Liliia Tarasivna,

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Law and Law Enforcement
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University
1, Shevchenka str., Kropyvnytskyi, 25006, Ukraine

НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В ШКОЛАХ: ПОЛЬСЬКИЙ ДОСВІД

Савчук Т. Г.

ВСТУП

Тематика Голокосту увійшла в український освітній простір з 2000 р., коли Україна, підписавши Стокгольмську декларацію, взяла на себе зобов'язання щодо сприяння дослідженню й викладанню історії Голокосту та збереження пам'яті про геноцид. Навчання історії Голокосту є безсумнівно важливим для розвитку критичного мислення, формування громадянських та соціальних компетентностей учнів. Більше ніж за двадцять років сформований потужний досвід вивчення та викладання історії Голокосту, ефективно діють громадські організації, національні центри із вивчення Голокосту – Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», Український центр вивчення історії Голокосту, Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр», які співпрацюють із науковцями, педагогами зі всієї України. Вчителі мають можливість підвищувати свою кваліфікацію, беручи участь у заходах, організованих вищезазначеними інституціями, користуватися науково-методичними напрацюваннями цих організацій.

Виклики перед українським суспільством, російсько-українська війна актуалізують осмислення причин та перебігу геноцидів XX – XXI ст. Війна РФ проти України засвідчила, що варварство і сьогодні не подолано. 13 липня 2022 р. 43 країни та Європейський Союз підписали історичний документ, яким підтримали заяву України проти РФ у Міжнародному Суді відповідно до Конвенції 1948 р. про запобігання злочину геноциду та покарання за нього¹. Вже на наступний день РФ на цю заяву відреагувала новими геноцидними діями: 14 липня 2022 р. в результаті ракетного обстрілу Вінниці загинули 23 особи (у тому числі три дитини), 71 людину госпіталізовано². В останньому звіті Управління Верховного комісара ООН з прав людини зазначено, що на 20 листопада 2022 р. з 24 лютого 2022 р. зафіксовано 6 595 загиблих і 10 189

¹ Joint statement on supporting Ukraine in its proceeding at the International Court of Justice. An official website of the European Union. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/e%20n/statement_22_4509

² Новини. Вінницький інформаційний портал. URL: <https://vezha.ua/dsns-vidomopro-23-zagybylyh-vnaslidok-raketnoho-obstrilu-vinnytsi-71-lyudyynu-gospitalizovano-foto/>

поранених мирних жителів в Україні³. Ця трагічна статистика жертв з кожним днем збільшується.

Влучно підкреслив актуальність збереження пам'яті про Голокост у зв'язку з російсько-українською війною директор Державного музею Аушвіц-Біркенау Пьотр М.А. Цивінський напередодні відзначення у 2023 р. 78-ї річниці звільнення табору: «Відвідувачі Меморіалу тепер можуть побачити руїни будівель, які стали символом винищення євреїв, а також інших злочинів, скоєних в Освенцимі проти поляків, циган, росіян та інших національностей. Однак збереглися архітектурно-будівельні плани, які наочно показують, на що здатна людина, навіть добре освічена, в ім'я ідеології. Усі ці останки є промовистим попередженням людству, настільки промовистим сьогодні у світлі воєнних злочинів, скоєних Росією в Україні»⁴.

В умовах російсько-української війни тематика геноцидів, передусім Голокосту, має привернути посилену увагу вчителів. Із включенням України до європейського освітнього простору важливим є вивчення досвіду викладання історичних дисциплін у країнах Європейського Союзу. Отримання Україною 23 червня 2022 р. статусу кандидата в члени Євросоюзу спонукає до подальших контактів з європейськими закладами освіти, вивчення досягнень та складнощів у навчанні історичних тем у зарубіжних освітніх закладах. Метою публікації є аналіз досвіду навчання історії Голокосту в польській освіті, зокрема в школах.

Перші спроби осмислити проблеми та перспективи польської освіти про Голокост здійснила в 2000-х рр. Й. Амброшевич-Джейкобс, професорка Ягелонського університету, яка простежила розвиток шкільної та університетської освіти про Голокост у посткомуністичній Польщі до початку 2000-х рр., звернувши увагу на потужну діяльність різноманітних громадських організацій, державних інституцій, неурядових фондаций⁵. У подальші роки дослідниця продовжила свої студії з вивчення ставлення молоді в Польщі до євреїв, Голокосту та розглянула діяльність організацій громадянського суспільства, щоб визначити місце, яке євреї займають в історичній пам'яті в Польщі. Для

³ ООН оприлюднила останні дані щодо втрат серед цивільних українців. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3619310-oon-opriludnila-ostannidani-sodo-vtrat-sered-civilnih-ukrainciv.html>

⁴ 78 rocznica wyzwolenia Auschwitz, 27 stycznia 2023 r. Polska Rada Chrześcijań i Żydów. URL: <https://www.prchiz.pl/pl/2023-01-27-78-rocznica-wyzwolenia-auschwitz>

⁵ Ambrosewicz-Jacobs J. So Many Questions: The Development of Holocaust Education in Post-Communist Poland. *Makind Holocaust Memory*. Portland : The Littman Library of Jewish Civilization, 2008. PP. 271–304.

досягнення поставленої мети в 2008–2009 рр. було проведено потужні соціологічні дослідження⁶.

П. Троянського, професора Педагогічного університету імені Комісії народної освіти в Кракові, по праву можемо назвати амбасадором освіти та навчання про Голокост у Польщі. Науковець є автором не тільки першої програми з історії Голокосту для школи, а й численних наукових публікацій, присвячених розвитку освіти про Голокост у Польщі⁷.

Відомому в Польщі вчителю з історії Р. Шухті, співавтору першої програми з історії Голокосту для школи, належить низка публікацій, як навчально-методичних, так і наукових – статті, в яких поданий аналіз змісту польських підручників щодо Голокосту з часів комуністичної Польщі до початку 2000-х рр.⁸

Міжнародний центр освіти про Голокост Аушвіц-Біркенау підготував у 2007 р. видання, в якому вчителі-практики представили інноваційні освітні матеріали, плани-конспекти уроків з історії, польської мови, етики, релігії, присвячені тематиці Голокосту⁹. Наступного року за загальною редакцією П. Троянського світ побачив ґрунтовний збірник статей, виданий Державним музеєм Аушвіц-Біркенау, в якому успішно були поєднані академічні наукові розробки та рефлексії провідних педагогів щодо стану освіти про Голокост¹⁰.

15 жовтня 2020 р. відбувся семінар «75 років тому... Як вчити про Голокост сьогодні і завтра», організований Фондом Бенге Кехен та Вроцлавським університетом. За результатами роботи був

⁶ Ambrosewicz-Jacobs J. *Islands of Memory: The Landscape of the (Non) Memory of the Holocaust in Polish Education from 1989 to 2015*. Kraków : Jagiellonian University Press, 2020. 488 p.

⁷ Trojański P. Edukacja o Holokauście. Próba krytycznego bilansu. *Edukacja muzealna w Polsce. Aspekty, konteksty, ujęcia* / red. W. Wysok, A. Stepnik. Lublin : Państwowe Muzeum na Majdanku, 2013. S. 129–150; Trojański P. The Legacy of the Holocaust in Poland and Its Educational Dimension. *Jewish Studies and Holocaust Education in Poland* / Ed. L. Zimmerman. Jefferson : McFarland & Company, Inc Publishers, 2014. PP. 93–116.

⁸ Szuchta R. Zagłada Żydów w edukacji szkolnej lat 1945–2000 na przykładzie analizy programów i podręczników szkolnych do nauczania historii. *Auschwitz i Holocaust: dylematy i wyzwania polskiej edukacji* / red. P. Trojański. Oświęcim : Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2008. S. 109–128; Szuchta R. From Silence to Recognition: The Holocaust in Polish Education since 1989. *Makind Holocaust Memory*. Portland : The Littman Library of Jewish Civilization, 2008. PP. 305–317.

⁹ Jak uczyć o Auschwitz i Holokauście. Materiały dydaktyczne dla nauczycieli. Oświęcim : Międzynarodowe Centrum Edukacji o Auschwitz i Holokauście, 2007. 312 s.

¹⁰ Auschwitz i Holocaust: dylematy i wyzwania polskiej edukacji / red. P. Trojański. Oświęcim : Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2008. 398 s.

підготовлений збірник статей та опублікована дискусія, яка відбувалася на семінарі¹¹.

В українській історіографії дослідження польського досвіду навчання історії Голокосту не проводилося, науковці звертають увагу передусім на особливості реалізації політики пам'яті щодо жертв Голокосту в Польщі¹².

Враховуючи відсутність спеціального комплексного дослідження з історії навчання про Голокост в польських школах, в нашій публікації спробуємо розв'язати такі завдання: визначити ступінь впливу світових тенденцій розвитку освіти та державної національної політики щодо Голокосту на стан навчання травматичної теми в Польщі; окреслити позитивні та негативні результати шкільних реформ (1999–2017 рр.) для вивчення Голокосту; з'ясувати мотивацію польських вчителів до навчання про Голокост; дослідити ступінь інтеграції тематики Голокосту в шкільні неісторичні дисципліни; висвітлити різні форми неформальної освіти про Голокост; схарактеризувати методологічні підходи та змістовне представлення тематики Голокосту в найновіших польських підручниках; сформувані рекомендації щодо впровадження здобутків освіти про Голокост у Польщі в українську шкільну освіту.

1. Навчання історії Голокосту в школах Польщі: між світовими тенденціями та національною практикою

Польща – держава, в якій тематика історії Голокосту є одним з напрямків, що активно досліджується та популяризується. Посилена увага до теми викликана передусім тим, що саме в цій країні катастрофічних масштабів зазнало знищення євреїв під час Другої світової війни. Меморіальний комплекс історії Голокосту «Яд Вашем» наводить приголомшливі статистичні дані: напередодні окупації Польщі 1939 р. в країні мешкало 3,3 млн євреїв. Наприкінці війни самобутній єврейській світ перестав існувати. Тільки приблизно 380 тис. польських євреїв залишилися живими, решта були вбиті, головним чином, у гетто та шести таборах смерті: Аушвіц-Біркенау, Майданек, Трєблінка, Хєлмно, Белжець, Собібор¹³.

¹¹ Wiedza nie umiejscowiona. Jak uczyć o Zagładzie w Polsce w XXI wieku? / red. K. Liszka. Kraków : Universitas, 2021. 304 s.

¹² Гон М., Івчик Н. Політика пам'яті України й Польщі щодо жертв Голокосту: особливості реалізації. *Intermarum: історія, політика, культура*. 2014. № 1. С. 18–30; Вебінар Інституту «Ткума». «Як поляки зберігають національну пам'ять: погляд із Освенцима». 24 листопада 2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=x6CFxEwaDtI>

¹³ Murder of the Jews of Poland. Yad Vashem. The World Holocaust Remembrance Center. URL: <https://www.yadvashem.org/holocaust/about/fate-of-jews/poland.html>

Для чіткого розуміння потреби навчання історії Голокосту наведемо думки провідних польських педагогів. Р. Шухта, вчитель історії Ліцею імені Станіслава Віткевича у Варшаві, співробітник Музею історії польських євреїв «POLIN» заявляв, що завданням освіти про Голокост є протидія варварству. Автор численних науково-методичних праць з питань освіти про Голокост зазначив: «Я переконаний, що для того, щоб виховати людину, яка є відкритою, толерантною, чутливою до страждань і поважає життя та гідність іншої людини, я повинен дати їй достовірні знання про часи, коли людей позбавляли їхньої гідності та життя нелюдським способом»¹⁴.

Вислів про навчання історії Голокосту як протидія варварству не втрачає своєї актуальності в умовах російсько-української війни. Окрім того, в самій Польщі фіксуються випадки злочинів через національні протиріччя, злочини проти представників єврейської національності та ромів. У 2019 р. було зареєстровано 40 антиромських та 128 антисемітських випадків. Серед останніх 112 ворожі графіті, написи, плакати, жести, у тому числі 55 – в інтернет-мережі, 13 випадків погроз особам єврейської національності; чотири справи щодо фізичних нападів; один випадок, пов'язаний з пошкодженням майна та зривом релігійних зборів¹⁵.

А. Мусял, вчитель англійської мови та культурології (Краків), переможець конкурсу POLIN Award 2019, так пояснив нагальну потребу навчання про Голокост, акцентуючи увагу на тому, що історія євреїв – це і історія поляків: «На мою думку, викладати про Голокост необхідно з кількох причин. По-перше, Голокост був безпрецедентним геноцидом (не плутати з унікальністю; Голокост був не унікальним, а безпрецедентним). Таким чином, він становить своєрідну цезуру в людській свідомості. По-друге, Голокост (та інші геноциди) показують, до чого може призвести ненависть до будь-якої соціальної групи і (паралельно) розмивання демократичних структур і громадянського суспільства (або відсутність громадянського суспільства, як, наприклад, у Росії). Водночас Голокост показує, наскільки люди та громадянське суспільство повинні реагувати на зло та ненависть, що відбувається. Нарешті, про Голокост слід також викладати з поваги до жертв: ми зобов'язані це їм як люди та співгромадяни – з поваги до їхніх страждань і смерті, а також із визнання їхнього життя та особистості. Це означає,

¹⁴ Szuchta R. Przeciw milczeniu i obojętności. Dlaczego uczyć o Holokauście? Refleksje nauczyciela. *Dlaczego należy uczyć o Holokauście?* / red. J. Ambrosewicz-Jacobs, L. Hondo. Kraków : Uniwersytet Jagielloński, 2005. S. 55.

¹⁵ International Holocaust Remembrance Alliance. Poland's country report. 2020. PP. 59–60. URL: <https://www.holocaustremembrance.com/country/poland>

що для мене, як для поляка, навчання про Голокост також має додаткове значення, тому що половина жертв Голокосту (трое з шести мільйонів) були моїми співгромадянами-євреями – не тільки поляками, членами і членкинями моєї громадянської нації. Голокост – це теж моя історія»¹⁶.

На важливу роль навчання про Голокост у формуванні загальнолюдських цінностей вказує вчитель польської мови Б. Котельницька (Жешув), яка переконана, що «метою занять про Голокост є формування правильного ставлення молодого покоління, щоб учень відкидав стереотипи та був толерантним, відкритим до відмінностей, поважав гідність інших людей»¹⁷.

Вчителі різних предметів усвідомлюють важливість навчання історії Голокосту передусім для запобігання проявам дискримінацій будь-якого походження та для виховання толерантної особистості, яка зможе поважати «Іншого» та жити поруч з «Іншим». Це особливо важливо для мультинаціональної Польщі. Історії різних народів в Польщі тісно переплетені. Без вивчення історії євреїв неможливо було б повністю об'єктивно реконструювати та пояснити історичні події. Окрім того Голокост відбувався на очах поляків, тож важливою є позиція, ставлення поляків до цієї теми.

Звернемо спеціальну увагу на тернистий шлях, який пройшла шкільна освіта Голокосту в Польщі. Після того, як Польща стала відкритою для світу, із впровадженням у країні демократичних цінностей, тематика Голокосту поступово почала входити в науковий, освітній та публічний простір. Ще на початку 1990-х рр. у Варшаві Єврейський історичний інститут організував курс для вчителів та методистів з історії та культури євреїв. У 1995 р. відзначення 50-річчя звільнення нацистського концентраційного табору Аушвіц-Біркенау не могло не привернути увагу освітян, які поступово з власної ініціативи вводили тематику Голокосту в навчальний процес. Вже наступного року відбувся перший у Польщі семінар на тему: «Як вчити про Голокост» у Центрі єврейської культури в Кракові. Ініціаторами заходу виступили Інститут Спіро (Лондон), Краківський педагогічний університет, Державний музей Аушвіц-Біркенау¹⁸.

1999 р. став знаковим для впровадження навчання історії Голокосту в країні. 19 червня 1999 р. Польща приєдналася до підписання Болонської декларації, тим самим погодившись на участь у розбудові загального

¹⁶ Інтерв'ю з Адамом Мусялом. Варшава. 20.01.2023. Архів автора.

¹⁷ Kotelnicka B. Jak uczyć o Holokauście w szkole ponadgimnazjalnej? *Dydaktyka polonistyczna*. 2017. № 3 (12). S. 169. doi: 10.15584/dyd.pol.12.2017.12

¹⁸ Auschwitz i Holocaust: dylematy i wyzwania polskiej edukacji / red. P. Trojański. Oświęcim : Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2008. S. 9.

європейського освітнього процесу. Того ж року країна стала однією із перших учасниць Міжнародного альянсу пам'яті жертв Голокосту – інституції, яка об'єднує уряди країн з метою популяризації освіти про Голокост, дослідження тематики та збереження пам'яті про Голокост¹⁹. У вересні 1999 р. було запроваджено реформу шкільної освіти в Польщі і тематика Голокосту обов'язково мала викладатися в закладах середньої освіти, що вимагало негайної підготовки навчальних матеріалів²⁰.

Підписання Польщею Стокгольмської декларації у 2000 р. активізувало розвиток освіти про Голокост. Того ж року згадані вище вчитель історії Р. Шухта та професор П. Троянський підготували першу польську програму про історію та винищення євреїв для уроків з гуманітарних дисциплін²¹. У 2003 р. за редакцією тих же авторів побачив світ перший підручник з вивчення Голокосту «Голокост. Зрозуміти чому»²².

1 травня 2004 р. Польща стала повноправним членом Європейського Союзу. З 2004 р. Міністерство національної освіти запровадило відзначення 19 квітня Дня пам'яті жертв Голокосту та запобігання злочинам проти людства. З 2007 р. країна приєдналася до відзначення 27 січня Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту. На думку П. Троянського запровадження цих днів стало також результатом зобов'язань, які Польща взяла на себе як член Ради Європи та ООН – інституцій, які докладали зусиль для розвитку освіти про Голокост²³.

У подальших роках констатуємо суттєву активізацію вивчення історії та популяризації освіти про Голокост як у Польщі, так і в світі²⁴. Звичайно в той час не всі вчителі були готові навчати про Голокост. Нагальну потребу в підготовці педагогів на той час вирішували Ягелонський університет, Єврейський історичний інститут у Варшаві, Центр дослідження Голокосту Польської академії наук, які стали провідними центрами вивчення історії Голокосту та методики викладання. Проведення численних освітніх заходів відрізняло Польщу

¹⁹ International Holocaust Remembrance Alliance. Poland. URL: <https://www.holocaustremembrance.com/member-countries/poland>

²⁰ Auschwitz i Holocaust: dylematy i wyzwania polskiej edukacji / red. P. Trojański. Oświęcim : Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2008. S. 9.

²¹ Szuchta R., Trojański P. Holocaust. Program nauczania o historii i zagładzie Żydów na lekcjach przedmiotów humanistycznych w szkołach ponadpodstawowych. Warszawa : Wydawnictwo szkolne PWN, 2000. 60 s.

²² Jak uczyć o Auschwitz i Holokaucie. Materiały dydaktyczne dla nauczycieli. Oświęcim : Międzynarodowe Centrum Edukacji o Auschwitz i Holokaucie, 2007. S. 7.

²³ Trojański P. Edukacja o Holokaucie. Próba krytycznego bilansu. *Edukacja muzealna w Polsce. Aspekty, konteksty, ujęcia* / red. W. Wysok, A. Stępnik. Lublin : Państwowe Muzeum na Majdanku, 2013. S. 140.

²⁴ Auschwitz i Holocaust: dylematy i wyzwania polskiej edukacji / red. P. Trojański. Oświęcim : Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2008. S. 10–11.

від інших країн і сприяло тому, що кілька сотень вчителів поглиблено викладали про Голокост²⁵.

23 грудня 2008 р. була прийнята нова навчальна програма, згідно з якою всі учні, починаючи з першого класу старшої середньої школи, осмислювали Голокост у рамках предмету «Історія»²⁶. Ця програма викликала обурення, як в академічних колах, так і серед педагогів. Л. Горицький, директор гімназії в Тарнові, вказав на революційну зміну викладання історії, яка полягала в усуненні проблематики Другої світової війни та відповідно Голокосту з історії в молодшій середній школі. До того ж курс суспільствознавства, де учні мають знайомитися з національними меншинами, також був позбавлений, на думку Л. Горицького, історичного контексту, а в самому курсі акцент зроблено на вивченні основ економіки²⁷. У той же час оповідання І. Фінк, в яких розглядалася тема Голокосту, були включені в програму уроків польської мови. Дітям, які не мали базової освіти з історії Голокосту, важко було знайомитися з творами І. Фінк. Окрім того діти, які не обрали історію, могли отримати мінімальні знання з предмету «Історія та суспільство», який поєднував історичні знання, знання культури та суспільства. Також виникали питання: вчитель якого предмету буде читати історію та суспільство? Чи достатньо він буде підготовлений та чи буде мати бажання включити теми з історії Голокосту?²⁸

П. Троянський назвав зміни в навчальній програмі необдуманим рішенням, оскільки учні, обравши негуманітарний профіль навчання в старшій середній школі, не могли отримати системної історичної освіти²⁹.

²⁵ Ambrosewicz-Jacobs J. So Many Questions: The Development of Holocaust Education in Post-Communist Poland. *Makind Holocaust Memory*. Portland: The Littman Library of Jewish Civilization, 2008. P. 303.

²⁶ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20090040017>

²⁷ Auschwitz i Holocaust: dylematy i wyzwania polskiej edukacji / red. P. Trojański. Oświęcim : Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2008. S. 95–97.

²⁸ Auschwitz i Holocaust: dylematy i wyzwania polskiej edukacji / red. P. Trojański. Oświęcim : Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2008. S. 97.

²⁹ Trojański P. Edukacja o Holokauście. Próba krytycznego bilansu. *Edukacja muzealna w Polsce. Aspekty, konteksty, ujęcia* / red. W. Wysok, A. Stepnik. Lublin : Państwowe Muzeum na Majdanku, 2013. S. 141.

Громадське обурення з приводу маргіналізації освіти про Голокост сприяло тому, що врешті тематику Голокосту в мінімальному обсязі було включено до програми молодшої школи³⁰.

Подальше реформування системи середньої освіти відбувалося на основі Закону про освіту від 14 грудня 2016 р. У польській освіті відмовилися від освітнього рівня «гімназія» та запроваджено 8-річну початкову школу, в якій з 1 по 3 клас усі предмети викладає один вчитель, з 4 класу – вчителі різного профілю. Наступний рівень освіти – старша школа, яка відповідно до Закону про освіту включає такі види навчальних закладів: 4-річний ліцей, 5-річний технікум, 3-річна галузева школа 1 ступеня; двохрічне торгове училище 2 ступеня; трьохрічна спеціальна школа підготовки до праці. Випускники цих шкіл можуть вступати до вищих навчальних закладів після здачі іспиту та отримання атестату зрілості³¹.

Важливою віхою в реформуванні освіти стало прийняття нової навчальної програми у 2017 р., в якій наголошувалося саме на ролі історії у формуванні національної свідомості та ідентичності поляків. З 2017 р. назву предмету «Історія та суспільство» змінено на «Історія». Елементи суспільствознавства викладаються відповідно в предметі «Суспільствознавство» у 8 класі. Окрім того, важливою зміною стало переважання контенту саме з історії Польщі³². Однак без змін залишилося заплановане висвітлення тематики Голокосту в межах періоду Другої світової війни. У програмі зазначено, що учень має характеризувати політику Німеччини в окупованій Європі та знищення євреїв, ромів, інших націй, а також має знати приклади героїзму поляків, які рятували євреїв від Голокосту³³.

Ця обмеженість могла бути подолана тільки особистою ініціативою вчителів, їхнім бажанням глибоко осмислювати ці теми. І тому важливим питанням, яке стояло в центрі дискусій академічних працівників, вчителів було питання, як навчати про Голокост? Робити ставку на формуванні знань чи емпатії? Це питання турбувало зацікавлених у ефективному викладанні тематики Голокосту протягом

³⁰ Trojański P. Edukacja o Holokaście. Próba krytycznego bilansu. *Edukacja muzealna w Polsce. Aspekty, konteksty, ujęcia* / red. W. Wysok, A. Stępnik. Lublin : Państwowe Muzeum na Majdanku, 2013. S. 142.

³¹ Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU2017000059/T/D20170059L.pdf>

³² Szymańska-Kujawa U. Nowa podstawa programowa z historii. *Kwartalnik Edukacyjny*. 2017. № 3 (90). S. 31.

³³ Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła podstawowa. Historia, MEN. S. 19. URL: <https://www.ore.edu.pl/wp-content/uploads/2017/05/historia.-pp-z-komentarzem.-szkola-podstawowa-1.pdf>

усіх років, в тому числі на останньому досить представницькому семінарі 15 жовтня 2020 р., який об'єднав провідних дослідників Голокосту та освітян у Вроцлаві. Учасники семінару зауважили, що вчитель, який говорить про Голокост, має пам'ятати, для чого він це говорить, оскільки далеко не всі учні будуть істориками. Наголошувалося, що варто формувати емпатійних, чутливих, критично мислячих громадян³⁴.

На сьогодні важко сказати, чи всі вчителі зрозуміли важливість не просто передавати історичні факти про Голокост, а громадянське, цивілізаційне призначення навчання про Голокост. Для переконаних висновків мають бути проведені, на наш погляд, соціологічні дослідження, спрямовані на опитування як вчителів, так і учнів. Але все ж таки ми можемо стверджувати позитивну тенденцію щодо цього, адже сьогодні в освіті вже зроблено акцент на формуванні компетентностей учнів – комбінації знань, умінь та цінностей, набуття яких допоможе в майбутньому життєвому досвіді та професійній діяльності. Зафіксовані на офіційних сайтах шкіл визначення місії шкіл підтверджують наші думки. Польські школи хочуть бачити свого випускника не просто людиною зі знаннями, а хочуть дати суспільству повноправного громадянина, європейця, патріота, високоінтелектуальну та гармонійно розвинуту, фізично здорову особистість – особистість, яка б з повагою ставилася до польської спадщини і в той же час могла виявляти толерантність до інших національностей та культур³⁵.

Як бачимо, в освіті акцент зроблено на вихованні інтелектуально розвиненої особистості з чітко визначеними загальнолюдськими цінностями. Навчання історії Голокосту може допомогти сформувати ці цінності. Історія Голокосту підштовхує до шукання істини, вчить толерантному ставленню до інших людей, людей різних національностей, вказує на важливість ролі різних народів в історії Польщі.

Включення історії інших народів у національні гранд-наративи – це те ще завдання із зірочкою. Суперечливі інтерпретації окремих сторінок

³⁴ Musiał A. Wyzwania edukacji o zagładzie w polskiej oświacie. Refleksje z klasy szkolnej (i nie tylko). *Wiedza nie umiejscowiona. Jak uczyć o Zagładzie w Polsce w XXI wieku?* / red. K. Liszka. Kraków : Universitas, 2021. S. 71, 72; Ambrosewicz-Jacobs J. Jak uczyć o relacjach polsko-żydowskich i zagładzie, nie wzbudzając poczucia zagrożenia dla tożsamości zbiorowej Polaków? *Wiedza nie umiejscowiona. Jak uczyć o Zagładzie w Polsce w XXI wieku?* / red. K. Liszka. Kraków : Universitas, 2021. S. 123, 136.

³⁵ XXVIII Liceum Ogólnokształcące im. Wojciecha Bednarskiego w Krakowie. Misja i wizja szkoły. URL: <https://www.28lo.pl/o-szkole/misja-i-wizja-szkoly/>; XXXIII Liceum Ogólnokształcące Dwujęzyczne im. Mikołaja Kopernika. Warszawa. Misja szkoły. URL: <https://kopernik.edu.pl/misja-szkoly/>

національної історії, особливо якщо вони можуть вплинути на «добре ім'я» народу, є болісною стороною національних наративів та історичної пам'яті. У Польщі історія ще зі шкільних часів, як ми зазначили вище, мала сприяти посиленню патріотизму та відчуття гордості через належність до польської нації. «Критична історія», наприклад, про польсько-єврейські відносини під час Голокосту могла завадити реалізації цієї стратегії. Великий резонанс, шквал критики та певну протидію викликала монографія американського дослідника польсько-єврейського походження Я. Т. Гросса «Сусіди». Водночас вона поклала початок відкритої дискусії щодо участі поляків у вбивствах євреїв. Якщо науковці плідно працюють в цьому напрямку та прагнуть неупереджено реконструювати історичні події, то вищі посадові особи у виступах намагаються уникнути гострих питань, наприклад, щодо злочинів проти польських євреїв у Єдвабне, Кельце. Зокрема, у липні 2016 р. А. Залевська, міністр національної освіти (2015–2019 рр.) в ефірі програми «Крапка над Ї» на запитання, хто винен у смерті євреїв у Єдвабне та Кельце не змогла однозначно визнати провину поляків. Виступ міністерки викликав резонанс та обговорювався в закордонній пресі. Союз єврейських релігійних громад Республіки Польща виступив із заявою, в якій підкреслив, що був вражений та шокований поведінкою міністерки, яка не змогла назвати виконавців вбивств у Єдвабне та Кельце³⁶.

19 липня 2016 р. новий президент Інституту національної пам'яті, Я. Шарек, представляючи свою кандидатуру на засіданні Комітету Сейму з питань справедливості та прав людини, спростував попередні висновки істориків щодо вбивства в Єдвабне. Він звинуватив передусім німців у різанині в місті (пізніше Я. Шарек відмовився від деяких своїх заяв)³⁷.

Польські вчителі відреагували на виступи чиновників офіційним листом, в якому висловилися проти упередженості в інтерпретації травматичної теми: «Такі заяви ми сприймаємо як спроби маніпулювати історичними знаннями. Керуючись у своїй викладацькій роботі почуттям відповідальності за донесення історичної правди, ми заявляємо, що немає жодних сумнівів щодо вчинення та участі польського населення в злочинах у Єдвабне та Кельце. З повною свідомістю ми взяли на себе обов'язок разом із учнями опрацювати цю важку й болісну сторінку нашої історії. Ми виступаємо проти будь-яких дій, які відверто суперечать документально підтвердженим знанням та і

³⁶ Nauczyciele przeciw manipulowaniu historią. Ostry list po słowach Zalewskiej, Szarka, Chrzanowskiego. Świat i edukacja dziecka. URL: <http://swiatiedukacjadziecka.blogspot.com/2016/11/nauczyciele-przeciw-manipulowaniu.html>

³⁷ List otwarty nauczycieli przeciwko manipulowaniu najnowszą historią Polski. Polsky Sprawiedliwi. URL: <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/aktualnosci/list-otwarty-nauczycieli-przeciwko-manipulowaniu-najnowsza-historia-polski>

свідчать про маніпулювання історичними фактами. Закликаємо до змістовності та виваженості у формулюванні висловлювань на цю тему, щоб не змарнувати здобутки дослідників і викладачів у цій галузі»³⁸. https://www.polin.pl/sites/default/files/biuletyn_nauczycieli_nr_4_2017.pdf

Ініціаторами написання листа були А. Мусял – вчитель англійської мови та культурології з Кракова, М. Рустінович, вчитель польської мови з Білостока, Б. Субко, вчитель польської мови з Варшави; Б. Сухарська, вчитель польської мови та культури з Гданська; Р. Шухта – вчитель історії з Варшави; А. Вазович – вчитель історії мистецтва з Кракова. Опублікований на сайті *Petycjeonline* текст листа підписали понад 1700 людей з Польщі та з-за кордону³⁹.

Представники влади офіційно не відповіли на відкритий лист вчителів, але як позитивне можемо відзначити той факт, що в наступному році міністр національної освіти ініціював заснування Консультативно-дорадчої ради з питань освіти про Голокост як допоміжний орган міністерства. Ця рада є своєрідною платформою для забезпечення обміну досвідом, надання консультацій, пропозицій у сфері освіти про Голокост⁴⁰.

Предметом дискусій першого десятиліття XXI ст. стали питання: чи тільки вчитель історії зобов'язаний говорити про Голокост? Чи обов'язково вчитель польської мови або вчителі інших предметів мають інтегрувати у навчально-виховний процес тематику з історії Голокосту? Поступово зацікавлених польських вчителів неісторичних дисциплін стає більше, про що свідчать їх опубліковані розробки уроків польської, англійської мови, етики, як у національних дидактичних посібниках, так і на сайтах міжнародних інституцій з вивчення Голокосту⁴¹.

Яким чином інтегрується тематика Голокосту в навчальний процес з інших предметів? Наприклад, вчитель польської мови Шкільного комплексу «Електроніка» в Жешуві Б. Котельницька на своїх уроках

³⁸ List otwarty nauczycieli przeciwko manipulowaniu historią najnowszą Polski. *Biuletyn Nauczycieli. POLIN*. 2017. № 4. S. 5–6.

³⁹ List otwarty nauczycieli przeciwko manipulowaniu historią najnowszą Polski. *Biuletyn Nauczycieli. POLIN*. 2017. № 4. S. 5–6; Інтерв'ю з Адамом Мусялом. Варшава. 20.01.2023. Архів автора.

⁴⁰ International Holocaust Remembrance Alliance. Poland's country report. 2020. P. 79.

⁴¹ Jak uczyć o Auschwitz i Holokaucie. Materiały dydaktyczne dla nauczycieli. Oświęcim : Międzynarodowe Centrum Edukacji o Auschwitz i Holokaucie, 2007. S. 99–198; Musiał A. Być Żydem w nazistowskich Niemczech. Mini Quest. USC. Iwitness. URL: <https://iwitness.usc.edu/activities/3141?idiom=all&sort=2>; Projekty nauczycieli. Anna Buchowska. «These children are mine» (słowa szefa białostockiego Gestapo Fritza Gustawa Friedela). Yad Vashem. The World Holocaust Remembrance Center. URL: <https://www.yadvashem.org/education/other-languages/polish/initiatives/anna-buchowska.html>

використовує такі форми навчання, як робота в групах з літературним текстом, коли учні не лише досліджують художню структуру тексту, а й дізнаються про трагедію народу, окремих людей⁴². Обов'язковим є читання збірника оповідань «Спалені» І. Аміель, яка змогла вижити під час Голокосту за допомогою поляків, але втратила батьків, які загинули в Треблінці. Діти знайомляться з книгою «Захищаючи полум'я», авторка якої, Х. Кралл, теж вижила в Голокост завдяки 50 людям, які зустрілися на її життєвому шляху та допомагали врятуватися⁴³. Важливими є вибрані оповідання польського поета та прозаїка Т. Боровського, в'язня Аушвіцу та Дахау⁴⁴. Роман «Аустерія» Ю. Стрийковського, цикл оповідань «Медальйони» З. Налковської про єврейське життя початку ХХ ст. допомагають учням усвідомити історичний контекст описаних подій у творах⁴⁵.

Учні створюють свої проекти на основі перегляду документальних фільмів, відеосвідчень. Під час відвідування пам'ятних місць діти можуть зібрати матеріал для проекту та краще відчувати світ жертв Голокосту, які є героями текстів, що обговорюються на уроках. Після перегляду театральних вистав за сюжетом з історії Голокосту діти діляться думками щодо вистав. Для аналізу на уроці також залучаються комікси⁴⁶. Окрім того, в рамках міжнародного проекту «Збереження пам'яті» відбувалися зустрічі польської та ізраїльської молоді, на яких обговорювалися складні теми польсько-єврейських відносин під час Голокосту. У 2019 р. такі зустрічі організували 70 польських шкіл⁴⁷. Реалізація подібних проектів, включення неоднозначних та гострих тем у змістовний блок вказують на бажання польських педагогів об'єктивно та всебічно розкрити тему Голокосту.

Викликає позитивне схвалення та містить цінний досвід педагогічна діяльність вчителів англійської мови з впровадження тематики Голокосту. На таких уроках діти не тільки відпрацьовують навички читання, аудіювання, усного та письмового мовлення, а й вчаться працювати в команді, збагачують свої знання з регіональної історії, рідного міста чи містечка. Робота учнів з фотографіями, спогадами,

⁴² Kotelnicka B. Jak uczyć o Holokaucie w szkole ponadgimnazjalnej? *Dydaktyka polonistyczna*. 2017. № 3 (12). S. 169–170. doi: 10.15584/dyd.pol.12.2017.12

⁴³ Hanna Krall. *Dzieje.pl*. URL: <https://dzieje.pl/postacie/hanna-krall>

⁴⁴ Tadeusz Borowski. *culture.pl*. url: <https://culture.pl/pl/tworca/tadeusz-borowski>

⁴⁵ Kotelnicka B. Jak uczyć o Holokaucie w szkole ponadgimnazjalnej? *Dydaktyka polonistyczna*. 2017. № 3 (12). S. 169–170. doi: 10.15584/dyd.pol.12.2017.12

⁴⁶ Kotelnicka B. Jak uczyć o Holokaucie w szkole ponadgimnazjalnej? *Dydaktyka polonistyczna*. 2017. № 3 (12). S. 170–171. doi: 10.15584/dyd.pol.12.2017.12

⁴⁷ International Holocaust Remembrance Alliance. Poland's country report. 2020. P. 86. URL: <https://www.holocaustremembrance.com/country/poland>

відеосвідченнями жертв та очевидців Голокосту має сприяти формуванню в дітей співчуття до долі постраждалих⁴⁸.

У той же час потребу в поглибленні своїх знань з історії Голокосту та методики викладання відчувають переважно вчителі історії. Організатори проєкту «Малопольща пам'ятає», реалізація якого відбувалася в 2016–2019 рр., встановили, що з 1199 дітей старших класів середніх шкіл з 19 міст та містечок Малопольського воєводства, 73% опитуваних дізналися про табір в Аушвіц-Біркенау на уроках з історії, 18% – на уроках з польської мови, 7% – на уроках з суспільних дисциплін. 2% учням розповіли про Аушвіц– Біркенау на уроках з релігії, географії та інших предметів⁴⁹.

Якщо когнітивний вимір освіти повною мірою реалізується в межах шкільних аудиторій, то для формування ціннісних переконань важливим є відвідування пам'ятних місць, які рекомендовані навчальним планом на загальнонаціональному рівні. Активізує цю форму роботи з учнями також обмеженість аудиторних годин.

Широка освітня діяльність серед учнів є пріоритетною для Державного музею Аушвіц-Біркенау, Музею Майданек, Музею родини Ульмів, Музею історії польських євреїв «POLIN», Музею історії Польщі, Національного музею у Варшаві, Єврейського історичного інституту імені Е. Рінгельблюма, Літературного музею А. Міцкевича у Варшаві, Треблінського Музею, Музеїв в Собіборі, Белжеці, Штутото, Музею Гросса-Розена в Рогозниці, Музею Варшавського гетто⁵⁰.

Міністерство національної освіти організовує та фінансує поїздки польських підлітків з усієї країни до Освенциму для участі в Міжнародному марші життя. У цьому освітньому проєкті щороку беруть участь близько 1200 учнів польських шкіл, що становить приблизно 10% учасників з усього світу⁵¹. Окрім того, спостерігаємо практику, коли за розпорядженням директора школи випускні класи обов'язково мали відвідати меморіальні місця Голокосту⁵².

⁴⁸ Projekty nauczycieli. Anna Buchowska. «These children are mine» (słowa szefa białostockiego Gestapo Fritza Gustawa Friedela). Yad Vashem. The World Holocaust Remembrance Center. URL: <https://www.yadvashem.org/education/other-languages/polish/initiatives/anna-buchowska.html>

⁴⁹ Bartuś A. Obraz Auschwitz w świadomości małopolskich uczniów. Wnioski z badań. (2016–2019). *Wiadomości Historyczne*. 2021. № 4. S. 40.

⁵⁰ International Holocaust Remembrance Alliance. Poland's country report. 2020. PP. 28–29, 47. URL: <https://www.holocaustremembrance.com/country/poland>

⁵¹ International Holocaust Remembrance Alliance. Poland's country report. 2020. P. 85. URL: <https://www.holocaustremembrance.com/country/poland>

⁵² Auschwitz i Holocaust: dylematy i wyzwania polskiej edukacji / red. P. Trojański. Oświęcim : Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2008. S. 104.

Досить промовистими для розуміння впливу відвідувань пам'ятних місць на почуття дітей є описані враження учнів після екскурсії до Аушвіц-Біркенау: «Я думала, що я знаю, що це за місце, що в ньому сталося. Але я не уявляла, які сильні почуття та емоції викличе у мене відвідування цього місця.... Я ніби відчула переживання людей, які загинули тут, у таборі. На мою думку, відвідування меморіальних місць вчить нас, що антисемітизм був причиною величезних страждань і смерті мільйонів людей тільки тому, що вони були євреями, що маленькі діти так багато страждали і гинули. Відвідування дозволить зрозуміти, наскільки важливими є толерантність і повага до інших»⁵³. Учні наголошують на тому, що «табір смерті є «живим» свідченням дії антисемітських переконань», «дуже хорошою зброєю проти антисемітизму» і що пам'ять потрібно зберегти заради вбитих людей⁵⁴.

Важливим є те, що діти починають відвідувати ці музеї ще в молодших класах. Переконливими є результати вже згаданого соціологічного опитування, проведеного серед 1199 дітей старших класів середніх шкіл з 19 міст та містечок Малопольського воєводства, які показали, що 73,9% опитуваних відвідали Музей Аушвіц-Біркенау ще в молодшій середній школі⁵⁵. Переважно школа організувала відвідування меморіальних місць, що ще раз засвідчило вагому роль школи в популяризації освіти про Голокост.

Відвідуванню меморіальних місць має передувати глибока підготовка. Для цього Державний музей Аушвіц-Біркенау на своєму сайті пропонує якісно та ретельно розроблені матеріали. З цією метою підготовлено й інтерактивний Multibook, який учні можуть використовувати як самостійно так і обговорювати в класі з вчителем. Електронний посібник містить важливу інформацію про історію табору, свідчення людей, що вижили, та вказівки щодо того, як поводитись у музеї⁵⁶.

Усього на сайті музею (lesson.auschwitz.org) доступні для використання 30 онлайн-уроків, серед них головний урок, присвячений всебічній історії Освенциму, представлений 12 мовами. У 2021 р. підготовлено нові онлайн-уроки на теми: «Мешканці Освенциму та

⁵³ Sucharska B. Czy edukacja o Zagładzie w miejscach pamięci może być skuteczną barierą dla antysemityzmu? Refleksja nauczyciela i ucznia. *Biuletyn Nauczycielis*. 2015. № 1. S. 8–9.

⁵⁴ Sucharska B. Czy edukacja o Zagładzie w miejscach pamięci może być skuteczną barierą dla antysemityzmu? Refleksja nauczyciela i ucznia. *Biuletyn Nauczycielis*. 2015. № 1. S. 8–9.

⁵⁵ Bartuś A. Obraz Auschwitz w świadomości małopolskich uczniów. Wnioski z badań. (2016–2019). *Wiadomości Historyczne*. 2021. № 4. S. 34.

⁵⁶ Sprawozdanie Report. 2021. Miejsce Pamięci i Muzeum Auschwitz-Birkenay. S. 25. URL: <https://www.auschwitz.org/muzeum/sprawozdania-roczne/>

околиць під час окупації»; «Діти в Аушвіці»; «Доля радянських вояків-в'язнів під час Другої світової війни»; онлайн-уроки, присвячені гарнізону СС в Аушвіці та жінкам-помічницям у таборі. Впроваджуються інші інноваційні технології для забезпечення онлайн-відвідування музею. Всього за 2021 р. Міжнародний центр освіти про Аушвіц та Голокост, не зважаючи на труднощі, викликані пандемією, організував понад 200 різних видів освітніх заходів⁵⁷.

Після повернення з екскурсії до пам'ятних місць учням пропонується підготувати есе з роздумами та поділитися своїми враженнями. Відвідання музею може бути складовою проєктної діяльності учнів. М. Угорський, вчитель історії приватної школи № 2 з Кракова вважає, що «важливим є не залишити учнів після візиту на одинці зі своїми емоціями. Пропущений або погано проведений етап підсумків може мати протилежний ефект. Зміст цього етапу залежатиме від відкритості та бажання учнів публічно ділитися своїми інтимними переживаннями. У такому разі записи можуть бути анонімними. Також може виникнути ситуація, коли учні, побачивши, що їхні почуття не є самотніми, стають більш відкритими»⁵⁸. Вчитель пропонує різні форми підведення підсумків: створення спільного плакату, на якому учні записують ключові слова у вигляді хмари слів; підготовка презентації, виставки фотографій; організація міжшкільних виставок⁵⁹.

Кращому усвідомленню матеріалу, формуванню ціннісних установок сприяє навчання через досвід. На початку 2000-х рр. молоді люди в Лодзі, Вроцлаві, Кракові були залучені до зафарбовування написів дискримінаційного характеру⁶⁰.

Таким чином, Польська держава, наслідуючи світові освітні тренди, прагне відповідати на виклики, які стоять перед освітою. Остання шкільна реформа дозволила учням як початковій, так і старшій середній школі знайомитися з тематикою Шоа. І саме навчання в аудиторіях, позакласні шкільні заходи є одним з головних джерел інформації про Голокост для польських учнів. Місця пам'яті як матеріальні маркери Голокосту в Польщі сприяють розвитку неформальної освіти про Голокост, мабуть, більше ніж в інших країнах. На високому

⁵⁷ Sprawozdanie Report. 2021. Miejsce Pamięci i Muzeum Auschwitz-Birkenay. 2021. S. 11, 13, 17, 19, 23, 27, 29. URL: <https://www.auschwitz.org/muzeum/sprawozdania-roczne/>

⁵⁸ Ugorski M. KL Plaszow jako miejsce edukacji pozaszkolnej. *Wiadomości Historyczne*. 2021. № 4. S. 33.

⁵⁹ Ugorski M. KL Plaszow jako miejsce edukacji pozaszkolnej. *Wiadomości Historyczne*. 2021. № 4. S. 33–34.

⁶⁰ Ambrosewicz-Jacobs J. *Islands of Memory: The Landscape of the (Non) Memory of the Holocaust in Polish Education from 1989 to 2015*. Kraków: Jagiellonian University Press, 2020. P. 202.

методичному та науковому рівні розроблені матеріали щодо підготовки учнів до відвідування меморіальних місць. Вражає різноманіття форм осмислення пережитого досвіду під час відвідувань музеїв, які вчитель може запропонувати учням. Інноваційні методи викладання, інтеграція тематики в неісторичні дисципліни, розвиток неформальної освіти, міжнародні проекти – усе це запорука для ефективного навчання про Голокост. Організаційна, фінансова державна підтримка з популяризації цієї теми в освіті є необхідною, але не менш важливою є політична воля державних посадовців до послідовної реалізації парадигми навчання про Голокост відповідно до останніх міжнародних та національних наукових академічних досліджень.

2. Аналіз змістового наповнення шкільних підручників

У першому десятилітті XXI ст. відбулися позитивні зміни у висвітленні тематики Голокосту на сторінках підручників з історії в Польщі. Провідний вчитель історії Р. Шухта стверджував, що образ Голокосту постав більш повно на сторінках підручників, не оминалися складні теми, навіть містилася інформація про злочин у Єдвабне. На думку педагога, історія Голокосту в Польщі подавалася в загальноєвропейському контексті, аналізувалося ставлення суспільства до долі євреїв⁶¹.

Важливим є аналіз текстів підручників, які є найпоширенішими та найновішими сьогодні в польських школах, зокрема, у Варшаві після реформи в системі середньої освіти, реалізація якої відбувається на основі Закону про освіту від 14 грудня 2016 р. Звернемо увагу на підручники видавництва WSiP – «Видавництво шкільне і педагогічне», яке відоме своєю історією з 1945 р. Підручники з історії видавництва WSiP містять яскраві ілюстрації, які поглиблюють викладену інформацію в тексті параграфів. Представлений картографічний матеріал сприяє формуванню вміння працювати з картами, розвитку критичного мислення. До карти додаються чіткі інструкції. Подані уривки джерел логічно пов'язані з текстом та виступають додатковим джерелом інформації, спонукають до активної пізнавальної діяльності учнів. Запитання до джерела дозволяють учню самостійно отримувати інформацію. Структурна частина «Пам'ятати» містить найважливішу стислу інформацію, яка є обов'язковою для запам'ятовування. До кожного параграфа є завдання для закріплення знань. Уроки-повторення

⁶¹ Szuchta R. Zagłada Żydów w edukacji szkolnej lat 1945–2000 na przykładzie analizy programów i podręczników szkolnych do nauczania historii. *Auschwitz i Holocaust: dylematy i wyzwania polskiej edukacji / red. P. Trojański*. Oświęcim : Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2008. S. 128.

в кінці кожного розділу дозволяють встановлювати учням зв'язки між історією та сьогоденням. Вони містять короткий виклад найважливіших подій та рекомендації щодо літератури для поглибленого та подальшого вивчення теми.

На сторінках підручників учні зустрічаються з тематикою Голокосту лише в 7 класі, тобто в 13-річному віці. Виданий у 2017 р. підручник з предмету «Історія» для 7 класу розроблений провідними педагогами та науковцями – І. Каколевським (директор Центру історичних досліджень Польської академії наук в Берліні), К. Ковалевським (співробітник Інституту слов'янознавства Польської академії наук), А. Плуминською-Мелох (директор школи, переможець конкурсу «Вчитель року 2018») та містить 5 розділів: Перша половина XIX ст.; Друга половина XIX ст.; Рубіж XIX – XX ст.; Перша світова війна; Європа та світ після Першої світової війни; Польща в міжвоєнний період⁶².

У 36-му параграфі «Німці під владою Гітлера» в контексті розповіді про нацистську ідеологію говориться про те, що за расовою теорією євреї вважалися найгіршою та найшкідливішою расою, яка була ворогом німців-аріїв. Повідомлялося про створення концтабору в Дахау, до якого направлялися вороги Рейха – серед них євреї, роми, комуністи, гомосексуали. Окремий пункт параграфу присвячений становищу євреїв у Німеччині. Вказувалося на те, що після приходу до влади нацистів євреям заборонялося бути, наприклад, юристами, займати посади в армії, сфері культури. Єврейським лікарям заборонялося лікувати німців, користуватися громадським транспортом, керувати авто, сидіти на лавках у парку. В економічному житті євреї стикнулися з бойкотом їхніх крамниць. Також у параграфі схарактеризовано зміст Нюрнберзьких законів 1935 р. Повідомлялося, що в листопаді 1938 р. нацисти організували загальнонаціональний погром євреїв, який увійшов в історію як Кришталева ніч, в яку було вбито кілька десятків євреїв, а синагоги, крамниці спалені та зруйновані⁶³.

Подані промовисті ілюстрації – фотографії розбитої єврейської крамниці, плакату з написом «Німеччина! Обережно! Не купуй у євреїв», який був розвішаний на стіні єврейської крамниці, позначеної зіркою Давида⁶⁴.

⁶² Kałolewski I., Kowalewski K., Plumińska-Mieloch A. Historia. Klasa 7. Podręcznik. Szkoła podstawowa. Warszawa : WSiP, 2017. 256 s.

⁶³ Kałolewski I., Kowalewski K., Plumińska-Mieloch A. Historia. Klasa 7. Podręcznik. Szkoła podstawowa. Warszawa : WSiP, 2017. S. 196.

⁶⁴ Kałolewski I., Kowalewski K., Plumińska-Mieloch A. Historia. Klasa 7. Podręcznik. Szkoła podstawowa. Warszawa : WSiP, 2017. S. 196.

У дітей могли б виникнути запитання про те, як реагувало суспільство. У підручнику не висвітлено, яким було ставлення пересічних громадян до переслідування євреїв. Чи була згода з діями влади, чи були прояви протидії серед німців? Ймовірно автори залишили це учням для самостійного пошуку інформації або для обговорення на уроці цього питання.

У матеріалах для повторення вказується причина переслідування єврейського народу, яка полягала в тому, що Гітлер звинувачував євреїв у всьому злі, вважав їх шкідниками та руйнівниками культури. Поняття «антисемітизму» не включено до основних понять, так само як і не вказано про те, що до нацистів дискримінація євреїв мала давню історію ще з часів середньовіччя та мала різні форми виявлення. В «Енциклопедії Голокосту» зазначено, що «у Середньовіччі упередження щодо євреїв ґрунтувалися насамперед на ранніх християнських віруваннях та мисленні, зокрема на міфі про те, що євреї були відповідальними за смерть Ісуса. Підозрілість і дискримінація, вкорінені в релігійних упередженнях, продовжували існувати в Європі ранньомодерного часу. У той час лідери значної частини держав християнської Європи ізолювали євреїв від більшості аспектів економічного, соціального та політичного життя. Це виключення сприяло формуванню стереотипів відносно євреїв як аутсайдерів. Як тільки Європа стала більш світською, багато країн усунули більшість юридичних обмежень щодо євреїв. Однак це не спричинило зникнення антисемітизму. Крім релігійного, інші види антисемітизму поширилися в Європі у XVIII – XIX ст. Ці нові форми включали економічний, націоналістичний та расовий антисемітизм. Нацистська партія пропагувала особливо жорстоку форму расового антисемітизму»⁶⁵. На наш погляд, важливим було для формування історичної компетентності учнів закцентувати увагу (хоча б декількома рядками) на історичних витоках Голокосту.

У розділі, присвяченому історії Польщі в міжвоєнний період, автори спробували показати передумови Голокосту, зазначаючи, що між польським та єврейським населенням існувала напруга на економічному ґрунті. Повідомлялося, що польські праві кола звинувачували євреїв в експлуатації селян і робітників, нелояльності до Польської держави. Неприязнь також пояснювалася тим, що серед польських комуністів було багато євреїв. Автори підручника в цьому розділі вводять поняття

⁶⁵

Holocaust.

Encyclopedia.

USHMM.

URL:

<https://encyclopedia.ushmm.org/content/uk/article/introduction-to-the-holocaust>

«антисемітизм», який проявлявся, наприклад, у бойкоті єврейської торгівлі, «деяких погромах», обмеженні доступу до навчання⁶⁶.

Звернемося до підручника для 8 класу за редакцією В. Калвата, П. Шланта, А. Завістовського⁶⁷. Авторський колектив представлений знаними та провідними істориками та педагогами: В. Калват – співробітник Музею історії Польщі, редактор історичного журналу «*Mówią Wieki*»; П. Шланта – асистент професора Інституту історії Варшавського університету. А. Завістовський має досвід роботи у закладах середньої освіти та працює в Центрі досліджень тоталітаризму Інституту Пілецького.

Підручник охоплює події від часів Другої світової війни й до XXI ст. та складається з шести розділів: Друга світова війна; Польща під час Другої світової війни; Польща після Другої світової війни; Світ у другій половині XX ст.; Польська Народна Республіка; Польща і світ на зламі XX та XXI ст.

Третій параграф першого розділу «Німецька політика в окупованій Польщі» надає багатогранну інформацію про Голокост. Для встановлення зв'язку з попередніми темами, для актуалізації знань на початку параграфа учням пропонується пригадати ставлення Адольфа Гітлера до євреїв та основні принципи Нюрнберзьких законів. У глосарію визначається поняття «Голокост» як винищення євреїв під час Другої світової війни⁶⁸. Термін трактується у вузькому значенні, коли Голокост характеризують як знищення тільки представників єврейської національності.

На сторінці 21 подана чудово підготовлена карта під назвою «Знищення євреїв в окупованій Європі в 1939–1945 рр.» із завданням знайти на карті гетто, табори смерті, концтабори та визначити, в якій частині Європи вони були розташовані.

Промовистий підзаголовок, який натякає читачам про безпрецедентність трагедії Голокосту «Злочин, якого світ ще не бачив», вводить учнів у матеріал про Голокост. Незважаючи на те, що у визначенні увага фокусується на винищенні євреїв, далі в тексті автори говорять і про представників інших національностей. Знову ж причини Голокосту вбачаються в нацистській ідеології та пояснюються тим, що

⁶⁶ Kąkolewski I., Kowalewski K., Plumińska-Mieloch A. Historia. Klasa 7. Podręcznik. Szkoła podstawowa. Warszawa : WSiP, 2017. S. 230.

⁶⁷ Kalwat W., Szlanta P., Zawistowski A. Historia. Klasa 8. Podręcznik. Warszawa : WSiP, 2017. 240 s.

⁶⁸ Kalwat W., Szlanta P., Zawistowski A. Historia. Klasa 8. Podręcznik. Warszawa : WSiP, 2017. S. 19.

евреї та роми були на дні нацистської расової ієрархії і відповідно приречені⁶⁹.

Вводиться поняття «гетто» та розповідається про жахливі умови життя. Уривок з щоденника 15-річної дівчини М. Берг від 12 червня 1941 р. про умови життя, голодних, погано одягнутих дітей у Варшавському гетто сприяє формуванню емпатії та глибокому осмисленню людської трагедії⁷⁰.

Подальше розгортання Голокосту пов'язується з ухваленням у січні 1942 р. на конференції у Ванзеї проєкту з «остаточного вирішення єврейського питання», згідно з яким гетто мали бути ліквідовані, а євреїв планувалося відвезти до таборів смерті, де їх душили газом. Повідомляється, що найбільшою фабрикою смерті був Аушвіц II – Біркенау, де було вбито понад 1,1 млн людей – переважно євреїв, поляків, ромів, росіян та представників інших національностей. Зазначається, що в результаті Голокосту загинуло близько 6 млн європейських євреїв, половина з яких – євреї в Польщі. Вказано, що під час Другої світової війни нацисти вбили 600 тис. ромів.

Акцентується увага і на збройному опорі під час Голокосту. Параграф містить розповідь про повстання у Варшавському гетто в 1943 р. Важливим для формування патріотичних почуттів є висновок авторів про те, що повстанці воювали не для перемоги, бо це було не можливо, а для того, щоб гідно померти⁷¹.

Вміщено портрети М. Анелевича – керівника повсталих у Варшавському гетто, який покінчив життя самогубством, щоб не потрапити до рук німців; Я. Корчака – польського педагога, який розділив долю своїх дітей та був убитий у газовій камері в таборі Трєблінка.

Відносно ставлення поляків до вбивства євреїв зазначено одним реченням, що були ті, хто скористався важким становищем євреїв та шантажував їх, погрожував видачею німецькій владі. Передусім зацентовано увагу на самовідданих вчинках поляків у рятуванні євреїв. Наводяться героїчні історії І. Сандлерової, родини Ульмів, діяльності юриста Я. Карського. Приклади життя людей дозволяють учням

⁶⁹ Kalwat W., Szlanta P., Zawistowski A. Historia. Klasa 8. Podręcznik. Warszawa : WSiP, 2017. S. 21.

⁷⁰ Kalwat W., Szlanta P., Zawistowski A. Historia. Klasa 8. Podręcznik. Warszawa : WSiP, 2017. S. 22.

⁷¹ Kalwat W., Szlanta P., Zawistowski A. Historia. Klasa 8. Podręcznik. Warszawa : WSiP, 2017. S. 22.

усвідомити те, що існували різні способи порятунку євреїв, різні способи протидії або виявлення протесту проти Голокосту⁷².

Цікаво, що у частині «Варто знати» подано однобічну інформацію про народи, які допомагали німцям знищувати євреїв. Зокрема, зазначено, що уряд Віші, співпрацюючи з німцями, брав активну участь у депортації єврейського населення до концтаборів, а мілітаризовані загони, що склалися з литовців, латишів, українців, допомагали у знищенні євреїв⁷³. Таке подання матеріалу формує образ цілого народу як співучасника Голокосту. Заради об'єктивного висвітлення теми важливо було б подати інформацію про праведників у процентному відношенні серед різних народів. Це б показало, що і серед українців, литовців, латишів були люди, які ризикували своїм життям заради врятування євреїв.

Звернемо увагу на підручник для ліцеїв та технікумів видавництва «Nowa Era», яке діє з 1992 р. Підручник «Історія» за редакцією Я. Клачкова (професор Університету імені Миколая Коперника в Торуні), педагога А. Лашкевич, С. Рошака (професор Університету імені Миколая Коперника в Торуні), підготовлений в 2021 р. для 3 класу ліцеїв та технікумів та охоплює теми з початку XIX ст. до початку Другої світової війни⁷⁴. Підручник добре проілюстрований, кожен урок містить коротку вступну частину, яка має актуалізувати знання дітей, отримані на попередніх уроках, та стати «містком» до вивчення нової теми. Після вступної частини подається хронологічна шкала із зафіксованими важливими подіями, про які буде йтися на уроці. Структурна частина «Добре знати» містить додаткову інформацію та доповнює матеріал уроку. Як правило, ця інформація подається до опису ілюстрацій. Структурна частина «Цікавинка» містить історичні факти для особливо допитливих. Така частина, як «Символ епохи», акцентує увагу учнів на подіях, творах мистецтва для кращого розуміння духу епохи. У частині «Історична особа» подано біографії видатних діячів, які вплинули на історичний розвиток Польщі та світу. Для забезпечення дослідницької діяльності учнів подано уривки з джерел. Досить важлива частина «Це суперечливо», в якій подані короткі есе про різні погляди науковців щодо теми, спонукає учнів заглибитися в проблему та звернутися до інших джерел інформації. Із цією метою в кінці параграфа також

⁷² Kalwat W., Szlanta P., Zawistowski A. Historia. Klasa 8. Podręcznik. Warszawa : WSiP, 2017. S. 23.

⁷³ Kalwat W., Szlanta P., Zawistowski A. Historia. Klasa 8. Podręcznik. Warszawa : WSiP, 2017. S. 24.

⁷⁴ Kłaczłow J., Łaszkievicz A., Roszak S. Poznać przeszłość 3. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. 344 s.

рекомендується 2-3 наукові праці з питання. Підручник містить такі обов'язкові елементи, як глосарій, завдання, а також наприкінці – стислий огляд ключових дат та подій.

Для розкриття теми нас цікавить VI розділ «Світ після Першої світової війни» та VII «Друга Річ Посполита». На відміну від підручника для молодшої середньої школи, в якому причини Голокосту обмежувалися переважно ідеологією та діями нацистської партії, автори цього підручника спробували натякнути учням про глибинні витоки Голокосту. У VI розділі в параграфі «Розвой фашизму та нацизму» зазначено, що саме в другій половині XIX ст. виникають течії, пов'язані з расизмом, націоналізмом та антисемітизмом, які стали основою для нацистської ідеології⁷⁵. Далі знову ж таки акцент зроблено на висвітленні расової теорії. Порівнюючи італійських фашистів та нацистів у Німеччині, автори підручника зауважили без пояснень, що націонал-соціалісти відрізнялися від фашистів значно більшими проявами антисемітизму⁷⁶.

Як і в підручниках для молодших класів, повідомлялося про Нюрнберзькі закони 1935 р., Кришталеву ніч 9 листопада 1938 р. У параграфі вже йшлося про знищення не тільки євреїв, ромів, а й близько 100 тис. людей з обмеженими можливостями, а також про факти злочинних дослідів над людьми, стерилізацію понад 100 тис. осіб. Зазначалося, що католицька церква рішуче виступила проти евгеніки⁷⁷.

У цьому ж параграфі вміщена фотографія бійців СА під час бойкоту єврейської крамниці із плакатами, на яких було написано: «Німці! Захищайтеся! Не купуйте нічого в євреїв!» та додано до ілюстрації пояснення, що з часом німці вдалися до більш агресивних дій, які завершилися Кришталевою ніччю⁷⁸. Ця ілюстрація дає можливість учням порозмірковувати над тим, як змінювалася політика нацистів

⁷⁵ Kłaczlow J., Łaszkiwicz A., Roszak S. Poznań przeszłość 3. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 256.

⁷⁶ Kłaczlow J., Łaszkiwicz A., Roszak S. Poznań przeszłość 3. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 257.

⁷⁷ Kłaczlow J., Łaszkiwicz A., Roszak S. Poznań przeszłość 3. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 259, 262–263.

⁷⁸ Kłaczlow J., Łaszkiwicz A., Roszak S. Poznań przeszłość 3. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 257.

стосовно євреїв. Фотографію палаючої синагоги в Баден-Бадені подано як символ Кришталевої ночі⁷⁹.

Як і в підручнику для 7 класу, так і в підручнику для 3 класу ліцеїв та технікумів є окремий параграф, присвячений характеристиці суспільства в міжвоєнний період у Польщі. Зазначено, що в багатонаціональній країні євреї посідали 3 місце після поляків та українців за чисельністю та нараховували близько 3 млн. Цікаво, що чисельність різних народів в абсолютних показниках не вказана, окрім євреїв. Зауважено, що євреї були асимільовані, але найчастіше сповідували юдаїзм, говорили на їдиш, а іврит використовували в релігійних обрядах. Міцність позицій євреїв у торгівлі та серед вільних професій пояснювалася тим, що переважно вони були освіченими. Розміщена фотографія єврейської лавки у Варшаві 1937 р. мала передати колорит єврейського життя⁸⁰.

Зазначено, що попри те, що в конституції проголошувалося надання прав національним меншинам, на практиці спостерігалася ворожнеча в польсько-єврейських, польсько-німецьких та найбільше польсько-українських відносинах. Саме пропагування антисемітських гасел Національно-демократичною партією в Польщі визнавалося за причину ускладнень польсько-єврейських стосунків⁸¹.

Найновіший підручник 2022 р. для 4 класу ліцеїв та технікумів того ж видавництва підготовлений Р. Снегоцьким та А. Зелінською. Р. Снегоцький, вчитель історії II Ліцею ім. генерала Замойска та Х. Моджейської в Познані, у 2007 р. отримав звання «Вчитель року». Співавтор підручника А. Зелінська працює на посаді професора кафедри сучасної історії та джерелознавства Інституту історії та архівознавства Університету Миколая Коперника в Торуні.⁸²

Підручник висвітлює період з Другої світової війни до 2000-х років. Підручник має таку ж структуру, як і підручники цього видавництва для менших класів, але без вступної частини до кожного параграфу. Для активізації знань на початку параграфу подаються два запитання. Перед

⁷⁹ Kłaczlow J., Łaskiewicz A., Roszak S. *Poznać przeszłość 3. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy.* Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 259.

⁸⁰ Kłaczlow J., Łaskiewicz A., Roszak S. *Poznać przeszłość 3. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy.* Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 319.

⁸¹ Kłaczlow J., Łaskiewicz A., Roszak S. *Poznać przeszłość 3. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy.* Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 320.

⁸² Śniegocki R., Zielińska A. *Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy.* Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. 512 s.

розглядом параграфу «Окупаційна політика Третього Рейху» пропонується учням пригадати ідеологічні передумови нацизму та ставлення німецьких солдат до населення Польщі та СРСР⁸³.

На початку параграфу акцентовано увагу на тому, що за ідеологією Гітлера євреїв, слов'ян, ромів передбачалося знищити або примусити до рабської праці. До цієї категорії також відносили людей з фізичними та розумовими вадами, бездомних, гомосексуалістів та Свідків Єгови. У рубриці «Добре знати» повідомляється інформація про норвезького політика, колаборанта В. Квіслінга, який співробітничав з нацистською Німеччиною та переслідував місцевих євреїв, відправляв їх до німецьких таборів. У контексті розгляду окупаційної політики в Східній Європі зазначалося, що в Польщі, Україні, Сербії допомога євреям каралася смертю⁸⁴.

Подані історичні факти були доповнені промовистим, емоційним уривком з книги М. Джонса «Тотальна війна: Червона Армія від поразки до перемоги» (Краків, 2013)⁸⁵. Аналіз уривку з книги про визволення концентраційного табору Аушвіц-Біркенау спрямований не тільки на формування емпатії в учнів (не кожен дорослий зможе емоційно легко прочитати цей текст), а й заохочує їх до ознайомлення з додатковою літературою.

Окремий сьомий параграф повністю присвячений травматичній темі, в ньому Голокост визначається як «вбивство приблизно 6 млн європейських євреїв під час Другої світової, з яких 3 млн були громадянами Польщі»⁸⁶. Уточняється, що нацистські фабрики смерті використовувалися німцями також для вбивства полонених червоноармійців, ромів, поляків⁸⁷.

Для встановлення зв'язку з попередніми темами, для актуалізації знань пропонується учням згадати, в чому звинувачував Адольф Гітлер

⁸³ Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 58.

⁸⁴ Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 60.

⁸⁵ Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa: Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 62.

⁸⁶ Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 74.

⁸⁷ Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 74.

евреїв та як ставилися до єврейського населення в Німеччині після приходу до влади Гітлера. Параграф складається з таких частин: «Початок переслідувань єврейського населення», «Гетто», «Діяльність айнзацгруп», «Знищення», «Динаміка знищення», «Ставлення євреїв до Голокосту», «Ставлення до Голокосту», «Праведник народів світу». Окремий розворот підручника займає частина «Це суперечливо»⁸⁸.

Важливим є те, що перебіг Голокосту висвітлюється в контексті розгляду воєнних дій, визначаються особливості переслідування євреїв у різних країнах. Треба відзначити переважання аналітики в тексті та не переобтяженість змісту підручника датами.

Повідомлено про спалення синагоги в Бендзині як початок переслідування євреїв в Польщі. Звернено увагу, що політика німців зазнавала змін: до 1941 р. нацисти не мали конкретних планів щодо євреїв. Зазначено такі етапи переслідувань: грудень 1939 р. – усім євреям старше 10 років було наказано носити на одязі жовту зірку Давида, щоб відрізнити їх від поляків. Відсутність знаку тягла за собою смерть. Нацисти конфіскували майно єврейських громад, підприємства, запровадили жорстоку примусову працю для всіх чоловіків. З часом євреям заборонили користуватися громадським транспортом та змінювати місце проживання. Розповідь доповнена фотографією 1941 р. сім'ї з Нідерландів з нашитими зірками Давида. Фотографія 1939 р., на якій німецький солдат відрізає бороду польському єврею, спонукає учнів замислитися над формами приниження єврейського населення⁸⁹.

Наступний етап переслідувань визначено рубежем 1939–1940 рр., коли єврейському населенню наказано було переселятися в гетто. Учні дізнаються, що перше гетто постало в місті Пьотркув-Трибунальський, а Варшавське гетто було найбільшим за чисельністю євреїв, що там перебували. Розгорнутий опис гетто доповнює фотографія босих дітей, що сидять на вулицях Варшавського гетто⁹⁰. У контексті розгляду геноцидної діяльності айнзацгруп зазначено про масові вбивства євреїв

⁸⁸ Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 67–79.

⁸⁹ Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 67.

⁹⁰ Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 68.

у Литві, у Бабиному Яру, в околицях Харкова, Одеси, Мінська, Кишинева⁹¹.

Вражає детальна та якісно підготовлена карта «Винищення європейських євреїв», на якій позначені локації таборів смерті, концентраційних таборів, найбільші гетто та гетто, в яких вибухнули повстання, місця масового вбивства євреїв айнзацгрупами (переважно на території України). Учні також можуть простежити, з яких країн привозили євреїв до Аушвіц-Біркенау. Робота з картою сприятиме формуванню просторових компетентностей учнів, дозволить учням отримати глибокі знання з історії Голокосту в світовому масштабі⁹².

Для авторів підручника було досить важливо показати всебічно історію Голокосту без замовчування причетності поляків у вбивстві євреїв. Це досить складне завдання, адже потрібно залишитися об'єктивним і в той же час не поставити під загрозу почуття шани польських дітей до власного народу, національної ідентичності. На наш погляд, авторам вдалося впоратися з цим завданням. Зазначено, що акції проти євреїв стали результатом дій німців, які використали антисемітські почуття поляків: «Німці підбурювали місцеве населення проти євреїв, знаючи про їхній антисемітизм та відразу до євреїв. Такі дії нацистів призвели до погромів, наприклад, в Єдвабне, Радзілуві, Вонсошу. Подібні події, але більшого масштабу, також мали місце в Україні та країнах Балтії»⁹³.

Відповідно до документу «Нова стратегія інтеграції ромів у Польщі 2020–2031 рр.»⁹⁴ вчителів спонукають до висвітлення геноцидних дій проти ромів. Зокрема, в підручнику окрема увага в параграфі приділена винищенню ромів та синті⁹⁵.

Пункт «Знищення» повідомляє учням не тільки назви таборів смерті, які «запрацювали» після прийняття в січні 1942 р. німецькими

⁹¹ Śniegocki R., Zielińska A. *Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy*. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 68–69.

⁹² Śniegocki R., Zielińska A. *Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy*. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 69.

⁹³ Śniegocki R., Zielińska A. *Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy*. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 68–69.

⁹⁴ Programme for Social and Civic Integration of the Roma Community in Poland for 2021–2030. Warsaw, 2020. P. 48. URL: <https://www.gov.pl/attachment/2f8296d9-80d5-4236-a6a8-3e22260e38f1>

⁹⁵ Śniegocki R., Zielińska A. *Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy*. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 77.

нацистами у Ванзеї рішення про «остаточне вирішення єврейського питання», а й детально описує процес вбивств⁹⁶. Для покращення сприйняття інформації про винищення євреїв подано інфографіку «Табір смерті». На цілому розвороті представлена інформація про розміщення таборів смерті, де люди гинули в газових камерах через кілька годин після прибуття; національно-політична структура жертв табору Аушвіц-Біркенау, схема табору в Треблінці, фотографії натовпів людей, що прибували до табору, та трупів⁹⁷. Якісна інфографіка доповнена уривком з джерела – свідченням С. Райзмана під час Міжнародного воєнного трибуналу про вбивство людей, аналіз якого дає можливість учню описати, що сталося з привезеними до Треблінки людьми. Подано діаграму із зазначенням чисельності євреїв, убитих під час Другої світової війни, за країнами походження⁹⁸. Опис трагічної картини вбивств не зможе залишити байдужим читача підручника та повною мірою дасть можливість відчувати катастрофу.

Визначено, як змінювалося ставлення євреїв до Голокосту та схарактеризовано збройний опір у Варшавському гетто та інших місцях⁹⁹. Важливим для осмислення дітьми травматичної теми є розгляд питання про ставлення суспільства до Голокосту. Розповідається про те, що, на відміну від колабораціоністських урядів у Франції та Норвегії, данці організували втечу євреїв до Швеції. Зазначається, що представники словацької та румунської влади проводили знищення євреїв, а менш жорстокий характер окупації Західної Європи змусив голландців і бельгійців відкрито висловити заперечення дискримінації євреїв. Під тиском Берліна болгари відправили євреїв з окупованої ними Фракії та Македонії до Аушвіц-Біркенау, але відмовилися видавати власних громадян єврейського походження. Угорці спочатку чинили опір вбивствам місцевих євреїв, але коли в березні 1944 р. країну окупувала німецька армія, то угорських євреїв депортували до Аушвіц-Біркенау. Уточнялося, що Муссоліні відмовився співпрацювати у справі

⁹⁶ Śniegocki R., Zielińska A. *Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy*. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 71, 74.

⁹⁷ Śniegocki R., Zielińska A. *Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy*. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 72–73.

⁹⁸ Śniegocki R., Zielińska A. *Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy*. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 74.

⁹⁹ Śniegocki R., Zielińska A. *Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy*. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 75.

знищення євреїв, хоча офіційна дискримінація єврейського населення в країні була введена. Лише після того, як увійшли німці, почалися переслідування, жертвами яких стали близько 20 % італійських євреїв¹⁰⁰.

Відзначено, що здійснення протидії вимагало особливої мужності в Польщі та Україні, оскільки будь-яка допомога євреям у цих країнах каралася смертю. Описані як форми організації допомоги, здійсненої Польським підпілним урядом, християнськими церквами, так і допомога від пересічних громадян. На нашу думку, варто було б рекомендувати до обговорення інфографіку з даними щодо праведників близько з 50 країн¹⁰¹.

Особливе значення для розуміння складної картини великої трагедії єврейського народу має структурна частина параграфу «Це суперечливо»¹⁰². Автори вважають за необхідне говорити не тільки про героїзм поляків у рятуванні євреїв, а й окреслити питання польсько-єврейських конфліктів, погромів, поширення антисемітизму в міжвоєнний період. Такий підхід дозволить вчителям об'єктивно висвітлити травматичну тему та розвинути бажання в учнів взнати істину.

У цьому місці параграфу автори подали інформацію про Анну Франк, спонукаючи учнів до читання її щоденника. Розповідь про співучасть влади Франції, Нідерландів у знищенні євреїв є важливою, однак, на наш погляд, повторює попередній матеріал параграфу. Розглядаючи дискусійну проблему ставлення католицької церкви до винищення євреїв, автори спробували пояснити, посиляючись на наукові дослідження, пасивну позицію вищої церковної влади в запобіганні геноциду. На наш погляд, повторно звернено увагу (вище в тексті параграфа вже згадувалося) на те, що євреї знаходили притулок у монастирях, а релігійні організації допомагали їм втекти до нейтральних країн.

Ймовірно, автори мали свою логіку (хотіли показати, що серед німців були рятівники євреїв), коли після тексту про ставлення церкви до Голокосту, розмістили фото Оскара Шиндлера. На нашу думку, доречним був би ілюстративний матеріал, присвячений допомозі церков у рятуванні євреїв.

¹⁰⁰ Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 76.

¹⁰¹ Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 76.

¹⁰² Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 78–79.

У цілому польські підручники відповідають усім канонам написання такого виду робіт. Дійсно текст зорієнтований на розвиток компетентностей дітей, критичного мислення, надихає та спонукає читачів до ознайомлення з науковою літературою та історичними джерелами. Досить важливим є спроба авторів показати суперечливі сторони історії Голокосту, хоча ж знову-таки досить обережно повідомляється про злочини в Єдвабне, Кельце. Окрім того, на нашу думку, важливим було б не впадати в крайнощі, аналізуючи ставлення, наприклад, поляків чи інших народів до євреїв. У підручниках показано, що одні допомагали, інші – були призвідниками катастрофи. Варто не забувати і про умовність ролей, коли сьогодні людина могла рятувати євреїв, але незабаром, із зміною обставин, вимушена була видати їх окупаційній владі¹⁰³.

Також важливим було б у завданнях зацентувати увагу учнів на проявах ксенофобської нетерпимості в сучасному світі та запропонувати учням обговорити ці питання.

ВИСНОВКИ

Включення тематики Голокосту в польську шкільну освіту відбувалося поступово і під впливом політичних змін у країні, світових тенденцій розвитку освіти про Голокост. Приєднання Польщі до Євросоюзу, членство в міжнародних організаціях, які популяризують освіту про Голокост, сприяло активізації впровадження тематики Голокосту в освітню практику в школах. Можна впевнено стверджувати, що в Польщі зусиллями різних міжнародних інституцій, національних державних закладів, небайдужих громадян, відданих своїй справі вчителів, створені всі умови для того, щоб інформація про Голокост промовисто лунала в шкільних аудиторіях. Треба відзначити, що в Польщі ця тематика викладається не тільки на уроках історії. Як зразок для вчителів з України та інших країн може стати успішна інтеграція тематики Голокосту до тем уроків польської та англійської мов.

У Польщі, як і, наприклад, в Україні є проблема з обмеженістю аудиторних годин на викладання цієї тематики. Однак у Польщі ця обмеженість компенсується широким розвитком неформальної освіти про Голокост, яка представлена різними формами: від відвідання меморіальних місць, участі учнів в польсько-ізраїльських зустрічах, в екскурсіях вулицями міст до замальовувань антисемітських гасел на стінах будівель. І все це для повного досягнення педагогічної мети –

¹⁰³ Burzlaff J. In the Shadow of the Gas Chambers: Social Dynamics and Everyday Life around the Killing Center at Bełżec (1941–1944). *Holocaust and Genocide Studies*. 2021. Vol. 35. № 3. PP. 445–456.

формування критично мислячого та креативного громадянина, особистості, яка б толерантно ставилася до представників різних народів та поважала загально визнані людські цінності. Проаналізовані тексти підручників вказують на те, що автори розуміють, що повідомлення фактів не достатньо для запобігання виникненню антисемітських поглядів. Ретельно підібраний матеріал у підручниках сприяє формуванню почуття емпатії в учнів до жертв Голокосту, дає можливість пережити цю трагедію. А як відомо: краще запам'ятовується те, що пройшло через серце. Однак, на наш погляд, не вистачає на сторінках підручників представлення історичних витоків Голокосту, адже ще з XVI ст. євреї в Польщі відчували економічну дискримінацію. Варто говорити більш чітко і про світовий антисемітизм ще до Другої світової війни.

Успішна практика відвідування місць пам'яті учнів молодших класів середньої школи засвідчує факт того, що з дітьми можна говорити про смерть, вбивства. Головне як і для чого це говорити та не залишити учня на самоті після відвідування меморіальних місць тощо.

Досягнення педагогічної мети в навчанні історії Голокосту буде залежати від ступеня домінування демократичних цінностей у країні, від суголосності заяв державних посадовців, наукових діячів, вчителів. Досить повільно, болісно відбувається відхід від полоноцентричної історії. Суттєвими зрушеннями на цьому шляху відзначаємо проведення наукових дискусій щодо польсько-єврейських відносин, які викликають великий суспільний резонанс. Як позитивні сигнали розглядаємо вміщення в підручниках інформації про співучасть поляків у злочинах проти євреїв, про поширення антисемітських поглядів у міжвоєнний період в Польщі. Усе це засвідчує, що польське суспільство готується розпрощатися з національними міфами.

Польща демонструє дієву силу громадянського суспільства. Представники широкої громадськості протистояли спробам на найвищому державному рівні ігнорувати інформацію, не вигідну для конструювання історичного образу поляка. І важливим є те, що вчителі виявилися не мовчазною масою, яка чекає на скеровування зверху, а стали ініціаторами донесення правди, зокрема про співучасть поляків у злочинах в Єдвабне. Така позиція частини польських педагогів, які прагнуть до об'єктивного та всебічного висвітлення тематики Голокосту, гідна наслідування та ще раз нагадує важливість ролі вчителя, його небайдужої та креативної діяльності, громадянської позиції.

Варто звернути особливу увагу українським колегам на потужний ресурс неформальної освіти про Голокост і застосовувати його в освітній

системі. Звичайно, максимальне його використання можливе за умов повернення України до мирного життя, але варто замислитися над включенням у навчальну програму віртуальних екскурсій до музеїв.

Узагальнений потужний польський педагогічний досвід може бути адаптований та використаний в українській школі у навчанні історії геноцидів – Голодомору 1932–1933 рр., дій РФ сьогодні в Україні.

АНОТАЦІЯ

В умовах російсько-української війни вивчення європейського досвіду навчання історії геноцидів, зокрема, Голокосту є суспільно важливим. У публікації визначено ступінь впливу світових тенденцій розвитку освіти, національної політики щодо Голокосту на стан навчання травматичної теми в Польщі. Окреслено позитивні та негативні результати шкільних реформ (1999–2017 рр.) для вивчення Голокосту. Досліджено ступінь інтеграції тематики Голокосту в шкільні неісторичні дисципліни. Схарактеризовані методологічні підходи та змістовне представлення тематики Голокосту в найновіших польських підручниках. Сформовані рекомендації щодо впровадження здобутків освіти про Голокост у Польщі в українську шкільну освіту.

Література

1. Ambrosewicz-Jacobs J. Jak uczyć o relacjach polsko-żydowskich i zagładzie, nie wzbudzając poczucia zagrożenia dla tożsamości zbiorowej Polaków? *Wiedza nie umiejscowiona. Jak uczyć o Zagładzie w Polsce w XXI wieku?* / red. K. Liszka. Kraków : Universitas, 2021. S. 121–144.
2. Auschwitz i Holocaust: dylematy i wyzwania polskiej edukacji / red. P. Trojański. Oświęcim : Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2008. 398 s.
3. Bartuś A. Obraz Auschwitz w świadomości małopolskich uczniów. Wnioski z badań. (2016–2019). *Wiadomości Historyczne*. 2021. № 4. S. 39–43.
4. Hanna Krall. Dzieje.pl. URL: <https://dzieje.pl/postacie/hanna-krall>
5. Jak uczyć o Auschwitz i Holokauście. Materiały dydaktyczne dla nauczycieli. Oświęcim : Międzynarodowe Centrum Edukacji o Auschwitz i Holokauście, 2007. 312 s.
6. Kalwat W., Szlanta P., Zawistowski A. Historia. Klasa 8. Podręcznik. Warszawa : WSiP, 2017. 240 s.
7. Kłaczłow J., Łaskiewicz A., Roszak S. Poznać przeszłość 3. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. 344 s.
8. Kotelnicka B. Jak uczyć o Holokauście w szkole ponadgimnazjalnej? *Dydaktyka polonistyczna*. 2017. № 3 (12). S. 169–184. doi: 10.15584/dyd.pol.12.2017.12

9. List otwarty nauczycieli przeciwko manipulowaniu historią najnowszą Polski. *Biuletyn Nauczycieli. POLIN*. 2017. № 4. S. 5–6.

10. List otwarty nauczycieli przeciwko manipulowaniu najnowszą historią Polski. *Polscy Sprawiedliwi*. URL: <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/aktualnosci/list-otwarty-nauczycieli-przeciwko-manipulowaniu-najnowsza-historia-polski>

11. Musiał A. Wyzwania edukacji o zagładzie w polskiej oświacie. Refleksje z klasy szkolnej (i nie tylko). *Wiedza nie umiejscowiona. Jak uczyć o Zagładzie w Polsce w XXI wieku?* / red. K. Liszka. Kraków : Universitas, 2021. S. 55–80.

12. Musiał A. Być Żydem w nazistowskich Niemczech. *Mini Quest. USC. Iwitness*. URL: <https://iwitness.usc.edu/activities/3141?idiom=all&sort=2>

13. Nauczyciele przeciw manipulowaniu Historią. Ostry list po słowach Zalewskiej, Szarka, Chrzanowskiego. *Świat i edukacja dziecka*. URL: <http://swiatiedukacjadziecka.blogspot.com/2016/11/nauczyciele-przeciw-manipulowaniu.html>

14. Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła podstawowa. Historia, MEN. URL: <https://www.ore.edu.pl/wp-content/uploads/2017/05/historia.-pp-z-komentarzem.-szkola-podstawowa-1.pdf>

15. Projekty nauczycieli. Anna Buchowska. «These children are mine» (słowa szefa białostockiego Gestapo Fritza Gustawa Friedela). *Yad Vashem. The World Holocaust Remembrance Center*. URL: <https://www.yadvashem.org/education/other-languages/polish/initiatives/anna-buchowska.html>

16. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20090040017>

17. 78 rocznica wyzwolenia Auschwitz, 27 stycznia 2023 r. *Polska Rada Chrześcijańska i Żydów*. URL: <https://www.prchiz.pl/pl/2023-01-27-78-rocznica-wyzwolenia-auschwitz>

18. Sucharska B. Czy edukacja o Zagładzie w miejscach pamięci może być skuteczną barierą dla antysemityzmu? Refleksja nauczyciela i ucznia. *Biuletyn Nauczycielis*. 2015. № 1. S. 5–8.

19. Śniegocki R., Zielińska A. *Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy*. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. 512 s.

20. *Sprawozdanie Report. 2021. Miejsce Pamięci i Muzeum Auschwitz-Birkenay*. 80 s. URL: <https://www.auschwitz.org/muzeum/sprawozdania-roczne/>

21. Szuchta R. *Przeciw milczeniu i obojętności. Dlaczego uczyć o Holokaulcie? Refleksje nauczyciela. Dlaczego należy uczyć o Holokaulcie?* /

red. J. Ambrosewicz-Jacobs, L. Hondo. Kraków : Uniwersytet Jagielloński, 2005. S. 51–55.

22. Szuchta R., Trojański P. Holocaust. Program nauczania o historii i zagładzie Żydów na lekcjach przedmiotów humanistycznych w szkołach ponadpodstawowych. Warszawa : Wydawnictwo szkolne PWN, 2000. 60 s.

23. Szuchta R. Zagłada Żydów w edukacji szkolnej lat 1945–2000 na przykładzie analizy programów i podręczników szkolnych do nauczania historii. *Auschwitz i Holocaust: dylematy i wyzwania polskiej edukacji* / red. P. Trojański. Oświęcim : Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2008. S. 109–128.

24. Szymańska-Kujawa U. Nowa podstawa programowa z historii. *Kwartalnik Edukacyjny*. 2017. № 3 (90). S. 27–33.

25. Tadeusz Borowski. Culture.pl. URL: <https://culture.pl/pl/tworca/tadeusz-borowski>

26. Trojański P. Edukacja o Holokauście. Próba krytycznego bilansu. *Edukacja muzealna w Polsce. Aspekty, konteksty, ujęcia* / red. W. Wysok, A. Stępnik. Lublin : Państwowe Muzeum na Majdanku, 2013. S. 129–150.

27. Ugorski M. KL Płaszów jako miejsce edukacji pozaszkolnej. *Wiadomości Historyczne*. 2021. № 4. S. 29–34.

28. Wiedza nie umiejscowiona. Jak uczyć o Zagładzie w Polsce w XXI wieku? / red. K. Liszka. Kraków : Universitas, 2021. 304 s.

29. XXVIII Liceum Ogólnokształcące im. Wojciecha Bednarskiego w Krakowie. Misja i wizja szkoły. URL: <https://www.28lo.pl/o-szkole/misja-i-wizja-szkoly/>

30. XXXIII Liceum Ogólnokształcące Dwujęzyczne im. Mikołaja Kopernika. Warszawa. Misja szkoły. URL: <https://kopernik.edu.pl/misja-szkoly/>

31. Ambrosewicz-Jacobs J. So Many Questions: The Development of Holocaust Education in Post-Communist Poland. *Making Holocaust Memory*. Portland: The Littman Library of Jewish Civilization, 2008. PP. 271–304.

32. Ambrosewicz-Jacobs J. Islands of Memory: The Landscape of the (Non) Memory of the Holocaust in Polish Education from 1989 to 2015. Kraków : Jagiellonian University Press, 2020. 488 p.

33. Burzlaff J. In the Shadow of the Gas Chambers: Social Dynamics and Everyday Life around the Killing Center at Bełżec (1941–1944). *Holocaust and Genocide Studies*. 2021. Vol. 35. № 3. PP. 445–456.

34. Holocaust. Encyclopedia. USHMM. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/uk/article/introduction-to-the-holocaust>

35. International Holocaust Remembrance Alliance. Poland. URL: <https://www.holocaustremembrance.com/member-countries/poland>

36. International Holocaust Remembrance Alliance. Poland's country report. 2020. 120 p. URL: <https://www.holocaustremembrance.com/country/poland>

37. Joint statement on supporting Ukraine in its proceeding at the International Court of Justice. An official website of the European Union. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/e%20n/statement_22_4509

38. Murder of the Jews of Poland. Yad Vashem. The World Holocaust Remembrance Center. URL: <https://www.yadvashem.org/holocaust/about/fate-of-jews/poland.html>

39. Programme for Social and Civic Integration of the Roma Community in Poland for 2021–2030. Warsaw, 2020. 75 p. URL: <https://www.gov.pl/attachment/2f8296d9-80d5-4236-a6a8-3e22260e38f1>

40. Szuchta R. From Silence to Recognition: The Holocaust in Polish Education since 1989. *Makind Holocaust Memory*. Portland : The Littman Library of Jewish Civilization, 2008. PP. 305–317.

41. Trojański P. The Legacy of the Holocaust in Poland and Its Educational Dimension. *Jewish Studies and Holocaust Education in Poland / Ed. L. Zimmerman*. Jefferson : McFarland & Company, Inc Publishers, 2014. PP. 93–116.

42. Вебінар Інституту «Ткума». «Як поляки зберігають національну пам'ять: погляд із Освенцима». 24 листопада 2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=x6CFxEwaDtI>

43. Гон М., Івчик Н. Політика пам'яті України й Польщі щодо жертв Голокосту: особливості реалізації. *Intermarum: історія, політика, культура*. 2014. № 1. С. 18–30.

44. Інтерв'ю з Адамом Мусялом. Варшава. 20.01.2023. Архів автора.

45. Новини. Вінницький інформаційний портал. URL: <https://vezha.ua/dsns-vidomo-pro-23-zagyblyh-vnaslidok-raketного-obstrilu-vinnytsi-71-lyudynu-gospitalizovano-foto/>

46. ООН оприлюднила останні дані щодо втрат серед цивільних українців. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3619310-oon-opriludnila-ostanni-dani-sodo-vtrat-sered-civilnih-ukrainciv.html>

Information about the author:

Savchuk Tetiana Grygorivna,

Candidate of Historical Sciences,

Assistant Professor at the Department of History of Ukraine,

Zaporizhzhia National University

66, Zhukovskoho str., Zaporizhzhia, 69066, Ukraine

ЗАСТОСУВАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НАВЧАННЯ ПРИ ВИКЛАДАННІ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Сіренко К. Ю., Гончаренко О. Г.

ВСТУП

Широкомасштабне вторгнення рф, розпочате 24 лютого 2022 р., спричинило комплекс серйозних проблем в українській освіті. В першу чергу це стосується вимушеного переміщення значної кількості населення України та руйнування, пошкодження закладів освіти внаслідок воєнних дій.

Понад 10 млн людей, переважно жінки та діти, під тиском обставин змінили своє місце проживання, 6,5 млн у межах країни та більше 4 млн виїхали за кордон, з них 23 тис. педагогічних працівників і понад 600 тис. учнів¹. 1748 закладів освіти постраждали від бомбардувань та обстрілів, з них 144 зруйновано. Переїхало в інші регіони та країни 34 заклади вищої освіти (ЗВО – інститути, університети й академії), 42 заклади фахової передвищої освіти (коледжі) і 65 відокремлених структурних підрозділів.

Збройна агресія рф привела до істотних змін у системі вищої освіти України. Скорочення державних видатків на вищу освіту та бюджетних місць у закладах вищої освіти (далі – ЗВО), зниження доходів населення, значне посилення «освітньої міграції» спричинили суттєве зниження попиту на вітчизняну вищу освіту з відповідними наслідками для викладачів, адміністрацій та мережі ЗВО.

Очевидним найбільш негативним наслідком досить високої масовості вищої освіти стало знецінення отримуваних кваліфікацій. Усе більше людей мають дипломи про вищу освіту, а кількість робочих місць для них не зростає, гострішою стає конкуренція, шириться безробіття серед випускників.

Для української освітньої системи це випробовування стало ще й своєрідним стимулом, що дало нові можливості, ставши каталізатором раніше назрілих модернізаційних змін в освіті. Передусім йдеться про розвиток цифрової та дистанційної освіти, зокрема онлайнної. Але

¹ Українська система вищої освіти в умовах воєнної агресії РФ: проблеми й перспективи розвитку. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/ukrayinska-systema-vyshchoyi-osvity-v-umovakh-voennoyi-ahresiyi-rf-problemy-y>

перспективи трансформації освіти не обмежено лише цими напрямками. Потребують пильної уваги також розвиток неформальної та інформальної освіти, створення механізмів визнання її результатів у системі формальної освіти. На часі широке впровадження сучасних методів навчання з використанням інноваційних технологій.

Актуальною на сьогодні є потреба розвитку цифрових компетенцій, освоєння новітніх інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для студентів, науково-педагогічних працівників, що сприятиме розвитку критичного мислення, здатності до самостійних аргументованих суджень, умінню навчатися впродовж життя. Використання ІКТ відкриває нові можливості для проектування й реалізації освітнього процесу, потребує засвоєння та розвитку цифрових компетенцій. ІКТ, зокрема, удосконалюють освіту, урізноманітнюють форми її отримання, забезпечують безперервність освіти впродовж життя, розвиток особистісно орієнтованого навчання тощо.

Важливим напрямом цифровізації освіти є широке запровадження до навчального процесу якісних електронних підручників. Однак сьогодні вони є просто PDF-версіями паперових книжок. Такий формат не охоплює мультимедійних можливостей цифрового передавання інформації (інтерактивність, динамічна іконографіка, відеоконтент тощо).

В рамках відповіді на вимоги сьогодення у закладах вищої освіти необхідно впроваджувати різноманітні освітні інноваційні технології при викладанні соціально-гуманітарних дисциплін з метою створення ефективного та дієвого освітнього простору, в основу якого покладено специфічні прийоми та методи, що концептуально об'єднують пріоритетними освітніми цілями.

1. Ознаки та методологічні вимоги інноваційних технологій при викладанні соціально-гуманітарних дисциплін

Перш ніж розглянути сутнісні ознаки інноваційних технологій, уточнимо ключове поняття «інновація». Поняття «інновація» має латинське походження і в перекладі означає оновлення, зміну, введення нового. У педагогічній інтерпретації «інновація» означає нововведення, що поліпшує хід і результати навчально-виховного процесу. Інновацію можна розглядати як процес (масштабну або часткову зміну системи і відповідну діяльність) і продукт (результат) цієї діяльності.

Таким чином, інноваційні технології як процес – це «цілеспрямоване, систематичне й послідовне впровадження в практику оригінальних, новаторських способів, прийомів педагогічних дій і засобів, що

охоплюють цілісний навчальний процес від визначення його мети до очікуваних результатів»².

У значенні продукту діяльності визначимо інновацію як оригінальні, новаторські способи та прийоми педагогічних дій і засоби.

Вітчизняні дослідники проблем педагогічної інноватики (О. Арламов, М. Бургін, А. Ніколс та ін.) намагаються співвіднести поняття нового у педагогіці з такими характеристиками, як корисне, прогресивне, позитивне, сучасне, передове. Зокрема, В. Загвязинський вважає, що інновації у навчанні – це не лише ідеї, підходи, методи, технології, які у таких поєднаннях ще не висувались або ще не використовувались, а й той комплекс елементів чи окремі елементи педагогічного процесу, які несуть у собі прогресивне начало, що дає змогу в ході зміни умов і ситуацій ефективно розв'язувати завдання виховання та освіти.

Виклики сьогодення вимагають від педагогів опанування та застосування нових методик та інструментарію, особливе місце серед яких посідають ті, що відповідають динаміці змін сучасного суспільства, вимогам новітніх наукових досліджень. Вирішальну роль у цьому відіграють навчальні дисципліни соціально-гуманітарного блоку, які полягають у дослідженні суспільства, розкритті закономірностей його функціонування й розвитку. Цілі соціально-гуманітарних дисциплін – у набутті студентами знань, оволодінні соціально-гуманітарними науками як орієнтирами в практичній діяльності й методологією наукового пізнання. Майбутні фахівці повинні дослідити світ через інтегровану взаємодію наук, у яких максимально віддзеркалюється сутність людини в її історичному розвитку³.

Вітчизняні науковці, вважають, що будь-яка інноваційна технологія при викладанні соціально-гуманітарних дисциплін повинна відповідати деяким основним методологічним вимогам (критеріям технологічності):

1. Концептуальність. Кожній технології повинна бути притаманна опора на певну наукову концепцію, що містить філософське, психологічне, дидактичне та соціально-педагогічне обґрунтування досягнення освітньої мети.

2. Системність. Інноваційній технології мають бути притаманні всі ознаки системи: логіка процесу, взаємозв'язок всіх його частин, цілісність.

² Заклик до трансформації проходить через Всесвітню конференцію ЮНЕСКО з вищої освіти. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/call-transformation-runs-through-unesco-world-higher-education-conference?hub=701>

³ Навчання більше не буде базуватися на запам'ятовуванні. Дискус. URL: <https://dyskurs.info/navchannya-bilshe-ne-bude-bazuvatysya-na-zapam-yatovuvanni/>

3. **Можливість управління.** Передбачає можливість діагностичного цілепокладання, планування, проектування процесу навчання, поетапну діагностику, варіювання засобами та методами з метою корекції результатів.

4. **Ефективність.** Сучасні інноваційні технології існують в конкурентних умовах і повинні бути ефективними за результатами й оптимальними за витратами, гарантувати досягнення певного стандарту освіти.

5. **Відтворюваність.** Можливість використання (повторення, відтворення) в інших ідентичних освітніх закладах, іншими суб'єктами.

6. **Візуалізація** (характерна для окремих технологій). Передбачає використання аудіовізуальної та електронно-обчислювальної техніки, а також конструювання та застосування різноманітних дидактичних матеріалів і оригінальних наочних посібників.

Якщо звертатися до джерел поняття «технологія», то ми повинні зафіксувати, що воно походить із двох грецьких слів – мистецтво, майстерність і слово, навчання. Таким чином, технологію можна визначити як усвідомлене практичне мистецтво, усвідомлена майстерність.

Головною тенденцією в сучасній освіті є впровадження моделі «освіта протягом життя» (lifelong learning), яка дає змогу людині адаптувати й розвивати свої компетенції й професійні навички відповідно до стрімких змін в економіці, технологіях та ринках праці. Ця модель містить такі підсистеми:

- неформальна освіта (за ступенем інституціоналізації);
- дистанційна освіта (за способом організації навчального процесу);
- онлайн-освіта (за засобами реалізації);
- змішана освіта (поєднання традиційних та онлайн-засобів навчання).

За оцінками ВУКІ на ринку онлайн-освіти України не менше 35 гравців. Усі освітні портали в Україні поділені на кластери:

- Tutoring (репетиторство);
- Language learning (вивчення мов);
- MOOC (масові відкриті онлайн-курси);
- School Education (К-12, шкільна освіта);
- Info (інформаційні площадки, агрегатори);
- For teachers (для вчителів);
- LMS (система управління навчанням);
- Prof skills (розвиток професійних навичок).

Найпомітніші гравці на ринку онлайн-освіти України:

- Prometheus (150 тис. користувачів, 30 курсів);

- EdEra (9 онлайн-курсів та бібліотека електронних книг);
- EDUGET (40 тис. користувачів).

Суттєво зріс попит на традиційні курси з вивчення мов та підготовки до національного мультипредметного тесту, бізнес– та ІТ-курси, а також на сервіси для пошуку та обміну навчальними матеріалами для вчителів і викладачів ЗВО.

2. Реформування вищої освіти: основні принципи та сценарії розвитку

В 2022 році в Барселоні завершилась Всесвітня конференція ЮНЕСКО, де була оприлюднена спільна дорожня карта під назвою «Поza межами: нові шляхи переосмислення вищої освіти» («*Beyond Limits: New Ways to Reinvent Higher Education*»), яка окреслює ключові принципи та переходи до переорієнтації вищої освіти в наступне десятиліття.

Автори документа сформулювали шість принципів, на яких, на їхню думку, варто базувати систему вищої освіти:

- 1) доступність, рівність і різноманітність;
- 2) академічна свобода та участь усіх зацікавлених сторін;
- 3) розвиток критичного мислення і творчості;
- 4) чесність та етика;
- 5) прагнення до сталого розвитку та соціальної відповідальності;
- 6) співпраця замість конкуренції.

Передбачається чотири сценарії розвитку вищої освіти до 2050 року:

1. Відкрита освіта;
2. Мережеві навчальні центри з підтримкою технологій;
3. Екологічно стійка вища освіта;
4. Вища освіта, орієнтована на розвиток.

Кожний сценарій розвитку включає оновлене програмно-технічне забезпечення і матеріальну базу, аби надати можливість адаптації віртуальної і доповненої реальності, системи штучного інтелекту, Інтернет-речей, природних користувацьких інтерфейсів та ін.

Отримання знань за допомогою трансдисциплінарності, а не просто об'єднання різних компетенцій, як того вимагає міждисциплінарність, і це тягне за собою по'єднання природничих та гуманітарних наук.

Трансдисциплінарний підхід передбачає перенесення когнітивних схем з однієї дисципліни до іншої створенням спільних досліджень у цій сфері. Причому, для реалізації трансдисциплінарного підходу необхідною є вимога відкритості дисциплін для їх подальшого зв'язку⁴.

⁴ ПРО НАЦІОНАЛЬНУ ДОКТРИНУ РОЗВИТКУ ОСВІТИ від 17.04.2002 р. № 347/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text>

Зарубіжними та вітчизняними експертами було розроблено систему навчання STEAM, як освітній інноваційний підхід, що об'єднує науку, технології, техніку, мистецтво та математику. Для реалізації цього підходу необхідні сучасні STEAM-лабораторії, які мають бути оснащені 3D принтерами, наборами навчальної електроніки, фото-відео студіями та іншими сучасними технічними засобами.

За останній рік 52 заклади вищої освіти отримали фінансування для створення навчально-практичних центрів, STEM-лабораторій. Можна навести, як приклад, 5 серпня 2022 року у Національному університеті «Чернігівська політехніка» відбулось відкриття такої лабораторії інновацій за підтримки Інституту модернізації змісту освіти. Такі лабораторії дають можливість викладачу пояснити складні процеси за допомогою візуалізації, а студенти зможуть отримувати не лише необхідну інформацію, а й відразу застосовувати знання на практиці.

У зв'язку з цим, актуальними напрямками освітніх, інноваційних технологій для вивчення навчальних курсів соціально-гуманітарного блоку можуть бути:

1. *Технології Bring Your Own Device*: поширення практики, коли студенти приносять з собою власні ноутбуки, планшети чи інші мобільні пристрої у навчальне/робоче середовище для підвищення своєї продуктивності в освітньому процесі.

Наприклад в Академії Державної пенітенціарної служби для підготовки фахівців з правоохоронної діяльності використовують новітній портативний лазерний сканер «Faro Focus 3d», який дозволяє створювати тривимірну цифрову модель навколишнього простору і фіксувати найдрібніші деталі та можливо виявити сліди папілярних візерунків в ультрафіолетовому випромінюванні.

2. *Навчальна аналітика та адаптивне навчання*: застосування в освітніх цілях спеціальної веб-аналітики, що дозволяє отримувати оперативну наочну інформацію, складати спеціальні та специфічні звіти, вирішувати більш вузькі і складні завдання, збирати статистику за контентом та ін.

3. *Розширена і віртуальна реальність VR*: технології доповнення реальності будь-якими віртуальними елементами (коли реальні об'єкти інтегруються у віртуальне середовище). Занурення студентів у змодельоване середовище допомагає їм випробувати тему в інтерактивний та динамічний спосіб. Здобувачі вищої освіти можуть взаємодіяти з 3D-моделями атомів і досліджувати глибини океану чи космосу. VR дозволяє студентам досліджувати віртуальні світи та взаємодіяти з аватарами. Це може втілити в життя певні концепції та покращити навчання. Він може зробити це за допомогою реалістичного моделювання досвіду реального

життя. Студенти можуть отримати практичне навчання у віртуальному середовищі з низьким рівнем ризику.

Доповнена реальність (AR) – це накладання цифрового контенту на фізичний світ. Це також сприяє підвищенню активності студентів.

4. *Мейкерспейси*: публічний простір, де можна користуватися обладнанням, спілкуватися з однодумцями і придумувати дивовижні винаходи. Відкритий простір передбачає можливість вільного доступу для роботи над індивідуальними освітніми проектами під керівництвом волонтера-наставника (педагога-наставника).

Перший бібліотечний мейкер з'явився в 2006 р. в бібліотеці м. Фейетвіл США (The Fayetteville Free Library), потім у Великобританії, зокрема в Кембриджі. Мейкерс передбачає такі напрями креативної діяльності: ремесла (в'язання, вишивка, макраме, конструктор Lego, робототехніка тощо); мистецтво (малювання, анімація, ліпка); редагування фотографій, відео, сканування фотографій на цифрові носії, створення веб-сайту або онлайн-портфоліо, цифровий запис музики, 3D-друк, 3D-моделювання, опанування програмного забезпечення для створення гаджетів за власним задумом).

5. *Ефективні інформаційні технології*, які дозволяють за допомогою відеокамери фіксувати репліки і жести людини. Їх можна застосувати в онлайн-навчанні, де комп'ютеризований репетитор реагуватиме на емоції, які виражає людське обличчя, наприклад нудьгу студента, і в результаті здійснюватиме спроби налаштувати його до активнішої роботи.

6. *Робототехніка*: запроваджувати робототехніку в навчальний процес можна різними шляхами. Прикладами проектів на базі робототехнічних платформ є проект «Запилення рослин» (моделювання взаємозв'язку між комахою-запилювачем і квіткою на етапі розмноження; проект «Дослідження космосу» (проектування прототипу робота-всюдихода для дослідження далеких планет); проект «Очищення океану» (проектування прототипу робота для видалення пластикового сміття з океану).

Перспективним напрямком в закладах вищої освіти є навчання робототехніки та 3D технологій окремими дисциплінами. Зокрема, до навчального плану студентів доцільно включити такі предмети, як «Основи 3D технологій», «Основи робототехніки», «Вступ до інтелектуальних робототехнічних систем», «Основи створення робототехнічних систем» та ін.

На основі штучного інтелекту *sohbet* роботи та віртуальні асистенти можуть допомогти викладачам керувати великими групами та персоналізувати процес навчання. Персоналізований досвід навчання

означає, що всі студенти мають план навчання. Це може базуватися на тому, як вони навчаються, їхніх навичках та інтересах, а також на тому, що вони вже знають. Чат-боти також можуть надавати зворотний зв'язок викладачам і студентам⁵.

В умовах необхідного збереження та відновлення традиційної освітньої інфраструктури важливим напрямом удосконалення освітнього поля є розвиток онлайн-курсів. Україна вже має певні напрацювання в цій сфері.

Успішним є громадський проєкт масових відкритих онлайн-курсів *Prometheus* із власною онлайн-платформою. Започаткований 2014 р., *Prometheus* сьогодні налічує аудиторію сотнями тисяч слухачів, пропонує десятки безплатних онлайн-курсів у різноманітних напрямках: громадянська освіта, історія України, підприємництво, основи державної політики, аналіз даних, ІТ-технології, основи інформаційної безпеки та багато інших. До співпраці залучено як фахівців-практиків, представників відомих компаній (IBM, Microsoft, Video Gorillas, EPAM тощо), так і викладачів провідних ЗВО (КНУ ім. Тараса Шевченка, НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського», Національний університет «Києво-Могилянська академія», Університет Торонто тощо). Діє також проєкт *EdEra (Educational Era)*, що створює онлайн-курси та освітній контент широкого спектра

Однак проблему визнання кваліфікацій, здобутих в онлайн-освіті, поки не вирішено. Цінність сертифікатів, запропонованих різноманітними платформами масових онлайн-курсів, так само не визначено на ринку праці. Для таких форм навчання українська система освіти має напрацювати механізми сертифікації, підтвердженої як провідними навчальними закладами та роботодавцями, так і державними органами освіти.

3. Навчання, що базується на комунікативних компетенціях

Впродовж останніх десятиліть вимоги роботодавців до набору компетенцій робітників суттєво змінились та ускладнились. Сучасний роботодавець все частіше обирає робітника, керуючись не лише тим, які у нього *hard skills* (професійні навички), а й звертаючи увагу на його *soft skills* (особистісні якості) та *digital skills* (цифрову грамотність).

У найближчому майбутньому все більшим попитом користуватимуться робітники, які мають широкий спектр вмінь, навичок, інтересів, професійних досвідів. Наявність такого «мультипотенціалу» очевидно вигідна як робітнику, так і роботодавцю.

⁵ Концепція розвитку дистанційної освіти в Україні: Постанова МОН України 20.12.2000. URL: <http://www.osvita.org.ua/distance/pravo/00.html>

Робітник диверсифікує власні можливості та ризики на ринку праці, а роботодавець отримує можливість використовувати як профільну компетенцію робітника, так і його інший професійний бекграунд. Крім того, такі робітники здатні продуктивно працювати в міждисциплінарних форматах – на перетину різних наук, сфер, галузей. Це важлива якість, тому що міждисциплінарність є простором бурхливого розвитку, саме там активно створюються інновації, перспективні технології, нові знання.

За останні 50 років в економіці розвинутих країн зростає попит на кваліфікованих фахівців, здатних до нетривіальної аналітичної праці та спеціалістів з розвиненими комунікативними компетенціями. Затребуваність національною економікою фахівців, спроможних швидко навчатися, опановувати нові уміння й навички, змінювати індивідуальну траєкторію трудової діяльності, зростатиме на тлі ризиків та викликів, спричинених війною.

У доповіді світового економічного форуму The Future of Jobs Report визначено низку найпотрібніших компетенцій сьогодення. З-поміж них – аналітичне мислення та інновативність; творчий підхід, оригінальність та ініціативність; критичне мислення; навички системного аналізу тощо.

В Законі України «Про вищу освіту» вказано, що компетентність – це здатність особи успішно соціалізуватися, навчатися, провадити професійну діяльність, яка виникає на основі динамічної комбінації знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей ⁶.

Окрім того, значний попит на сучасному ринку праці, особливо на позиціях середньої та вищої ланки, мають так звані *soft skills* (гнучкі навички), які не стосуються суто професійних компетенцій, а є комплексом надпрофесійних неспеціалізованих навичок – відповідальність, управління часом, здатність до роботи в команді, навички лідерства та соціального впливу, емоційний інтелект, гнучкість, адаптивність тощо.

Відповідно до дослідження Всесвітнього економічного форуму розглянемо десять найпопулярніших *soft skills*, які будуть затребуваними до 2025 року

1. Аналітичне мислення та інноваційність рішень.
2. Активне навчання.
3. Вирішення складних задач.
4. Критичне мислення та аналіз.

⁶ Про вищу освіту. Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

5. Креативність, оригінальність та ініціативність.
6. Лідерство та соціальний вплив.
7. Використання технологій, моніторинг та контроль.
8. Розробка технологій.
9. Стресостійкість та гнучкість.
10. Інтелектуальна діяльність, вирішення проблем

та формулювання ідей.

Доцільно виділити чотири основні групи вмінь, які потрібні у майбутньому:

1. Вміння, які допомагають бізнесу.
2. Вміння, які допомагають самоорганізуватися (управляти часом, енергією).
3. Вміння, які допомагають співпрацювати.
4. Вміння щодо технологій в окремому напрямі.

При викладанні соціально-гуманітарних дисциплін у закладах вищої освіти soft skills ніколи не втрачають своєї актуальності. Якщо hard skills потребують постійного удосконалення й швидко змінюються, то soft skills є більш довговічними. Важливо розвивати обидва види навичок та рекомендуємо особливо сфокусуватися на soft skills.

Науковці визначають найбільш оптимальні інноваційні технології при викладанні соціально-гуманітарних дисциплін для успішної реалізації технологічного підходу в освітньому процесі, до них віднесені Вальдорфська педагогіка; технологія саморозвитку (М. Монтесорі); технологія організації групової навчальної діяльності; технології розвивального навчання (концептуальні положення систем розвивального навчання Л. Виготського, Л. Занкова, В. Давидова, Д. Ельконіна); технології формування творчої особистості; технологія навчання як дослідження; проектна технологія; нові інформаційні технології навчання; технологія колективного творчого виховання; технологія «Створення ситуації успіху».

Сучасні науковці-практики виокремили інтерактивні технології навчання, які є достатньо розголуженими: інтерактивні технології кооперативного навчання («Робота в парах», «Два-чотири – всі разом», «Робота в групах» та ін.), технології колективно-групового навчання (обговорення проблеми в загальному колі, «Мікрофон», «Незакінчене речення», «Мозковий штурм», «Навчаючи вчуся», аналіз ситуації (Case – метод), «Дерево рішень» та ін.), технології ситуативного моделювання (симуляції або імітаційні ігри, «суд Prose», громадські слухання, рольова гра, драматизація та ін.), технології опрацювання дискусійних питань

(метод PRES, «Займи позицію», «Зміни позицію», «Неперервна шкала думок» (нескінченний ланцюжок), дискусія ⁷).

Технологічні методи і прийоми відповідно устатковано таким чином: прийоми і методи створення позитивної атмосфери навчання й організації комунікації студентів («Активне слухання», «Вітер дме», «Герб», «Градусник», «Спільна угода», «Землетрус», «Знайомство», «Комплімент», «Очікування», «Оцінка», «Павутиння», «Парафразування», «Подаруй квітку», «Прогноз погоди», «Таємні таланти», «Якби я був...» та ін.). Прийоми і методи мотивації навчальної діяльності актуалізації опорних знань, уявлень студентів («Герб», «Два-чотири – всі разом», «Мікрофон», «Мозковий штурм», «Мультиголоскування», «Незакінчене речення», «Обговорення проблеми в загальному колі», «Обміняйтеся думками», «Поняття про...», «Ситуативне моделювання (імітаційна гра)», «Ходимо навколо – говоримо навколо» та ін.).

Відтак викладачі останнім часом активно опановують технології критичного та креативного мислення, як «Ромашка Блума», «Кубування», «Гронування», «Кластер», «Шість капелюхів», «Кола Вена», «Читання з маркуванням», «Передбачення», «Асоціативний куш» тощо.

До переліку навчальних технологій досідалася технологія портфоліо для вимірювання рівня навчальних досягнень. Освітня технологія портфоліо є прикладом автентичного оцінювання, що спрямована на акцентування позитивних освітніх результатів (научіння), посилення мотивації студента щодо навчальної діяльності, переорієнтації з зовнішньої оцінки на самооцінку.

Технологія портфоліо з використанням ІКТ перетворилася на засіб багатогранного інтегративного вимірювання рівня навчальних досягнень студентів, їх професійного становлення та підвищення здатності до самопізнання і самооцінювання. Особливої ролі, як свідчить досвід (Linked In), технологія портфоліо набуває у соціальних мережах (на відміну від веб-портфоліо), бо перетворюється на засіб не тільки професійної самопрезентації та самовираження, але й взаємного відкритого рецензування для членів спільнот, об'єднаних загальними інтересами та досвідом досліджуваної проблеми (проектної діяльності), що сприяє формуванню комунікативної, дослідницької та міжкультурної компетентностей тощо.

⁷ Інтерактивні методи навчання. Педрада. Портал освітян в Україні. URL: Джерело: <https://oplatforma.com.ua/article/2316-interaktyvni-metody>

ВИСНОВКИ

Отже, сьогодні розширюється і адаптується до сучасних умов функціонування освітнього простору та безпосереднього здійснення освітнього процесу формат інформаційно-комунікаційних інноваційних технологій у різних формах (діалог, диспут, лекції) з використанням інформації з різних джерел. Все це супроводжується за допомогою аудіо-, відеозасобів. Поширеними формами спілкування у форматі інформаційно-комунікаційних технологій стали форум, чат, відеоконференція.

Вища школа має взаємодіяти з високотехнологічним виробництвом. На сьогодні, коли проти України триває війна, надзвичайно важливою є співпраця вітчизняних учених та підприємств оборонного комплексу. В умовах зовнішньої агресії військово-політичне керівництво держави потребує високоякісних науково-аналітичних, прогнозних напрацювань. Забезпечене створення таких розробок, передусім в інтересах національної безпеки України, варто вивести в окремий напрям наукового й технологічного розвитку. Виконання такого завдання вимагає об'єднаних зусиль та постійної координації науковців і представників оборонно-безпекового сектора. Відповідно, потрібна і єдина точка докладання зусиль і знань, єдиний науковий центр, здатний об'єднати науковців з різних установ та забезпечити постійну координацію з державними органами, що визначають безпекову політику держави.

Отже, подальший розвиток новітніх цифрових технологій, спрямований на реалізацію моделей адаптивного, персоналізованого, саморегулюючого навчання, спрямованого на формування професійних компетентностей, орієнтованих на актуальні потреби ринку праці. Вже сьогодні існує широка комерційна пропозиція технологій: newton, технологія адаптивного навчання Smart Sparrow, OLI тощо.

Заклади вищої освіти, які надають послуги дистанційного навчання, мають програмно-технічне забезпечення, але новітні діджитал-технології вимагають оновлення зазначеного забезпечення і матеріальної бази, аби надати можливість адаптації віртуальної і доповненої реальності, системи штучного інтелекту, Інтернет-речей, природних користувацьких інтерфейсів.

АНОТАЦІЯ

На сьогодні у закладах вищої освіти необхідно впроваджувати різноманітні освітні інноваційні технології при викладанні соціально-гуманітарних дисциплін з метою створення ефективного та дієвого освітнього простору, в основу якого покладено специфічні прийоми та

методи, що концептуально об'єднані пріоритетними освітніми цілями. Освоєння новітніх інформаційно-комунікаційних технологій сприятиме розвитку критичного мислення, здатності до самостійних аргументованих суджень, умінню навчатися впродовж життя. Використання ІКТ відкриває нові можливості для проектування й реалізації освітнього процесу, потребує засвоєння та розвитку цифрових компетенцій. Актуальними напрямками освітніх, інноваційних технологій для вивчення дисциплін соціально-гуманітарного блоку можуть бути: технології Bring Your Own Device; навчальна аналітика та адаптивне навчання; розширена і віртуальна реальність; мейкерспейси; ефективні інформаційні технології; робототехніка. Зарубіжними та вітчизняними експертами було розроблено систему навчання STEAM, як освітній інноваційний підхід, що об'єднує науку, технології, техніку, мистецтво та математику. Для реалізації цього підходу необхідні сучасні STEAM-лабораторії, які мають бути оснащені 3D принтерами, наборами навчальної електроніки, фото-відео студіями та іншими сучасними технічними засобами. Науковці визначають найбільш оптимальні інноваційні технології при викладанні соціально-гуманітарних дисциплін для успішної реалізації технологічного підходу в освітньому процесі, до них віднесені Вальдорфська педагогіка; технологія саморозвитку (М. Монтесорі); технологія організації групової навчальної діяльності; технології розвивального навчання; технології формування творчої особистості; технологія навчання як дослідження; проектна технологія; нові інформаційні технології навчання; технологія колективного творчого виховання; технологія «Створення ситуації успіху» та ін. Заклади вищої освіти, які надають послуги дистанційного навчання, повинні оновлювати програмне забезпечення і матеріальну базу, щоб надати можливість адаптації віртуальної і доповненої реальності, впроваджувати системи штучного інтелекту, Інтернет-речей, природних користувацьких інтерфейсів та ін.

Література

1. Українська система вищої освіти в умовах воєнної агресії РФ: проблеми й перспективи розвитку. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/ukrayinska-systema-vyshchoyi-osvity-v-umovakh-voennoyi-ahresiyi-rf-problemy-y> (дата звернення: 28.02.2023).
2. Заклик до трансформації проходить через Всесвітню конференцію ЮНЕСКО з вищої освіти. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/call-transformation-runs-through-unesco-world-higher-education-conference?hub=701> (дата звернення: 21.02.2023).

3. Навчання більше не буде базуватися на запам'ятовуванні. Дискус. URL: <https://dyskurs.info/navchannya-bilshe-ne-bude-bazuvatysya-na-zapam-yatovuvanni/> (дата звернення: 22.02.2023).

4. Про Національну доктрину розвитку освіти від 17.04.2002 р. № 347/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text> (дата звернення: 02.03.2023).

5. Концепція розвитку дистанційної освіти в Україні: Постанова МОН України 20.12.2000. URL: <http://www.osvita.org.ua/distance/pravo/00.html> (дата звернення: 02.03.2023).

6. Про вищу освіту. Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 15.03.2023).

7. Інтерактивні методи навчання. Педрада. Портал освітян в Україні. URL: <https://oplatforma.com.ua/article/2316-interaktyvni-metody> (дата звернення: 15.03.2023).

Information about the authors:

Sirenko Kristina Yuriiivna,

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Economics and Social Sciences
Academy of the State Penitentiary Service
34, Goncha str., Chernihiv, 14000, Ukraine

Goncharenko Oksana Hryhorivna,

Doctor of Economic Sciences, Professor,
Head of the Department of Economics and Social Sciences
Academy of the State Penitentiary Service
34, Goncha str., Chernihiv, 14000, Ukraine

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО КУРСУ ЦИФРОВІЗАЦІ УКРАЇНИ

Теличко О. А.

ВСТУП

Сучасний період розвитку інформаційного суспільства характеризується стрімкою цифровою трансформацією суспільних відносин та процесів: цифровізація тотально проникає у різні сфери людської діяльності, формуючи нові можливості та умови для правового, політичного, економічного, соціального, культурного та іншого розвитку людства.

Цифрові технології не тільки суттєво змінюють підходи до організації економіки, освіти, соціально-культурної сфери, управлінських процесів, а й стають об'єктом інвестування та трансформують зазначені сфери. Основними напрямками охоплення цифровою трансформацією окремих сфер суспільного життя є цифровізація:

- 1) економіки та її окремих галузей (включаючи процеси виробництва та організації бізнесу);
- 2) управління;
- 3) соціальної сфери;
- 4) побуту та повсякденного життя людей.

Цифровізація зазначених сфер і галузей діяльності – глобальний тренд усіх індустріально розвинених держав, що претендують на провідні позиції у ХХІ столітті. Лідером цих процесів, на наш погляд, є Європейський Союз, який за останні роки створив єдиний правовий простір для розвитку цифрової економіки, інформаційного середовища та цифрових послуг – як основи створення єдиного цифрового ринку.

Цифровізація також стала важливою складовою розвитку України, та впевнено набирала темпи сталого зростання виробництва, підвищення конкурентоспроможності та рівня життя українців у найближчому майбутньому. З 2019 року Президентом України цифровізація була визначена національним пріоритетом, а країна спрямована на шлях цифрового майбутнього.

Широкомасштабне військове вторгнення РФ у лютому 2022 року спричинило масові смерті, страждання, великі втрати і матеріальні руйнування, спричинені нападами Росії на міста та інфраструктуру

України. Війна викликала величезний шок як для економіки України, так і для світової економіки.

Але у той же час війна стала початком у циклічному розвитку країн ЄС та України у євроінтеграційних процесах. Протягом останнього року ЄС продемонстрував вражаючу солідарність у відповідь на вторгнення Росії в Україну: від двосторонньої підтримки, включаючи зброю, фінансову та економічну допомогу, до участі (і допомоги в утриманні) великого режиму санкцій проти Росії. І, нарешті, вторгнення Росії в Україну викликало реакцію ЄС, яку очікували роками, – у 2023 році Україні надано статус кандидата для вступу у Європейський Союз.

Однак розквіт України у майбутньому – це не лише питання припинення війни та приєднання до членства в Європейському Союзі. Попереду комплексна реконструкція всієї економіки країни та національної інфраструктури. Розвиток цифрової економіки України під час війни та її післявоєнна трансформація мають ґрунтуватися на наявних досягненнях та подальшому розвитку потенціалу цифровізації економіки та соціального життя. Інфраструктура, технології, бізнес-середовище, інституції, освіта, охорона здоров'я та інші важливі елементи економіки та суспільства повинні пройти реформи, щоб допомогти Україні уникнути пострадянської спадщини та стати повноцінною демократією з сучасною економікою, сильними інституціями та потужним оборонним сектором. Цілеспрямована на результат стратегія цифрової трансформації може стати фундаментальним документом для того, щоб нова Україна стала прикладом прогресу на світовій арені. У рамках цього неоднозначного порядку денного Україна стане повноправним членом Європейського Союзу та НАТО.

У світлі викладеного, актуальним є дослідження досвіду Європейського Союзу як одного з лідерів у розвитку цифрової економіки, а також комплексного аналізу того, які інструменти політики вже використані в Україні у зазначеному напрямку, якою має стати економіка України після війни та які механізми можуть бути використані для досягнення цих цілей.

1. Правове регулювання та зовнішня політика Європейського Союзу у сфері цифровізації

Найбільш розвинена фаза інтеграції у сфері цифровізації економіки, а також суспільства є характерною для ЄС. За останнє десятиліття цим міждержавним об'єднанням накопичено багатий досвід цифровізації, який може бути корисним як для його держав-членів загалом, так і для України зокрема.

Цифрова трансформація економіки сьогодні охоплює всі держави ЄС, і включає не лише впровадження нових технологій, а й правил та норм, що регулюють відносини між економічними агентами, процеси інституціоналізації – закріплення у відносинах певних правил із зростаючою частотою їх використання.

Інструментами цифровізації як напряму інтеграційних процесів у ЄС є акти наднаціонального права (директиви та регламенти), програми, а також документи стратегічного характеру, які походять від Європейської комісії. Сюди також необхідно віднести різноманітні ініціативи в рамках транскордонного державно-приватного партнерства, що демонструє мультистейкхолдерський підхід до цифровізації.

Фундаментальні стратегічні засади задають напрями руху з цифровізації, припускаючи реалізацію організаційних заходів та законодавчих ініціатив. Звертає на себе увагу і те, що в ЄС заходи та ініціативи правового та організаційного характеру, що виробляються, мають свого роду планомірний характер, що вкладається в уявлення про Цифровий порядок денний – свого роду метапрограми, що виходить зі стратегії майбутньої Європи. Цей порядок денний своєю чергою знає еволюцію, у результаті якої відбувається процес розвитку політико-правового механізму забезпечення цифровізації.

Механізми впровадження концепцій та цифрових інновацій та їх регулювання в ЄС повноцінно запрацювали з 2000-х років та були спрямовані на електронну комерцію, регулювання фінансового ринку, захист кіберпростору. Рухаючись відповідно часу, нормативна база для цифрової економіки в Європейському Союзі постійно розвивається, що відображає швидкі темпи технологічних змін і необхідність збалансувати конкуруючі інтереси, такі як інновації, захист споживачів і конкуренція. Становлення потужної цифрової економіки сприяє реалізації місії процвітання європейського суспільства, що підтверджує Стратегія єдиного цифрового ринку ЄС орієнтована на створення гармонізованого європейського ринку та підтримку цифрового бізнесу. У ЄС реалізується цілий пакет масштабних державних програм у сфері передових технологій у промисловості та інших секторах економіки, які розраховані на запуск нової технологічної революції «Індустрія 4.0» та зміцнення конкурентних позицій на глобальних ринках.

Розглянемо основні ключові компоненти правового регулювання у сфері цифровізації та цифрової економіки в ЄС за останні роки.

В останнє десятиліття робляться певні зусилля щодо вироблення світових та регіональних цифрових порядків денних, тобто ведеться пошук спільних ефективних рішень та механізмів регулювання процесів цифровізації на міждержавному рівні. При цьому, очевидним лідером у

цьому напрямі є Євросоюз, яким у травні 2010 р. було запущено Стратегію Європа-2020¹ – масштабний план для просування європейської економіки за допомогою реалізації семи ключових ініціатив (розвиток досліджень та інновацій, розвиток мобільності молоді, цифровий порядок денний для Європи, що включає формування Єдиного цифрового ринку тощо). До інструментів їх реалізації віднесено – фінансові важелі та правові і політичні засоби. У тому ж 2010 р. було опубліковано «Цифровий порядок денний для Європи» (Digital Agenda for Europe)², яка передбачала вироблення спільних підходів та пріоритетів країн-членів ЄС щодо подальшого розвитку цифрових секторів європейської економіки та заходів щодо стимулювання цифрових інновацій.

Додатковою конкретизацією Стратегії-2020 став план Юнкера (the Juncker Plan)³ – великий інвестиційний план 2014 р., націлений на забезпечення соціально-економічного розвитку ЄС, включаючи стимулювання інновацій та цифровізації.

6 травня 2015 р. було заявлено цілісну стратегію Єдиного цифрового ринку (digital single market)⁴, що представляє собою програму забезпечення свободи руху товарів та послуг на внутрішньому цифровому ринку, що має посилити конкурентоспроможність ЄС в умовах розвитку Інтернету та цифрових технологій. Водночас, вона передбачала вихід на нові рубежі міждержавної інтеграції в рамках ЄС. Ця стратегія базується на трьох компонентах: покращення доступу до цифрових послуг; створення єдиного правового поля використання цифрових технологій; максимізація можливостей цифрового ринку для економіки та суспільства.

19 квітня 2016 р. Європейською Комісією також було запущено Ініціативу з цифровізації європейської промисловості (Digitalsing le market – digitising European industry), у якій було сформульовано

¹ Europe 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. COM(2010) 2020 final. *European Commission*. 03.03.2010. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:EN:PDF>.

² A Digital Agenda for Europe. Communication from the commission to the European Parliament, the Council, the European economic and Social Committee and the Committee of the regions. *European Commission*. Brussels, 2010. COM(2010)245 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0245:FIN:EN:PDF>.

³ Investment Plan for Europe: The Juncker Plan's impact in the real economy. *European Commission*. URL: https://economy-finance.ec.europa.eu/eueconomyexplained/graphs-economic-topics/investment-plan-europe-juncker-plans-impact-real-economy_en.

⁴ A Digital Single Market Strategy for Europe. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. COM (2015)192 final. Brussels, 06.05.2015. URL: http://ec.europa.eu/priorities/digital-single-market/docs/dsm-communication_en.pdf.

широкий набір нових інструментів та механізмів підтримки подальшої цифровізації європейської промисловості та сектору послуг⁵. Мета першої в ЄС галузевої ініціативи – забезпечення готовності цифрових секторів економіки до конкуренції з боку країн, що швидко розвиваються.

Прийнявши у 2016 році Загальний регламент захисту даних (GDPR)⁶, ЄС створив міцну основу для цифрової довіри. Загальний регламент захисту даних (GDPR) є найсуворішим законом про цифрову конфіденційність і безпеку в світі. Незважаючи на те, що він був розроблений і прийнятий Європейським Союзом, він накладає зобов'язання на організації будь-де, доки вони націлені або збирають дані, пов'язані з людьми в ЄС. GDPR набув чинності в 2016 році після прийняття Європейським парламентом, і станом на 25 травня 2018 року всі організації повинні відповідати його вимогам.

З метою підвищення довіри та безпеки у процесі надання цифрових послуг та роботи з персональними даними 4 травня 2016 року було прийнято Загальний Регламент про захист персональних даних. Європейська рада із захисту даних (EDPB) розпочала свою роботу після впровадження Загального регламенту захисту даних 2016/679 (GDPR), з 25 травня 2018 року. EDPB було створено як незалежну європейську організацію, основним завданням якої є сприяння послідовній імплементації GDPR та Директиви 2016/680 щодо правоохоронної діяльності в ЄС та заохочення співпраці між національними наглядовими органами. Регламент був виправлений згідно до вимог GDPR у 2018 році. Він стосується усіх видів обробки персональних даних, що відбуваються в ЄС, а його метою є забезпечення високого рівня захисту персональних даних у всьому ЄС, підвищення правової визначеності як для осіб, так і для організацій, що обробляють дані, і надання вищого рівня захисту для окремих осіб. GDPR та EDPD замінили Директиву 95/46/ЄС для приватного та більшої частини державного сектору. Регламент 2018/1725⁷, який набув чинності 11

⁵ Digitising European Industry. *European Commission*. 2016. COM(2016) 180 final. URL: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/policies/digitising-european-industry>.

⁶ European Commission (EC) (2016). Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the Protection of Natural Persons With Regard to the Processing of Personal Data and on the Free Movement of Such Data, and Repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02016R0679-20160504&qid=1532348683434>.

⁷ Regulation (EU) 2018/1725 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2018 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data by the Union institutions, bodies, offices and agencies and on the free movement of such data, and repealing Regulation (EC) № 45/2001 and Decision № 1247/2002/EC. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32018R1725>.

грудня 2018 року, встановлює правила захисту даних, які застосовуються до установ ЄС.

17 грудня 2016 р. Європейська комісія запропонувала Європейський кодекс електронних комунікацій (European Electronic Communications Code)⁸ – єдине зведення правил для послуг зв'язку, а також план досягнення європейського лідерства у бездротовій технології 5G. На додаток до цього було запропоновано поправки до Директиви про аудіовізуальні медіа послуги (AVMS) з метою, наприклад, забезпечення реалізації норм для формування технологічних розробок, створення рівних умов появи нових аудіовізуальних ЗМІ тощо⁹. Змінена Директива AVMS приносить важливі зміни на ринок аудіовізуальних медіа. Це, зокрема, розширення сфери регулювання на платформи обміну відео, спрощення принципу країни походження, посилення зобов'язань щодо просування європейських творів і більш гнучкі правила щодо телевізійної реклами. Все це було також доповнено заходами в рамках піднапрямку 2.3 «Розвиток нормативної бази з метою сприяння функціонуванню платформ та боротьба з нелегальним контентом в Інтернеті», що передбачає подальшу гармонізацію нормативного регулювання цифрових платформ та вжиття заходів щодо боротьби з обігом нелегального контенту. ЕЕСС оновлює регуляторний ландшафт для електронних комунікаційних послуг. Він замінює чотири основні директиви ЄС, які становили попередню правову базу для телекомунікацій, єдиним консолідованим текстом. Директива Європейського Парламенту та Ради № 2018/1972 про створення ЕЕСС повинна була бути імплементована державами-членами ЄС до 21 грудня 2020 року.

17 квітня 2019 року була прийнята Директива (ЄС) 2019/790 Європейського парламенту та Ради від про авторське право та суміжні права на єдиному цифровому ринку (DSM) та про внесення змін до Директив 96/9/ЄС та 2001/29/ЄС¹⁰. Зазначена Директива адаптує систему авторського права до цифрового середовища, що розвивається. Найважливіші зміни включають нове право видавців преси (стаття 15) і нові правила, що регулюють відповідальність онлайн-платформ для

⁸ Directive (EU) 2018/1972 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 establishing the European Electronic Communications Code (Recast). OJ L 321, 17.12.2018, pp. 36-214.

⁹ Directive (EU) 2018/1808 of the European Parliament and of the Council of 14 November 2018 amending Directive 2010/13/EU on the coordination of certain provisions laid down by law, regulation or administrative action in Member States concerning the provision of audiovisual media services (Audiovisual Media Services Directive) in view of changing market realities. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2018/1808/oj>.

¹⁰ Directive (EU) 2019/790 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on copyright and related rights in the Digital Single Market and amending Directives 96/9/EC and 2001/29/EC (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/790/oj>.

обміну контентом за вміст, який порушує авторські права, завантажений їхніми користувачами (стаття 17). Кінцевий термін імплементації Директиви (ЄС) 2019/790 – 7 червня 2021 року. Остання версія законопроекту про внесення змін до Закону про авторське право та суміжні права, який імплементує Директиву 2019/790, датуються 17 листопада 2022 року. Наступна поправка має бути внесена у першій половині 2023 року.

Незважаючи на те, що кінцеві терміни імплементації всіх трьох директив уже минули (Директива AVMS – 19 вересня 2020 р.; ЕЕСС – 21 грудня 2020 р.; Директива DSM – 7 червня 2021 р.), багато країн все ще перебувають у процесі транспонування їх у національні правові системи¹¹.

Були прийняті й інші ініціативи, що сприяють розвитку економіки даних, у кількох областях було прийнято галузеве законодавство про доступ до даних для вирішення виявлених проблем ринку, зокрема для таких галузей, як автомобільна промисловість, платіжні послуги, інформація інтелектуальних лічильників, дані електричних мереж або інтелектуальних транспортних систем.

У сфері кібербезпеки постулюється мета збільшення стійкості критично значущої інфраструктури та загального захисту від небажаних втручань. Для цього посилюються заходи спільного реагування, знижуються регуляторні бар'єри для національних відомств та їх координації, вибудовуються відносини з партнерами та союзниками¹². Для забезпечення кібербезпеки ЄС використовує регуляторні, економічні та інституційні механізми. Основний інструмент цієї політики має регуляторну та інституційну природу. Його функціонування визначає Регламент (ЄС) 2019/881 про Агентство з кібербезпеки Європейського союзу (ENISA) та про сертифікацію кібербезпеки в галузі інформаційних та комунікаційних технологій (Cybersecurity Act)¹³.

¹¹ Laskowski K. Status of implementation of AVMS Directive, EEC Directive and the Copyright Directive in the EU. *Dentons*. URL: <https://www.dentons.com/en/insights/articles/2022/april/7/status-of-implementation-of-avms-directive-eecc-and-the-copyright-directive-in-the-eu>.

¹² European Commission (EC) (2020c). Joint Communication to the European Parliament and the Council: The EU's Cybersecurity Strategy for the Digital Decade. JOIN (2020) 18 final. Brussels, 16 December. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020JC0018&from=EN>.

¹³ Regulation 2019/881 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on ENISA (the European Union Agency for Cybersecurity) and on information and communications technology cybersecurity certification and repealing Regulation № 526/2013 (Cybersecurity Act). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32019R0881>.

У 2020 р. ЄК висунула нову Стратегію кібербезпеки ЄС (Директива NIS2)¹⁴, яка охоплює безпеку основних служб, таких як лікарні, енергосистеми та залізниці, а також враховує постійно зростаючу кількість підключених до Інтернету об'єктів. У документі викладено плани роботи з партнерами по всьому світу для забезпечення міжнародної безпеки та стабільності у кіберпросторі; описується, як спільний кіберпідрозділ може забезпечити найбільш ефективну відповідь на кіберзагрози, використовуючи колективні ресурси та досвід.

Директива (ЄС) 2022/2555 Європейського Парламенту та Ради від 14 грудня 2022 року про заходи щодо високого загального рівня кібербезпеки в Союзі (Директива NIS 2)¹⁵, внесла зміни до Регламенту (ЄС) № 910/2014 та Директиви (ЄС) 2018/1972, та скасувала Директиву (ЄС) 2016/1148. У NIS 2 існуючі категорії операторів основних послуг, постачальників цифрових послуг і державних установ було замінено категоріями істотних і важливих організацій. Важливо, що перелік галузей, які регулюються Директивою, буде довшим, ніж передбачений законом на даний момент.

Основними зобов'язаннями істотних і важливих суб'єктів буде впровадження заходів з управління ризиками в кібербезпеці та повідомлення про серйозні інциденти¹⁶. Директива має бути транспонована до національного законодавства до 17 жовтня 2024 року, а країни-члени ЄС мають застосовувати її з 18 жовтня 2024 року.

У вересні 2019 р. було ухвалено регламент Європейської комісії (№ 2019/1978)¹⁷, що встановлює єдині обов'язкові електронні форми документів у сфері державних закупівель. Починаючи з вересня 2023 р., усі учасники закупівельного процесу будуть зобов'язані застосовувати електронні форми, зазначені в цьому правовому акті. У ЄС вводяться

¹⁴ The EU's Cybersecurity Strategy in the Digital Decade. *European Commission*. 16.12.2020. URL: <https://digitalstrategy.ec.europa.eu/en/library/eus-cybersecurity-strategy-digital-decade>.

¹⁵ Directive (EU) 2022/2555 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on measures for a high common level of cybersecurity across the Union, amending Regulation (EU) № 910/2014 and Directive (EU) 2018/1972, and repealing Directive (EU) 2016/1148 (NIS 2 Directive). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2022/2555/oj>.

¹⁶ Triple Konarski Podrecki & Partners. New technologies law – the most important legislative developments in 2023 in EU and Poland. *Lexology.com*. URL: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=2231a86f-1ec7-42f0-97c4-6cad152bf428>.

¹⁷ Commission Implementing Regulation (EU) 2019/1780 of 23 September 2019 establishing standard forms for the publication of notices in the field of public procurement and repealing Implementing Regulation (EU) 2015/1986 (eForms). *Official Journal*. 2019. L 272. P. 7–73.

єдині електронні форми (eForms) щодо планування закупівельної діяльності для замовників, конкурентних процедур, закупівель єдиного постачальника, порядку оголошення переможця, а також внесення змін до документації про закупівлю або вже укладений контракт. Важливо наголосити, що зазначені правила знайшли відображення у регламенті, тобто у правовому акті, завдяки якому в ЄС досягаються цілі уніфікації права, оскільки регламенти не лише обов'язкові для всіх держав-членів ЄС, а й мають пряму дію.

24 вересня 2020 р. Європейська комісія виступила з пропозицією Проекту «Регламент ринку криптоактивів» (MiCA)¹⁸, з метою стати новатором у своїй місії очолити сферу міжнародного регулювання криптовалюти. Регламент MiCA – це запропонована нормативно-правова база, яка планує гармонізувати криптоактиви та пов'язану з ними діяльність в ЄС. Основною метою Регламенту MiCA є забезпечення ясності та правової визначеності для учасників ринку, що працюють у секторі криптоактивів, а також надійного захисту споживачів і фінансову стабільність¹⁹.

5 жовтня 2022 року Європейська Рада і Європейський Парламент підтвердили свою згоду щодо MiCA, який широко вважається першим загальним регуляторним пакетом для криптоактивів у світі. На додаток до пропозиції MiCA, пакет містить стратегію цифрових фінансів: Закон про цифрову операційну стійкість (DORA)²⁰, який встановлює єдині вимоги до безпеки мережевих та інформаційних систем компаній і організацій, що працюють у фінансовому секторі, а також критично важливих третіх осіб, які надають їм послуги, пов'язані з інформацією та комунікаціями (ІКТ), наприклад, хмарні платформи або служби аналізу даних (набула чинності 16 січня 2023 року); пропозицію щодо пілотного режиму технології розподіленої книги (DLT) для оптового використання²¹. Цей пакет усуває прогалину в існуючому законодавстві

¹⁸ Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on Markets in Cryptoassets, and amending Directive (EU) 2019/1937, COM/2020/593 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020PC0593>.

¹⁹ Atak Y., Harlick K. Crypto industry is bracing for major regulatory transformation in the EU and the UK. Osborne Clarke. 14th Mar 2023. URL: <https://www.osborneclarke.com/insights/crypto-industry-bracing-major-regulatory-transformation-eu-and-uk>.

²⁰ Regulation (EU) 2022/2554 on digital operational resilience for the financial sector and amending Regulations (EC) № 1060/2009, (EU) № 648/2012, (EU) № 600/2014, (EU) № 909/2014 and (EU) 2016/1011. 14 December 2022. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022R2554>.

²¹ Regulation (EU) 2022/858 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2022 on a pilot regime for market infrastructures based on distributed ledger technology,

ЄС, гарантуючи, що поточна правова база не створює перешкод для використання нових цифрових фінансових інструментів і, в той же час, гарантує, що такі нові технології та продукти підпадають під сферу фінансового регулювання та механізми управління операційним ризиком фірм, що працюють в ЄС. Таким чином, пакет спрямований на підтримку інновацій та впровадження нових фінансових технологій, одночасно забезпечуючи належний рівень захисту споживачів та інвесторів. Остаточне голосування щодо регламенту МіСА наразі заплановане на квітень 2023 року.

У 2021 р. прийнято один із стратегічних документів ЄС у галузі цифровізації – «Цифровий компас 2030: європейський шлях для цифрового десятиліття»²², в якому представлені основні цілі, принципи та підходи до цифрової трансформації ЄС до 2030 р. У ньому було окреслено такі напрями розвитку цифрового ринку ЄС: цифрові навички населення та висококваліфіковані фахівці у сфері цифрових технологій; безпечна та стійка цифрова інфраструктура; цифрова трансформація бізнесу; цифровізація державного сектора.

Незмінними завданнями Європейського Союзу є створення сталої економіки замкнутого циклу з відсутністю негативного впливу на навколишнє середовище, що неможливе без подальшої цифрової трансформації регіону²³. Ці два завдання тісно переплітаються у рамках сталого розвитку ЄС та для успішного досягнення цих цілей до 2030 року²⁴. Також новітні цифрові технології повинні сприяти вирішенню проблеми несприятливих змін клімату і забезпечити перехід до «зеленої» економіки. Крім середньострокових цілей, поставлених до 2030 року, в Європейському союзі взято довгостроковий курс розвитку регіону на період до 2050 року. Ставлячи за мету реалізацію цифрової та «зеленої» трансформації, до цього часу планується досягти досить амбіційних цілей. Так, наприклад, до 2050 року встановлене завдання

and amending Regulations (EU) № 600/2014 and (EU) No 909/2014 and Directive 2014/65/EU. 30 May 2022. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/858/oj>

²² 2030 Digital Compass: the European way for the Digital Decade. Communication from the Commission to the European parliament, the council, the European economic and social committee and the committee of the regions. *European Commission*. 9 March 2021. URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:12e835e2-81af-11eb9ac9-01aa75ed71a1.0001.02/DOC_1&format=PDF.

²³ Europe's Digital Decade: Commission sets the course towards a digitally empowered Europe by 2030. *European Commission*. 9 March 2021. URL: https://www.ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_983.

²⁴ Sustainable development in the European Union – 2022 edition. *Eurostat*. 23.05.2022. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/15234730/15242025/KS-09-22-019-EN-N.pdf/a2be16e4-b925-f109-563c-f94ae09f5436?t=1667397761499>.

створення регіону ЄС як першого кліматично нейтрального регіону світу, тобто з нульовими викидами парникових газів, а також забезпечення збільшення зростання економіки не за рахунок природних ресурсів. Виконання такого завдання можливе за рахунок створення та застосування низьковуглецевих технологій у різних галузях економіки та постачання низьковуглецевої електроенергії за адекватними цінами²⁵. Невід’ємною частиною «зеленої» трансформації є створення відновлюваної економіки замкнутого циклу у всіх секторах промисловості, що, як планується, дозволить створити безліч додаткових робочих місць у Євросоюзі до 2030 року, більшість із яких надаються підприємствами малого та середнього бізнесу.

У рамках «Європейської стратегії щодо даних»²⁶ Європейською комісією окреслено п’ятирічний план ЄС щодо формування економіки даних. У рамках цієї стратегії було запропоновано ряд нових законодавчих заходів, які ми розглянемо далі:

– Закон ЄС про управління даними (Data Governance Act) – набув чинності 23 червня 2022 року;

– Закон ЄС про цифрові послуги (Digital Services Act) – набуває чинності 16 листопада 2022 року;

– Закон ЄС про цифрові ринки (Digital Markets Act) – набув чинності 1 листопада 2022 року;

– Закон про штучний інтелект (Artificial Intelligence (AI) Act) – все ще у формі пропозиції.

У 2020 р. Європейська комісія запропонувала нове Положення про європейське управління даними (Data Governance Act)²⁷. Закон про дані – це спроба розкрити невикористаний потенціал обміну даними «бізнес для бізнесу» (B2B) і «бізнес для уряду» (B2G) і має на меті принести численні переваги для громадян. Ці переваги включають покращену персоналізовану медицину, нові мобільні рішення та внески до Європейської зеленої угоди. Він стосується суб’єктів державного сектору та створює правову базу, що сприяє створенню нової бізнес-

²⁵ The European Green Deal. *European Commission*. 11 December 2019. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en.

²⁶ A European strategy for data: Communication from the commission to the European Parliament, THE Council, the European economic and social committee and the Committee of the regions. COM/2020/66 final. *European Commission*. Brussels, 19.2.2020. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0066>.

²⁷ Regulation (EU) 2022/868 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2022 on European data governance and amending Regulation (EU) 2018/1724 (Data Governance Act). *Official Journal of the European Union*. 03.06.2022. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/868/oj>.

моделі для обміну даними, будучи регламентованими послугами посередництва в даних між приватними особами. Закон створює систему надійних посередників, які повинні діяти нейтрально. Встановлено принципи добровільного обміну даними окремими особами або підприємствами в загальних інтересах, що називається альтруїстичним підходом до даних. Вказаний закон набув чинності 23 червня 2022 року та почне застосовуватись із 24 вересня 2023 р.

У 2022 році ЄС прийняла два нові законодавчі акти – Закон про цифрові послуги (DSA) і Закон про цифрові ринки (DMA), які суттєво вплинуть на розвиток великих технологій. Вони мають дві мети: створити безпечніший цифровий простір, що забезпечує основні права всіх користувачів цифрових послуг; створити рівні умови для стимулювання інновацій, зростання та конкурентоспроможності як на європейському єдиному ринку, так і на глобальному рівні.

Регламент (ЄС) 2022/2065 Європейського Парламенту та Ради від 19 жовтня 2022 року про єдиний ринок цифрових послуг (Digital Market Act) та внесення змін до Директиви 2000/31/ЄС (Digital Services Act)²⁸ був прийнятий 19.10.2022. Регламент був опублікований в Офіційному журналі ЄС 27.10.2022 і набрав чинності 16.11.2022 року, однак більшість положень регламенту застосовуватимуться з 17.02.2024.

21 квітня 2021 року Європейська комісія опублікувала довгоочікуваний проєкт Закону про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act)²⁹, результат багаторічних консультацій і ключовий елемент Стратегії ЄС щодо штучного інтелекту, ухваленої в 2018 році. Закон про штучний інтелект є знаковим законом ЄС, який після набуття чинності імпортує технологічно нейтральне визначення систем штучного інтелекту в законодавство ЄС, яке є ширшим за обсягом, ніж більшість визначень штучного інтелекту. Рада Європи прийняла Акт 6 грудня 2022 року та розпочне переговори з Європейським парламентом, коли останній затвердить свою власну позицію з метою досягнення згоди щодо запропонованого регламенту. Цілком імовірно, що дворічний період імплементації розпочнеться у 2023 році.

28 вересня 2022 року було опубліковано пропозицію щодо Директиви щодо відповідальності за штучний інтелект, яка зараз

²⁸ Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act). *Official Journal of the European Union*. 27.10.2022. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022R2065>.

²⁹ Regulation of the European Parliament and of the Council laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act) and amending certain union legislative acts. COM(2021) 206 final. *European Commission*. Brussels, 21.4.2021. URL: <https://artificialintelligenceact.eu/the-act/>.

проходить законодавчий процес щодо адаптації норм позадоговірної цивільної відповідальності до штучного інтелекту (AI Liability Directive)³⁰.

У ЄС тривалий час обговорювався і 14 вересня 2022 р. був прийнятий, а 12 жовтня 2022 р. опублікований Регламент (ЄС) 2022/1925 Європейського парламенту та Ради «Про конкурентні та справедливі ринки в цифровому секторі та внесення змін до Директив (ЄС) 2019/1937 та (ЄС) 2020/1828»³¹. Метою регламенту є «сприяння належному функціонуванню внутрішнього ринку шляхом встановлення правил, що забезпечують конкуренцію та справедливість для ринків у цифровому секторі загалом, а також для бізнес-користувачів та кінцевих користувачів основних послуг платформи» []³².

Щодо зовнішньополітичної стратегії ЄС, то її важливою частиною є співпраця та ініціативи в рамках ООН, ОЕСР, Міжнародної організації зі стандартизації, Групи двадцяти, Групи семи та інших інститутів. У них ЄС просуває свої інтереси та стандарти, спираючись на міцні зв'язки з ключовими партнерами та проактивну позицію з усіх питань.

Велику роль у зовнішній політиці ЄС та досягненні цілей розвитку цифрової економіки також відіграє політика добросусідства, яка є ефективним інструментом просування його інтересів. Digital4Development (програма політики добросусідства у сфері сприяння розвитку через цифровізацію) дозволяє поширювати регуляторний простір ЄС, норми та цінності на найближчих сусідів, тим самим закріплюючи лідерство у регіоні. Дванадцять держав-членів ЄС (Німеччина, Бельгія, Франція, Естонія, Люксембург, Іспанія, Португалія, Швеція, Нідерланди, Литва, Словенія та Фінляндія) приєдналися до Хабу через лист про наміри. D4D Hub прагне бути відкритою та інклюзивною платформою в масштабі³³. Ще одним прикладом механізму політики добросусідства є програма EU4Digital. Вона спрямована на «поширення переваг єдиного цифрового ринку ЄС на

³⁰ Directive of the European Parliament and of the Council on adapting non-contractual civil liability rules to artificial intelligence (AI Liability Directive). COM(2022) 496 final. *European Commission*. Brussels, 28.9.2022. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2022-09/1_1_197605_prop_dir_ai_en.pdf.

³¹ Regulation (EU) 2022/1925 of the European Parliament and of the Council of 14 September 2022 on contestable and fair markets in the digital sector and amending Directives (EU) 2019/1937 and (EU) 2020/1828 (Digital Markets Act). *Official Journal of the European Union*. 12.10.2022. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/1925>.

³² Morrison & Foerster LLP. The EU Digital Services Act – Europe's New Regime for Content Moderation. *Lexology.com*. October 4 2022. URL: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=297caa4e-686c-452c-a527-c56fb3fba7ee>.

³³ D4D Hub. URL: <https://d4dhub.eu/>.

східні країни – сусіди ЄС (Вірменія, Азербайджан, Грузія, Молдова та Україна), надання їм підтримки у зниженні тарифів на роумінг, розвиток високошвидкісного широкосмугового доступу для стимулювання економіки та розширення електронних послуг, гармонізацію цифрових структур у суспільстві в різних галузях: логістика для охорони здоров'я, створення кібербезпеки, розвиток навичок та створення нових робочих місць у цифровій індустрії»³⁴.

Отже, аналіз загальної концепції розвитку цифрових відносин у Європейському Союзі дозволяє зробити висновок про її спрямованість на створення необхідних умов використання інноваційних цифрових технологій та формування сприятливого економічного клімату. Таким чином, ЄС йде шляхом м'якого регулювання та саморегулювання.

Загалом нормативно-правова база для цифровізації та цифрової економіки в ЄС розроблена таким чином, щоб збалансувати інтереси споживачів, бізнесу та регуляторів у технологічному ландшафті, що швидко змінюється. Встановлюючи чіткі правила та стандарти, ЄС прагне інноваціям, конкуренції та захисту споживачів у цифровій економіці.

Надання офіційної допомоги розвитку та загальна політика сприяння розвитку дозволяють ЄС розповсюджувати свої стандарти за межі союзу, особливо в країнах, що розвиваються. ЄС прагне надати своїм партнерам та світу в цілому різні формати взаємодії з питань цифровізації, які, з одного боку, створюватимуть умови для глобальної співпраці, а з іншого – відображатимуть європейські цінності. Глобальна стратегія цифрового співробітництва покликана структурувати взаємодію з питань цифровізації, встановити її пріоритетні цілі, напрями та принципи. Стратегія стандартизації дозволить запровадити взаємосумісні технології, що дотримуються європейських правил, та просувати європейський підхід та інтереси на світовій арені.

Загалом ЄС залучає весь інструментарій зовнішньої політики для просування інтересів у сфері регулювання цифровізації та цифрової економіки, прагнучи однозначного регіонального лідерства та гармонізації регуляторного середовища всіх сусідів з нормативним простором ЄС, зміцнення позиції у глобальному порядку через розвинену дипломатичну мережу та активну участь у різних міжнародних інститутах.

³⁴ ENP-East. Eurostat. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/european-neighbourhood-policy/enp-east>.

2. Огляд основних реформ у 2014–2021 роках: євроінтеграційний курс цифровізації України

Інструменти зовнішньої політики та дипломатії забезпечують просування норм, стандартів та цінностей ЄС за його межі, гармонізацію регуляторного середовища сусідів та інших країн за прикладом ЄС. Євросоюз тяжіє до ліберального шляху входження до регіону, його політика надає перевагу інструментам «м'якого» проникнення: програми розвитку, підтримки і навіть допомоги, метою яких є системні реформи та модернізація, в нашому випадку, і України. Європейська інтеграція передбачає розвиток цифрових технологій та підвищення рівня цифрової грамотності населення. У рамках європейської інтеграції Україна має забезпечувати виконання вимог та стандартів Європейського союзу у сфері цифровізації, електронного урядування та цифрової економіки, що є вкрай актуальним напрямком останніх років та одним з пріоритетів у розвитку країни.

Україна йшла своїм шляхом до ЄС багато років, підписавши першу угоду про співпрацю у 1994 році. Найважливішу правову базу для поглиблення політичних зв'язків та економічної інтеграції між ЄС та Україною було укладено ще у 2014 році – Угоду про асоціацію між Україною та ЄС³⁵, невід'ємною частиною якої є поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі. У 2017 році Угода про асоціацію повністю набула чинності. Угода про асоціацію відображає Копенгагенські критерії та сприяла європейській інтеграції України шляхом проведення реформ та наближення законодавства країни до *acquis* ЄС.

Для боротьби з корупцією Україна прийняла закони та створила нові установи, такі як Національне антикорупційне бюро України (НАБУ)³⁶, Вищий антикорупційний суд України (ВАКС)³⁷, Спеціалізована

³⁵ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

³⁶ Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14.10.2014 року № 1698-VII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text>.

³⁷ Про Вищий антикорупційний суд України: Закон України від 07.06.2018 року № 2447-VII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19#Text>.

антикорупційна прокуратура Офісу Генерального прокурора (САП)³⁸, Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК)³⁹.

Судова реформа для зміцнення довіри до українських судів ще триває. Після прозорого перевідбору всіх суддів Верховного Суду Україна зараз перебуває в процесі реформування Вищої ради юстиції (ВРЮ) та відновлення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України (ВККС). Для цього у 2021 році було створено Раду з етики за участю міжнародних експертів (суддів у відставці зі США та Великої Британії, а також колишнього генпрокурора Естонії)⁴⁰. Очікується, що ця Рада допоможе визначити, чи відповідають кандидати та чинні члени ВРЮ критеріям професійної етики та добросовісності.

Україна ухвалила закон «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів)»⁴¹, так званий закон про деолігархізацію, що проводить реформу державного управління та продовжує впровадження цифровізації.

Українська економіка також не ігнорує загальносвітовий тренд – цифровізацію економічної діяльності, що підтверджується, з одного боку, останніми ініціативами українського керівництва, з іншого – реальними змінами, які вже відбулися у вітчизняній економіці у вантажо– та пасажироперевезеннях, оптовій та роздрібній торгівлі, в освіті та охороні здоров'я, індустрії розваг, на ринках праці та капіталу. Наявність в Україні позитивного досвіду використання ЦТ підтверджують інститути економіки, що активно розвиваються: електронна торгівля, інтернет-банкінг, система одного вікна, реалізовані концепції електронного уряду та електронної поліклініки.

Завдання побудови цифрової економіки в Україні також було поставлене на державному рівні. Так, у 2018 уряд України ухвалив Концепцію розвитку цифрової економіки та суспільства України на

³⁸ Про затвердження Положення про Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру Офісу Генерального прокурора: Наказ Офісу Генерального прокурора від 05.03.2020 № 125. Офіс Генерального прокурора. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0125905-20#Text>.

³⁹ Про затвердження Положення про апарат Національного агентства з питань запобігання корупції: Наказ Національного агентства з питань запобігання корупції від 05.02.2020 № 30/20. *Національне агентство з питань запобігання корупції*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0030884-20#Text>.

⁴⁰ Етична рада. Судова влада України. URL: <https://ec.court.gov.ua/ec/>.

⁴¹ Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів): Закон України від 23.09.2021 року № 1780-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1780-20#Text>.

2018–2020 рр.⁴², що можна вважати початковим етапом широкомасштабного впровадження цього напрямку у всі сфери соціально-економічного розвитку, в якому визначено цілі, завдання та механізми розвитку цифрової економіки в країні. Концепція спрямована на створення сприятливих умов для розвитку цифрових технологій, збільшення конкурентоспроможності економіки, створення нових робочих місць та підвищення рівня життя громадян. В Україні було створено цифрову інфраструктуру, проведено реформи у сфері інформаційних технологій, розроблено національні стратегії в галузі кібербезпеки та розвитку електронної торгівлі, та інші заходи щодо розвитку цифрової економіки.

У серпні 2019 року в Україні створено Міністерство цифрової трансформації, яке відповідає за розробку та реалізацію державної політики у сфері цифровізації, відкритих даних, національних електронних інформаційних ресурсів та інтероперабельності, впровадження електронних сервісів, електронних довірчих послуг, е-уряду, а також покращення цифрових навичок населення України⁴³.

Впровадження цифрової економіки на рівні регіонів також є одним із пріоритетних завдань у розвитку України. Для цього проводяться різноманітні заходи, спрямовані на створення сприятливої інфраструктури, розвиток цифрових технологій та залучення інвестицій.

5 серпня 2020 року була затверджена Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 роки⁴⁴, яка передбачає фінансування проєктів із впровадження цифрових технологій у регіонах. Ця програма орієнтована на регіональний рівень і спрямована на створення цифрової інфраструктури, покращення якості освіти та медичних послуг, розвиток електронної торгівлі, а також розвиток цифрових навичок у населення. Також регіональна влада активно працює над створенням своїх цифрових програм та ініціатив, спрямованих на покращення якості життя громадян та підвищення конкурентоспроможності регіональної економіки.

⁴² Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р. *Кабінет Міністрів України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text>.

⁴³ Міністерство та комітет цифрової трансформації. Цілі до 2024 року. URL: <https://thedigital.gov.ua/ministry>.

⁴⁴ Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від від 5 серпня 2020 р. № 695. *Кабінет Міністрів України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>.

В останні роки в Україні було створено низку заходів для розвитку цифрової економіки, таких як, наприклад:

1) програма «Дія» – державна програма, розроблена Міністерством цифрової трансформації України та започаткована у 2020 році з метою державної діяльності у сфері електронного урядування та реформи державного адміністрування⁴⁵. Основним завданням програми є створення умов для поліпшення взаємодії між громадянами та державними органами влади, забезпечення максимального доступу до публічної інформації та послуг державного сектору, а також прискорення реформ у сфері державного управління та економічному секторі;

2) програма «Дія» City. Через триваючий військовий конфлікт ІТ-індустрія стала однією з рушійних сил української економіки. Незважаючи на поточні обставини та їх негативний вплив на робочу силу, ІТ-індустрія продовжила своє зростання у 2022 році. Програма «Дія» City спрямована на розвиток цифрової економіки, впровадження сучасних технологій та забезпечення якості та доступності електронних послуг містянам. Вона є важливою складовою процесу цифрової трансформації України та сприяє розвитку місцевих громад та підвищенню якості їх життя.

Щоб стимулювати розвиток ІТ-індустрії, уряд на початку 2022 року запровадив спеціальний правовий режим «Дія Сіті». Цей режим дозволяє ІТ-компаніям обирати певні податкові преференції, пом'якшене трудове законодавство та договірні положення. Станом на вересень 2022 року до режиму «Дія Сіті» залучено вже близько 350 компаній⁴⁶. Очікується, що підхід українського уряду до регулювання ІТ-галузі ще більше зміцнить репутацію України як привабливого технологічного центру;

3) створення інноваційних хабів, технопарків та інкубаторів. Цифрові інноваційні хаби – це спільноти, що об'єднують підприємців, розробників, експертів та інших учасників екосистеми інновацій з метою сприяння розвитку цифрових технологій та впровадження цифрових інновацій. Найбільш відомими з них є:

– UNIT.City – найбільший технологічний парк в Україні, який пропонує спільний простір для розробки інноваційних продуктів, роботи над проектами, взаємодії з інвесторами та менторами;

– LvivTech.City – інноваційний кампус, де працюють ІТ-компанії, стартапи та освітні інституції. Він є співтовариством, яке об'єднує

⁴⁵ Дія. Державні послуги онлайн. URL: <https://diia.gov.ua/>.

⁴⁶ Dmukhovskyy B. Ukraine legal developments series: The «Diia City» regime – incentivising the growing tech sector. *Freshfields Bruckhaus Deringer LLP*. 27 жовтня 2022. URL: <https://riskandcompliance.freshfields.com/post/102hzm/ukraine-legal-developments-series-the-diia-city-regime-incentivising-the-gro>.

компанії, які займаються розробкою програмного забезпечення та інших цифрових рішень;

– Terminal 42 – це інкубатор стартапів, який пропонує послуги для підтримки молодих підприємців. Він надає доступ до менторів, інвесторів та спільноти підприємців;

– iHUB – це простір для співпраці та інновацій, який дозволяє підприємцям та стартапам працювати над своїми проєктами та знаходити партнерів для співпраці;

– Центр інноваційних рішень «Порто-Франко» – цифровий хаб, що базується в місті Одеса. Він надає підприємцям можливості для співпраці з місцевими університетами та науковими установами, що дозволяє створювати інноваційні технології.

Наведений у розділі перелік подій, які сприяли євроінтеграційному курсу розвитку цифрової економіки України та її безпосередній інтеграції у Європейський Союз, звичайно, не вичерпний.

Починаючи з 2019 року, Україна не лише підтвердила свою силу як відкрите, продемократичне суспільство, але й зазнала тектонічних змін у своїх інституціях, економіці та суспільстві. Вперше за багато років в Україні намітилася чітка тенденція до зниження корупції. Громадськість досягла консенсусу в тому, що майбутнє України – за Європейським Союзом і приєднання до Союзу є стратегічною метою України.

3. Цифровізація України у воєнний період та її подальша трансформація у період відновлення: сучасний стан та перспективи

Повномасштабне військове вторгнення РФ на територію України, що розпочалося 24 лютого 2022 року та триває і зараз, вже призвело до масових втрат людей, мільйонів зруйнованих сімей і будинків, а також величезних економічних збитків України.

Станом на вересень 2022 року Київська школа економіки оцінює шкоду, завдану інфраструктурі, у 127 мільярдів доларів США, причому більшість з них припадає на житло (понад 136 000 будинків пошкоджені, зруйновані або окуповані). Збиток, завданий промисловості, оцінюється майже в 10 мільярдів доларів США (412 підприємств пошкоджено або знищено), але непрямий збиток (втрачені доходи) значно вищий – 30 мільярдів доларів⁴⁷. Світовий банк (2022) оцінює вартість реконструкції в 349 мільярдів доларів (станом на 1 липня 2022 року), зазначаючи, що вона зросте, якщо бойові дії триватимуть. За

⁴⁷ Загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України, складає понад \$127 млрд – звіт KSE Institute станом на вересень 2022 року. *Kyiv School of Economics*. 21 жовтня 2022. URL: <https://kse.ua/about-the-school/news/the-total-amount-of-damage-caused-to-ukraine-s-infrastructure-is-more-than-127-billion-kse-institute-s-report-as-of-september-2022/>.

прогнозами, у 2022 році ВВП України впаде на 35%. Рівень безробіття становить понад 30%⁴⁸.

Війна дуже нерівномірно торкнулася секторів і географічних територій. Економіка Східної України значною мірою зруйнована (деякі з найбільших металургійних заводів були в Маріуполі), тоді як Західна Україна постраждала легше. Існує також велика диференціація між секторами виробництва. Наприклад, російські ракети знищили всі великі нафтопереробні заводи, але IT-сектор залишається сильним (кількість вакансій там подібна до довоєнного рівня). Цей неоднорідний вплив війни посилює диспропорції на економічному ринку, які існували до війни.

Відновлення України має бути трансформацією, а не відбудовою країни до її довоєнного стану. Ця глибока модернізація має не лише оновити бізнес-технології та інфраструктуру, а й інституції, отже цей процес торкнеться майже всіх елементів економіки та суспільства. Реконструкція України пропонує унікальні можливості для прискорення переходу від пострадянської спадщини до сучасної демократії. Приведення українського законодавства у відповідність із законодавством Європейського Союзу збільшить прозорість і зменшить корупцію. Кінцевою метою трансформації України є повноправне членство в ЄС і НАТО.

23 червня 2022 року Європейська рада надала Україні статус країни-кандидата. Це рішення базується на висновку Європейської Комісії щодо заявки України на членство в Європейському Союзі⁴⁹. Остання оцінила політичний та економічний стан України, а також її здатність виконувати зобов'язання щодо членства. Відповідно до Висновку Комісії, Україна значно просунулася в досягненні стабільності інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, права людини, продовжила свої високі макроекономічні показники та демонструє гідну уваги стійкість, при цьому макроекономічна та фінансова стабільність залишається забезпеченою навіть після Вторгнення РФ в лютому 2022 року.

Тим не менш, рішення про надання статусу країни-кандидата містить застереження, і подальші кроки значною мірою залежатимуть від

⁴⁸ Україна: швидка оцінка завданої шкоди та потреб на відновлення. *Світовий Банк, Уряд України, Європейська Комісія*. 22 серпня, 2022. С. 11. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099545009082226957/pdf/P1788430ed0fce0050b9870be5ede7337c6.pdf>.

⁴⁹ Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union: Communication from the commission to the European Parliament, the European council and the council. COM(2022) 407 final. *European Commission*. Brussels, 17.6.2022. URL: <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-06/Ukraine%20Opinion%20and%20Annex.pdf>.

здатності України відповідати Копенгагенським і Мадридським критеріям. Для цього Комісія визначила сім умов, які має виконати Україна⁵⁰:

- реформа КСУ: ухвалити та впровадити законодавство щодо процедури відбору суддів;

- судова реформа: завершити перевірку доброчесності кандидатів у члени Вищої ради юстиції та відбір кандидатів до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України;

- антикорупційна реформа: посилити боротьбу з корупцією шляхом активного та ефективного розслідування корупційних злочинів – завершити призначення нового керівника САП та призначення нового директора Національного антикорупційного бюро України (НАБУ);

- боротьба з відмиванням коштів: забезпечити відповідність національного законодавства стандартам Міжнародної групи розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) та прийняти стратегічний план щодо необхідної реформи правоохоронних органів;

- впроваджувати закон про боротьбу з олігархами в законодавчо обґрунтований спосіб, враховуючи також висновок Венеціанської комісії;

- аудіовізуальне законодавство: ухвалити закон про ЗМІ, який узгоджує законодавство України з Угодою ЄС про аудіовізуальні медіаполуги та надає повноваження незалежному медіа-регулятору;

- завершити реформу законодавства про нацменшини відповідно до рекомендації Венеціанської комісії.

Висновок ЄС уже посилив запитані процедури впровадження, а з моменту отримання статусу країни-кандидата Україна зробила подальший прогрес у досягненні цілей, поставлених Європейською Комісією. Простежити тенденцію можна за низкою зареєстрованих у парламенті законопроектів та іншими змінами за останній період:

- 4 травня 2022 року – парламент підготував законопроект «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за корупційні діяння під час дії воєнного стану»⁵¹, який посилює покарання за незаконне збагачення державних службовців аж до довічного позбавлення волі з конфіскацією майна та заборонаю обіймати посади;

⁵⁰ Сидоренко С. Кандидат авансом: 7 вимог, які має виконати Україна, щоб ЄС не скасував її новий статус. *Європейська правда*. 18 червня 2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/06/18/7141516/>.

⁵¹ Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за корупційні діяння під час дії воєнного стану від 04.05.2022 № 7348. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=74188.

– 1 червня 2022 року – НАБУ завершило процедуру відбору до складу Ради громадського контролю при НАБУ⁵²;

– 2 червня 2022 року – виборча комісія САП ініціювала чергове засідання для розгляду питання про призначення нового голови САП, а 19 липня 2022 конкурсна комісія затвердила результати відбору;

– 20 червня 2022 року – було прийнято Антикорупційну стратегію на 2021–2025 роки⁵³;

– у серпні 2022 року Верховна Рада України призначила двох членів ВРП, рекомендованих Радою з питань етики⁵⁴;

– 13 грудня 2022 року було прийнято ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку відбору кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсних засадах»⁵⁵.

Немає сумнівів, що український уряд швидко впровадить необхідні зміни. Крім того, правоохоронні органи активізують роботу з розслідування корупційних злочинів. Комісія ЄС зосередить свої зусилля на тому, щоб дедалі більше створювати умови для європейських конкурентів на українському ринку, відсікаючи олігархічні структури з усіх рівнів українського суспільства.

Незважаючи на військове вторгнення РФ на територію України, протягом 2022 року було розроблено та прийнято низку довгоочікуваних нормативно-правових актів, що сприяють розвитку цифровізації та цифрової економіки в Україні, піднімають її на новий щабель у цифровій трансформації та наближають до вступу у ЄС.

Так, 17 березня 2022 року був нарешті прийнятий Закон України «Про віртуальні активи» № 2074-IX⁵⁶, після того, як восени минулого року на нього наклав вето Президент. Закон про віртуальні активи набирає чинності після внесення змін до Податкового кодексу України.

⁵² Результати рейтингового інтернет-голосування за Раду громадського контролю при НАБУ-2022. Національне антикорупційне бюро України. 06.06.2022. URL: <https://nabu.gov.ua/novyny/rezultaty-reytingovogo-internet-golosuvannya-za-radu-gromadskogo-kontrolyu-pri-nabu-2022>.

⁵³ Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки: Закон України від 20.06.2022 року № 2322-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text>.

⁵⁴ Судова реформа в Україні: короткий огляд. Фондацію DEJURE. URL: <https://dejure.foundation/library/sudova-reforma-v-ukraini-scho-zminylos-za-try-roky>.

⁵⁵ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку відбору кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсних засадах: Закон України від 13.12.2022 року № 2846-IX. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2846-20#Text>.

⁵⁶ Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 року № 2074-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>.

Відповідний законопроект про внесення змін до Податкового кодексу все ще перебуває на розгляді у Верховній Раді і перспективи його прийняття наразі невідомі, тому що законодавчу діяльність у цьому напрямку ускладнює російсько-українська війна.

У результаті прийняття Закону про віртуальні активи: буде легалізовано діяльність іноземних та українських криптобірж; банки зможуть відкривати рахунки для учасників ринку; резиденти України, які володіють віртуальними активами, зможуть здійснювати з ними операції відповідно із законом; Україна гарантуватиме судовий захист усіх прав на віртуальні активи⁵⁷. Ключовою перевагою є те, що ринок отримає офіційний статус, а учасники – легальний захист своїх прав. На практиці це означає, що власники віртуальних активів зможуть задекларувати свої доходи від цих віртуальних активів і використовувати банківські послуги, пов'язані з ними. Крім того, криптовалюта відіграє ключову роль у контексті російського вторгнення в Україну – значні суми пожертвувань для фінансування війни були зроблені саме у криптовалюті.

Основними регуляторними органами, відповідальними за регулювання та застосування криптовалютних активів в Україні, є Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку та Національний банк України. Для повноцінного та ефективного запуску ринку віртуальних активів Мінфін також активно працює над внесенням змін до Податкового та Цивільного кодексів України. Враховуючи поточний стан української економіки та невизначені перспективи її відновлення, ухвалення Закону про віртуальні активи є важливим кроком до побудови ліквідного регульованого ринку.

8 серпня 2022 року Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку України (НКЦПФР) розблокувала майже всі операції на капітальних і товарних ринках країни⁵⁸. Ці операції були тимчасово призупинені після російського вторгнення як надзвичайний захід, і НКЦПФР коригувала обмеження відповідно до потреб війни та економічних проблем. Уряд України вважає це своєчасним і виваженим кроком, який відповідає настроям професійних учасників ринку, які закликають до відродження фінансового сектору. Розвиток ринків

⁵⁷ Olekhov I., Chechulina K., Barlit I. Crypto Assets Legalised in Ukraine. *Lexology.com*. March 23 2022. URL: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=4bd100d5-8307-487b-9d8f-502b81bfff00>.

⁵⁸ Про впорядкування провадження професійної діяльності на ринках капіталу та організованих товарних ринках у період дії воєнного стану: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 04.08.2022 року № 1053. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1053863-22#Text>.

капіталу та організованих товарних ринків, а також інтеграція українських ринків капіталу в європейський фінансовий простір також розглядаються як один з ключових напрямків Плану відновлення України, який був представлений на конференції в Лугано на початку липня 2022 року⁵⁹.

Враховуючи, що Україна прагне зосередитися на IT-індустрії, залучати іноземних інвесторів, приєднатися до Європейського Союзу та розвивати цифрову економіку і простір, взяття Загального регламенту захисту даних (GDPR) Європейського Союзу як орієнтиру для України у сфері захисту персональних даних можна сміливо вважати розумним кроком. GDPR – це нормативний акт, якого прагнуть дотримуватися більшість компаній, що працюють в Україні, крім того, він випереджає чинне українське законодавство щодо захисту суб'єктів персональних даних.

25 жовтня 2022 року народними депутатами України подано Проект Закону про захист персональних даних⁶⁰. Парламент прагне зробити законопроект про захист персональних даних міцним фундаментом для визнання України країною з належним рівнем захисту відповідно до GDPR. Законопроект про захист персональних даних не є остаточним і підлягає подальшим змінам і вдосконаленням у міру проходження через законодавчий процес.

22 листопада 2022 р. було прийнято Постанову КМУ «Про реалізацію експериментального проекту щодо взаємного визнання електронних довірчих послуг між Україною та Європейським Союзом»⁶¹. 1 грудня 2022 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення укладення угоди між Україною та Європейським Союзом про взаємне визнання кваліфікованих електронних довірчих послуг та імплементації законодавства Європейського Союзу у сфері електронної

⁵⁹ Ukraine's Recovery Plan Blueprint. URC2022. *Ukraine Recovery Conference*. URL: https://uploads-ssl.webflow.com/621f88db25bf24758792dd8/62c166751fc41105380a733_NRC%20Ukraine%27s%20Recovery%20Plan%20blueprint_ENG.pdf.

⁶⁰ Проект Закону про захист персональних даних від 25.10.2022 № 8153. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40707>.

⁶¹ Про реалізацію експериментального проекту щодо взаємного визнання електронних довірчих послуг між Україною та Європейським Союзом: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 листопада 2022 р. № 1311. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1311-2022-%D0%BF#Text>.

ідентифікації»⁶². Цей Закон був підписаний Президентом України 29 грудня 2022 року та набуде повної чинності 31.12.2023 року.

Закон вносить зміни до близько 80 законів України з метою забезпечення відповідності українського законодавства законам Європейського Союзу щодо інтеграції України до Єдиного цифрового ринку Європейського Союзу, зокрема законам, які регулюють електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги. Змінені закони включають Закон України «Про електронні довірчі послуги», який буде змінено на Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», кілька кодексів (у тому числі процесуальних) та закони, що регулюють відносини в різних сферах, зокрема як захист прав інтелектуальної власності та ін.

Зазначена інтеграція має бути досягнута шляхом визнання в Україні провайдерів електронних довірчих послуг з ЄС та забезпечення такого ж високого рівня захищеної електронної ідентифікації. Крім іншого, Закон також передбачає можливість дистанційного отримання кваліфікованого електронного підпису та доступу до онлайн-сервісів в Україні з-за кордону. Наступним кроком на шляху інтеграції України до єдиного цифрового ринку Європейського Союзу стане укладення угоди про взаємне визнання електронних довірчих послуг між Україною та ЄС.

Протягом 2022 року Україна підписала низку євроінтеграційних угод з ЄС⁶³:

– Угода про участь України в програмі ЄС «Цифрова Європа» (2021-2027)⁶⁴. В результаті Україна отримує доступ до фінансування та підтримки проєктів у таких сферах, як суперкомп'ютери, штучний інтелект, передові цифрові навички та використання цифрових технологій в економіці та суспільстві;

– Угода про участь України в програмі ЄС для співробітництва в митній сфері (Програма «Митниця»). Вона сприяє створенню сучасного

⁶² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення укладення угоди між Україною та Європейським Союзом про взаємне визнання кваліфікованих електронних довірчих послуг та імплементації законодавства Європейського Союзу у сфері електронної ідентифікації: Закон України від 1 грудня 2022 року 2801-ІХ. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-20#Text>.

⁶³ Україна та ЄС підписали п'ять євроінтеграційних угод. *Liga Zakon*. 5 вересня 2022. URL: https://biz.ligazakon.net/news/213714_ukrana-ta-s-pdpisali-pyat-vrontegratsynikh-ugod.

⁶⁴ Solidarity with Ukraine: Digital Europe Programme open to Ukraine to access calls for funding. *European Commission website*. 05 September 2022. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/news/solidarity-ukraine-digital-europe-programme-open-ukraine-access-calls-funding>.

середовища для митниці та торгівлі, зберігаючи при цьому фінансові, економічні та соціальні інтереси та добробут країн – учасниць Програми⁶⁵;

– Угода про участь України в програмі ЄС щодо співпраці у податковій сфері Fiscalis. Основними цілями цієї програми є захист фінансових та економічних інтересів ЄС та його держав-членів, зокрема від податкового шахрайства, ухилення від сплати податків, а також вдосконалення процесів їх адміністрування;

– Угода про надання Україні бюджетної підтримки на 500 млн євро;

– Угода, завдяки якій Єврокомісія збільшує бюджет на гранти для України на 122 млн євро.

Крім того, Україна вже представила свій План відновлення, який включає 850 проєктів, які мають бути реалізовані протягом десяти років. Серед них плани щодо енергетичної незалежності та Green Deal, інфраструктурні проєкти та подальша цифровізація⁶⁶.

Щоб залучити нові інвестиції, Україна запустила програму Advantage Ukraine з інвестиційним меню та інструментами для безпосереднього зв'язку з урядом України та отримання додаткової інформації про можливості⁶⁷. Європейська комісія також представила плани щодо створення Платформи реконструкції України, яка б визначала пріоритетні сфери, обрані для фінансування, координувала джерела фінансування та їх призначення для оптимізації їх використання, включаючи інвестиційну підтримку та гарантії для інвестицій приватного сектора.

Перспективними напрямками на євроінтеграційному шляху України під час її трансформації/реконструкції, вважаємо наступні підходи, що, на нашу думку, направлені на зміцнення та подальший розвиток правової країни із розвиненою цифровою економікою:

– спільний підхід до боротьби з корупцією та просування вперед у справі верховенства права має стати горизонтальним пріоритетом номер один. Боротьба з корупцією під час реконструкції України ґрунтуватиметься на чотирьох стовпах: 1) інституційна основа на макрорівні; 2) завершення антикорупційних реформ, розпочатих до війни; 3) усунення джерел корупції, які пов'язані з функціонуванням

⁶⁵ Україна приєдналася до програми «Митниця» для співробітництва у митній сфері з ЄС. *Державна митна служба України*. 06.09.2022. URL: <https://customs.gov.ua/news/zagalne-20/post/ukrayina-priiednalasia-do-programi-mitnitsia-dlia-spivrobotnitsva-u-mitnii-sferi-z-ies-940>.

⁶⁶ План відновлення України. Відновлення України. URL: <https://recovery.gov.ua/>.

⁶⁷ Advantage Ukraine – інвестиційна ініціатива уряду України URL: <https://advantageukraine.com/ua/>.

економіки (закупівлі, державні підприємства, регулювання, ліцензії, податки тощо);

– безпека повинна займати важливе місце під час трансформації/вступу до ЄС, тому що ці процеси можливі лише за умови, що всі суб'єкти економіки – уряди, міжнародні фінансові інституції та приватні підприємства – переконані, що їхніми ризиками можна управляти надійно та економічно ефективно;

– розвиток відновлюваної енергетики та впровадження енергоефективних технологій (особливо в житлових будинках) можуть не лише покращити навколишнє середовище, але й зменшити залежність України від Росії чи будь-якого іншого постачальника енергії. Перспективи розвитку енергетичного сектору та міський розвиток дають можливість уявити, як Україна може побудувати міцний хребет для нової і сучасної економіки;

– налагодження міцного експорту та значного притоку іноземного капіталу, які сприяють швидкому післявоєнному відновленню економіки: збереження провідної ролі зернових та інших сільськогосподарських і харчових продуктів в експорті; відновлення експорту металу; розширення експорту зброї; пропозиція нових інноваційних продуктів (Україна виявилася надзвичайно інноваційною в низці нових медичних продуктів і технологій, пов'язаних з доглядом за жертвами війни, і це також, ймовірно, перетвориться на нову експортну галузь); збільшення експорту енергоносіїв (розвиток сектору «зеленої» енергетики в Україні, якому сприяє підготовка до вступу в ЄС і як ймовірна умова післявоєнної допомоги, означає, що експорт енергії, включно з електроенергією та, пізніше, воднем, може перетворити Україну на чистого експортера енергії продуктів); посилення експорту ІТ та бізнес-послуг тощо;

– укладання подальших угод про вільну торгівлю з акцентом на країни, з якими ЄС уклав або веде переговори про угоди про вільну торгівлю, наприклад Марокко, Туніс та Алжир. Це країни Середземноморського регіону, і ЗВТ з ними дозволить краще використовувати Пан'європейсько-Середземноморську конвенцію про преференційні правила походження (конвенція РЕМ). Іншими потенційно перспективними партнерами для ЗВТ є Південна Корея, Індія та Індонезія

– встановлення кращих транспортних та логістичних сполучень між Україною та ЄС для всіх видів транспорту;

– забезпечення швидкого відновлення банківського сектору, що вимагає швидкого розв'язання проблемних кредитів і відповідну рекапіталізацію банків;

– розвиток бази місцевих інвесторів і культури акціонерного капіталу;

– масштабний перерозподіл ресурсів. Інфраструктуру країни (особливо залізницю) потрібно буде налаштувати для перенаправлення потоків товарів і людей до Європейського Союзу та з Росії. Економічне життя в міських центрах, ймовірно, зміститься до міст, ближчих до Європейського Союзу. Невідповідність на ринку праці тягне за собою великі потоки працівників за сферою діяльності, професіями та навичками;

– прискорення економічного зростання міст;

– подальша лібералізація економічної діяльності та відкритість для решти світу. Зароджувана тенденція до nearshoring/reshoring/frindshoring дає Україні можливість інтегруватися в ланцюжки створення вартості Європейського Союзу. Щоб повною мірою використати цю можливість, Україна (і Європейський Союз) мають зменшити тарифні та нетарифні бар'єри та оптимізувати транскордонні потоки ресурсів та ідей. Подібним чином суспільство, відкрите для імміграції, може допомогти вирішити проблеми з нестачею робочої сили. Пряма допомога українському бізнесу (наприклад, дистанційне наймання українських працівників або допомога українським фірмам у виході на ринок ЄС) може допомогти не лише зберегти економіку, але й закласти основу для її відновлення та інтеграції до Європейського Союзу;

– створення потужного оборонного сектору. Безпековий ризик, ймовірно, буде основною перешкодою для розвитку України, і, зрештою, тільки Україна може захистити себе від майбутньої агресії. Хоча сьогодні Україна значною мірою спирається на західну зброю, вона здатна виробляти ефективну зброю, яка вже показала вражаючі результати під час повномасштабної війни. Оборона також може стимулювати розвиток нових технологій, які можуть принести користь економіці;

– подальше реформування освітньої системи із пріоритетами якості, розвинених навичок і компетенцій та компенсуванням втрачених під час війни можливостей повноцінного навчання. Оскільки людський капітал є ключовим активом будь-якої сучасної економіки, система освіти має стати частиною більших зусиль з перекваліфікації робочої сили. Щоб інтегруватися в сучасні виробничі ланцюжки та розвинути технологічну конкурентоспроможність, Україні доведеться переосмислити організацію та структуру свого наукового сектору, щоб він справді став джерелом нових технологій для оборони та бізнесу, а також політики на основі даних для уряду;

– подальше реформування галузі охорони здоров'я для покращення якості життя мільйонів людей, а також для створення потужного стимулу для інвестування в людський капітал.

Економіка України пройшла довгий шлях, і, якщо до війни судова система, корупція та отримання доступу до іноземної продукції та ринків капіталу були домінуючими проблемами для малого та великого бізнесу, зараз вони борються з набагато більш фундаментальними проблемами, такими як зруйнована інфраструктура, відсутність попиту та відсутність доступу до фінансування та страхування. Відбудова економіки та створення нових перспектив для бізнесу вимагатимуть вирішення як старих, так і нових проблем. Реконструкція може і повинна бути використана для інвестицій у стійкі компанії та інфраструктуру, збільшення експорту, поглиблення ланцюжків створення вартості в агробізнесі, налагодження екологічного виробництва сталі та сприяння ІТ-стартапам створять можливості для просування економіки вперед. Усі зазначені фактори глибоко переплетені. Ні демократія, ні сильна економіка неможливі без інституцій, що вимагає комплексної, глибокої модернізації країни.

ВИСНОВКИ

Концепції розвитку цифрових відносин у Європейському Союзі спрямована на створення необхідних умов використання інноваційних цифрових технологій та формування сприятливого економічного клімату. Нормативно-правова база для цифрової економіки в ЄС розроблена із урахуванням збалансованості інтересів споживачів, бізнесу та регуляторів у технологічному ландшафті. Підтримуючи інновації, конкуренцію та захист споживачів у цифровій економіці, ЄС встановлює чіткі правила та стандарти.

ЄС розповсюджує свої стандарти за межі союзу, особливо в країнах, що розвиваються та прагне надати своїм партнерам та світу в цілому різні формати взаємодії з питань цифровізації, надаючи офіційну допомогу у розвитку та впроваджуючи політику сприяння.

ЄС залучає весь інструментарій зовнішньої політики для просування інтересів у сфері регулювання цифрової економіки, прагнучи однозначного регіонального лідерства та гармонізації регуляторного середовища всіх сусідів з нормативним простором ЄС, зміцнення позиції у глобальному порядку через розвинену дипломатичну мережу та активну участь у різних міжнародних інститутах.

Україна, як держава, йде по шляху відповідності критеріям членства в ЄС з 2016 року, починаючи з підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і передбачаючи глибоку гармонізацію українських

політичних, правових та економічних інститутів зі стандартами ЄС. Розпочата Росією війна значною мірою змінила українську дійсність, зміцнила бажання отримати повноправне членство в ЄС та призвела до того, що Україну підтримують більшість країн-членів ЄС у прагненні стати повноправним членом союзу. Російське вторгнення започаткувало нестримний процес підтримки з боку інституцій ЄС та його членів, який уже має історичні виміри. Як результат прискореного процесу інтеграції, українська реальність і культура щодо верховенства права та правозастосування повинні і будуть змінюватися в рамках процесу інтеграції в ЄС.

Україна провела багато необхідних реформ між 2014 і 2022 роками та досягла значного прогресу в імplementації угод між Україною та ЄС. Статус України як країни-кандидата на вступ до ЄС є доброю новиною в багатьох відношеннях і забезпечує надійний шлях до подальших інституційних реформ. Незважаючи на війну, що триває, уряд України активно працює над адаптацією свого законодавства, у тому числі і у сфері цифрової економіки до вимог ЄС у рамках своїх зусиль щодо приведення у відповідність зі стандартами ЄС та інтеграції до європейського ринку. Прогрес, досягнутий на сьогодні, є важливим кроком вперед для України, яка змінюється у правильному напрямку та трансформується у функціонуючу ринкову економіку. Є сфери, де відбулися значні позитивні зміни, але все ще є важливі сектори та сфери, де залишаються проблеми та старі порядки.

Найважливішою умовою для успішного завершення інтеграції України до ЄС та подальшого розвитку цифрової економіки буде взаємне узгодження реформ, переговорів про вступ та післявоєнна трансформація країни. Це буде величезним викликом, особливо тому, що кожен із цих процесів є серйозним викликом сам по собі. Процеси будуть взаємообумовленими та відбуватимуться у середовищі ще відносно слабких інституцій, зокрема судової системи, правоохоронних органів, захисту прав власності, захисту суспільних інтересів та корупції тощо.

Але ми впевнені, що Україна, яка за останні роки отримала цінний досвід реформ, інтеграційних та інвестиційних проєктів як за кордоном, так і у внутрішньому бізнесі, державному та неурядовому секторах має дуже сильні позитивні передумови для управління процесом реконструкції, реформ та інтеграції.

АНОТАЦІЯ

Цифровізація є процесом використання цифрових технологій в різних сферах життя, включаючи економіку, освіту, медіа, культуру та інших, що найбільш динамічно розвивається у Європейському Союзі.

Зважаючи на євроінтеграційний курс, взятий Україною на найближче майбутнє, особливо актуальним постає дослідження взаємодії, визначеності та узгодженості правового регулювання розвитку цифровізації Європейського Союзу та України. Автор досліджує останні зміни у законодавстві ЄС, спрямовані на покращення умов для розвитку цифровізації та стимулювання інноваційної діяльності в даній галузі. Розглядаються ключові напрями розвитку цифрової економіки, зокрема: електронна комерція, цифрові платформи, управління даними, цифрові послуги, цифрові ринки, штучний інтелект тощо. Здійснений огляд основних національних правових реформ за період 2014–2021 років, що були запроваджені для підтримки та розвитку цифровізації та цифрової економіки європейського зразка в Україні. Особливу увагу приділено аналізу сучасних правових актів ЄС та України, ухвалених у період 2019–2023 років для регулювання та розвитку цифровізації та цифрової економіки, а також ефективності їх впровадження. Звертається увага на сучасні виклики та проблеми, які стоять перед цифровою економікою України, зокрема і під час війни. Запропоновано можливі напрямки подальшого розвитку цифрової економіки України у період післявоєнної трансформації держави.

Література

1. Europe 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. COM(2010) 2020 final. *European Commission*. 03.03.2010. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:EN:PDF>.
2. A Digital Agenda for Europe. Communication from the commission to the European Parliament, the Council, the European economic and Social Committee and the Committee of the regions. *European Commission*. Brussels, 2010. COM(2010)245 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0245:FIN:EN:PDF>.
3. Investment Plan for Europe: The Juncker Plan's impact in the real economy. *European Commission*. URL: https://economy-finance.ec.europa.eu/eueconomyexplained/graphs-economic-topics/investment-plan-europe-juncker-plans-impact-real-economy_en.
4. A Digital Single Market Strategy for Europe. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. COM (2015)192 final. Brussels, 06.05.2015. URL: http://ec.europa.eu/priorities/digital-single-market/docs/dsm-communication_en.pdf.

5. Digitising European Industry. *European Commission*. 2016. COM(2016) 180 final. URL: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/policies/digitising-european-industry>.

6. European Commission (EC) (2016). Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the Protection of Natural Persons With Regard to the Processing of Personal Data and on the Free Movement of Such Data, and Repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02016R0679-20160504&qid=1532348683434>.

7. Regulation (EU) 2018/1725 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2018 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data by the Union institutions, bodies, offices and agencies and on the free movement of such data, and repealing Regulation (EC) № 45/2001 and Decision № 1247/2002/EC. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32018R1725>.

8. Directive (EU) 2018/1972 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 establishing the European Electronic Communications Code (Recast). OJ L 321, 17.12.2018, pp. 36-214.

9. Directive (EU) 2018/1808 of the European Parliament and of the Council of 14 November 2018 amending Directive 2010/13/EU on the coordination of certain provisions laid down by law, regulation or administrative action in Member States concerning the provision of audiovisual media services (Audiovisual Media Services Directive) in view of changing market realities. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2018/1808/oj>.

10. Directive (EU) 2019/790 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on copyright and related rights in the Digital Single Market and amending Directives 96/9/EC and 2001/29/EC (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/790/oj>.

11. Laskowski K. Status of implementation of AVMS Directive, EEC and the Copyright Directive in the EU. *Dentons*. URL: <https://www.dentons.com/en/insights/articles/2022/april/7/status-of-implementation-of-avms-directive-eec-and-the-copyright-directive-in-the-eu>.

12. European Commission (EC) (2020c). Joint Communication to the European Parliament and the Council: The EU's Cybersecurity Strategy for the Digital Decade. JOIN (2020) 18 final. Brussels, 16 December. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020JC0018&from=EN>.

13. Regulation 2019/881 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on ENISA (the European Union Agency for Cybersecurity)

and on information and communications technology cybersecurity certification and repealing Regulation) № 526/2013 (Cybersecurity Act). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32019R0881>.

14. The EU's Cybersecurity Strategy in the Digital Decade. *European Commission*. 16.12.2020. URL: <https://digitalstrategy.ec.europa.eu/library/eus-cybersecurity-strategy-digital-decade>.

15. Directive (EU) 2022/2555 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on measures for a high common level of cybersecurity across the Union, amending Regulation (EU) № 910/2014 and Directive (EU) 2018/1972, and repealing Directive (EU) 2016/1148 (NIS 2 Directive). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2022/2555/oj>.

16. Traple Konarski Podrecki & Partners. New technologies law – the most important legislative developments in 2023 in EU and Poland. *Lexology.com*. URL: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=2231a86f-1ec7-42f0-97c4-6cad152bf428>.

17. Commission Implementing Regulation (EU) 2019/1780 of 23 September 2019 establishing standard forms for the publication of notices in the field of public procurement and repealing Implementing Regulation (EU) 2015/1986 (eForms). Official Journal. 2019. L 272. P. 7–73.

18. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on Markets for Cryptoassets, and amending Directive (EU) 2019/1937, COM/2020/593 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020PC0593>.

19. Atak Y., Harlick K. Crypto industry is bracing for major regulatory transformation in the EU and the UK. Osborne Clarke. 14th Mar 2023. URL: <https://www.osborneclarke.com/insights/crypto-industry-bracing-major-regulatory-transformation-eu-and-uk>.

20. Regulation (EU) 2022/2554 on digital operational resilience for the financial sector and amending Regulations (EC) № 1060/2009, (EU) № 648/2012, (EU) № 600/2014, (EU) № 909/2014 and (EU) 2016/1011. 14 December 2022. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022R2554>.

21. Regulation (EU) 2022/858 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2022 on a pilot regime for market infrastructures based on distributed ledger technology, and amending Regulations (EU) No 600/2014 and (EU) No 909/2014 and Directive 2014/65/EU. 30 May 2022. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/858/oj>.

22. 2030 Digital Compass: the European way for the Digital Decade. Communication from the Commission to the European parliament, the council, the European economic and social committee and the committee of

the regions. *European Commission*. 9 March 2021. URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:12e835e2-81af-11eb9ac9-01aa75ed71a1.0001.02/DOC_1&format=PDF.

23. Europe's Digital Decade: Commission sets the course towards a digitally empowered Europe by 2030. *European Commission*. 9 March 2021. URL: https://www.ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_983.

24. Sustainable development in the European Union – 2022 edition. *Eurostat*. 23.05.2022. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/15234730/15242025/KS-09-22-019-EN-N.pdf/a2be16e4-b925-f109-563c-f94ae09f5436?t=1667397761499>.

25. The European Green Deal. *European Commission*. 11 December 2019. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en.

26. The European Green Deal. *European Commission*. 11 December 2019. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en.

27. Regulation (EU) 2022/868 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2022 on European data governance and amending Regulation (EU) 2018/1724 (Data Governance Act). *Official Journal of the European Union*. 03.06.2022. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/868/oj>.

28. Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act). *Official Journal of the European Union*. 27.10.2022. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022R2065>.

29. Regulation of the European Parliament and of the Council laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act) and amending certain union legislative acts. COM(2021) 206 final. *European Commission*. Brussels, 21.4.2021. URL: <https://artificialintelligenceact.eu/the-act/>.

30. Directive of the European Parliament and of the Council on adapting non-contractual civil liability rules to artificial intelligence (AI Liability Directive). COM(2022) 496 final. *European Commission*. Brussels, 28.9.2022. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2022-09/1_1_197605_prop_dir_ai_en.pdf.

31. Regulation (EU) 2022/1925 of the European Parliament and of the Council of 14 September 2022 on contestable and fair markets in the digital sector and amending Directives (EU) 2019/1937 and (EU) 2020/1828 (Digital

Markets Act). *Official Journal of the European Union*. 12.10.2022. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/1925>.

32. Morrison & Foerster LLP. The EU Digital Services Act – Europe’s New Regime for Content Moderation. *Lexology.com*. October 4 2022. URL: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=297caa4e-686c-452c-a527-c56fb3fba7ee>.

33. D4D Hub. URL: <https://d4dhub.eu/>.

34. ENP-East. *Eurostat*. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/european-neighbourhood-policy/enp-east>.

35. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

36. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14.10.2014 року № 1698-VII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text>.

37. Про Вищий антикорупційний суд України: Закон України від 07.06.2018 року № 2447-VII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19#Text>.

38. Про затвердження Положення про Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру Офісу Генерального прокурора: Наказ Офісу Генерального прокурора від 05.03.2020 № 125. Офіс Генерального прокурора. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0125905-20#Text>.

39. Про затвердження Положення про апарат Національного агентства з питань запобігання корупції: Наказ Національного агентства з питань запобігання корупції від 05.02.2020 № 30/20. *Національне агентство з питань запобігання корупції*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0030884-20#Text>.

40. Етична рада. Судова влада України. URL: <https://ec.court.gov.ua/ec/>.

41. Про запобігання загрозам національній безпеці, пов’язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів): Закон України від 23.09.2021 року № 1780-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1780-20#Text>.

42. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р. *Кабінет Міністрів України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text>.

43. Міністерство та комітет цифрової трансформації. Цілі до 2024 року. URL: <https://thedigital.gov.ua/ministry>.

44. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від від 5 серпня 2020 р. № 695. *Кабінет Міністрів України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>.

45. Дія. Державні послуги онлайн. URL: <https://diia.gov.ua/>.

46. Dmukhovskyy V. Ukraine legal developments series: The «Diia City» regime – incentivising the growing tech sector. *Freshfields Bruckhaus Deringer LLP*. 27 жовтня 2022. URL: <https://riskandcompliance.freshfields.com/post/102hzmm/ukraine-legal-developments-series-the-diia-city-regime-incentivising-the-gro>.

47. Загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України, складає понад \$127 млрд – звіт KSE Institute станом на вересень 2022 року. *Kyiv School of Economics*. 21 жовтня 2022. URL: <https://kse.ua/about-the-school/news/the-total-amount-of-damage-caused-to-ukraine-s-infrastructure-is-more-than-127-billion-kse-institute-s-report-as-of-september-2022/>.

48. Україна: швидка оцінка завданої шкоди та потреб на відновлення. *Світовий Банк, Уряд України, Європейська Комісія*. 22 серпня, 2022. 269 с. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099545009082226957/pdf/P1788430ed0fce0050b9870be5ede7337c6.pdf>

49. Commission Opinion on Ukraine’s application for membership of the European Union: Communication from the commission to the European Parliament, the European council and the council. COM(2022) 407 final. *European Commission*. Brussels, 17.06.2022. URL: <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-06/Ukraine%20Opinion%20and%20Annex.pdf>.

50. Сидоренко С. Кандидат авансом: 7 вимог, які має виконати Україна, щоб ЄС не скасував її новий статус. *Європейська правда*. 18 червня 2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/06/18/7141516/>.

51. Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за корупційні діяння під час дії воєнного стану від 04.05.2022 №7348. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=74188.

52. Результати рейтингового інтернет-голосування за Раду громадського контролю при НАБУ-2022. Національне антикорупційне бюро України. 06.06.2022. URL: <https://nabu.gov.ua/novyny/rezultaty-reytingovogo-internet-golosuvannya-za-radu-gromadskogo-kontrolyu-pry-nabu-2022>.

53. Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки: Закон України від 20.06.2022 року № 2322-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text>.

54. Судова реформа в Україні: короткий огляд. Фундацію DEJURE. URL: <https://dejure.foundation/library/sudova-reforma-v-ukraini-schozminylos-za-try-roky>.

55. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку відбору кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсних засадах: Закон України від 13.12.2022 року № 2846-IX. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2846-20#Text>.

56. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 року № 2074-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>.

57. Olekhov I., Chechulina K., Barlit I. Crypto Assets Legalised in Ukraine. *Lexology.com*. March 23 2022. URL: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=4bd100d5-8307-487b-9d8f-502b81bfff00>.

58. Про впорядкування провадження професійної діяльності на ринках капіталу та організованих товарних ринках у період дії воєнного стану: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 04.08.2022 року № 1053. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1053863-22#Text>.

59. Ukraine's Recovery Plan Blueprint. URC2022. *Ukraine Recovery Conference*. URL: https://uploads-ssl.webflow.com/621f88db25fbf24758792dd8/62c166751fcf41105380a733_NRC%20Ukraine%27s%20Recovery%20Plan%20blueprint_ENG.pdf.

60. Проект Закону про захист персональних даних від 25.10.2022 № 8153. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40707>.

61. Про реалізацію експериментального проекту щодо взаємного визнання електронних довірчих послуг між Україною та Європейським Союзом: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 листопада 2022 р. № 1311. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1311-2022-%D0%BF#Text>.

62. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення укладення угоди між Україною та Європейським Союзом про взаємне визнання кваліфікованих електронних довірчих послуг та імплементації законодавства Європейського Союзу у сфері електронної ідентифікації: Закон України від 1 грудня 2022 року 2801-IX. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-20#Text>.

63. Україна та ЄС підписали п'ять євроінтеграційних угод. *Liga Zakon*. 5 вересня 2022. URL: https://biz.ligazakon.net/news/213714_ukrana-ta-s-pdpisali-pyat-vrontegratsynikh-ugod.

64. Solidarity with Ukraine: Digital Europe Programme open to Ukraine to access calls for funding. *European Commission website*. 05 September 2022. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/news/solidarity-ukraine-digital-europe-programme-open-ukraine-access-calls-funding>.

65. Україна приєдналася до програми «Митниця» для співробітництва у митній сфері з ЄС. *Державна митна служба України*. 06.09.2022. URL: <https://customs.gov.ua/news/zagalne-20/post/ukrayina-priednalasia-do-programi-mitnitsia-dlia-spivrobotitstva-u-mitnii-sferi-z-ies-940>.

66. План відновлення України. Відновлення України. URL: <https://recovery.gov.ua/>.

67. Advantage Ukraine – інвестиційна ініціатива уряду України URL: <https://advantageukraine.com/ua/>.

Information about the author:

Telychko OksanaAnatoliivna,

Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor,

Head of Department of Economics' Legal Regulation

State University of Economics and Tehnology

16, Medichna str., Kryvyi Rih, 50051, Ukraine

ІННОВАЦІЙНІ МЕТОДИ ТА ФОРМИ ПРОВЕДЕННЯ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ЗІ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ

Телійчук В. Г.

ВСТУП

Проблема організації начального процесу у вищих навчальних закладах (далі ВНЗ) різних рівнів акредитації була актуальною на всіх історичних етапах становлення та розвитку суспільства. Не залишається вона поза увагою і сучасних дослідників, викладачів-практиків, молодих науковців. Вища школа висуває нові вимоги до організації навчально-виховного процесу підготовки майбутніх фахівців, що зумовлено низкою потреб і закономірностей розвитку сучасного суспільства¹. Процес підготовки нового покоління вчених, здатних ефективно впливати на суспільний розвиток, вимагає докорінного оновлення професійно-педагогічної підготовки викладачів вищих навчальних закладів, обґрунтування нових функцій педагогіки вищої школи. Адже зміни в усіх сферах життя й діяльності людини, активне освоєння культурних цінностей сучасного суспільства об'єктивно вимагають перетворення вищої школи в інститут відтворення й виробництва педагогічної культури. При цьому, які б зміни не відбувалися у вищій школі, усі вони обов'язково стосуються викладача ВНЗ, педагога й ученого, носія наукового знання, культурно-педагогічного досвіду суспільства². Розвиток закладів освіти інноваційного типу, які повинні відповідати вимогам сьогодення, зумовлюють пошук нових організаційних форм навчання і виховання, оновлення змісту навчально-виховного процесу. Необхідність підвищення рівня вищої освіти потребує розробки нової стратегії і тактики викладання. Здійснення нових планів вимагає перегляду підходів до роботи тих, хто забезпечує навчально-виховний процес, в першу чергу – до викладачів. На цьому шляху необхідно, насамперед, перебороти розповсюджений бар'єр спрощеного, навіть примітивного уявлення про викладацьку діяльність як такий вид роботи, що потребує лише тільки певного досвіду

¹ Мачинська Н.І., Стельмах С.С. Сучасні форми організації навчального процесу у вищій школі. URL: <https://bit.ly/3YngGTi>

² Методика викладання у вищій школі: навчальний посібник / О. В. Малихін, І. Г. Павленко, О. О. Лаврентьева, Г. І. Матукова. Сімферополь: Дайфі, 2011. 270 с. URL: <https://bit.ly/3JnrZH2>

діяльності у практичних підрозділах правоохоронних органів, зокрема, Національної поліції України. Нехтування педагогічною компонентою у структурі професійної діяльності викладача призводить до різкого зниження ефективності навчання, незадоволенням рівнем підготовки слухачів і курсантів після їх випуску за місцем роботи³. Вища юридична освіта посідає особливе місце в системі освіти України. Професія «офіцер» є однією з найскладніших у людському суспільстві, оскільки вимагає від її суб'єкта здатності з високою ефективністю вирішувати завдання всіх типів професійної діяльності в екстремальних умовах. Реалізація таких здібностей забезпечується високим рівнем професійної підготовки фахівців. Виходячи з цих положень, виникає необхідність пошуку найбільш ефективних форм проведення занять з дисциплін, які викладаються у вищому правоохоронному навчальному закладі, які б сприяли формуванню у здобувачів вищої освіти (студентів, курсантів) необхідних якостей. Класичні форми занять (лекції, практичні і лабораторні) не завжди можуть забезпечити швидку адаптацію здобувачів вищої освіти (курсантів, студентів) до вузівської системи навчання⁴. Ефективність підготовки майбутніх фахівців залежить від доцільності впровадження в практику роботи науково-педагогічного працівника різноманітних форм організації навчання. Серед таких: семінарські, практичні та лабораторні заняття⁵.

1. Поняття «інновації» та «інноваційного навчання» відносно вищої освіти

1. В аналітичній доповіді ЮНЕСКО «Сталий розвиток після 2015 р.» зазначено, що у нову інформаційну епоху саме вища освіта має стати основоположним елементом у напрямі прогресу, а інновації у різних сферах суспільної діяльності мають містити в собі високий динамізм, швидку зміну знань, інформації, технологій. За таких умов підвищується соціальне значення держави у забезпеченні доступу до якісної освіти,

³ Методичні рекомендації щодо проведення, аналізу та оцінки відкритих занять у Київському національному університеті внутрішніх справ. URL: <https://okop.naiu.kiev.ua/assets/files/npa-navs/MetRecVidkrZan.pdf>

⁴ Телійчук В. Г. Деякі інноваційні підходи до проведення семінарських занять у вищому навчальному закладі системи МВС України. Scientific and pedagogic internship «Ways of improving the training of qualified lawyers in Ukraine and the EU»: Internship proceedings, February 8 March 19, 2021. Frankfurt an der Oder : «Baltija Publishing», 2021. P. 120.

⁵ Мачинська Н. І., Стельмах С. С. Сучасні форми організації навчального процесу у вищій школі. URL: <https://bit.ly/3YngGTi>

високого рівня знань, можливості набуття відповідних умінь, компетенцій через надання вищам академічної мобільності і свободи⁶.

2. Інноваційні форми викладання дисциплін заслуговують на особливу увагу, оскільки забезпечують потрібний «інноваційний клімат» у ВНЗ, сприяють розвитку творчої активності та дослідницької ініціативи студентів-правників, закладають основу для подальшого осмислення і розвитку правових знань, успішного застосування набутих знань на практиці. Впровадження інноваційних технологій у навчальний процес допомагає готувати висококваліфікованих, конкурентноспроможних правників, здатних виконувати складні науково-дослідницькі, фахово-прикладні й творчі завдання. Але перш ніж перейти до висвітлення проблеми інноваційних методів і форм навчання, слід розкрити сутність поняття «інновації» відносно вищої освіти, уточнити значення деяких вихідних термінів.

3. Поняття «інновація», хоча й побутує в інтернаціональному лексиконі *вже понад сто років*, актуалізувалось у науковій та освітянській сфері лише в останній чверті ХХ століття. І хоча поняття це може передаватися кількома лексемами: новація, інновація, нововведення, новотвір, новаторство та ін., саме термін інновація набув найбільшого поширення в сучасній українській науковій мові. Запозичене з англійської мови слово *інновація* (англ. innovation від лат. innovatio – оновлення, зміна) у «Словнику іншомовних термінів» (2000 р.) зареєстроване у значеннях:

4. 1) Нововведення в галузі економіки, техніки тощо на основі досягнень науки і передового досвіду; 2) Нове явище в мові (мовозн.). Там же, наведений і похідний термін інноваційний – «який стосується інновацій»; інноваційний банк – «банк, який здійснює кредитування і фінансування інновацій у науково-технічній і організаційно-управлінській сферах». У «Юридичній енциклопедії» представлено лише словосполучення інноваційне законодавство, визначення якого дозволяє окреслити найбільш розвинені сфери *інноваційної діяльності*: «специфічна комплексна галузь законодавства, якою регулюються суспільні відносини в процесі здійснення організаційних, фінансових, інвестиційних, матеріально-технічних та інших заходів, спрямованих на створення і впровадження науково-технічних розробок, нової техніки і технологій; нових форм організації праці та управління, освоєння і випуск нових видів продукції».

5. У значенні «нововведення» термін інновація є синонімічним до латинського новація (від novo – оновлюю). Однак останній має ще

⁶ Бистрова Ю. В. Інноваційні методи навчання у вищій школі України. URL: <http://apir.org.ua/wp-content/uploads/2015/04/Bystrova.pdf>

спеціальне юридичне значення: «Припинення попередньо чинного зобов'язання сторін, заміна його іншим, новим зобов'язанням». Як бачимо, у тлумачних словниках не закріплене спеціальне значення терміна інновації, пов'язане з освітянською сферою. Водночас у сучасній педагогічній та науково-методичній літературі термін цей, як і прикметник інноваційний, є широко вживаним. Заслуговує на увагу визначення терміна інновація у праці «Інноваційне навчання» Дж. Боткіна: «Інновація – це постійне прагнення до переоцінки цінностей, збереження тих із них, які мають незаперечне значення, і відкидання тих, що застаріли». ⁷

Значний інтерес до освітніх інновацій у зарубіжній педагогіці виник у 50 – 80-і роки ХХ ст., коли головною рисою стало формування освітніх альтернатив (шкіл, педагогічних систем, концепцій тощо), покликаних стати своєрідними центрами наукового-педагогічного пошуку і популяризації нових педагогічних ідей: антигегелітаризму (варіативність, диференціація, неперервність навчання), диверсифікації (забезпечення кожної дитини шкільного віку загальною освітою відповідно до її індивідуальних здібностей, нахилів, інтересів) та полікультурної освіти (врахування етнічної, національної, релігійної ідентичності школярів). Внаслідок впливу демократичних тенденцій зазнала поширення раціоналістична (забезпечення школярів знаннями, засвоєння яких дає можливість випускникам адаптуватися до умов реального життя) та феноменологічна (на основі поєднання знання і власного досвіду дитину вчать самостійно будувати власне життя, розвивати її природний потенціал, брати відповідальність за вирішення особистих проблем) моделі освіти⁸.

Інновації в освіті вперше були пов'язані з реформами галузі. Такі дослідники проблем педагогічної інноватики, як О. Арламов, М. Бургін, В. Журавльов, А. Ніколс, Н. Юсуфбекова та ін.) робили спробу співвіднести поняття нового у педагогіці з такими характеристиками, як корисне, прогресивне, позитивне, сучасне і передове. З-поміж учених, які вели дослідження інновацій в освіті, варто відзначити праці І. Беха, Л. Даниленка, І. Дичківської, М. Кларіна, О. Пехоти, О. Попової, Л. Подимової, А. Прігожина, В. Сластьоніна, А. Хуторського. Термін «інновація» (у перекладі з пізньолатинської мови «*innovatio*» – «оновлення, новизна, зміна») означає нововведення, тобто

⁷ Артикуца Н. В. Інноваційні методи викладання дисциплін у вищій юридичній освіті. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2424/Artikutsa_Inov.pdf

⁸ Василець В. О. Інновації в освіті, їх види та класифікація. URL: <https://genezum.org/library/innovacii-v-osviti-ih-vydy-ta-klassifikaciya>

цілеспрямовані зміни, що вносять у середовище впровадження нові стабільні елементи (нововведення), які викликають перехід системи з одного стану до іншого⁹.

6. С. О. Шаронова називає чотири онтологічні ознаки інновації як такої:

7. 1) кардинальні зміни у свідомості та нормах поведінки учасників процесу реалізації інновацій, які супроводжують процес переосмислення ними цінностей;

8. 2) парадоксальність одночасного відторгнення і зв'язок із традицією (за висловом Хайдеггера, це погляд у майбутнє крізь призму минулого);

9. 3) інновація, на думку фахівців у галузі теорії освітніх процесів, – категорія, безпосередньо пов'язана з ринковою економікою та соціальною доцільністю пропонованого, що робить її вигідною для застосування; практичне її впровадження дозволяє досягти додаткового економічного ефекту;

10. 4) інновація сприймається як процес масового визнання нового.

Як бачимо, поняття інновації спочатку побутувало і розвивалось переважно в економічній, банківській, технічній, організаційно-управлінській сферах, і лише потім набуло поширення в освіті¹⁰.

11. Сутність цього явища щодо вищої освіти можна сформулювати доволі лаконічно: *Інновації* – нововведення на основі досягнень науки, освіти, передового педагогічного та управлінського досвіду, покликане стимулювати розвиток прогресивних і високоєфективних освітніх технологій. Але розкрити більш широко основні ознаки цього поняття можна лише в розгорнутій дефініції: *Інновації* – це нові перспективні тенденції, процеси та підходи у розвитку сучасної вищої освіти, які ґрунтуються на поєднанні наукової та освітньої діяльності, теорії з практикою, інтеграції та диференціації сучасних знань, фундаментальної підготовки фахівців із вузькопрофільною спеціалізацією та спрямовані на модернізацію, підвищення якості та ефективності сучасного навчального процесу. Похідний термін *інноваційний* у науково-педагогічній та методичній літературі найчастіше вживається у складі термінологічних словосполучень:

⁹ Василюк В. О. Інновації в освіті, їх види та класифікація. URL: <https://genезum.org/library/innovacii-v-osviti-ih-vydy-ta-klasyfikaciya>

¹⁰ Артикуца Н. В. Інноваційні методики викладання дисциплін у вищій юридичній освіті. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2424/Artikutsa_Inov.pdf

інноваційний метод, інноваційна методика, інноваційний підхід, інноваційні технології тощо¹¹.

Щодо поняття «інноваційного навчання», то найбільш поширеним у сучасній науковій літературі є такі визначення поняття «інноваційне навчання». Вчена Т. В. Захарчук підкреслює, що в педагогічній інтерпретації інновація розглядається як нововведення, що поліпшує хід і результати навчально– виховного процесу. Професор А. С. Нісімчук вважає, що «Інноваційне навчання зорієнтоване на динамічні зміни в навколишньому світі, це навчальна та освітня діяльність, яка ґрунтується на розвитку різноманітних форм мислення, творчих здібностей, високих соціально-адаптаційних можливостей особистості». І. М. Дичківська, дослідниця в галузі порівняльної педагогіки, вказує, що «Інноваційні педагогічні технології є процесом, який передбачає цілеспрямоване, систематичне й послідовне впровадження в практику оригінальних, новаторських способів, прийомів педагогічних дій і засобів, що охоплюють цілісний навчальний процес від визначення його мети до очікуваних результатів». І. П. Підласий тлумачить *термін* «інновація» як нововведення та додає, що в найзагальнішому сенсі інновації не тільки покращують процес і результати навчально-виховного процесу, але можуть і погіршити систему. Окрім того, вчений І. П. Підласий виділяє основні критерії інноваційності навчальних закладів:

навчально-виховний процес базується на принципі природної доцільності і підпорядкованих йому принципах класичної педагогіки;

педагогічна система еволюціонує в гуманістичному напрямку;

організація навчально-виховного процесу не веде до переважання студентів та викладачів;

підвищені результати навчально– виховного процесу досягаються не за рахунок селекції студентів і викладачів, а за рахунок використання нерозкритих і незадіяних можливостей системи;

продуктивність навчально-виховного процесу не є прямим наслідком впровадження дорогих засобів і медіа систем¹².

Наукові розвідки А. М. Алексюка, І. І. Доброскок, В. П. Коцура, С. О. Нікітчиної, В. Г. Кременя, В. В. Ільїна, С. В. Пролеєва, М. В. Лисенка, П. Ю. Сауха та інших присвячені загальнотеоретичним, науково-практичним проблемам інноваційної парадигми у вищій школі,

¹¹ Артикуца Н. В. Інноваційні методики викладання дисциплін у вищій юридичній освіті. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2424/Artikutsa_Inov.pdf

¹² Волікова М. М., Братанич О. Г. Традиційне та інноваційне навчання у вищих навчальних закладах України: переваги та недоліки. URL: <https://pednauk.cuspu.edu.ua/index.php/pednauk/article/view/790/723>

окремим прогресивним формам і технологіям навчання, досвіду та перспективам їх використання в освітній практиці [3-7]. Зокрема, автори пов'язують інновації у навчанні з необхідністю: вдосконалення традиційного педпроцесу (модернізація, модифікація, раціоналізація); трансформації існуючого традиційного освітнього процесу, тобто радикальних перетворень та комплексних видозмін. Дослідники проблем педагогічної інноватики О. І. Абдалова, О. Ю. Ісакова, О. В. Василенко, І. О. Галиця і О. С. Галиця, В. В. Докучаєва, О. В. Фатхутдінова та інші розуміння нового в освітньому процесі співвідносять із такими характеристиками, як корисне, прогресивне, позитивне, сучасне, передове. Світовим трендом у сфері освіти стають відкриті онлайн-курси MOOCs і медіа-освіта. Автори наголошують на тому, що впровадження нових технологій навчання та досконале оволодіння ними вимагають певної внутрішньої готовності як викладачів, так і здобувачів вищої освіти до серйозних перетворень, що відповідають умовам швидкозмінного інформаційного суспільства¹³.

Відповідно до Закону України «Про інноваційну діяльність» інновації – це новостворені і вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що суттєво покращують структуру та якість виробництва і соціальної сфери. Проблеми інноваційних технологій і методів навчання в сучасній вищій освіті актуальні, оскільки посилилася тенденція до гуманізації і гуманітаризації змісту технічної освіти, ліцензовано нові навчальні дисципліни і, як наслідок, зросла потреба в науково-педагогічних працівниках, які змогли б забезпечити інноваційний підхід до реалізації цих тенденцій під час навчально-виховного процесу. Показово, що викладачі отримали можливість створювати і втілювати власні інноваційні методики.

Поняття «освітньо-навчальні інновації» використовується в різних педагогічних процесах для визначення адекватних механізмів впливу, поєднаних в одну програму, яка охоплює всі напрями трансформації вищої школи. Так, категоріальне наповнення інновації у сфері освіти можна, на наш погляд, спроектувати на дуальний контекст, зокрема, розглядати його як процес, який полягає в масштабній або частковій зміні системи освіти і відповідної діяльності, та готовий продукт, тобто очікувані результати. У діяльнісному аспекті інноваційними слід вважати оригінальні, новаторські способи та прийоми педагогічних дій і засобів. Отже, інноваційне навчання – це постійне прагнення до

¹³ Бистрова Ю. В. Інноваційні методи навчання у вищій школі України. URL: <http://apir.org.ua/wp-content/uploads/2015/04/Bystrova.pdf>

переоцінки цінностей, збереження тих із них, які мають незаперечне значення, і відкидання тих, що вже застаріли¹⁴. Інновації в навчанні пов'язані з активним процесом створення, поширення нових методів і засобів (нововведень) для вирішення дидактичних завдань підготовки фахівців у гармонічному поєднанні класичних традиційних методик та результатів творчого пошуку, застосування

нестандартних, прогресивних технологій, оригінальних дидактичних ідей і форм забезпечення освітнього процесу¹⁴.

Інноваційне навчання протиставляється підтримуючому, традиційному навчанню. Його розглядають як реакцію системи освіти на перехід суспільства на більш високий ступінь свого розвитку, на зміну цілей освіти. Інноваційне навчання – зорієнтована на динамічні зміни в навколишньому світі навчальна діяльність, яка ґрунтується на оригінальних методиках розвитку різноманітних форм мислення, творчих здібностей, високих соціально-адаптаційних можливостей особистості. Його покликання готувати не лише «людину, що пізнає», але і «людини, що діє». Причому усі елементи традиційного навчання мають місце в інноваційному, питання полягає лише у визначенні співвідношення репродуктивного і продуктивного, діяльного і творчого. Характерними рисами інноваційного навчання є передбачення (anticipation) та співучасть (participation). Передбачення – здатність до розуміння нових, незвичайних ситуацій, прогнозування подій, оцінка наслідків прийнятих рішень, орієнтація на майбутнє. Співучасть – соціальна активність, участь особистості в найважливіших видах діяльності, її особистий вплив на прийняття локальних та глобальних рішень, здатність бути ініціативним. Зразкова узагальнена модель інноваційного навчання була представлена в одній з перших робіт на цю тему (Kozma and Johnson, 1991). Вона передбачала:

- 1) активну участь студента в процесі навчання (а не пасивне засвоєння інформації);
- 2) можливості прикладного використання знань у реальних умовах;
- 3) наведення концепцій і знань у найрізноманітніших формах, а не тільки у текстовій;
- 4) підхід до навчання як до колективної, а не індивідуальної діяльності;
- 5) акцент на процес навчання, а не на запам'ятовування інформації.

¹⁴ Інноваційні методи навчання у вищій школі України. URL: https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2017/07/Klimova/6_3.pdf

Проблеми інноваційної перебудови навчального процесу стають ще масштабнішими. Вони передбачають необхідність впровадження модернізованих моделей вищої освіти, які, в свою чергу, призводять до кола нових труднощів. В. Е. Франкл вважає, що основне завдання освіти – не передача традицій і знань, а «формування здібностей знаходити унікальні смисли». Враховуючи досягнення сучасної зарубіжної педагогіки, можна виокремити два основні типи інноваційних підходів до навчального процесу у вищій школі. До *першого*, дослідники відносять так звані *інновації – модернізації*, які сприяють модернізації навчального процесу, спрямовані на досягнення гарантованих результатів в межах його традиційної репродуктивної орієнтації. Покладений в їх основу технологічний підхід до навчання передбачає, насамперед, передавання студентам знань та формування способів дій за зразком, він зорієнтований на високоефективне репродуктивне навчання. В якості *другого інноваційного підходу до навчання* педагоги розглядають *інновації – трансформації*, які покликані забезпечити якісне перетворення навчального процесу, спрямовані на забезпечення його дослідницького характеру, орієнтацію пошукової навчально-пізнавальної діяльності. Відповідний пошуковий підхід до навчання передбачає формування у студентів досвіду самостійного пошуку нових знань, їх застосування в нових умовах, формування досвіду творчої діяльності з виробленням ціннісних орієнтацій. Потрібно підкреслити, що репродуктивна та проблемна орієнтації навчального процесу у сучасній педагогіці втілюються в двох основних інноваційних підходах до перетворення навчання, – *технологічному та пошуковому*. Таким чином, дослідники виділяють моделі повного засвоєння знань (технологічний напрям) та пошукові моделі навчання (гуманістичний напрям)¹⁵.

Педагогічну інновацію розглядають як особливу форму педагогічної діяльності і мислення, які спрямовані на організацію нововведень в освітньому просторі, або як процес створення, упровадження і поширення нового в освіті. Інноваційний процес в освіті – це сукупність послідовних, цілеспрямованих дій, спрямованих на її оновлення, модифікацію мети, змісту, організації, форм і методів навчання та виховання, адаптації навчального процесу до нових суспільно-історичних умов. Відповідно інноваційність має характеризувати професійну діяльність викладача ВНЗ. Нововведення (інновації) не виникають спонтанно, а постають результатом системних наукових пошуків, аналізу, узагальнення педагогічного досвіду. Стрижнем інноваційних процесів в освіті є упровадження досягнень психолого-

¹⁵ Поняття, сутність, особливості та доречність інновацій у ВПД. URL: <https://bit.ly/3TTxjp7>

педагогічної науки в практику, вивчення, узагальнення і поширення передового вітчизняного та іноземного педагогічного досвіду. Рушійною силою інноваційної діяльності є педагог як творча особистість, оскільки суб'єктивний чинник є вирішальним під час пошуку, розробки, упровадження і поширення нових ідей. Творчий викладач, учитель, вихователь має широкі можливості і необмежене поле для інноваційної діяльності, оскільки на практиці може експериментувати і переконуватися в ефективності методик навчання, коригувати їх, здійснювати докладну структурування досліджень навчально-виховного процесу, пропонувати нові технології та методи навчання. Основна умова такої діяльності – інноваційний потенціал педагога. Інноваційний потенціал педагога – сукупність соціокультурних і творчих характеристик особистості педагога, який виявляє готовність вдосконалювати педагогічну діяльність, наявність внутрішніх засобів та методів, здатних забезпечити цю готовність. Наявність інноваційного потенціалу педагога визначають наступні чинники:

творча здатність генерувати нові ідеї;

високий культурно-естетичний рівень, освіченість, інтелектуальна глибина і різнобічність інтересів;

відкритість особистості педагога новому і сприйняття різних ідей, думок, поглядів, концепцій, що базується на толерантності особистості, гнучкості та широті мислення¹⁶.

Ми згодні з думкою В. О. Васильця, що інноваційні процеси в системі освіти покликані формувати якісно новий етап взаємодії та розвитку науково-педагогічної і педагогічної творчості, а також процесів застосування її результатів. Для нього є характерною тенденція до ліквідації розриву між процесами створення педагогічних новацій та процесами їх сприйняття, адекватного оцінювання, освоєння та застосування, а також до подолання суперечності між стихійністю цих процесів і можливістю та необхідністю свідомого управління ними. Головними рисами освітніх інновацій є:

цілеспрямовані зміни, що вносять нові стабільні елементи (нововведення) у сферу освіти, які викликають її перехід з одного якісного стану до іншого; наявність специфічних особливостей, пов'язаних із соціально-психологічними та іншими аспектами педагогічної діяльності; інноваційні зміни можуть бути ініційовані на будь-якому з рівнів освітньої системи; інноваційні зміни повинні здійснюватися в діяльності та мисленні всіх учасників освітнього процесу; інноваційні процеси у сфері освіти повинні зобов'язані бути

¹⁶ Інноваційні технології та методи навчання. URL: <https://bit.ly/3G6YBCO>

безперервними і спрямованими на постійне покращання існуючої системи; з метою забезпечення процесу постійного інноваційного оновлення освітньої сфери слід упроваджувати відповідні механізми управління якістю освіти; ефективність упровадження певної інновації значно залежить від рівня сприйнятливості до інноваційних змін системи та наявності в неї реальних можливостей здійснення (впровадження) інновації (тобто, реалізованості)¹⁷.

Отже, можна виокремити наступні критерії готовності викладача вищої школи до інноваційної педагогічної діяльності:

усвідомлення необхідності інноваційної діяльності; готовність до творчої діяльності щодо нововведень у ВНЗ; упевненість у тому, що зусилля, спрямовані на нововведення, принесуть позитивний результат; узгодженість особистих цілей з інноваційною діяльністю; готовність до подолання творчих невдач; органічність поєднання інноваційної діяльності, особистої, фахової та педагогічної культури; рівень психолого-педагогічної та методичної готовності до інноваційної діяльності; позитивне сприйняття, переосмислення свого минулого досвіду і його залучення до розробки інновації; здатність до фахової рефлексії.

Процес упровадження педагогічних інновацій, творчий пошук суттєво залежать від морально-психологічного клімату у науково-педагогічному колективі ВНЗ, матеріально-технічних, санітарно-гігієнічних та естетичних умов праці. В організації інноваційних пошуків важливим є вибір актуальної науково-педагогічної теми, чітке формулювання мети і завдань творчої діяльності як усього колективу, так і кожного педагога зокрема, оптимальний розподіл і кооперація праці¹⁸.

2. Інноваційні методи і форми проведення семінарських занять

Як форма організації навчання семінарські заняття мають давню історію. У давньогрецьких і римських школах семінари проводилися як поєднання диспутів, повідомлень студентів, коментарів та висновків викладачів. Головне завдання цієї форми організації навчання було навчити студентів умінню критично висловлювати свої міркування щодо певних питань, сприяти оволодінню методами і прийомами риторики. З XVII ст. семінарські заняття використовуються в Західній Європі, а з XIX ст. – набувають поширення і в інших країнах. У той час семінари мали практичний характер і становили школу того чи іншого вченого, під

¹⁷ Василюк В. О. Інновації в освіті, їх види та класифікація. URL: <https://genezum.org/library/innovacii-v-osviti-ih-vydy-ta-klasyfikaciya>

¹⁸ Інноваційні технології та методи навчання. URL: <https://bit.ly/3zjZ00J>

керівництвом якого студенти практично засвоювали теоретичний курс дисципліни, методику наукового дослідження. Вони призначалися для роботи над першоджерелами, переважно з гуманітарних наук. Остаточою слово «семінар», що позначало науково-практичне заняття із спеціальних гуманітарних наук, увійшло в лексикон в 30-і роки ХХ ст.¹⁹

Проблема активізації пізнавальної діяльності здобувачів вищої освіти (курсантів, студентів, слухачів) під час проведення практичних та семінарських занять завжди була і залишається актуальною. Інноваційні технології семінарських занять, які забезпечують глибокий рівень засвоєння матеріалу, вчать здобувачів вищої освіти творчо підходити до виконання завдань, самостійно мислити, грамотно використовувати терміни і закони, розвивати логіку викладання матеріалу, користуватися матеріалами наукових статей, журналів та інших джерел²⁰.

Слід погодитися з позицією С. О. Павленка про те, що освіта у вищих навчальних закладах системи МВС України завжди була важливою та невід'ємною складовою підготовки поліцейських кадрів і процес її формування та розвитку відбувався в недосконалих умовах державного будівництва в незалежній Україні. Значний відтік висококваліфікованих працівників в інші сфери правової діяльності, а як наслідок – руйнування системи цінностей викликали наступні чинники: питання недостатності фінансових ресурсів, періодична зневага до соціального забезпечення працівників, відсутність належного матеріально-технічного забезпечення і внормованих умов праці. Повсякчас, сучасне суспільство вимагає від працівника поліції високого культурного рівня, освіченості, здатності до самоосвіти та самовдосконалення, уміння застосовувати свої знання в різних сферах правоохоронної діяльності, що об'єктивно потребує переосмислення існуючої системи підготовки кадрів для поліції. А тому правильним є висновок, що професіоналізм, належна підготовка поліцейських можуть бути визнані основним, домінуючим чинником забезпечення безпеки життєдіяльності працівників поліції та населення²¹.

¹⁹ Мачинська Н.І., Стельмах С.С. Сучасні форми організації навчального процесу у вищій школі: навчально-методичний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 180 с.. URL:<https://bit.ly/3YngGTi>

²⁰ Ковтун С. П. Інноваційні технології семінарських занять. URL: <https://bit.ly/37WrgJu>

²¹ 1. Павленко С.О. підготовка поліцейських в умовах реформування системи освіти МВС України відповідно до європейських стандартів, или: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/4/78.pdf>; 2. Телійчук В. Г. Деякі інноваційні підходи до проведення семінарських занять у вищому навчальному закладі системи МВС України. Scientific and pedagogic internship «Ways of improving the training of qualified lawyers in Ukraine and the EU»: Internship proceedings, February 8 March 19, 2021. Frankfurt an der Oder : «Baltija Publishing», 2021. P. 120.

Семинарські заняття отримали свою назву від лат. *seminarium*, у перекладі – «розсадник». Їх проводили у давньогрецьких і римських школах як поєднання диспутів, повідомлень учнів, коментарів та висновків викладачів. Сьогодні під семинарським заняттям розуміють форму навчання, за якої викладач організує дискусію із попередньо визначених тем, до яких студенти готують тези відповідей або індивідуально підготовлені реферати, доповіді, виступи, есе. Це семінари-дискусії. Існують також семінари-практикуми, які можна використовувати для обговорення різних варіантів розв'язання практичних ситуативних завдань і задач. Спецсеминар або спецкурс проводять на старших курсах за вибором здобувачів вищої освіти (студентів, курсантів). Це -спеціально організоване спілкування молодих науковців-початківців із досвідченими викладачами-науковцями з певної проблеми. Успіх такого семінару залежить від того, хто ним керує, адже спецкурс набуває рис наукової школи, яка привчає здобувачів вищої освіти до колективного мислення, спільних зусиль для досягнення необхідної мети²². Останнім часом в освітньому процесі Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ дуже актуальними стали семінари методом «круглого столу». Практика проведення занять таким методом у спеціально обладнаних аудиторіях дозволяє стверджувати про його ефективність.

Практика свідчить, що семінар є одним із основних методів обговорення навчального матеріалу у вищій військовій школі. Семінари проводяться із найскладніших питань (тем, розділів) навчальної програми з метою поглибленого вивчення навчальної дисципліни, вони прививають здобувачам вищої освіти навички самостійного пошуку й аналізу навчальної інформації, формування та розвитку наукового мислення, вміння брати активну участь у творчій дискусії, робити правильні висновки, аргументовано висловлювати та відстоювати свою думку. На сьогодні, семінари є в навчальних планах усіх правоохоронних вузів України, оскільки вони сприяють розширенню загального наукового світогляду, ознайомленню здобувачів вищої освіти з найважливішими проблемами та дослідженнями в галузях наук, що вивчаються. Серед різних форм, способів та методів навчальної роботи все більш важливе місце займають інноваційні технології підготовки і проведення семинарських занять, під час яких викладач організує дискусію навколо вивченої теми (розділу), до якої здобувачі вищої освіти готують тези з питань семінару. У сучасній педагогіці існує

²² Рубан О.М., Рубан Л.О., Максименко П.В., Мороз С.В. Педагогіка вищої школи: навчально-методичний посібник. – Кіровоград: Кіровоградський юридичний інститут ХНУВС, 2010. С. 47.

багато різноманітних форм та методів інноваційного навчання, спрямованих на якісне засвоєння знань здобувачами вищої освіти, розвиток їх розумової діяльності, виявлення умінь та навичок критичного осмислення проблем, набуття досвіду самостійного опрацювання навчального матеріалу, пошукової роботи, набуття якостей, які стануть у нагоді в подальшому розвитку самоосвіти і самореалізації. Тому, семінарські заняття є однією із таких форм, які забезпечують розвиток творчого професійного мислення, пізнавальної мотивації і професійного використання знань – вільне володіння мовою педагогічної науки, оперування термінами, поняттями, визначеннями²³. Особистий педагогічний досвід автора (20 років в закладах вищої освіти системи МВС), досвід інших науково-педагогічних працівників та викладачів свідчить, що проведенню семінарського заняття повинна передувати клопітка, ретельно і детально спланована самостійна робота здобувачів вищої освіти. Час самостійної підготовки повинен складати 1,5-2 год. на одну годину навчального часу семінару для здобувачів вищої освіти (курсантів, студентів) перших курсів, а для старших курсів – не менше 2,5 годин на одну годину семінару.

Крім того, на кожну годину підготовки здобувачів вищої освіти (курсантів, студентів) до семінару викладач повинен рекомендувати для вивчення і аналізу 15-20 сторінок додаткової літератури, а також опрацювання необхідних законодавчих та нормативно-правових актів рекомендованих до теми семінару.

Власний науково-педагогічний досвід автора також засвідчує, що одним із ефективних засобів підвищення якості знань в оволодінні законодавчою і нормативно-правовою базою є ведення здобувачами вищої освіти (курсантами, студентами), крім основних, додаткових (окремих) конспектів, які враховуються при виставленні відповідних балів за самостійну й індивідуальну роботу здобувачів. Однак, при цьому не потрібно обмежувати ініціативу студентів у ході підготовки до семінару, а, навпаки, заохочувати до більш широкого вивчення правових дисциплін з використанням Інтернету, наукових статей, журналів та інших джерел.

Ми вважаємо, що необхідно пропонувати здобувачам вищої освіти (курсантам, студентам), особливо перших курсів, у кожному рекомендованому джерелі розділи, або параграфи, які безпосередньо

²³ Телійчук В. Г. Деякі інноваційні підходи до проведення семінарських занять у вищому навчальному закладі системи МВС України. Scientific and pedagogic internship «Ways of improving the training of qualified lawyers in Ukraine and the EU»: Internship proceedings, February 8 March 19, 2021. Frankfurt an der Oder : «Baltija Publishing», 2021. P.120-121

дають відповідь на основні питання семінару. Доцільно також рекомендувати здобувачам вищої освіти коротко законспектувати відповіді з кожного питання. Це добре підвищує якість підготовки здобувачам вищої освіти до семінару та забезпечує більш глибоке засвоєння теоретичного матеріалу. Сьогодні існує безліч методів і форм проведення семінарів, що забезпечують творчий характер пізнавальної діяльності здобувачів вищої освіти (курсантів і слухачів), викликають бажання учасників до дискусії, реалізують дидактичні принципи і функції виховного навчання, стимулюють у здобувачів дослідницькі прагнення. На семінарські заняття виносяться ключові теми курсу, засвоєння яких визначає якість професійної підготовки, найбільш важкі для розуміння й засвоєння питання. Опрацювання цих тем здійснюється на семінарі не в умовах індивідуальної (виступ здобувачів вищої освіти «по черзі», виступ найбільш підготовлених здобувачів), а в умовах колективної роботи, що забезпечує активну участь у ній кожного здобувача вищої освіти. На нашу думку, семінару притаманні чотири основні функції:

1) поглиблення, конкретизація, систематизація знань, набутих на лекціях і під час самостійної роботи; 2) розвиток навичок самостійної роботи; 3) заохочення до наукових досліджень; 4) контроль за якістю засвоєння здобувачами матеріалу.

Істотний вплив на ефективність досягнення цілей семінарського заняття спричиняє розташування учасників, що задає той або інший спосіб їхнього спілкування. Традиційно, група здобувачів розташовується у потилицю один одному, обличчям до викладача. У цьому випадку реалізується групова форма занять: у кожний момент часу одна людина – викладач – взаємодіє з групою як із цілим, виконує навчальну функцію стосовно всіх. При виступі на семінарі студент нібито бере цю функцію на себе, однак груповий спосіб спілкування зберігається. Перевага цих форм полягає в тому, що інформацію викладач повідомляє відразу всім студентам. На лекції можна системно подати теорію питання, продемонструвати своє особисте ставлення до матеріалу, свій спосіб професійно-теоретичного мислення. На семінарі студент може виявити свою активність у виступі, поставити запитання іншому студентіві, рідко – викладачеві²⁴.

Виходячи з того, що семінар у правоохоронному вузі, зокрема у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ, є

²⁴ Методика підготовки та проведення семінарських занять. URL: https://pidru4niki.com/88915/pedagogika/metodika_pidgotovki_provedennya_seminarski_h_zanyat

груповим заняттям під керівництвом викладача, його основними завданнями є реалізація таких цілей:

поглибити й закріпити у здобувачів вищої освіти знання, здобуті на лекціях та в ході самостійної роботи; перевірити ефективність і результативність самостійної роботи здобувачів вищої освіти над навчальним матеріалом; привити у здобувачів вищої освіти навички пошуку, узагальнення та викладення навчального матеріалу в курсантській аудиторії; виробити вміння формулювати, обґрунтовувати та викладати власне судження з питання, що обговорюється, вміння відстоювати свої погляди.

Семінар не зводиться до закріплення або копіювання знань, отриманих на лекції, його завдання значно ширші, складніші та цікавіші. В залежності від змісту теми та характеру рекомендованих по ній джерел, від рівня підготовленості, організованості та працездатності конкретної семінарської групи, її спеціалізації та професійної спрямованості, від досвіду використання різних семінарських форм на попередніх заняттях у практиці семінарських занять можна виділити *ряд форм*:

розгорнута бесіда; обговорення доповідей і рефератів; семінар-диспут; навчальна тематична дискусія; семінар-екскурсія; семінар-дослідження; коментоване читання; вправи на самостійність мислення; семінар-колоквіум; спеціальний семінар;²⁵ семінар-вікторина, семінар-мініконференція, методом брейн-рингу та ін.

Семінари складаються з двох взаємопов'язаних ланок – самостійного вивчення здобувачами програмного матеріалу і обговорення на заняттях результатів пізнавальної діяльності. Вони привчають працювати самостійно, формують навички роботи з літературою, розвивають інтерес до предмету, вчать аргументувати відповідь, сприяють зв'язку теорії і практики.

Враховуючи власний досвід та поєднуючи думку Н. О. Гушинець вважаємо, що *семінарські заняття можна класифікувати*:

1. Залежно від складності, об'єму і вимог (підготовчі, власне семінари, міжпредметні).
2. Залежно від мети: семінар – повторення і систематизації знань; семінари вивчення нового матеріалу, комбіновані.
3. За формою проведення: семінар-бесіда, семінар-обговорення (реферативний), диспут, комбінований, семінар-конференція²⁶.

Семінарські заняття є гнучкою формою навчання, що припускає поряд з спрямовуючою роллю викладача інтенсивну самостійну роботу

²⁵ Палагнюк М.Г., Лімбах Ф.З., Палагнюк І.Д. Особливості проведення семінарського заняття у вищому

²⁶ Гушинець Н.О. Інноваційні методи і форми проведення семінарських занять URL.: <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2008/txt/gushinez.php>

майбутніх фахівців. Семінар пов'язаний з усіма видами навчальної роботи, і насамперед з лекційним викладанням і самостійними заняттями студентів. Тому ефективність семінару багато в чому залежить від якості лекцій і самопідготовки студентів²⁷.

Ми цілком згодні з позицією авторів навчально-методичного посібника «Педагогіка вищої школи», що підготовка творчо обдарованих фахівців правознавства неможлива без активізації форм і методів навчального процесу. Тому метою проведення семінарів в активній формі є активізація процесу мислення студентів/курсантів шляхом безпосереднього залучення їх до організації й керівництва заняттям: студенти з об'єкта управління стають суб'єктами, адже в цьому випадку вони навчають одне одного, отримуючи необхідні знання, уміння й навички. Форми роботи на семінарах залежать від того, на що викладач спрямовує увагу студентів/курсантів. Їх можна проводити у вигляді розгорнутої бесіди за планом або невеликих доповідей із подальшим обговоренням учасниками семінару. Цей метод передбачає обмін думками та дискусію із суперечливих питань, тобто – живу співбесіду. Викладач керує дискусією, коректно ставиться до думок виступаючих, не забуває про їх право на помилку та на власну думку. При цьому помилку слід виправляти коректно, а особиста думка студента/курсанта повинна науково обґрунтуватися за допомогою викладача. Майстерності досягає той викладач, який здатен долучити до дискусії навіть «слабких» студентів, для яких треба навчитися створювати ситуації психологічного переживання успіху в результаті колективно вирішеної проблеми. Це переживання надає їм упевненості в своїх силах і бажання на своєму рівні вивчати цей предмет²⁸.

На сучасному етапі в Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ набули поширення такі форми, як *«круглий стіл»*, *симпозіум*, *дебати*, *брейн-ринг*, *семінар-вікторина*. Широко використовуються такі *методи*: дидактичні, ділові, рольові ігри. Одним із пріоритетів інноваційного навчання є *групова та індивідуальна форма навчання*. Акцент зміщений на творчу імпровізацію педагога, на його взаємодію із здобувачами. Довіра, повага, спілкування, стимуляція почуття гідності, здатності відповідати за себе є головним фактором групової та індивідуальної форм роботи. Здобувач розвиває свою

²⁷ Методика підготовки та проведення семінарських занять. URL: https://pidru4niki.com/88915/pedagogika/metodika_pidgotovki_provedennya_seminarski_h_zanyat

²⁸ Рубан О.М., Рубан Л.О., Максименко П.В., Мороз С.В. Педагогіка вищої школи: навчально-методичний посібник. Кіровоград: Кіровоградський юридичний інститут ХНУВС, 2010. С. 48.

індивідуальність у спільному вирішенні творчих завдань, коли залучається його життєвий досвід і отримані знання.

Іншим пріоритетом є диференціація навчання, коли урізноманітнюються форми і методи навчальної діяльності, коли опорою стає уміння здобувачів самостійно здобувати знання. Самооцінка здобувачів перетворюється на головний фактор оцінювання особистих досягнень. Навчання, таким чином, перетворюється на спілкування між людьми в отриманні нової інформації. Викладач має стати посередником між здобувачем і навчальним матеріалом, а не єдиним джерелом знань. Виходячи з цієї нової ролі, викладач повинен:

використовувати різноманітні методи подачі нового матеріалу; ставити завдання, які дозволяють здобувачам засвоїти навчальний матеріал відповідно до рівня їх підготовки та можливостей пізнавальної діяльності; надати можливість здобувачам демонструвати свої досягнення в отриманні знань.

Найбільш ефективними формами організації навчальної діяльності є *робота в групах*. Розмір такої групи залежить від кількості здобувачів в академічній групі, доступності джерел і змісту завдання. Як правило, це 5-7 здобувачів. *Робота в групах* – така організація роботи, яка сприяє залученню всіх здобувачів, але з урахуванням рівня їх розвитку та можливостей сприйняття матеріалу. Особливе значення набуває при цьому диференційний підхід до визначення завдань. *Обговорення в групі* – це метод, який *дозволяє*:

заохочувати здобувачів до діалогу; залучати до обговорення проблем без будь-яких обмежень; ставити проблеми, які викликають загальний інтерес; шукати згоди в суперечливих ситуаціях; обмінюватися думками, порівнювати протилежні позиції.

Завдання викладача при груповій роботі: правильно сформулювати завдання та забезпечити взаємодію груп; підготувати цікавий заохочувальний матеріал; бути партнером, вносити корективи, направляти роботу груп.

У структуру активного заняття покладено *три основні етапи*:

Перший етап – коригувальний. На цьому етапі формується навчально-пізнавальна діяльність. При застосуванні групового методу, як правило, групи поділяються на підгрупи (не менше 5 здобувачів, які обирають керівника). Кожна підгрупа складає завдання, які мають виконувати інші підгрупи. Керівники підгруп перевіряють знання здобувачів з попередньої теми.

Другий етап – навчальний, на якому за допомогою завдань однієї підгрупи іншій узагальнюються і систематизуються знання з конкретної теми. Керівники підгруп обмінюються підготовленими завданнями за

схемою, запропонованою викладачем. Керівник підгрупи розподіляє завдання між її членами. Основна мета заняття – допомогти здобувачам у засвоєнні навчального матеріалу, з'ясуванні його основного змісту, виправленні помилок, зроблених, ймовірно, під час самостійної роботи над темою. Цей етап сприяє розвитку аналітичного мислення.

На третьому етапі – навчально-контрольному – відбувається рецензування завдань, активна дискусія з аналізу проведеної роботи та підбиття підсумків заняття. Викладач спрямовує діяльність здобувачів, мотивує проведення кожного етапу через систему стимулювання і виконує роль арбітра в суперечливих ситуаціях²⁹.

До дидактичних функцій активного заняття здобувачів та етапи формування особистості Н. О. Гушинець відносять наступні: *навчальна, стратегічна, комунікативна, професійно-керувана, контрольна*. Серед педагогічних засобів активізації навчального процесу у ВНЗ особливе місце належить навчальній *дидактичній грі*, яка являє собою цілеспрямовану організацію навчально-професійної діяльності майбутнього спеціаліста.

Концептуальними основами ігрових технологій є психологічні механізми ігрової діяльності, що спираються на фундаментальні потреби особистості у самовираженні, самоутвердженні, самовизначенні, саморегуляції, самореалізації.

За *цільовими орієнтаціями* ігрові технології поділяються на: *дидактичні, виховні, розвивальні, соціалізуючі*. За *характером* педагогічного процесу: навчальні, тренінгові, контролюючі, узагальнюючі, пізнавальні, виховні, розвивальні, репродуктивні, творчі, комунікативні, діагностичні та інші. За *ігровою методикою*: предметні, сюжетні, рольові, ділові, імітаційні, драматизації. *Ігрова діяльність виконує такі функції:*

спонукальну (викликає інтерес); комунікативну (засвоєння елементів культури спілкування); самореалізації (кожен студент реалізує свої можливості); розвивальну (розвиток уваги, волі та інших психічних якостей); розважальну (отримують задоволення); діагностичну (виявлення прогалин у знаннях); корекційну (внесення позитивних змін у структуру особистості майбутніх фахівців).

У сучасній вищій школі ігрова діяльність використовується:

- як самостійна технологія для засвоєння теми, розділу, поняття;
- як елемент іншої технології;

²⁹ Інноваційні методи та форми проведення семінарських і практичних занять. Лекція за програмою «Школи педагогічної майстерності ДДУВС у 2022-2023 навчальному році» / уклад.: В. Г. Телійчук. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 7-9.

– як елемент окремих частин семінарського заняття (вступ, пояснення, закріплення, контроль). У процесі навчання застосовуються різні модифікації ділових ігор: імітаційні, операційні, рольові, діловий театр та інші³⁰.

Мозковий штурм – ефективний метод колективного обговорення, пошук рішень у процесі спільного висловлення думок. Цей принцип дає можливість за короткий час висловитись великій кількості здобувачів вищої освіти (курсантам, студентам), що є передумовою вироблення найбільш розумного рішення. Проводиться за зразком запропонованого в 1953 р. американським психологом А. Осборном колективного методу вирішення складних, недостатньо розроблених питань науки й техніки, організаційних проблем та ін. Семінар може готуватися і проходити у формі «потоків ідей». Його мета – зніціювати максимум ідей для розв'язання проблеми³¹.

Методика проведення цього виду активної роботи полягає в наступному:

1. Викладач ставить завдання і розповідає про правила його виконання. Мета «штурму» – запропонувати найбільшу кількість варіантів виконання завдання. *Поради:* примусьте працювати свою уяву, не відкидаючи навіть ті ідеї, які суперечать загальноприйнятій думці; не давайте оцінку і не робіть підсумки зразу.

2. Згруповані учасники «мозкового штурму» розвивають ідеї, відбирають ті, які допомагають знайти відповіді, знаходять спільне рішення. 3. Ведучий, як правило викладач, підбиває підсумки дискусії.

В основі проведення семінарських занять в активній формі лежить моделювання конкретних ситуацій (управлінських, соціальних, політичних, економічних тощо), яке здійснюється в процесі заняття. Семінарське заняття, що проводиться в активній формі, потрібне для вироблення та закріплення вмінь з колективного прийняття рішень у ході підготовки, обговорення, прийняття, реалізації та оцінки різних варіантів рішень та їх наслідків.

1. *Порядок підготовки та проведення семінарів в активній формі.*

Семінарське заняття, що проводиться в активній формі, включає дві частини: підготовчу та основну.

Етапи підготовчої частини: ознайомлення з темою заняття; призначення ведучого (із кола здобувачів вищої освіти) семінарського

³⁰ Гушинець Н.О. Інноваційні методи і форми проведення семінарських занять URL.: <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2008/txt/gushinez.php>

³¹ Інновації проведення семінарських занять у ВНЗ. Використання активних методів навчання. URL: <https://studfile.net/preview/5259444/page:18/>

заняття та арбітра для ведучого (також з кола здобувачів вищої освіти); розробка ведучим регламенту семінарського заняття.

Перші два етапи здійснюються викладачем заздалегідь, тобто до проведення семінарського заняття (наприклад, наприкінці попереднього заняття). Регламент семінарського заняття розроблюється ведучим заздалегідь і самостійно, для цього він має ретельно ознайомитися з темою семінарського заняття та вивчити питання, що мають бути розглянуті відповідно до плану цього заняття.

Таблиця 1

Приблизний регламент семінарського заняття

№ п/п	Назва етапу	Тривалість, хв	Час	
			початок	кінець
1	Вступне слово викладача	5		
2	Вступне слово ведучого	3 – 5		
3	Виступ з питання	t		
4	Питання до виступаючого і доповнення	2 – 5		
5	Відгук і оцінка арбітра за виступ	2 – 5		
6	Резюме ведучого (з питання) і перехід до наступного питання	1 – 2		
7	Заключне слово ведучого	3 – 5		
8	Відгук і оцінка арбітра для ведучого	2 – 3		
9	Заключне слово викладача (підсумок спільних висновків, виставлення оцінок, роздавання завдань на наступне заняття)	5 – 7		

Загальна тривалість часу (t) на виступ з питання залежить від його складності та значущості, а також від обсягу матеріалу, який необхідно розглянути за планом семінарського заняття.

У табл. 1 наведена рекомендована тривалість часу за кожним пунктом, а тривалість часу з п. 9 є обов'язковою і повинна бути витримана в установлених межах. Після складання регламенту ведучий заздалегідь (до семінарського заняття) повідомляє виступаючим час,

який він відвів їм на доповідь (повідомлення). Ведучому надається право призначати виступаючих із питань теми семінарського заняття, а також арбітрів для кожного виступаючого. Один і той же здобувач з одного питання може бути виступаючим, а з іншого – арбітром.

Основна частина (власне проведення) семінарського заняття здійснюється відповідно до блок-схеми, що наведена на мал. 1.

Семінарське заняття в активній формі організується і проводиться самими здобувачами. Його особливістю є те, що здобувачі оцінюють свої дії самі, мотивуючи і обґрунтовуючи рішення, які приймаються. Викладач надає оцінку роботи учасників семінарського заняття (ведучого, виступаючих, арбітрів) наприкінці заняття, під час підведення висновків. Семінарське заняття, що проводиться в активній формі, передбачає наявність «ігрових» моментів, що досягається за допомогою створення та підтримки «ігровою» настрою. «Ігровий» настрій задається ведучим, який має володіти здібністю так спланувати, підготувати і провести семінар, щоб інтерес у аудиторії під час заняття не зменшувався.

2. *Функції і ролі учасників під час проведення семінарського заняття в активній формі.*

Склад учасників – здобувачі навчальної групи, з кола яких відокремлені:

ведучий семінару; арбітр для ведучого; виступаючі з питань (кількість виступаючих повинна бути не меншою ніж кількість питань); арбітри для виступаючих³².

Функції ведучого. Основна частина семінарського заняття (після попередніх зауважень викладача) починається зі вступного слова ведучого (див. блок 2 мал. 1). Ведучий повинен повідомити тему семінару, назвати питання, що заплановані для обговорення, зробити короткий вступ за темою, після чого він називає тему того питання, що буде розглядатися, прізвище виступаючого з цього питання, повідомити виступаючому регламент, називає арбітра з питання. До функцій ведучого входить нагляд за дотриманням регламенту. Після закінчення виступу з питання семінарського заняття ведучий повинен запитати в аудиторії, чи є будь-які запитання до доповідача або доповнення.

³² 1. Методичні рекомендації до виконання практичних завдань і плани семінарських занять з навчальної дисципліни «Public Management та процеси децентралізації ЄС» для студентів спеціальності 8.15010008 «Публічне адміністрування» денної форми навчання / укл. Н. Л. Гавкалова, Л. Ю. Гордієнко. Х. : Вид. ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2014. 32 с. (Укр. мов.). URL: <https://bit.ly/434y17c>; 2. Інноваційні методи та форми проведення семінарських і практичних занять. Лекція за програмою «Школи педагогічної майстерності ДДУВС у 2022-2023 навчальному році» / уклад.: В. Г. Телійчук. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 10-13.

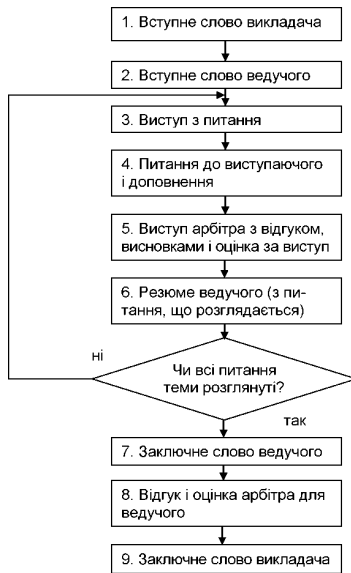

Рис. 1. Блок-схема проведення семінарського заняття в активній формі

Після обговорення доповіді з питання ведучий надає слово арбітру, паралельно повідомляючи його про регламент. Після зауважень арбітра ведучий підводить підсумки з питання, що розглядалося, і ознайомлює аудиторію з оцінками як за виступ, так і за рецензування виступаючого, а потім переходить до обговорення наступного питання семінарського заняття. Після розгляду й обговорення всіх питань теми семінарського заняття ведучий підводить підсумки (див. блок 7 мал. 1) шляхом короткого узагальнення всіх питань, що розглядалися, акцентуючи увагу аудиторії на ключових моментах теми, після чого надає слово своєму арбітру і викладачу.

Функції арбітра для виступаючого. Арбітр повинен добре орієнтуватися в питанні, для якого він надає оцінку-рецензію.

Під час оцінювання виступаючого арбітр може скористатися шкалою оцінок, що наведена в табл. 2. Особлива увага арбітра має бути приділена розкриттю змісту питання. Якщо доповідачем питання було розкрито не повністю, або були зроблені помилки, або в процесі обговорення цього питання були пропущені основні моменти, то арбітр повинен звернути на це увагу аудиторії та зробити відповідні поправки і доповнення.

Функції арбітра для ведучого. Арбітр для ведучого оцінює виступ ведучого за шкалою, що наведена в табл. 2. Як видно з табл. 2, виступ ведучого оцінюється за двома групами факторів: за підготовку та організацію семінарського заняття; за проведення заняття³³.

Таблиця 2

Шкала оцінок

№ п/п	Фактори, що враховуються	Оцінки		
		відмінно	добре	задовільно
1	Для виступаючих доповідачів			
1.1	Час	Обов'язково витриманий	Обов'язково витриманий	Витриманий із деякими
1.2	Розкриття змісту питання	Відмінно	Добре	Неповністю або
1.3	Залучення практичного матеріалу, цифр, прикладів, цитат, графічних	Широке	Часткове	Без залучення
1.4	Правильність речі, логіка викладу, стиль поведінки	Витримані всі вимоги	З деякими погіршеннями	Зі значними погіршеннями
1.5	Вміння захоплювати аудиторію	Добре	Не завжди вміле	Невміле
2	Для ведучого			
2.1	Розробка і дотримання регламенту заняття	Витримано із заданим резервом для викладача	Витримано зі скороченим резервом	Витримано, але без резерву
2.2	Знання питання, вміння поправити, доповнити	Відмінне	Добре	Задовільне
2.3	Вміння організувати обговорення	Добре	Не зовсім кваліфіковане	З недоліками
2.4	Психологічний такт, правильність промови	Витримані повністю	Витримані з деякими погіршеннями	З великими погіршеннями

³³ 1.Методичні рекомендації до виконання практичних завдань і плани семінарських занять з навчальної дисципліни «Public Management та процеси децентралізації ЄС» для студентів спеціальності 8.15010008 «Публічне адміністрування» денної форми навчання / укл. Н. Л. Гавкалова, Л. Ю. Гордієнко. Х. : Вид. ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2014. 32 с. (Укр. мов.). URL: <https://bit.ly/434y17c>; 2. Інноваційні методи та форми проведення семінарських і практичних занять. Лекція за програмою «Школи педагогічної майстерності ДДУВС у 2022-2023 навчальному році» / уклад.: В. Г. Телійчук. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2022. С.14-15.

Особлива увага арбітра повинна бути скерована на вміння ведучого організувати обговорення питань, щоб план семінарського заняття був повністю виконаний.

3. *Оцінка дій учасників семінарського заняття.* У процесі проведення семінарського заняття оцінка дій його учасників надається самими учасниками (арбітрами для виступаючих, ведучим, арбітром для ведучого), у кінці заняття – під час підведення підсумків викладачем. Під час оцінювання дій учасників семінарського заняття, що проводиться в активній формі, рекомендується використовувати шкалу оцінок, що наведена в табл. 2.

З метою розвитку у здобувачів вищої освіти навичок основ наукової діяльності та порівняльного аналізу здобувачі мають змогу виступити на семінарських заняттях з *підготовленими рефератами*, тематика яких запропоновано в планах практичних занять та завдань до самостійної й індивідуальної роботи до кожної теми курсу³⁴. Кількість навчальних питань семінару викладач визначає, виходячи з конкретної теми, змісту розділу та часу, який відводиться на семінар. Досвід проведення занять за даною технологією показує, що кількість питань, які виносяться на обговорення, повинна складати порядку 7-9 в залежності від часу, відведеного на семінар. Будь-яке семінарське заняття з юридичних і спеціальних дисциплін на правничих факультетах або у вищих навчальних закладах юридичного профілю, (зокрема, автором запроваджено з 2014 року у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ) доцільно починати з організаційних питань, а саме перевірити наявність у здобувачів вищої освіти (курсантів, студентів) конспектів лекцій, тез, оформлення рефератів, доповідей, есе тощо. Все це сприяє більш поглибленому вивченню теоретичного матеріалу і закріпленню отриманих знань. Після цього викладачем оголошуються тема, навчальні та виховні цілі. Звертається увага здобувачів вищої освіти (курсантів, студентів) на важливість питань, що виносяться на семінар. Разом з цим вступна частина повинна бути суворо регламентована (не більше 4-5 хв.) і спрямована на мобілізацію уваги аудиторії. Крім того, для здобувачів вищої освіти (курсантів, студентів), що не підготувалися з будь-яких причин до семінару, викладач встановлює термін для відпрацювання навчальних питань поза навчальним часом, одночасно забезпечуючи їх активну участь в семінарському занятті³⁵.

³⁴ Інноваційні методи та форми проведення семінарських і практичних занять. Лекція за програмою «Школи педагогічної майстерності ДДУВС у 2022-2023 навчальному році» / уклад.: В. Г. Телійчук. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2022. С.16.

³⁵ Ковтун С. П. Інноваційні технології семінарських занять. URL: <https://bit.ly/37WrgJd>

ВИСНОВКИ

Спектр професійних знань, умінь, навичок представника правничої професії сьогодні значно розширився і вимагає від суб'єктів освітньо-правової діяльності найрізноманітніших знань як у власне-правових галузях, так і в суміжних із правом сферах, потребує ґрунтовної загальної та фахової методологічної підготовки, вільного володіння методикою і практикою правових досліджень, сучасним мовним і технічним інструментарієм (перший передбачає вільне володіння кількома мовами у їх різних стильових різновидах, другий – комп'ютерною та іншою технікою, що використовується у юридичній діяльності). Але головне завдання полягає в тому, щоб навчити студента-правника постійно вчитися, здобувати нові знання, сформувати навички самостійного дослідницького пошуку, виявляти творчість у вирішенні складних професійних проблем і ситуацій³⁶. Розглянуті методи та форми проведення семінарського заняття у порівнянні з традиційною методикою значною мірою впливають на розвиток самостійного мислення здобувача вищої освіти (курсанта, студента), дають можливість визначити власну позицію, формують навички відстоювати свою думку, поглиблюють знання з обговорюваної проблеми, формують уміння та навички критичного осмислення проблем. Багатоваріантність форм і методів інноваційного навчання спрямовані на якісне засвоєння знань здобувачами вищої освіти, набуття досвіду самостійного опрацювання навчального матеріалу, пошукової роботи, набуття якостей, які стануть у нагоді в подальшому житті. Все це повністю відповідає завданням сучасної школи. Семінар в активній формі навчає здобувачів вищої освіти (курсантів, студентів) вишукувати й формулювати аргументи, висловлювати думки з дискусійного питання у виразній і стислій формі, переконувати інших.

АНОТАЦІЯ

Інноваційні форми викладання дисциплін, зокрема проведення семінарів, заслуговують на особливу увагу, оскільки забезпечують потрібний «інноваційний клімат» у ВНЗ, сприяють розвитку творчої активності та дослідницької ініціативи здобувачів-правників (курсантів, студентів), закладають основу для подальшого осмислення і розвитку правових знань, успішного застосування набутих знань на практиці. Одним із пріоритетів семінарського заняття в активній формі є диференціація навчання, коли урізноманітнюються форми і методи навчальної діяльності, коли опорою стає уміння здобувачів вищої освіти

³⁶ Артикуца Н. В. Інноваційні методики викладання дисциплін у вищій юридичній освіті. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2424/Artikutsa_Inov.pdf

(курсантів, студентів) самостійно здобувати знання. Самооцінка здобувачів вищої освіти (курсантів, студентів) перетворюється на головний фактор оцінювання особистих досягнень. Навчання, таким чином, перетворюється на спілкування між людьми в отриманні нової інформації. Викладач має стати посередником між студентом і навчальним матеріалом, а не єдиним джерелом знань.

Література

1. Мачинська Н. І., Стельмах С. С. Сучасні форми організації навчального процесу у вищій школі: навчально-методичний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 180 с.. URL:<https://bit.ly/3YngGTi>
2. Методика викладання у вищій школі: навчальний посібник / О. В. Малихін, І. Г. Павленко, О. О. Лаврентьєва, Г. І. Матукова. Сімферополь: Дайфі, 2011. 270 с. URL: <https://bit.ly/3JnrZH2>
3. Методичні рекомендації щодо проведення, аналізу та оцінки відкритих занять у Київському національному університеті внутрішніх справ. URL: <https://okop.naiu.kiev.ua/assets/files/npa-navs/MetRecVidkrZan.pdf>
4. Телійчук В. Г. Деякі інноваційні підходи до проведення семінарських занять у вищому навчальному закладі системи МВС України. Scientific and pedagogic internship «Ways of improving the training of qualified lawyers in Ukraine and the EU»: Internship proceedings, February 8 March 19, 2021. Frankfurt an der Oder : «Baltija Publishing», 2021. P.P.119-123
5. Бистрова Ю. В. Інноваційні методи навчання у вищій школі України. URL: <http://apir.org.ua/wp-content/uploads/2015/04/Bystrova.pdf>
6. Артикуца Н. В. Інноваційні методики викладання дисциплін у вищій юридичній освіті. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2424/Artikutsa_Inov.pdf
7. Василець В. О. Інновації в освіті, їх види та класифікація. URL: <https://genezum.org/library/innovacii-v-osviti-ih-vydy-ta-klasyfikaciya>
8. Волікова М. М., Братанич О. Г. Традиційне та інноваційне навчання у вищих навчальних закладах України: переваги та недоліки. URL: <https://pednauk.cuspu.edu.ua/index.php/pednauk/article/view/790/723>
9. Інноваційні методи навчання у вищій школі України. URL: https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2017/07/Klimova/6_3.pdf
10. Поняття, сутність, особливості та доречність інновацій у ВПД. URL: <https://bit.ly/3TTxjp7>
11. Інноваційні технології та методи навчання. URL: <https://bit.ly/3G6YBCO>
12. Павленко С.О. підготовка поліцейських в умовах реформування системи освіти МВС України відповідно до європейських стандартів, или: <http://molodyvcheny.in.Ua/files/journal/2017/4/78.pdf>

13. Палагнюк М.Г., Лімбах Ф.З., Палагнюк І.Д. Особливості проведення семінарського заняття у вищому правоохоронному закладі. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nvuuped_2016_1_51.pdf

14. Рубан О.М., Рубан Л.О., Максименко П.В., Мороз С.В. Педагогіка вищої школи: навчально-методичний посібник. – Кіровоград: Кіровоградський юридичний інститут ХНУВС, 2010. – 110 с.

15. Методика підготовки та проведення семінарських занять. URL: https://pidru4niki.com/88915/pedagogika/metodika_pidgotovki_provedenny_a_seminarskih_zanyat

16. Гушинець Н.О. Інноваційні методи і форми проведення семінарських занять URL.: <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2008/txt/gushinez.php>

17. Інноваційні методи та форми проведення семінарських і практичних занять. Лекція за програмою «Школи педагогічної майстерності ДДУВС у 2022-2023 навчальному році» / укл.: В. Г. Телійчук. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2022. 24с.

18. Інновації проведення семінарських занять у ВНЗ. Використання активних методів навчання. URL: <https://studfile.net/preview/5259444/page:18/>

19. Методичні рекомендації до виконання практичних завдань і плани семінарських занять з навчальної дисципліни «Public Management та процеси децентралізації ЄС» для студентів спеціальності 8.15010008 «Публічне адміністрування» денної форми навчання / укл. Н. Л. Гавкалова, Л. Ю. Гордієнко. Х. : Вид. ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2014. 32 с. (Укр. мов.). URL: <https://bit.ly/434y17c>

20. Ковтун С. П. Інноваційні технології семінарських занять. URL: <https://bit.ly/37WrgJu>

**Information about the authors:
Teliychuk Vitaliy Hryhorovych,**

Candidate of Law, Senior Researcher, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Operational and Investigative
Activities of the Faculty of Training Specialists for Criminal Police Units
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs
26, Gagarin Avenue, Dnipro, 49005, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-0372-6515>

**THE USE OF ONLINE LEARNING RESOURCES IN THE PROCESS
OF LEARNING AND TEACHING (EXPERIENCE
OF THE FACULTY OF HISTORY, TERNOPII VOLODYMYR
HNATIUK NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY)**

Fedoriv I. O., Volik N. V., Bystrytska E. V.

INTRODUCTION

The use of modern innovative learning technologies in higher education institutions of Ukraine is primarily determined by the ongoing European integration and social and economic processes. Current legislation and educational policy regarding innovative activities are being improved. Despite the widespread use of traditional teaching methods, we are increasingly observing the introduction of various innovative technologies and the modernization of the educational process. Different educational technologies have acquired new incarnations, especially in connection with distance learning, which is associated with COVID-19 and the full-scale invasion of russia into the territory of Ukraine on February 24, 2021. The dynamic development of modern higher education is directly related to the introduction of innovative technologies. They also are a powerful tool to improve the quality of education and increase the level of assimilation of new knowledge and competitiveness in the market for the provision of educational services. It certainly poses new challenges and personnel requirements for teachers and lecturers. Students receive higher requirements as they must master professional competencies and self-realize themselves after graduating from the university.

Nowadays, higher education institutions in Ukraine offer their students author's distance courses. Educational platforms provide constant interaction between the teacher and students in the conditions of a distance format. The platforms have effective feedback and allow the organization of high-quality and effective training, despite the distance from the place of stay. They also allow to conduct seminars, webinars, testing, have unique didactic capabilities, provide intensification and interactivity of the educational process, and qualitative and quantitative control of student knowledge, etc. The list of online resources is quite large and can satisfy the needs of the most demanding consumer of educational services. Among the most popular services are Coursera, Future Learn, Moodle, Google Classroom, ISpring Online, Learningsapp, Kahoot, Mentimeter, Canva, PowerPoint, Padlet, Wordwall, Linoit, Jamboard, etc.

Today, the problem of popularity, diversity and effectiveness of using innovative technologies, in particular, online learning resources (OLRs) in the higher education institutions of Ukraine, remains unresolved. Their use frequently occurs spontaneously, sometimes in a disorderly manner. We believe that it is useful to analyze the experience of students and lecturers of the Faculty of History of the Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University in the use of OLRs during the educational process.

1. The problem's prerequisites emergence and the problem's formulation

The publications of specialist scientists confirm that in the realities of modern higher education in Ukraine, there are still two systems of education – traditional and innovative. Researchers have repeatedly analyzed the advantages and disadvantages of both of them. The relationship between the use of new models, approaches and learning technologies and its effectiveness is substantiated in the scientific publications of M. Volikova and O. Bratanych¹, I. Dychkivska², O. Pometun³, S. Stebliuk⁴, V. Palamarchuk⁵, O. Ostapchuk⁶, O. Bereziuk and O. Vlasenko⁷, T. Zakharchuk⁸, and others.

¹ Волікова М., Баранич О. Традиційне та інноваційне навчання у вищих навчальних закладах України: переваги та недоліки. *Наукові записки [Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]*. Серія: Педагогічні науки. 2021. № 194. С. 78–84. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_p_2021_194_18; Волікова М. Педагогічна майстерність фахівця в контексті запровадження інноваційно-спрямованої освіти (із творчого доробку А. С. Макаренка). *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*. Серія: Педагогічні науки. 2021. № 14-15. С. 165-169. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnuchkpn_2021_14-15_31

² Дичківська І. *Інноваційні педагогічні технології*. Київ : Академвидав, 2004. 352 с.

³ Інноваційні технології навчання: Навч. посібн. для студ. вищих технічних навчальних закладів / [Кол. авторів; відп. ред. Бахтіярова Х.Ш.]; наук. ред. Арістова А.В.; упорядн. словника Волобуєва С.В.]. К.: НТУ, 2017. 172 с.;

⁴ Стеблюк С. Інноваційні технології навчання у вищій школі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2011. № 20. С. 141-142. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuuped_2011_20_55

⁵ Паламарчук В. Педагогічна експертиза в інноваційній освіті. Післядипломна освіта в Україні. 2004. № 2 (т.1). С. 88-90.

⁶ Остапчук О. Методологія інноваційних процесів – крок до розуміння сутності. *Рідна школа*. Листопад, 2004. С. 3–6.

⁷ Березюк О., Власенко О. Інноваційні технології у підготовці майбутнього вчителя. *Інновації в освіті: інтеграція науки і практики: збірник науково-методичних праць / за заг. ред. О.А. Дубасенюк*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 97-106.

⁸ Захарчук Т. Інноваційні технології навчання в сучасній школі. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації: Український науковий журнал*. 2011. №3. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/263>

The authors also analyzed the theoretical aspects of innovative educational processes and technologies in higher education, consideration of new approaches to conducting educational classes, analysis of the concept of «innovation», etc. The analysis of innovations in the modern educational space as an effective mechanism for personality development is reflected in the collective monograph edited by G. Yefremova⁹. A comparative analysis of theory, practice and the main directions of innovative activity in educational institutions of Ukraine is covered in the PhD thesis of O. Marushchenko¹⁰. An attempt to systematize and classify at the legislative level the experience of organizing training in educational institutions of Ukraine was carried out in the publications of N. Ignatenko¹¹. An analysis of the problems and prospects of distance learning in higher education was carried out H. Shevchuk¹², H. Marynchenko¹³, V. Prybylova¹⁴ and others.

Analysis of the relevant legal framework, namely, the Laws of Ukraine: «On innovative activity» (2002)¹⁵, «On higher education» (2014)¹⁶, «On

⁹ *Інноваційні технології в сучасному освітньому просторі: колективна монографія* / За заг. редакцією Г. Єфремової. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2020. 444 с. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/14608/1/MonPaluch.pdf>

¹⁰ Марущенко О. Становлення інноваційної освіти в Україні: Автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.04, Х., 2004. 20 с.

¹¹ Савенко В., Ігнатенко Н. Генеза державної політики в галузі освіти в Україні періоду незалежності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 3. С. 43-48.; Ігнатенко Н. Москалюк М. Костюк Л. Історико-ретроспективний аналіз державної освітньої політики в Україні (1991–2020 рр.). *Український історичний журнал*. 2022. № 2. С.203-215. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.203> ; Ігнатенко Н. Державна політика України в галузі освіти: концептуальні підходи до визначення змісту та генези поняття. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: Педагогічні науки*. 2021. № 4. С. 5–11. DOI: <https://doi.org/10.31651/2524-2660-2021-4-5-11>

¹² Шевчук Г. Дистанційне навчання у вищій школі: переваги, недоліки, перспективи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 05. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2021. № 79 (т.2) URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/34659>

¹³ Маринченко Г. Дистанційна освіта в Україні: історія та сучасний стан. *Інноваційна педагогіка*. 2020. № 22. Т. 3. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2020/22/part_3/43.pdf

¹⁴ Прибилова В. Проблеми та переваги дистанційного навчання у вищих навчальних закладах України. *Проблеми сучасної освіти*. 2017. №. 4. С. 27–36. URL: <https://periodicals.karazin.ua/issuesedu/article/view/8791/8312>

¹⁵ Закон України «Про інноваційну діяльність» від 4 липня 2002р. № 40-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 36, ст.266. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15#Text>

¹⁶ Закон України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. № 1556– VII. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2014. № 37–38. Ст. 2004 (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

scientific and scientific and technical activity» (2016)¹⁷, «On Education» (2017)¹⁸, «On Amendments to Some Laws of Ukraine Regarding the Improvement of Educational Activities in the Field of Higher Education» (2019)¹⁹, Decree of the President of Ukraine «On the National Strategy for the Development of Education in Ukraine for the Period Until 2021»(2013)²⁰, etc indicates relevance and importance of modernizing the content and forms of education, which is a necessary condition for building a high-tech society with qualified specialists who are competitive on the labor market. The above-mentioned documents emphasize that the development of the national education system in modern conditions should take into account radical changes in various spheres of social life, difficult historical challenges (russian-Ukrainian war), and this requires, first of all, a critical understanding of what has been achieved and focusing efforts on solving acute problems that hold back development and do not provide an opportunity to obtain a new quality of education adequate for the current era.

The purpose of the article is to analyze the use of OLRs in the process of learning and teaching on the example of students and teachers of the Faculty of History of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. As such, this study investigates: to find out the variety, popularity and frequency of use of OLRs during 2021 and 2023 among students and lecturers of the faculty; determine the most effective methods for better learning, teaching and transfer of educational material.

2. The analysis of existing methods for solving the problem and formulating a task for the optimal technique development

2.1. Study Design

The research group consisted of 73 students of the 4th year and masters of the first and second years. The survey was conducted in two stages. The first stage took place from May 3 to 28, 2021, the second – from February 1 to

¹⁷ Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26 листопада 2016 р. № 848-VII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016, № 3, ст.25. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19>

¹⁸ Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст.380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

¹⁹ Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення освітньої діяльності у сфері вищої освіти» від 18 грудня 2019 р. № 392-IX. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2020, № 24, ст.170. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392-20#Text>

²⁰ Указ Президента України «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» від 25 червня 2013 р. № 344/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text>

March 12, 2023. Those dates are of significance as it was the period when the 4th year was completing studies and students of both courses were after pedagogical practice. The survey was distributed using questionnaires in a Google form using popular mobile messengers (Viber, Messenger, Telegram) and other social network channels. The tool measured five dimensions for students: Sex, Programme Subject Area, Education, Academic success, Geographic data; and three dimensions for lecturers: Sex, Age of the participants, Work experience in educational institutions.

2.2. Data Collection Procedures

Data collection was carried out online and took place in two stages. The first stage – May 3–28, 2021; the second – February 1 – March 12, 2023. The developed instrument used different scales depending on the questions. To collect the data, we created our own part of the survey. The questionnaire consisted of several parts. The first part concerned the student's self-assessment in the use of OLRs during study and pedagogical practice in the General Secondary Educational Institutions (4 questions); the second part concerned the use of OLRs by lecturers during the educational process (3 questions); the third part related to the list of the most effective methods for better learning, teaching and transfer of educational material (1 question). To provide examples of OLRs in the questionnaire, we used the work program of the discipline «Modern Information Technologies», which is taught among students. We used a 5-point Likert scale to assess the variety and popularity of OLRs used by history faculty students during their studies and pedagogical practice. To analyze the frequency of use of OLRs by students, we used the 100-point ECTS rating scale. We used the same methods to analyze the variety, popularity, and frequency of use of OLRs by faculty lecturers. To determine the most effective methods for better learning, teaching and transfer of educational material, a question with answers was used, where the student could choose two options for answers. The survey was anonymous, conducted electronically and did not require the provision of personal data.

2.3. Results

The study group consisted of 73 respondents, but three respondents could not complete the survey due to serve in the Armed forces of Ukraine, yielding the final study population of 70 (N=70). The study of students of different categories is presented in Table 1. Of the 70 subjects surveyed, 38,6 % were men and 61,4 % were women. The largest group of respondents is 59 students (84.3%) is Secondary Education in History, than History and archeology 5 (7.2%) and Religious Studies 6 (8.5 %). The majority of the study group completed a

secondary level of education (57 %) or have Master’s degree (43 %). 57 of the respondents living in the viillage (81,4 %) and 13 (18,6%) in the town.

Table 1

Study group	
Characteristic	N (%)
<i>Sex</i>	
Female	43 (61,4%)
Male	24 (38,6%)
<i>Programme Subject Area</i>	
History and archeology	5 (7.2%)
Secondary Education in History	59 (84.3%)
Religious Studies	6 (8.5 %)
<i>Education</i>	
Bachelor of Science	40 (57 %)
Master’s degree	30 (43 %)
<i>Academic success</i>	
60-64	7(10 %)
65-74	7 (10 %)
75-84	12 (17.2%)
85-89	6 (8,6%)
90-100	38 (54.2%)
<i>Geographic data</i>	
Village	57 (81,4%)
Town	13 (18,6%)

With regards to the use of OLRs, then 56.7% use OLRs in the learning process and 80% used them during pedagogical practice in schools. We should note that we did not limit students in choosing the number of OLRs they use (max=9). That is, each student chose nine services that he uses, but with the possibility of ranking them. The instrument used in this part of the survey was a 5-point Likert scale where 1 – to a very great extent; 2 – to a great extent; 3 – 50/50, 4 – to some extent, 5 – not at all/negligible. The final result is presented in Table 2 and Diagram 1. The most popular OLRs, which were used by students during pedagogical practice, became: Learningapps (32 студенти з 70), Kahoot (28 з 70), Padlet (22 з 70), Wordwall (20 з 70). Students used Canva and PowerPoint to create presentations during pedagogical practice. Eight out of ten students indicated that they use Canva while studying, nine out of ten students – PowerPoint.

Table 2

Most popular online services among students		
	2019	2021
Learningsapp	10	32
Kahoot	10	28
Mentimeter	5	23
Canva	25	63
PowerPoint	69	70
Padlet	0	22
Wordwall	2	20
Linoit	0	7
Jamboard	2	5

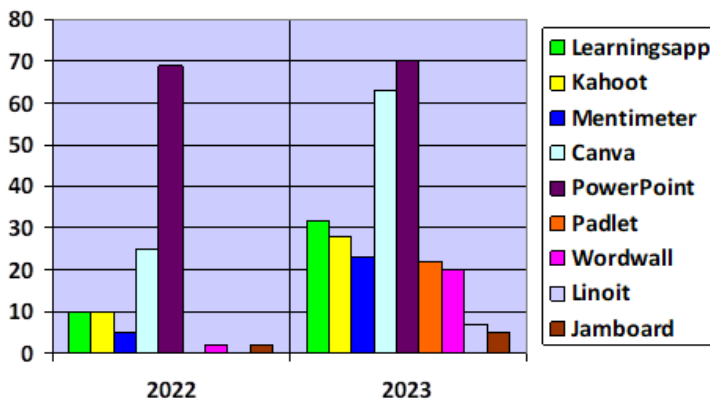

Diagram 1. Most popular online services among students

To determine the frequency of use of OLRs by students during pedagogical practice at General Secondary Educational Institutions, we used the 100-point ECTS rating scale: 90-100 points – excellent (A); 85-89 – very good (B), 75-84 – good (C), 65-74 – satisfactory (D), 60-64 – satisfactory (E). We also took into account the weekly workload of a student, who must conduct 4 lessons a week.

- 90–100 points – excellent (A) – OLRs are used by the student in every lesson.

- 85–89 – very good (B) – OLRs are used three times a week.
- 75–84 – good (C) – OLRs are used twice a week.
- 65–74 – satisfactory (D) – OLRs are used once a week.
- 60–64 – satisfactory (E) – OLRs are not used.

Our analysis showed a slight difference between the two stages of the survey in the frequency of use of OLRs by students during pedagogical practice. Therefore, the second stage of the survey, which took place from February 1 to March 12, 2023, showed: 23 students estimated their frequency of using OLRs in the range of 75–84 – good (C); 16 students – in the range of 85–89 – very good (B); 13 students – in the range of 65–74 – satisfactory (D). 9 students equally assessed the frequency of their use of OLRs in the range of 60–64 – satisfactory (E) and 90–100 points – excellent (A) (13.4%). The results are presented in Table 3 and Diagram 1.

Table 3

Frequency of use of online services among students

	2021 (%)	amount of students	2023 (%)	amount of students
90–100 балів – відмінно	14	9	14	9
85–89 – дуже добре	22	15	23	16
75–84 – добре	32	22	33	23
65–74 – задовільно	18	15	16	13
60–64 – задовільно	14	9	14	9

Another question that interested us concerned the lecturers of the faculty. We were also interested in investigating which OLRs and how often lecturers use them during professional activities. We also conducted this survey among students of the Faculty of History in two stages – May 3–28, 2021 and during February 1 – March 12, 2023. Students evaluated 28 teachers out of 39, yielding the final study population of 28 (N=28). Of the 28 subjects surveyed, 60.7% were men and 39.3% were women. We also divided the lecturers by age and experience at the university. The study lectures is presented in Table 4.

Table 4

Study group of lectures

Characteristic	N (%)	Female	Male
<i>Sex</i>	28	11 (39.3%)	17 (60.7%)
<i>Age of the participants</i>			
28–39	3 (10.7%)	1	2
40–54	16 (57.1%)	7	9
55–64	7 (25%)	3	4
65–80	2 (7.2%)	-	2
<i>Work experience in educational institutions</i>			
1–10	4 (14.3%)	1	3
11–20	14 (50%)	7	7
21–40	9 (32.2)	7	2
41 and higher	1 (3.5%)	-	1

To determine the most popular OLRs that lecturers use in their activities, we have offered the same list of online services as for students. (Table 5).

Table 5

Most popular online services among lectures

Examples	2021	2023
Learningsapp	0	1
Kahoot	3	5
Mentimeter	1	3
Canva	5	15
PowerPoint	28	28
Padlet	0	2
Wordwall	0	1
Linoit	0	0
Jamboard	0	0

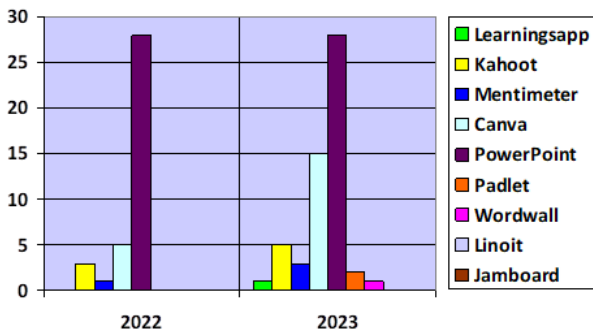

Diagram 2. Most popular online services among lectures

To analyze the frequency of use of OLRs, we used the 100-point ECTS rating scale. We also took into account the average number of classes (lectures and seminar classes) held by the lecturers during one week (max=8).

90–100 points – the lecturer uses in every lecture or practical work (20%);

85–89 points – the lecturer uses OLRs quite often (6 out of 8) (40%);

75–84 points – the lecturer does not use OLRs very often (4 out of 8) 25%);

65–74 points – the lecturer hardly uses OLRs (2 out of 8) (15%);

60–64 points – the lecturer does not use OLRs during educational process (0%) (Table 6).

Table 6

Frequency of use of online services among lectures

	2021 (%)	amount of lectures	2023 (%)	amount of lectures
90–100 points	15	4	20	6
85–89 points	30	8	40	11
75–84 points	20	6	25	7
65–74 points	20	6	15	4
60–64 points	15	4	0	0

Our research results showed that lecturers aged 28-54 more often use OLRs in the process of teaching and learning, compared to the teachers older than 54.

The next stage of our research concerned the list of the most effective methods for better learning, teaching and transfer of educational material. For this purpose, we asked the students to choose from the list two methods that, in their opinion, would be effective for better assimilation and transfer of

educational material. In total, we received 140 responses. More than 60 students preferred OLRs and platforms, 31 voted for the use of interactive learning methods and non-imitation development technologies, and 8 students voted for using only PowerPoint. Quite a significant proportion of students believe that traditional teaching methods are also effective. The survey results are presented in Table 7 and Diagram 2.

Table 7

Effective methods for better learning and transfer of educational material

Examples	2021	2023
OLRs	60	63
Only PowerPoint	10	8
Traditional teaching methods	11	10
Game technologies	12	11
Non-imitation development technologies	8	14
Group project activity	9	13
Trainings	5	4
Interactive learning methods	25	17

Diagram 3. Effective methods for better learning and transfer of educational material.

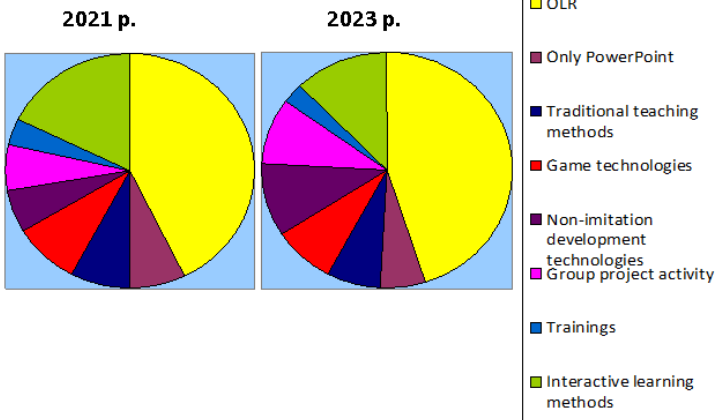

Diagram 3. Effective methods for better learning and transfer of educational material

2.4. Discussion

The idea of involving students in measuring their educational achievements is not new, however, practice shows that self-monitoring and self-assessment are almost not used in higher educational institutions in Ukraine. A good reason for this is insufficient theoretical and practical development of the problem of forming students' skills to conduct adequate self-diagnosis of the results of their activities. Self-diagnosis, self-control and self-evaluation are components of one chain that exist in a dialectical unity and complement each other. To confirm this statement, we note that diagnostics performs a control function, while the control accomplishes a diagnostic role, and the logical conclusion of these procedures is evaluation. Our study is built according to this scheme and this article addresses two questions: 1) to find out the variety, popularity and frequency of the use of OLRs during 2021 and 2023 among students and lecturers of the faculty; 2) to determine the most effective methods for better learning, teaching and transfer of educational material.

Our study of the first problem made it possible to understand the presence of innovative technologies in the educational process of a higher school. The study states that with the beginning of distance education as a result of COVID-19 and the full-scale invasion of russia on the territory of Ukraine, students and lecturers diversified their activities. Studies have shown that the most popular OLRs among students during their studies and pedagogical practice at the schools were Learningapps, Kahoot, Padlet, and Wordwall. These OLRs made it possible to create interactive educational games and tasks (tests, surveys, quizzes). These resources also visualized educational material and activated the learning activities of both pupils and students during online education. Students mostly used PowerPoint and Canva as presentation platforms during their studies and pedagogical practice. It has been proven that students more often used innovative technologies during pedagogical practice rather than in the learning process.

It has also been established that lecturers do not often use OLRs in their activities. We do not deny that the analysis of lecturers' experience in using OLRs during teaching students is subjective and may, but not necessarily, have a personal character.

Considering the active use of digital technologies, which marks the era of the Internet of Things and forms Society 5.0 (Society 5.0), we have analyzed the most effective methods for better learning, teaching and transfer of educational material chosen by students. However, we did not take into account the psychophysiological characteristics of students. Because some students can remember the material better using interactive methods while others with the help of traditional methods. However, the vast majority of

respondents in the two stages of the survey voted for the use of OLRs in the educational process. The question of the existence of a relationship between the use of OLRs by teachers as a way of transmitting educational material (return), the effectiveness of assimilation of information (perception) and the increase in the quality of success (result) remains open.

CONCLUSIONS

The format of modern education is in active motion. It creates opportunities for the introduction of various forms of education and the use of effective educational technologies. Moreover, the lecturer's strategy for using educational technologies is to create a model of successful education for each student. Traditional teaching methods no longer meet the interests and demands of modern students, who master innovative computer technologies extremely quickly. At the same time, students should express high motivation, self-organization, self-discipline, a responsible attitude and other necessary skills for independent work. The effectiveness of using OLRs depends on the competence, professionalism and creativity of the lecturer, the skills of working with electronic means of the lecturer and the student, the degree of digitalization of education at the university, and the desire to learn and master new things and experiment. As we can see, innovative technologies like OLRs are widely included in various spheres of society today. Considering the requirement of technological efficiency in education, the combination of theory and practice is an integral component of the modernization of the modern educational process, which is already difficult to imagine without the introduction of innovations.

SUMMARY

The article analyzes the experience of using Online Learning Resources (OLRs) in the process of learning and teaching. The research group consisted of 70 fourth-year students and first and second-year master's students of the Faculty of History of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. We surveyed in two stages: the first was from May 3 to 28, 2021, the second – from February 1 to March 12, 2023. Based on the results of the surveys, the variety, popularity, and frequency of use of OLRs among students and teachers of the faculty has been determined. Studies have shown that the most popular OLRs among students during their studies and pedagogical practice were Learningapps, Kahoot, Padlet, and Wordwall. Separately the most effective methods for better learning, teaching and transfer of educational material are analyzed.

References

1. Волікова М., Баранич О. Традиційне та інноваційне навчання у вищих навчальних закладах України: переваги та недоліки. *Наукові записки [Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Педагогічні науки.* 2021. № 194. С. 78–84. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_p_2021_194_18;
2. Волікова М. Педагогічна майстерність фахівця в контексті запровадження інноваційно-спрямованої освіти (із творчого доробку А. С. Макаренка). *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.* Серія: Педагогічні науки. 2021. № 14-15. С. 165-169. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnuchkprn_2021_14-15_31
3. Дичківська І. *Інноваційні педагогічні технології.* Київ: Академвидав, 2004. 352 с.
4. Інноваційні технології навчання: Навч. посібн. для студ. вищих технічних навчальних закладів / [Кол. авторів; відп. ред. Бахтіярова Х.Ш.; наук. ред. Арістова А.В.; упорядн. словника Волобуєва С.В.]. К.: НТУ, 2017. 172 с.;
5. Стеблюк С. Інноваційні технології навчання у вищій школі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота.* 2011. Вип. 20. С. 141-142. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuuped_2011_20_55
6. Паламарчук В. Педагогічна експертиза в інноваційній освіті. *Післядипломна освіта в Україні.* 2004. № 2 (т.1). С. 88-90.
7. Остапчук О. Методологія інноваційних процесів – крок до розуміння сутності. *Рідна школа.* Листопад, 2004. С. 3–6.
8. Березюк О., Власенко О. Інноваційні технології у підготовці майбутнього вчителя. *Інновації в освіті: інтеграція науки і практики: збірник науково-методичних праць / за заг. ред. О. А. Дубасенюк.* Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 97-106.
9. Дубасенюк О. Інноваційні освітні технології та методики в системі професійно-педагогічної підготовки. *Професійна педагогічна освіта: інноваційні технології та методики: Монографія / За ред. О. А. Дубасенюк.* Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 14-47.
10. Захарчук Т. Інноваційні технології навчання в сучасній школі. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації: Український науковий журнал.* 2011. № 3. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/263>
11. Інноваційні технології в сучасному освітньому просторі: колективна монографія / За заг. редакцією Г.Л. Єфремової. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2020. 444 с. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/14608/1/MonPaluch.pdf>

12. Марущенко О. Становлення інноваційної освіти в Україні: Автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.04. Х., 2004. 20 с.

13. Савенко В., Ігнатенко Н. Генеза державної політики в галузі освіти в Україні періоду незалежності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 3. С. 43-48.;

14. Ігнатенко Н. Москалюк М. Костюк Л. Історико-ретроспективний аналіз державної освітньої політики в Україні (1991–2020 рр.). *Український історичний журнал*. 2022. № 2. С.203-215. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.203>;

15. Ігнатенко Н. Державна політика України в галузі освіти: концептуальні підходи до визначення змісту та генези поняття. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: Педагогічні науки*. 2021. № 4. С. 5–11. DOI: <https://doi.org/10.31651/2524-2660-2021-4-5-11>

16. Шевчук Г. Дистанційне навчання у вищій школі: переваги, недоліки, перспективи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 05. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2021. № 79 (т.2) URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/34659>

17. Маринченко Г. Дистанційна освіта в Україні: історія та сучасний стан. *Інноваційна педагогіка*. 2020. № 22. Т. 3. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2020/22/part_3/43.pdf

18. Прибилова В. Проблеми та переваги дистанційного навчання у вищих навчальних закладах України. *Проблеми сучасної освіти*. 2017. №. 4. С. 27–36. URL: <https://periodicals.karazin.ua/issuededu/article/view/8791/8312>

19. Закон України «Про інноваційну діяльність» від 4 липня 2002р. № 40-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 36, ст.266. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15#Text>

20. Закон України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. № 1556–VII. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2014. № 37–38. Ст. 2004 (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

21. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26 листопада 2016 р. № 848-VII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016, № 3, ст.25. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19>

22. Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст.380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

23. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення освітньої діяльності у сфері вищої освіти» від 18

грудня 2019 р. № 392-IX. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2020, № 24, ст.170. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392-20#Text>

24. Указ Президента України «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» від 25 червня 2013 р. № 344/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text>

Information about the authors:

Fedoriv Iryna Olehivna,

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor at the Department of World History
and Religious Studies

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
2, Maksyma Kryvonosa str., Ternopil, 46000, Ukraine

Volik Nadiia Volodymyrivna,

Candidate of Historical Sciences,

Assistant Professor at the Department of World History
and Religious Studies

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
2, Maksyma Kryvonosa str., Ternopil, 46000, Ukraine

Bystrytska Ella Volodymyrivna,

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Head at the Department of World History and Religious Studies

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
2, Maksyma Kryvonosa str., Ternopil, 46000, Ukraine

КОМПЕТЕНТНІСТЬ В ЕКСПАНСІОНІСТСЬКИХ СВІТОГЛЯДАХ ЯК НЕОБХІДНА СКЛАДОВА ФІЛОСОФСЬКОЇ ОСВІТИ: ТОКСИЧНІСТЬ РОСІЙСЬКОГО СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВА

Хамар У. В.

ВСТУП

Важливою цінністю кожної людини є демократія і мир, оскільки за їх втрати у великої частини суспільства знижується якість життя, а частина суспільства взагалі його втрачає. Зважаючи на це, до найважливіших освітніх завдань в галузі філософії належить формування антиекспансіоністського та демократичного, тобто антитоталітарного світогляду, компетентності в цих ділянках знань. Для досягнення такої компетентності треба, окрім іншого, утверджувати демократичні та антивоєнні цінності, знайомити кожного громадянина з тими світоглядами, які упродовж історії людства сприяли виникненню загарбницьких воєн та антидемократичних режимів. Важливість ознайомлення громадян зі згаданими світоглядними концепціями (з критичним роз'ясненням їх суті та потенційних негативних наслідків) зумовлена тим, що дуже часто прибічники таких світоглядів подають їх у замаскованому вигляді, приховуючи їхню антигуманну суть, щоб не стати об'єктом критики з боку демократичної частини людства. У такому замаскованому вигляді ці світогляди позбавляють спільноту соціального імунітету супроти таких суспільних хвороб як експансіонізм і тоталітаризм. Замасковані експансіоністські та антидемократичні світогляди і побудовані на їх основі політичні ідеології творять у адресатів пропаганди позитивний образ тих суспільних рухів, жертвами яких потім стають згадані адресати.

Прикладом експансіоністського світогляду є низка напрямів російської філософії, зокрема слов'янофільство, почвеннічство, веховство, євразійство. У кожному з цих напрямів нав'язуються ідеї російської національної винятковості, російської гегемонії серед слов'ян, в Євразії, в усьому світі. Згадані соціально-філософські теорії росіян підштовхують того, хто погодився з такою філософією, до прийняття думки, що Росія призначена керувати світом, оскільки вона і унікальна, і духовно вища від Заходу і всього світу загалом, і в неї така місія, оскільки росіяни богообрані. До XIX ст. ідеологічні концепції в Росії вибудовувалися поза філософським середовищем. Для прикладу,

концепцію «Москва – третій Рим» сформулював релігійний діяч Філофей, концепцію офіційної народності «самодержавство, православ'я, народність» – державний діяч С. Уваров. Фактично першими соціально-філософськими концепціями щодо напрямів розвитку Росії, створеними філософами, були західництво і слов'янофільство. Розгляньмо насамперед слов'янофільство в контексті питання: чи є ця концепція інструментом експансіонізму?

1. Експансіоністська суть російського слов'янофільства

Перш ніж аналізувати праці дослідників у сформульованому напрямку, доцільно зазначити термінологічні аспекти дослідження, зокрема, треба розрізнити два види слов'янофільства: 1) слов'янофільство як напрям суспільної думки тих слов'янських спільнот, які перебували в статусі колонії у складі різних імперій, для прикладу: Російської, Австрійської (а потім Австро-Угорської), Османської – це напрям культурного, політичного об'єднання поневолених слов'янських спільнот з метою їх звільнення та розвитку; 2) російське слов'янофільство, яке (принаймні на етапі свого виникнення) лише за назвою пов'язане зі слов'янством, тоді як за суттю це була ідея обґрунтування цивілізаційної атрибуції – мовляв, росіяни є особливі і ті форми розвитку, які сформувалися за її межами (для прикладу, в Європі), їй не підходять. (Іван Дзюба вбачав у мотивах слов'янофілів цілком утилітарний інтерес – вони боялися повторення європейських революцій в Російській імперії і шукали альтернативні світоглядні орієнтири¹). Об'єктом даного дослідження буде саме російське слов'янофільство.

Насамперед треба зауважити, що славофільські дискусії в російському філософському дискурсі від часу їх виникнення в кінці 30-х років XIX ст. практично постійно продовжуються по сьогоднішній день (дещо менше в кінці XIX ст. і упродовж радянського періоду). Такий висновок можна зробити, ознайомлюючись з філософською продукцією згаданого періоду. Водночас, про це пишуть також російські автори, для прикладу, С. І. Бажов у статті *Сучасне значення суперечки західників і слов'янофілів* (Вісник слов'янських культур, 2009, № 9) зауважив, що полеміка західників і слов'янофілів була актуальною в російській суспільній думці не тільки в минулому, але продовжує займати помітне місце в XXI столітті. На подібні твердження натрапляємо також у працях українських та чужоземних авторів. Зокрема, Н. Ковальчук зазначила, що слов'янська ідея після її

¹ Дзюба І. Шевченко і Хомяков / Іван Дзюба З криниці літ: У 3 т. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Том II. С. 48–255.

виникнення в ХІХ столітті неодноразово актуалізувалась і в Російській імперії, і в Радянському Союзі, і в Російській Федерації ХХІ століття (переважно під час воєн і політичних криз)². Частина авторів конкретизують призначення слов'янської ідеї в Росії: в ХІХ столітті слов'янська ідея використовувалась як прикриття для російського імперського експансіонізму³; однією з трьох головних ідей, які лежать в основі російської агресії супроти України у війні, розпочатій в 2014 році, є ідея слов'янства⁴.

У літературі, яка стосується слов'янофільства, можна виокремити різні підходи до опису аналізованого явища російської соціальної філософії. Частина дослідників зосереджується на поданні явища слов'янофільства як винятково позитивного явища, свідомо чи несвідомо уникаючи тих аспектів ідей слов'янофілів, які можуть стати підставою для негативних моральних оцінок. Для прикладу, А. Д. Каплін у монографії *Світогляд слов'янофілів. Історія і майбутнє Росії* (Москва, 2008) стверджує, що слов'янофіли сформулювали в своїх працях основи російської ідеології, яка на його думку більш ніж 1000 років є духовним фундаментом Росії. Згідно з ним, слов'янофіли піддали критиці основи західного світорозуміння і виробили вище бачення світу, завдяки чому очолили духовний розвиток людства, а їхні ідеї й понині є вищим інтелектуальним досягненням людського роду. В іншій монографії (*Слов'янофіли, їх сподвижники і послідовники*, Москва, 2011) згаданий автор стверджує, що історичні події підтвердили правоту слов'янофілів у запропонованому ними шляху розвитку для Росії і світу на основі духовних цінностей російської цивілізації, парадигмою якої є православ'я. Згідно з автором, історія покликала Росію (і дала їй право) очолити просвіту всього світу, мовляв, всесвітня задача Росії полягає у звільненні людства від однобокого, хибного розвитку в напрямку, протороному Заходом.

Водночас багато дослідників намагаються об'єктивно підійти до аналізу явища слов'янофільства. Для прикладу, Іван Дзюба продемонстрував, що слов'янофіли шукали альтернативу революційній перспективі в богообраності, месіанстві російського народу, в особливій

² Ковальчук Н. Ідеї російського панславізму в сучасному офіційному дискурсі і пропаганді / Наталія Ковальчук / Проблеми слов'янознавства. – Вип 65. Львів, 2017. С. 193–200.

³ Rojek P. Imperialism and nationalism. The nature of Russian aggression in Ukraine // Studies in East European Thought vol. 74, p. 447–461 (2022).

⁴ Eltchaninoff M. Inside the Mind of Vladimir Putin. C. Hurst & Co. Publishers Ltd. 2017. 195 p.

праведності цього народу (вищій, ніж у решти людства)⁵. Іван Дзюба продемонстрував, що ідея винятковості, вищості російського народу відіграє в Алексея Хомякова неординарну роль – згідно зі згаданим піонером слов'янофільства, в росіян навіть рабство краще, ніж в інших. Як зауважив Іван Дзюба, у Хомякова можна натрапити на безліч прикладів почуття національної винятковості росіян, що проявляється в ідеях російського месіанства, третируванні інших народів та відмові їм в історичному майбутті.

На деякі спостереження щодо почуття російської національної винятковості натрапляємо в публікації Анджея Валіцького⁶. Він, зокрема, відтворив погляди Н. Данілевського, в яких ідеться про особливість росіян і ширше – слов'ян. Згідно зі згаданим російським філософом, Росія повинна відвернутися від Європи, захопити Константинополь, об'єднати під собою всіх слов'ян, «звільнивши» їх таким своєрідним способом. Все це повинно стати підставою для творення людської спільноти нового культурного типу, оскільки слов'янам властива виняткова здатність розуміти інші культури, засвоювати їхні досягнення, тож слов'янський тип є найближчим до досягнення ідеалу «вселюдності».

Окремі міркування щодо ідей російської національної винятковості у слов'янофілів містяться у працях Надії Шип⁷. Зокрема, вона наводить низку прикладів, коли росіяни, витлумачуючи себе як слов'ян, приписують своєму етносу вищі властивості ніж їх мають інші слов'яни – українцям вони відмовляють не тільки в незалежності, але навіть у праві вживати власну мову. Авторка зауважила, що під час вирішення тих чи інших питань, всі слов'янофіли залишалися відданими месіанській ролі росіян у слов'янському світі, а визначальним критерієм, зокрема у ставленні до українців, було намагання зберегти цілісність імперії⁸.

Для обґрунтування робочої дефініції поняття «національна винятковість» треба взяти до уваги, що винятковість може бути і позитивна, і негативна. Хтось може бути винятково розумним, винятково гарним, тоді як хтось інший – винятково нерозумним, винятково негарним. І в першому, і в другому випадку маємо якусь

⁵ Дзюба І. Шевченко і Хомяков / Іван Дзюба З криниці літ: У 3 т. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Том II. С. 48–255.

⁶ Валіцький А. В полоні консервативної утопії: структура і видозміни російського слов'янофільства. Київ: Основи, 1998. 710 с.

⁷ Шип Н. А. Слов'янофільство – духовний феномен XIX століття: погляд з Києва : монографія / Н. А. Шип. – Київ: НБУВ, 2021. – 344 с.

⁸ Шип Н. А. Інтерпретація слов'янофілами польського й українського питань в Російській імперії (друга половина XIX ст.// Рукописна та книжкова спадщина України. Вип 23. Київ, 2019. С.197-215.

особливість. В контексті аналізованої проблеми важлива не просто особливість, а особливість, яка дає підстави для підпорядкування носієм цієї особливості тих, хто її не має. У підсумку ми приходимо до дефініції шовінізму (обґрунтування переваги одного етносу над іншим для обґрунтування права керувати тими іншими етносами).

Розгляньмо насамперед погляди раннях слов'янофілів у контексті аналізованої проблеми. До того, що вже було мовлено про місце ідеї національної винятковості у філософії Хомякова доцільно додати те, що він переконаний у богообраності російського народу, в тому, що цей народ має визначену місію, обумовлену його особливостями, зокрема, соціокультурним і географічним положенням, особливостями культури.

Іван Кіреєвській спрямував свій пошук особливостей росіян у сферу релігії. Порівнюючи умови та чинники формування західної цивілізації та Росії, він навів такі аргументи на користь вищості Росії: західні народи прийняли християнство через вчення Римської церкви, а Росія – через православ'я; богослів'я на Заході набуло рис розумової абстрактності, натомість в православному російському світі – внутрішньої цілісності духу; на Заході, на думку Кіреєвського, державність формується насильницьким завойовництвом, а в Росії – шляхом природного розвитку народного побуту, ґрунтованого на єдиному переконанні; на Заході – розрізненість територій, що спричиняє формування окремих держав, і, відповідно, через це їхню слабкість, а в Росії – згода всієї російської території в нероздільній духовній єдності. (Після таких можна сказати фантазій, як коментар доцільно дати рядки з творів Тараса Шевченка «Од молдаванина до фіна На всіх язиках все мовчить, Бо благоденствує!»).

На близькі до попередніх спекуляції натрапляємо в працях Костянтина Аксакова. В творі *Про внутрішній стан Росії* (1855) він розмірковував про підстави переконань щодо вищості російського народу та його всесвітнє призначення. На думку автора, російський народ є запорукою зовнішньої могутності Росії, йому притаманні братство, общинний побут, єдність, непохитна віра в святість православних переконань, збереження старовини, недовіра до нового (сприймання нового крізь призму самотності).

На ідею вищості росіян натрапляємо також в працях Юрія Самаріна. Зокрема, в статті *Чого ми повинні навчитися?* він зазначив, що в Росії, яка історично призначена до вищості, з-поміж європейських держав нема (у зв'язку з відсутністю тотожних інтересів) друзів.

Перш ніж продовжити огляд праць пізніших прибічників антизахідного напрямку розвитку Росії, доцільно відзначити, що можна натрапити на два підходи в типологізуванні слов'янофілів. Частина

дослідників вважає, що слов'янофілів треба поділити на ранніх та пізніх: пізні – це родичі тих ранніх слов'янофілів (частина яких померла досить рано), які (ці родичі) видавали праці ранніх слов'янофілів і продовжували їх справу. Інша частина дослідників вважає, що до пізніх слов'янофілів доцільно віднести і почвенників А. Грігор'єва, Н. Страхова, Н. Данілевського, К. Леонт'єва, Ф. Достоевського і його брата М. Достоевського. До них відносять також Ф. Тютчева, А. Гільфердінга та інших. Будемо дотримуватися другого підходу, оскільки вони, як і ранні слов'янофіли, були антизахідниками. Розгляньмо їхні погляди в контексті аналізованої проблеми.

Міркуючи про неподібність культур західних європейських народів з російською культурою, протиставляючи культуру Заходу (на прикладі Польщі) російській, Ніколай Страхов зазначив у праці *Фатальне питання*, що польська цивілізація ґрунтується на запозиченнях. На його думку, Польща не змогла сформувати єдиної культури з елементами народного життя, вона оцивілізувала тільки вищий клас суспільства. Європейська цивілізація, яка вибудовується на європейському ґрунті, є сприятливою для європейських народів, але поляки є слов'янською нацією, тому європейський ґрунт був їм чужим, отже, Страхов звинуватив поляків в безпочвеністві: польська культура (вражена внутрішнім безсиллям, безпочвеніством) не може переважати над російською культурою (яка ґрунтується на народному дусі, корінних силах народу, самобутніх первинах та міцній державній організації). Автор виснував (погоджуючись з Данілевським), що Росія приналежна до особливого культурно-історичного типу, до якого європейський шлях розвитку не застосовний, він збіднює самобутність Росії, послаблює її; та закликає повернутися до почвенічества, позбутися «зовнішнього», загальноєвропейського, того, що не має духовних основ в російській культурі, таким чином формуючи міцну російську цивілізацію в тому числі і на найкращих досягненнях європейського просвітництва.

Н. Страхов проаналізував ідею духовної самобутності Росії як запоруки її вищості та місійності стосовно інших народів у праці *Боротьба з Заходом в нашій літературі*, де зазначив, що історія, національні ідеали Росії відрізняються від західної культури, яка своїм впливом може знищити російську національну ідентичність, позбавити росіян вищості над іншими народами та перетворити на клона західної культури (автор навів як приклад, західництво Герцена, яке привело його до повної зневіри в цінностях західної цивілізації та абсолютного нігілізму). Автор переконаний, що передумовою сили та суверенітету російського народу є збереження його національної самобутності

(історії, мови, культури), яка є чинником успіху, сили, вищості Росії (яка через свою вищість є відповідальною перед світом).

Ніколай Данілевській в праці *Росія і Європа* заперечував можливість існування загальнолюдської цивілізації та виокремив два культурно історичні типи – німецько-романський і слов'янський, зауваживши, що основи цивілізації одного типу не співпадають з іншим (головною особливістю слов'янського типу (автор має на увазі російський народ) є миролюбність, природна гуманність, безкорисна політика, а німецько-романського – насилля, нетерпимість. Таке твердження автора суперечить історичним фактам щодо завойовницьких, насильницьких, кривавих війн, які розпочинала Росія). Автор вказав на ворожість та агресивність західної цивілізації (начебто від Росії, за умови прийняття її до Європейського союзу, вимагатимуть зречення своїх прав, інтересів, священних обов'язків; вона (Росія) повинна підпорядкуватись Європі); але Росія занадто могутня і велика нація, здорова, гідна і цілеспрямована, щоб стати лише одним із рівноцінних членів Європейського союзу; її призначення – стати духовним наставником для всіх слов'янських народів, адже, на думку автора, тільки Росія здатна зберегти культурну та цивілізаційну спадщину слов'янства, захистити слов'янську цивілізацію від загальноєвропейського розчинення, від католицького гніту. Отже, головною ідеєю Данілевського є переконання в особливому призначенні Росії, яке полягає в очоленні світового процесу розвитку. Автор покладає на Росію місію центрального руху, який скерує світ до правди, рівності та справедливості. Росія повинна стати захисницею всіх слов'янських народів, адже тільки вона здатна зрозуміти реальні потреби людства. На думку Данілевського, Росія має природну вищість над іншими слов'янськими народами, має стати головним патріархом слов'янства. Данілевській був прихильником ідеї, що Росія є «вищою цивілізацією» у порівнянні з іншими слов'янськими народами. Він вважав, що Росія має великий потенціал для лідерства завдяки своїй унікальності щодо культури (поєднує в собі різні культури, національності та релігії), історії, географічного положення (один із чинників геополітичної ролі Росії в світовій політиці та економіці), численних ресурсів, могутньої армії (міф щодо непереможності російської армії спростовано українськими воїнами).

З огляду на це, Данілевській наполягав на утворенні Всеслов'янського союзу (шляхом об'єднання слов'янських народів навколо Росії) як гаранта рівноваги у світі (суть російської ідеї – це боротьба за всеслов'янський принцип і зміцнення внутрішньослов'янської спільноти). На його думку, Росія, яка засуджує війну і прагне до міжнародної згоди, є надійною запорукою миру і спокою в

слов'янському світі. Покликанням Росії є розширення своїх кордонів (звичайно ж, не задля захоплення територій та ресурсів), а для протистояння західній агресії потужністю слов'янського світу. – Ці ідеї автора якнайкраще продемонстровані в сучасній політиці Росії та Білорусі по відношенню до України.

Данілевській переконаний, що майбутнє – за слов'янською (російською) цивілізацією (вона, мовляв, не агресивна, на відміну від західної; у ній суспільне переважає над індивідуальним, оскільки психологія слов'ян сформувалась під впливом православ'я) задля збереження людства від занепаду. Отже, на думку Данілевського, у перспективі або Росія об'єднає навколо себе слов'янські народи, або – перетвориться на етнографічний матеріал для інших цивілізацій.

Тому єдиним виходом для Росії є виконати своє призначення, місію, визначену етнографічними та історичними умовами – стати противагою до Європи, бути місцем об'єднання слов'янських народів в одній культурній сфері, яка послуговуватиметься однією мовою, російською, адже російська мова має глибокий культурний потенціал, здатна передавати глибинні душевні риси слов'янських народів, може виражати філософські та релігійні ідеї, передає найглибші емоції та думки, є інструментом вираження духовності та ідентичності нації, є засобом взаємного розуміння між різними народами. Окрім цього, Данілевській переконаний, що призначенням Росії є також зберігати у світі мир і спокій (як бачимо, Росія не виправдала сподівання автора, розв'язавши у світі в ХХІ столітті третю світову війну на теренах України). Автор зазначає, що для здійснення такого призначення, Росії потрібно об'єднати навколо себе народи, які можуть бути, всупереч своєї волі, ворогами Росії. Данілевській, проголошуючи збереження слов'янськими народами своєї культурної самобутності та ідентичності, закликає до єдності слов'янських народів під проводом Росії, що суперечить принципам самовизначення національностей. Але він стверджує, що Росії пощастило, бо вона, підсилюючи себе, не підкорюватиме, не поневолюватиме сусідні народи, а навпаки, визволятиме їх (чим і зайнялась Росія, починаючи з 2014 року в Україні, і посилила «визволення» з 24 лютого 2022 року, розпочавши широкомасштабне вторгнення на територію суверенної України). Данілевській називає це дивовижним співпадінням моральних прагнень («визволення» суверенних сусідів) з політичною вигодою Росії, це – не випадок, а результат керівництва благого вищого розуму, тобто згідно з законом Божим, служіння Росії полягає в захисті слов'янського світу.

Місією Росії є збереження національної самобутності (її місією є велич і досконалість православної віри і культури), щоб стати об'єктом

наслідування для інших народів, менших братів-слов'ян, за яких Росія відповідальна (вона не може дозволити чинення впливу західної цивілізацією на слов'янські народи). Причому автор констатує, що виконання такого призначення Росії супроводжується (історично) кров'ю і сльозами, але це виправдано, заради вищої мети! Росія ж ніколи не збудує державну споруду (слов'янство) на кістках зневаженого народу (можемо вивірити такі принципи Росії в сьогоденні, наприклад, знищеного, замордованого Маріуполя та інших, стертих з лица Землі, міст України в ході російсько-української війни). Росія, на думку Данілевського, яка не виконає такого свого призначення, не здійснить насильницьку асиміляцію народів, втратить сенс свого буття, свою ідею, перетвориться в історичний мотлох.

На ідеї національної винятковості натрапляємо також у працях О. Гільфердінга, автора збірки *Росія і слов'янство*, де, вказуючи на спільність культури, історії та інтересів слов'янських народів, він висловив сподівання щодо об'єднання народів (грунтованого на принципах взаємної підтримки та співпраці на рівних засадах) задля вивищення статусу слов'янських народів у світі. І саме Росія, як опора слов'янської ідеї, (через те, що поєднує в собі найбільшу кількість людей, з-посеред інших слов'янських народів повинна мати особливу місію. Росії, на відміну від інших слов'янських народів, вдалось зберегти чистоту національного складу, тому вона претендує на очолювання слов'янського об'єднання; вона має найбільший національний, історичний, культурний досвід, охоплює найбільшу територію, є найбагатшою та найважливішою країною на земній кулі, автор її називає майбутнім світовим океаном) здатна, за переконанням автора, виконати своє призначення щодо захисту інтересів народів (менших братів-слов'ян), підтримання їхньої національної свободи. (З досвіду сучасних подій російсько-української війни, Росія, прагнучи стати сильною імперією, насаджує свою культуру та мову, примушує викрадених українських дітей, полонених українських військових багаторазово співати гімн Росії, вивчати російські культурні традиції, розмовляти російською мовою). Але автор зазначив, що слов'янські народи (попри збереження своєї незалежності в об'єднанні слов'янських народів) повинні готуватись до певних поступок своїми територіями заради миру. На думку Гільфердінга, об'єднання слов'янських народів слугуватиме збереженню культурної спадщини слов'янських народів, створенню спільної цивілізаційної спадщини, зміцненню політичної та економічної позиції в світі та, найголовніше, як наслідок, потужному протистоянню західним державам. Автор у ролі головної сили слов'янства, національного та релігійного гегемона бачить Росію, яку, на його думку,

сама історія визначила за проводиря слов'янського світу, охоронця його інтересів; Росія призначена історією до розбудови російського світового порядку шляхом русифікації об'єднаних народів (русифікована Росія, за задумом автора, має стати непереможною). Росія повинна розширити свої кордони, поглинаючи сусідські території, вийшовши за свої державні кордони; вона покликана історією виконати місію військово-політичного центру (автор виправдовує такі дії Росії включно силою зброї, проти згоди, задля формування впливу на територію слов'янського світу). Автор переконаний, що таке насильницьке об'єднання є запорукою свободи, національного самозбереження та матеріального благополуччя поглинених (окупованих, захоплених) народів, що абсолютно суперечить результатам російсько-української війни, яка, за переконанням Росії, є визвольною, російські окупаційні війська начебто визволяють український народ (а насправді, викрадають наших дітей, руйнують наші домівки, винищують всіх і все, що є українським!). Відтак автор виправдовує поширення російської національної ідеї («русского міра», його вищої духовності, який покликаний зміцнювати світогляд російської нації, даючи їй енергію для завойовницьких дій, вбивств, безчинств, щоб при цьому почувати себе правими, «на боці світла») аж до світового лідерства задля формування могутнього блоку, який би став фактором світової політики, духовним центром європейської цивілізації, який навчав би світ відповідальності, духовного піднесення, доводив би світове населення до усвідомлення суті буття (бо, володіючи всім цим, можна впливати на долю людства) – в усьому цьому призначення Росії, тільки вона може, на відміну від інших націй, забезпечити щастя та процвітання слов'янським народам (принісши, насправді, в Україну смерть, біль, горе, руйнування). В іншому випадку, на думку Гільфердінга, Росію поглине Захід, вона зникне, розпадеться, втратить свої великі можливості.

На основі цього стислого огляду неважко виснувати, що всі творці і прибічники так званого російського слов'янофільства були шовіністами. Розгляньмо стисло також інші напрями російської соціально-філософської думки того ж призначення.

2. Ідеї російського експансіонізму, російської національної винятковості у філософському навчальному процесі РФ

Розгляньмо передусім російські шовіністичні концепції, після чого можна буде зіставити ці концепції з наповненням навчальних видань з російської філософії і побачити ширший спектр філософських вчень на зразок російського слов'янофільства (таке дослідження виконано

авторкою в раніше оприлюдненій публікації⁹). До ідеологічних концепцій російського шовінізму можна віднести такі:

1. Москва – третій Рим. Концепція, згідно з якою російська культура є особливою. Мовляв її винятковість подібна за своєю суттю до статусу Риму і Константинополя як столиць великих імперій; окрім того, це мало б бути осереддя православного світу після падіння Візантії. Спочатку цей принцип був потрібний для заміни попереднього гасла російської величі («Москва – Другий Київ»), пізніше – для утвердження лідерської позиції серед східнослов'янських князівств-васалів Золотої Орди. Ця концепція мала більший чи менший «попит» від XV до другої половини XVII століття, а в російській літературі й публіцистиці ця ідея актуалізувалась до XIX століття¹⁰.

2. Російський панславізм. Згідно з цією концепцією (яка сформувалась в кінці XVIII – першій половині XIX століть), слов'янські народи повинні об'єднатися політично під керівництвом Росії. Концепція російського панславізму була сформульована наприкінці 1830-х років М. Погодіним. Згідно з ним, слов'яни мають перевагу над іншими народами, а покликанням Російської імперії є роль лідера в православному слов'янському світі (протиставленого ворожому Заходу). Концепцію російського панславізму спорадично популяризували до першої половини XX століття.

3. Слов'янофіли і західники. Ці концепції можна розглядати поруч, оскільки в контексті аналізованої проблеми між ними не було кардинальних відмінностей. Вони (концепції) виникли в 1840–1850-х роках як протиставлені одна одній. Прибічникам руху Росії за зразками західної культури протистояли прибічники руху Росії, як представника східної, тобто слов'янської культури, а зразки цього особливого руху мала творити Росія (православ'я як основа духовності; сільська община і артіль як зразки для справедливих суспільних відносин). Слов'янофільство асоціюють з формулою С. Уварова «самодержавіє,

⁹ Хамар У. В. Ідеї національної винятковості в російській філософській освіті. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2022. №39. С. 83–88.

¹⁰ Єршова Л. М. Витоки великороського шовінізму. Вісник НАПН України : наук.-аналіт. доп. і матер. 2022. № 4 (1). С. 1–13. URL: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4132>; Козиряцька С. А. Дискурсні практики медіа-сфери Росії: синтез двох ідеологій чи розмивання орієнтирів // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. Вип. 42. С. 239–244.

православ'є, народність». Як слов'янофіли, так і західники відстоювали особливу роль Росії в слов'янському світі¹¹.

4. Месіанство. Концепція, згідно з якою, до росіян треба ставитись з повагою, пієтетом, підтримуючи всі їхні діяння, оскільки росіяни призначені до порятунку світу. Цей порятунок полягає у прилученні світу до «справжньої» духовності, заради чого росіяни змушені нести важку ношу цивілізаторів, зазнавати страждань (В. Соловйов, А. Хомяков, А. Луначарський)¹².

5. Веховство. Концепція початку ХХ ст., згідно з якою на Заході утвердились хибні цінності, тоді як справжні цінності можуть бути досягнуті лише на основі православного християнства. Майбутнє Росії, згідно з прихильниками концепції веховства, мало бути великодержавним, і для такого майбутнього вони намагались створити ідеологію (Н. Бердяєв, С. Булгаков, П. Струве, С. Франк).

6. Євразійство. Концепція, згідно з якою Росії треба інтегруватись не з Заходом, а з центральноазіатськими країнами, спадкоємцями імперії Чингізхана (євразійство виникло на початку ХХ століття і залишається актуальним в першій чвертині ХХІ століття). В цій інтеграції саме Росії, згідно з прибічниками аналізованої концепції, належить особлива роль – велика частина Євразії повинна бути об'єднана під російською владою (підставою для цього повинна бути так звана «історико-культурна спільність» поєднаних Росією народів).

7. Націонал-більшовизм. Концепція (виникла в 1920 році), згідно з якою (оскільки більшовики перемогли в Революції 1917 року) Російська імперія повинна бути відновлена на засадах більшовизму.

8. Російський світ («русскій мір»). Компілятивна російська шовіністична концепція, згідно з якою об'єктом експансії може стати будь-яка країна, в якій є російськомовні громадяни. В початковому варіанті її створення А. Дугініним йшлося про заснування російського цивілізаційного простору на засадах православ'я, російської культури (насамперед мови) і тоталітаризму, прихованого під назвою «спільна історична пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток».

Після огляду поширених концепцій російської винятковості розгляньмо чи міститься подібна проблематика у навчальних виданнях з російської філософії та історії російської філософії. Це дасть змогу

¹¹ Кіхно О. Слов'янофілство. Філософський енциклопедичний словник / гол. редкол. В. І. Шинкарук та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. С. 588.

¹² Єршова Л. М. Витоки великороського шовінізму. Вісник НАПН України : наук.-аналіт. доп. і матер. 2022. № 4 (1). С. 1–13. URL: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4132>.

з'ясувати інформацію про концепції російської винятковості з інформацією щодо аналогічної інформації у філософських навчальних виданнях з російської філософії.

Унаслідок виконаного огляду навчальних видань з історії російської філософії з'ясовано, що зміст матеріалу і спосіб його подання у різних працях є подібним, тож подамо детальніші зразки такого викладу зберігаючи певною мірою стиль подання інформації в аналізованих підручниках.

В навчальному посібнику *Історія російської філософії*, виданому в Москві у 1998 році за редакцією доктора філософських наук М. М. Громова, з-поміж інших викладено доктрину російської філософії історії XVI ст. «Москва – Третій Рим» (ця концепція є також інтерпретованою в навчальному посібнику *Російська філософія історії. Курс лекцій*, виданому для студентів університетів гуманітарного профілю, підручнику *Історія російської філософії*, виданому в 2016 році за редакцією М. Л. Масліна і як ідеологема месіанізму, і як великодержавна доктрина щодо всемогутності російського царизму). Її виклав в *Посланні диякону Місюрю Мунехіну* старець Філофей (згідно з його концепцією, східнохристиянські країни та народи потрібно було перемістити в Московське царство, політичний і духовний центр, оплот православ'я, оскільки «обидва Рими впали»: Філофей заперечував претендування латинян на непорушність вселенської влади Риму, а загибель Візантії пояснював відступництвом греків; стверджував про єдиного царя для християн, хранителя божих престолів та святої вселенської апостольської церкви, яка виникла в російському царстві, на місці зниклих римської та константинопольської церков до кінця світу). У зазначених підручниках ця концепція подана як така, що сприяла утвердженню рівноправності Росії з європейськими державами, а Філофей так висловив ідею богообраності російського народу, на який зійшла Божя Благодать, та месіанської ролі збиральниці земель – Москви, яка постала захисницею всіх православних народів, перейнявши цю місію від Константинополя (відповідно цар став «вседержителем», який був відповідальним лише перед Богом та ні з ким не ділив владу). Схвально відгукуючись щодо доктрини Філофея (яка вплинула на розвиток державних форм російського самодержавства та, згідно з якою, Росії відведено роль берегині єдиної істинної християнської православної віри, православ'я оголошено російським, а російську державу – вселенським царством), в підручниках її трактують як початок зародження національно-державної самосвідомості та наводять на підсилення такої позиції думку М. Бердяєва про те, що російське релігійне покликання пов'язане з величиною російської держави

та винятковою роллю російського царя; таким чином провіденціалістська ідея переросла в аргумент на користь імперської ідеології. В підручнику *Історія російської філософії* (2012 року за редакцією О. Ф. Замалеєва) концепція «Москва – третій Рим» пов'язується зі становленням компоненти російської свідомості – ідеологеми «Свята Русь».

У вище згаданому курсі лекцій з *Російської філософії історії*, в підручнику автора О. І. Виноградова *Історія російської філософії історії* (2020 року) та інших навчальних виданнях з'ясовано позицію провіденціаліста П. Я. Чаадаєва щодо покликання Росії, сформовану на ґрунті месіанської ідеологеми Філофея про особливу роль Росії між Сходом і Заходом. На думку мислителя, місією Росії є вирішення всіх суперечок, які виникли в Європі, адже вона (Росія) домінує над Заходом через необтяженість прив'язаністю, пристрастями та інтересами Європи. Чаадаєв зазначив, що необхідною умовою виконання народом свого призначення (а згідно з Чаадаєвим кожен народ є призначений Богом до свого внеску у спільну справу на благо людства) є усвідомлення народом своєї провіденції, і, власне, мислителі повинні збуджувати народ до активності у цьому світовому процесі. Оновлене месіанство було переконане у тому, що ХІХ століття належало Росії. Виклик, виголошений їй Чаадаєвим, «проріс» в «російській ідеї» (в множині рис національної самосвідомості щодо ролі Росії у світовій історії), концептуальне оформлення якої відбулося в процесі полеміки слов'янофілів і західників. Авторка навчального посібника з *Російської філософії* (2005 року) Л. Я. Курочкіна у своєму викладі цієї теми відійшла від традиційного представлення слов'янофілів опозиціонерами до західників, вказуючи на їхні суперечки щодо однієї і тієї ж проблеми: вони були опозиційними до російської самодержавної політики. Окрім цього, авторка вказала на розбіжності у розумінні слов'янофілами (світогляд яких визначений релігійними поглядами, які ідеалізували російський національний характер, цінували особливості російської культури) та західниками ролі західноєвропейського просвітництва, науки. Слов'янофіли як прихильники науки, просвітництва заперечували переймання досвіду західноєвропейських взірців і виступали за «народну науку» (наголошуючи, що західній культурі не вистачає тих засад, якими багата російська культура, слов'янофіли критикують міщанство, католицизм і протестантство Заходу; вони вважали, що перед Росією велике завдання – вказати людству дорогу до істинного братства і свободи в єднанні, соборності; покликання Росії оздоровити Західну Європу духом православ'я і російських ідеалів), і, відповідно, за національний фактор в історії. Західники, заперечуючи

існування «народної науки» виступали за першість загальнолюдського початку, за європейських росіян. В *Історії російської філософії* за редакцією М. М. Громова зазначено ще й те, що як слов'янофіли, так і західники визнавали факт особливості російської історії (автори В. І. Шишкіна та Г. М. Пуриничова в підручнику *Історія російської філософії (XI – поч. XX ст.)*) дійшли до висновку, що слов'янофільське розуміння «особливого характеру» російського історичного розвитку є визнанням переваги Росії над Заходом), а В. Соловйов вказував ще й на розуміння західниками того, що коли йдеться про культурну перевагу, духовне домінування, то здобування їх можливе лише за умови клопіткої праці, ґрунтованої на вироблених Заходом умов людської культури.

Ідеї філософії всеєдності В. Соловйова роз'яснено в підручниках *Історія російської філософії* за редакцією М. М. Громова і М. Л. Масліна, *Історія російської філософії історії* О. І. Виноградова, *Історія російської філософії* Б. В. Яковенка (2003 року) та інших як цілісну філософську систему, ґрунтовану на принципах мирного співіснування народів (кожен з яких виконував своє призначення), що сприяло моральному упорядкуванню людства; створенню збірного образу Боголюдства, зберігши при цьому національні особливості кожного народу (на противагу слов'янофілам, які відстоювали національну винятковість російського народу). Істинне єдине Соловйов розумів як об'єднання одиничного, розрізненого у збірне, без шкоди одиничному, зберігаючи його особливості та підсилюючи це одиничне (за рахунок можливості безпечної самореалізації в лоні єдиного).

В навчальних посібниках *Історія російської філософії* за редакцією М. М. Громова, М. Л. Масліна в концепції євразійства задекларовано щодо місця Росії та народів, які її населяють, в історії людства, про особливу місію Росії, спричинену її місцезнаходженням (всі, хто населяють Росію, не є європейцями і не є азіатами, тому концепція передбачила для них назву – євразійці). Культурна єдність євразійців спричинена географічною та етнографічною цілісністю, названа Євразією (народи і люди, які населяють цей світ, здатні до взаєморозуміння та братнього співжиття, що є складним до реалізації по відношенню до народів Європи та Азії). Євразійці, на відміну від слов'янофілів, вважали, що російська нація не може містити тільки слов'янський етнос (важливу роль в утворенні російської нації відіграли тюркські та угро-фінські племена). Князь Сергій Трубецкой писав, що держава, яка була Російською імперією, а згодом – СРСР, була багатонародною нацією, яка володіла своїм націоналізмом. Євразійці декларували щодо своєї культури «серединну» позицію (не європейська, ні одна з азіатських, ні сукупність тієї та іншої). Євразійці не хотіли

сприймати Росію як культурну провінцію Європи, бо європейську цивілізацію не сприймали як загальнолюдську культуру, приписували їй руйнування. Специфіка євразійської культури дозволяла їй за різних історичних обставин орієнтуватися на Захід чи Схід. Акцентування на ролі азійського елемента в культурно-історичному розвитку спричиняло шокуючий для суспільства висновок: без татарщини не було б Росії! Євразійці оголосили православ'я істинною вселенською релігією (все, що поза – ересь чи розкол).

Панславизм викладений у підручнику *Історія російської філософії* за редакцією Замалєєва (2012). Покликаючись на Гегелівську філософську систему, Фонвізін висуває щодо історичного покликання Росії (як і всіх історичних народів-представників світової ідеї) колись зі своїх рідних стихій розвинути нову світову ідею. Незважаючи на те, що Росія поглинула багато чужорідного, все ж головні її риси – слов'янські. Бог дозволив розповсюдитися Росії територіально на великі простори і неодмінно вона повинна поглинути слов'янські розрізнені племена в свою політичну сферу (внаслідок дії загального природного закону, згідно з яким, мале завжди скеровується до великого, яке його притягує до себе).

На підставі зіставлення матеріалу з навчальних видань з російської філософії з концепціями російської винятковості можна висувати, що концепції російської винятковості становлять значну частину згаданих видань. У викладі матеріалу відсутній осуд ідей національної винятковості, натомість містяться формулювання з позитивною конотацією щодо цих концепцій, таких як «утвердження рівноправності Росії», «богобраність російського народу», «Росії відведено роль берегині єдино істинної християнської православної віри», «пов'язане з величчю російської держави та винятковою роллю російського царя», «місією Росії є вирішення всіх суперечок, які виникли в Європі, адже вона (Росія) домінує над Заходом», «перед Росією велике завдання – вказати людству дорогу до істинного братства і свободи», «Бог дозволив розповсюдитися Росії територіально на великі простори і неодмінно вона повинна поглинути слов'янські розрізнені племена в свою політичну сферу» та дуже багато подібних інших формулювань. Позитивні конотації під час опису концепції у поєднанні з відсутністю критики аморальності цих концепцій створює в читачів (студентів Російської Федерації) позитивне ставлення до них.

В Росії ці ідеї творять шовінізм в середовищі людей з вищою освітою, а через них транслюються на всю решту частину суспільства. Поза межами Росії такі концепції змушують читачів приймати російський шовінізм як щось нормальне, тобто таке, що замість бути об'єктом критики, повинно сприйматися як вища мудрість.

ВИСНОВКИ

Немало філософів поза межами Росії шукають якусь глибоку приховану мудрість в російській філософії. Якщо йдеться про онтологію чи гносеологію, то в російській філософії як і в філософії інших етносів можна знайти різні цікаві системи, підходи, аргументи та інше. Однак, коли йдеться про соціальну філософію, то це сфера маніпулятивної інформації, яка утверджує цінності російського експансіонізму. Кожному, хто взаємодіє з росіянами треба глибоко розуміти і їхню ментальність, і особливості їхнього світогляду, щоб у підсумку такої взаємодії не виявитися ошуканим. Водночас історія людства наповнена прикладами подібних світоглядів. Здатність виявляти агресивну суть світогляду за його, на позір, культурним фасадом, життєво важлива кожній людині і спільноті. Зважаючи на це, доцільно, щоб в курсах з філософії, історії філософії, які вивчають у вищій школі, студентів ознайомлювали з подібними світоглядами не фактологічно, а критично, висвітлюючи антигуманне їх (світоглядів) призначення. Важливо, щоб подібний соціальний імунітет супроти загроз експансіонізму та тоталітаризму отримували не тільки слухачі вищої школи, але всі громадяни, тож основи подібних знань доцільно давати в старших класах школи. Від цього залежить доля демократії і потенційних жертв агресорів.

АНОТАЦІЯ

Об'єктом дослідження є російські соціально-філософські концепції щодо напрямів розвитку Росії та російських цінностей. Згадані концепції проаналізовано в контексті питання: чи містять аналізовані соціально-філософські концепції ідеї російської національної винятковості, російського шовінізму. Детальніше проаналізовано концепцію російського слов'янофільства. Показано, що всі представники російського слов'янофільства відстоювали ідею російської національної винятковості, російського месіанізму, права і призначення Росії на особливе, провідне, керуюче місце серед інших країн. Сформульовано рекомендації щодо змісту курсів філософії та історії філософії у вищій школі. Важливим компонентом таких згаданих курсів повинно бути критичне висвітлення світоглядів, ідеї яких є загрозою демократії та миру. Запропоновано подавати основи таких знань також в середній школі: загрозам демократії та миру повинна протистояти не тільки частка людей, яка має вищу освіту.

Література

1. Eltchaninoff M. Inside the Mind of Vladimir Putin. C. Hurst & Co. Publishers Ltd. 2017. 195 p.
2. Rojek P. Imperialism and nationalism. The nature of Russian aggression in Ukraine // *Studies in East European Thought* vol. 74, p. 447–461 (2022)
3. Валицький А. В полоні консервативної утопії: структура і видозміни російського слов'янофільства. Київ: Основи, 1998. 710 с.
4. Дзюба І. Шевченко і Хомяков / Іван Дзюба З криниці літ: У 3 т. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Том II. С. 48–255.
5. Єршова Л. М. Витоки великороського шовінізму. *Вісник НАПН України : наук.-аналіт. доп. і матер.* 2022. № 4 (1). С. 1–13. URL: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4132>.
6. Кіхно О. Слов'янофільство. Філософський енциклопедичний словник / гол. редкол. В. І. Шинкарук та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. С. 588.
7. Ковальчук Н. Ідеї російського панславізму в сучасному офіційному дискурсі і пропаганді / Наталія Ковальчук / Проблеми слов'язнавства. – Вип 65. Львів, 2017. С. 193–200.
8. Козиряцька С. А. Дискурсні практики медіа-сфери Росії: синтез двох ідеологій чи розмивання орієнтирів // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. Кам'янець-Подільський* : Аксіома, 2016. Вип. 42. С. 239–244.
9. Хамар У. В. Ідеї національної винятковості в російській філософській освіті. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2022. № 39. С. 83–88.
10. Шип Н. А. Інтерпретація слов'янофілами польського й українського питань в Російській імперії (друга половина XIX ст.// *Рукописна та книжкова спадщина України.* Вип 23. Київ, 2019. С.197-215.
11. Шип Н. А. Слов'янофільство – духовний феномен XIX століття: погляд з Києва : монографія / Н. А. Шип. – Київ: НБУВ, 2021. – 344 с.

Information about the author:

Khamar Uliana Viktorivna,

Candidate of Philosophical Sciences,

Associate Professor at the Department of History of Philosophy

Lviv Ivan Franko National University

1, Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine

ГЕОПОЛІТИЧНЕ ЗНАННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

Шульга М. А.

ВСТУП

Проблема поширення геополітичних знань має вирішальне значення для громадянської освіти будь-якої нації, а особливо для громадян України, які сьогодні знаходяться в центрі історичних подій світових масштабів. Однак, потрібно усвідомлювати, що ця проблема не нова. Незважаючи на особливе загострення актуальності геополітичних знань в умовах сьогочасної російсько-української війни, така громадянська освіта була актуальною впродовж багатьох десятиліть ХХ століття. Це пов'язано з тим, що історія має властивість повторюватися, зважаючи на існування деяких закономірностей геополітичного світового устрою, без знання яких важко зорієнтуватися і у сьогочасному динамічному світі.

Нації повертаються до актуальності теми геополітичних знань як елемента громадянської освіти щоразу в умовах війни та післявоєнного відновлення. Так вже склалося, що Україна розташована на перехресті Європи та Азії, що робить її важливим гравцем у світовій геополітиці. Розташування України зробило її полем битви для конкуруючих держав впродовж усієї її історії. Ці протистояння мали місце за усіма напрямками, із заходу з боку Європи, з півночі – з боку Росії, з півдня – з боку Туреччини.

Українцям важливо розуміти важливість і цінність своєї країни. А для того, щоб отримати це розуміння, потрібно вивчати історичні події, географічні та політичні передумови, за яких геополітичні сили функціонують і впливають на повсякденне життя людей.

Сьогодні Україна стикається з новим викликом світового масштабу – війною з Росією. Ця подія призвела до політичної нестабільності та соціально-економічної кризи не тільки в Україні, але й по всьому світу. Ефективне вирішення цієї проблеми можливе за умови спільної, цілеспрямованої роботи усієї країни та її союзників. Основна мета – зберегти незалежність та ідентичність держави, а досягнення цієї мети залежить від відповідних рішень усіх її громадян.

Далі. Україна офіційно задекларувала свою мету розвитку як інтеграцію до європейської спільноти та входження до складу Північно-Атлантичного альянсу в своїй Конституції: «підключись про зміцнення громадянської злагоди на землі України та підтверджуючи європейську

ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України»¹. Чи не єдиним способом попередження перетворення руху до цієї мети на предмет різного роду маніпуляцій суспільною свідомістю могла би бути о(про)світа людей, зокрема набуття ними й геополітичних знань.

Головна ціль викладання геополітичних знань українцям – допомогти зрозуміти громадянам проблеми, які призводять до кризових явищ і прогнозувати наслідки дій політиків, урядовців, усіх, хто має державотворчу функцію і приймає доленосні для держави рішення. У подальшому, такі знання можуть сприяти підвищенню громадянської активності, прийняттю обґрунтованих рішень, важливих для відбудови країни у післявоєнний час.

Це дослідження складається із трьох розділів. Перший розділ присвячений висвітленню змісту геополітики та актуальності викладання її як навчальної дисципліни у закладах вищої освіти. Другий розділ присвячений дослідженню особливостей громадянської освіти в Україні, визначенню напрямів, інструментів та способів впровадження такої освіти серед широких верств населення. Третій розділ присвячений аналізу значення геополітичних знань для українців та визначенню особливо важливих концепцій геополітики, які мають вивчатися в рамках середньої, вищої та загальногромадянської освіти.

1. Зміст та актуальність вивчення геополітики як предмету викладання у закладах вищої освіти

Геополітика є важливою дисципліною, що вивчається у закладах вищої освіти. У загальних рисах її предмет інтегрує географію, політологію, економіку та історію для аналізу взаємозв'язків влади, міжнародних відносин та географічних підстав їхнього функціонування. Сьогодні ця дисципліна викладається для студентів старших курсів та аспірантів як одна із ключових, що мають міждисциплінарну природу. Основи геополітичних знань подаються у школах старшокласникам під час вивчення економічної географії, а також громадянської освіти.

Однією з важливих причин вивчення геополітики є те, що вона допомагає студентам зрозуміти чинники впливу на прийняття політичних та економічних рішень. Оскільки світ стає дедалі більш взаємопов'язаним і глобалізованим, важливість розуміння геополітичної динаміки, що формує міжнародну систему, стає дедалі більш очевидною. Наприклад, розподіл природних ресурсів, стратегічне розташування та демографічні тенденції можуть формувати глобальну

¹ Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 01.03.2023).

динаміку сили і, зрештою, впливати на економічні та політичні рішення країни.

Вивчення геополітики під час чи після нинішньої російсько-української війни стане ще більш важливим для розуміння динаміки конфлікту та далекосяжних його наслідків для глобальних силових відносин. Ця дисципліна надає не тільки спеціалізовані практичні знання, але й допомагає студентам розвивати навички критичного мислення у всіх галузях суспільного знання (рис. 1).

Рис. 1. Значення вивчення геополітики

Примітка: систематизовано автором

Студенти отримують важливі навички у процесі вивчення геополітики, зокрема, тому що:

– геополітика вимагає від студентів аналізувати та інтерпретувати складні глобальні проблеми з різних точок зору, тим самим покращуючи свої аналітичні навички;

– вивчаючи різні фактори, що формують геополітичну динаміку, студенти розвивають здатність визначати стратегічні можливості та виклики у світі, що швидко змінюється, тим самим виховуючи навички гнучкості;

– вивчення геополітики має етичні наслідки, які не можна ігнорувати, адже знання геополітики дозволяє студентам осмислювати питання соціальної справедливості, прав людини та екологічної етики крізь геополітичну призму, що сприяє розвитку навичок психолога, конфліктолога, перемовника тощо;

– геополітика дозволяє студентам зрозуміти, як здійснюється і делегітується влада у різних країнах світу, що вкрай важливим для формування навиків державного службовця та соціолога.

Незважаючи на свою міждисциплінарну природу, геополітику часто неправильно розуміють, насамперед через її асоціацію з географічним детермінізмом і темою територіальної експансії. Також геополітика інколи ототожнюється з політичною географією, внаслідок чого логічно постає питання, а навіщо вивчати геополітику, якщо існує політична географія.

На думку автора, негативне ставлення до геополітики значною мірою є результатом вузького визначення її предмета. Як вже зазначалося, це може відбуватися через вузьке сприйняття предметного поля цієї науки. Вузький погляд на геополітику як на щось спільне (проміжне) між географією і політикою може призвести до негативізму, який набуває форми різних позицій. А саме:

1) термін «геополітика» часто недоцільний для опису сучасних змін у світі та містить «псевдонаукові» переконання, які можуть використовуватися для виправдання зміни світового порядку. Ця позиція контрастує з політичною географією, яка сприймається як така, що надає стабільний опис світового порядку та його географічних характеристик. Однак на відміну від геополітики, політична географія не акцентує геополітичну динаміку, зокрема того, що світовий устрій постійно розвивається і розуміння цих змін має вирішальне значення для розуміння майбутнього;

2) існує неоправдана думка, що геополітика може давати наукові результати лише у вузькій сфері, що стосується взаємного впливу політики та просторово-географічних характеристик держав або їхніх альянсів. І справді, геополітика зосереджується на взаємозв'язку між географією і владою, однак разом з тим вона є вкрай міждисциплінарною галуззю, яка дозволяє аналізувати різні фактори, що формують глобальну силову динаміку: історію, клімат, природні катаклізми, релігійні переконання тощо. Оскільки світ стає дедалі складним і взаємопов'язаним, розуміння масштабних наслідків геополітичного протистояння є надзвичайно важливим;

3) геополітику слід розглядати не як науку, а лише як метод соціологічного підходу, який пов'язує географічне середовище та міжнародну діяльність держав. Така позиція ігнорує той факт, що геополітика є міждисциплінарним науковим знанням, що опирається на різні дисципліни, – включаючи політологію, географію, економіку та історію, – з метою аналізу взаємодії між географією та політикою.

Жорстке і вузьке визначення геополітики сприяло негативному ставленню до цієї дисципліни. Однак ширше розуміння геополітики розкриває її практичні, інтелектуальні та етичні наслідки, що робить її важливою сферою вивчення у закладах вищої освіти. Вивчаючи взаємодію між географією, владою та міжнародними відносинами, студенти можуть розвинути тонке розуміння глобальної динаміки та вдосконалити свої навички критичного мислення, сприяючи при цьому соціальній справедливості та дотриманню прав людини.

Можна підсумувати, що геополітика – це галузь знань, яка аналізує взаємодію між географією, владою та міжнародними відносинами. Як така вона є «наукою про простір в його застосуванні до державно оформленої волі»².

Основоположні поняття геополітики були введені в обіг на початку ХХ століття Хелфордом Маккіндером. Автор ще понад сто років тому, до Першої та Другої світових воєн, презентував концепції геополітичного поділу світу – «географічної осі історії»³ та «Хартленду»⁴. Менш відомим поняттям, що ним оперував Маккіндера, є поняття «Хартленду для цілей стратегічного призначення» (або «Стратегічний Хартленд»), яке пояснює можливості (механізми) геополітичного поділу світу⁵. Але, звичайно, суть геополітики, презентованої Х. Маккіндером, відображена у зазначених вище концепції (поняттях-програмах) «географічної осі історії» та «Хартленду». На думку Х. Маккіндера, «Хартленд», або серцевина – це центральний регіон євразійського суходолу, що складається з величезних територій, які простягаються від Східної Європи до Центральної Азії, і характеризується великою кількістю населення та багатими природними ресурсами. Х. Маккіндер стверджував, що той, хто контролює серцевину, має потенціал домінувати у світі, оскільки ресурси серцевини забезпечать йому владу над іншими територіями. Х. Маккіндер вважав, що ключем до контролю над ядром є контроль над «окраїнами» – територіями, що оточують серцевину і можуть забезпечити доступ до його ресурсів. Домінуючою силою в цьому євразійському регіоні є Росія, а тому умовою попередження російського

² Haushofer, Karl *Geopolitik der Pan-Ideen*. Berlin: Zentral-Verlag, 1931. Kapitel I.

³ Mackinder, Halford *The geographical pivot of history*. *Halford Mackinder Democratic Ideals and Reality* Washington, DC: National Defence University Press, 1996. P. 174-193.

⁴ Mackinder, Halford *Democratic Ideals and Reality*. *Halford Mackinder Democratic Ideals and Reality* Washington, DC: National Defence University Press, 1996. P. 1-173.

⁵ Див.: Шульга М.А. Україна в ракурсі геополітики: перечитуючи Хелфорда Маккіндера. *Регіональні студії. Наукове видання. Ужгородський національний університет*. Ужгород, 2019. № 16. С. 131-137.

домінування у Євразії є створення «санітарного кордону» з буферних держав, що має унеможливити союз Росії та Німеччини. (Цю думку фактично повторює Джордж Фрідман, очільник «Stratfor» у своєму виступі 2015 року, присвяченому санітарному кордону проти Росії з метою недопущення «непереможної комбінації» німецьких технологій і російських ресурсів⁶). Концепція Х. Маккіндера мала неабиякий вплив на формування британської та американської зовнішньої політики на початку ХХ-го століття, особливо під час Холодної війни. Поняття-програми Х Маккіндера і сьогодні – це незмінна складова начальних курсів з геополітичної проблематики. Вони ж «прочитуються» і у програмній роботі Збігнева Бжезінського «Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи» (1997 рік)⁷.

Численні науковці сьогодні наголошують на важливості вивчення геополітики. Доктор Саймон Долбі, що працює у напрямку критичної геополітики, підкреслює актуальність геополітики в сучасних світових відносинах, наголошуючи що «геополітика – це вже не просто гра у велику гру державного суперництва, тепер – це також буквально про переробку поля гри»⁸. Цікавими є і роздуми його колеги з наукових інтересів Джерарда Тоала, який пропонує погляд на місце та роль України у світі крізь призму критичної геополітики⁹. І хоча критична геополітика позиціонує себе як опозиційно налаштоване знання стосовно класичної геополітики – і у випадку, критичної, і у випадку класичної, ми маємо справу з геополітикою. Доктор Найеф Аль-Родхан, філософ, нейробіолог і геостратег наголошує на інтелектуальних перевагах вивчення геополітики, включаючи критичне мислення та розуміння різних точок зору¹⁰. Доктор Клаус Доддс, професор геополітики в Роял Голловей, Лондонський університет, наголошує на етичних наслідках геополітичних практик, підкреслюючи необхідність вивчення питань соціальної справедливості, прав людини та екологічної

⁶ Friedman, George Europe: Destined for Conflict? URL: https://www.youtube.com/watch?v=QeLu_yyz3tc&ab_channel=ChicagoCouncilonGlobalAffairs (дата звернення 05.03.2023).

⁷ Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 236 с.

⁸ Dalby, Simon Environmental Geopolitics in the Twenty-First Century. Alternatives: Global, Local, Political 2014, 39 (1), P. 3.

⁹ Тоал Джерард Місце та роль України в критичній геополітиці в контексті російської агресії. URL: <https://kspa.com.ua/online-toal/> (дата звернення 07.03.2023).

¹⁰ Al-Rodhan, Nayef Meta-Geopolitics of Outer Space: An Analysis of Space Power, Security and Governance. Palgrave Macmillan; 2012. 284 p.

етики крізь призму геополітичних поглядів, які багато у чому формують наше розуміння світу¹¹.

У Сполучених Штатах кілька університетів пропонують бакалаврські та магістерські програми з геополітики, в тому числі Джорджтаунський університет, Гарвардський університет та Університет Джона Гопкінса. Ці програми, зазвичай, зосереджені на міжнародних відносинах, безпекових та стратегічних дослідженнях, з акцентом на розумінні політичних, економічних та військових факторів, які визначають перебіг глобальних подій.

У Великобританії також низка університетів мають бакалаврські та аспірантські програми з геополітики, серед них: Королівський коледж Лондона, Кембриджський та Оксфордський університети. Ці програми зазвичай охоплюють такі теми, як міжнародна безпека, глобальне управління та стратегічні дослідження, з акцентом на розумінні ролі влади, впливу та ідентичності у формуванні глобальної політики.

У Франції кілька університетів та інститутів пропонують програми з геополітики, в тому числі Sciences Po, Вища нормальна школа і Центр дипломатичних і стратегічних досліджень.

Загалом, вивчення геополітики в навчальних закладах розвинених країн, відбувається з метою підготовки дипломатів, політиків та управлінців вищої ланки. Детальні знання не подаються школярам чи в межах обов'язкової громадянської освіти.

В Україні геополітика також є навчальною дисципліною, що викладається у закладах вищої освіти, а проблемами геополітичного поділу світу є об'єктом численних наукових досліджень та публічних дискусій. Осмислення геополітичної проблематики має сталу історичну традицію в Україні. Якщо брати історичну ретроспективу, то безперечно слід згадати Дмитра Донцова який вважав, що Україна відіграє вирішальну роль у боротьбі між Європою (ширше – Заходом) і Росією і тому має позиціонувати себе у якості заслону перед «маревом московського трамбувальника»¹². Юрія Липу, якому належить проект «Чорноморської фортеці»¹³. Сьогодні ж, якщо орієнтуватися на публічний дискурс, – це, безперечно, Ярослав Грицак, який багато пише про геополітичні виклики та можливості України та наголошує на важливості розробки

¹¹ Dodds, Klaus *Geopolitics: A Very Short Introduction* 1st Edition Oxford University Press, 2007. 182 p.

¹² Донцов Д. Твори. Том I. Геополітичні та ідеологічні праці / О. Баган (упоряд., передмова, комент.); Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Львів: Кальварія, 2001. С. 140, 144, 153, 179.

¹³ Липа Ю. Чорноморська доктрина. *Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: у 2 т. / О. Мислива, В. Яременко (упоряд.); М. Головатий (передм.). Т. 2. Київ: МАУП, 2007. С. 9-160.*

послідовної та стратегічної зовнішньої політики, яка б враховувала геополітичні реалії України¹⁴. Тарас Кузьо, британський та канадський політолог українського походження¹⁵, який багато пише про відносини України з Росією та їхні наслідки для української безпеки. Олексій Гарань, який обґрунтовує тезу, що геополітично і цивілізаційно Україна є частиною Європи і цим пояснюється її поведінка на міжнародній арені¹⁶. Микола Михальченко, якому належить ґрунтовне узагальнення проблемних питань геополітичної стратегії і тактики України¹⁷.

У процесі вивчення геополітики важливо, щоб вивчення її предмету не прив'язувалося до внутрішньополітичної кон'юнктури та брало до уваги усі можливі конфігурації політичної взаємодії, які дозволяють підтримувати, будувати, реформувати, змінювати чи руйнувати установлені геополітичні устрої. А геополітичне кредо країни зберігалось незалежно від ситуативного політичного, соціально-економічного стану країни.

Сьогодні практично кожен заклад вищої освіти гуманітарного спрямування включає вивчення предмету «Геополітика» до числа обов'язкових дисциплін, що їх повинен опанувати здобувач вищої освіти. Зазвичай, вивчення дисципліни «Геополітика» включає опрацювання наступних тем (на прикладі Робочої програми, що її запропонував завідувач кафедри філософії та політології Харківського національного економічного університету ім. Семена Кузнеця Олег Кузь¹⁸):

- місце геополітики в загальній системі наук;
- основні категорії і поняття геополітики;
- основні закони і категорії, функції та методи геополітики;
- основні ідеї і принципи класичної геополітики;
- основні концепти континентальної школи геополітики;
- геополітична концепція Центральної (Mitteleuropa) Європи;

¹⁴ Грицак Я. Нариси Історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. Київ: Yakaboo Publishing, 2019, 656 с.; Грицак Я. Подолати минуле. Глобальна історія України. Київ: Портал, 2022, 432 с.

¹⁵ Kuzio, Taras Ukraine: Democratization, Corruption, and the New Russian Imperialism. Praeger, 2015. 640 p.

¹⁶ Haran, Olexiy Ukraine in Europe: Questions and Answers. Kyiv: Stylos Publishers, 2009. 72 p.

¹⁷ Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. Дрогобич; К.: Видавнича фірма «Відродження», 2004. С. 229-256.

¹⁸ Кузь О.М. Робоча програма навчальної дисципліни «Геополітика». ХНЕУ, 2018. 12 с. URL: <http://www.repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/19980/1/2018-РПНД%20Геополітика-%20Кузь%20О.%20М.%2C%20Коротков%20Д.%20С..pdf> (дата звернення 17.03.2023)

- телурократична і таласократична концепції геополітики;
- основні ідеї англо-американської школи геополітики;
- Н. Спайкмен як ідейний спадкоємець Х. Маккіндера;
- розвиток геополітичних концепцій після Другої світової війни;
- сучасні геополітичні дослідження;
- геополітика ядерної ери в історії людства;
- взаємозв'язок і характер відносин між основними учасниками міжнародних відносин;
- держава, як актор міжнародних відносин та суб'єкт геополітичних взаємовідносин: ознаки, функції, сучасна форма;
- недержавні актори в геополітичному просторі;
- поняття «глобальні проблеми», їх систематизація і класифікація;
- глобалізація комунікації;
- класичне поняття ідеології;
- лібералізм як ідейно-політична течія;
- консерватизм як ідеологія та форма політичного руху;
- ліві та лівоцентристські ідеологічні доктрини;
- поняття, типи і функції конфлікту;
- війна як соціальний інститут;
- Україна як суб'єкт і об'єкт світової політики;
- роль і місце України в новому геополітичному просторі;
- поняття інформаційних війн, спеціальних інформаційних та психологічних операцій в координатах сучасної геополітики;
- основні геополітичні конструкти, ідеї та концепції у вимірі модерну та постмодерну;
- анаморфировані географічні простори;
- ключові геополітичні образи України;
- практична геополітика державних лідерів.

Більш складну тематику для вивчення передбачають курси, пов'язані з проблематикою геополітичного аналізу. Тут можуть вирішуватися наступні завдання (на прикладі програми дисципліни «Геополітичний аналіз», яка пропонується як вибіркова аспірантам Навчально-наукового Інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка¹⁹):

- методика здійснення геополітичного аналізу країни;
- методика здійснення геополітичного аналізу регіону;
- методика аналізу геополітичних ризиків;
- геостратегія ключових акторів світової політики;

¹⁹ Дисципліна «Геополітичний аналіз». Навчально-науковий Інститут міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка, 2022. URL: https://asp.knu.ua/doc/DVA2_2022/291_NNIMV/1_291_P2_NNIMV.pdf (дата звернення 17.03.2023)

– геополітична розстановка сил в регіональних просторах.

Цікавим є підхід до викладання дисципліни «Геополітика» в Ужгородському національному університеті, представлений у підручнику «Геополітика в постатях і термінах» для студентів і аспірантів спеціальності «Політологія»²⁰.

У цілому лєвова частка часу під час вивчення дисципліни «Геополітика» відводиться вивченню теоретичних аспектів формування геополітики та основних теорій, що сформувалися у світі в період після Другої світової війни. І це зрозуміло, бо без засвоєння основних понять і концепції цієї науки неможливо, наприклад, здійснити той же геополітичний аналіз чи зрозуміти природу геополітичних викликів сучасності.

Значна увага приділяється і Україні, як вона представлена у тих чи інших геополітичних концепціях²¹. Однак, в умовах російсько-української війни такі акценти може бути не вповні прийнятні громадськістю, адже у післявоєнний час Україна зіткнеться із новою реальністю – необхідністю побудови держави, яка буде займати ключову позицію у геополітичному розподілі світу. В таких умовах дуже важливо формувати таку освітню політику серед населення, яка дозволить сформувати стійке демократичне суспільство, здатне приймати виважені та обґрунтовані рішення, що базуються як на знаннях основних геополітичних закономірностей, так і на новому розумінні місця України у світі. Важливе значення у формуванні такої освітньої політики має громадянська освіта.

2. Поняття та значення громадянської освіти

Громадянська освіта як навчальний предмет з'явилася в Україні не так давно, на початку 2000-х років. Розробка першої концепції ґрунтувалася на «Національній програмі патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства»²², яка була прийнята у 1999

²⁰ Вегеш М., Палінчак М., Петрінко В. Геополітика в постатях і термінах: підручник для студентів і аспірантів спеціальності «Політологія». Ужгород: Гельветика, 2020. 786 с.

²¹ Традиція започаткована в: Українська державність у ХХ століття (історико-політологічний аналіз). Київ: Політична думка, 1996. Розділ III.

²² Про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства: Постанова Кабінету міністрів України від 15 вересня 1999 р. № 1697. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-99-%D0%BF#Text> (дата звернення 07.03.2023).

році. Ця Програма заклала основу для подальшого розвитку громадянської освіти в Україні.

У різних публікаціях і нормативних документах розкриваються різні аспекти громадянської освіти, використовуються різні поняття і терміни, такі як «громадянська освіта», «громадянське виховання», «громадянська і правова освіта», «правова освіта», «моральне і правове виховання», «політична освіта» тощо. Однак на сучасному етапі розвитку суспільства найбільш доцільно говорити про громадянську освіту як про більш широке поняття, що охоплює і виховання, і навчання²³.

Громадянська освіта має на меті надання студентам знань, умінь і навичок, необхідних для активної участі в суспільному житті та формування громадянської культури. Вона охоплює різні аспекти громадянського життя, такі як демократичні цінності, права людини, громадянський активізм, медіаграмотність, екологічна відповідальність та міжкультурна комунікація. Це безперервний процес, який починається з раннього дитинства і триває протягом усього життя.

Розвитку концепцій та підходів громадянської освіти сприяли перші великі проекти з громадянської освіти, що співфінансувалися міжнародними донорами. Це, зокрема, «Демократична освіта», українсько-канадський проект Університету Квінз, Онтаріо, Українська мережа громадянської освіти (UCEN), заснована IREX, та «Освіта для демократії в Україні», проект Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства в Україні. Ці проекти стали основою для створення курсу «Громадянська освіта», а також програм неформальної освіти та освіти дорослих²⁴.

Методичний і методологічний інструментарій для викладання громадянської освіти для школярів було імплементовано у 2005 році. За цей час було підготовлено шкільний курс «Громадянська освіта: Основи демократії» для учнів 11 (12) класів²⁵ та підручник для студентів педагогічних спеціальностей «Громадянська освіта: теорія та методика

²³ Дерев'яно Н., Костів В. Формування громадянської культури особистості школяра: навчально-методичний посібник. Київ, 2011. 352 с.

²⁴ Див.: Боренько Я. Громадянська освіта в Україні. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/1711108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf (дата звернення 17.03.2023).

²⁵ Громадянська освіта: основи демократії. 11(12) клас. Навчальний посібник / Бакка Т. В., Ладиченко Т. В., Марголіна Л. В. та ін. Харків: Вид. група «Основа», 2009. 207 с.

навчання»²⁶. Ці підручники мали на меті забезпечити комплексну основу для викладання громадянської освіти в Україні.

Однак, незважаючи на серйозний підхід та енергію, час і знання, вкладені в ці ініціативи, результати виявилися не такими оптимістичними, як очікувалося. Можливо, це було пов'язано з розпороченістю цих зусиль, факультативним підходом до викладання, відсутністю скоординованого підходу до громадянської освіти. Як наслідок, результати цих ініціатив з громадянської освіти були відносно непомітними.

Для вирішення цих проблем було прийняте більш впливове рішення – впровадження предмету «Громадянська освіта» в школах. Запровадження громадянської освіти як предмета в українських школах стало значним кроком у просуванні демократичних цінностей та громадянськості серед учнів. У 2018-2019 навчальному році предмет викладали дві години на тиждень для учнів 10-х класів. Було розроблено нові навчальні матеріали, розпочато підготовку вчителів для забезпечення якісної освіти учнів.

Така практика є запозиченою у розвинених країнах, де громадянська освіта є обов'язковим курсом середньої освіти, а геополітичні знання представлені коротким курсом з політично-правового устрою держави, основ міжнародних відносин. Розглянемо декілька прикладів реалізації геополітичного навчання в рамках середньої освіти в деяких країнах. Наприклад:

– Сполучені Штати включають викладання громадянської освіти та управління як частину своєї навчальної програми для учнів K-12. Сюди входять такі теми, як: Конституція, демократія і три гілки влади. Крім того, деякі школи пропонують курси з глобальної політики та міжнародних відносин.

– У Канаді громадянська освіта є обов'язковою для учнів 5-12 класів. Навчальна програма охоплює такі теми, як демократія, громадянство та канадська політична система. Крім того, деякі школи пропонують курси з міжнародних відносин і геополітики.

– У Німеччині громадянська освіта є обов'язковою для всіх учнів 5-13 класів. Навчальна програма охоплює такі теми, як демократія, права людини та європейська інтеграція. Крім того, деякі школи пропонують курси з глобальної політики та міжнародних відносин.

– В Японії суспільствознавство є обов'язковим предметом у 1-9 класах і охоплює такі теми, як історія, географія та громадянськість. У старших класах учні можуть обрати курси з міжнародних відносин та геополітики.

²⁶ Громадянська освіта: теорія та методика навчання. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: ETNA-1, 2008. 174 с.

– В Австралії громадянська освіта є обов’язковою для всіх учнів 10 класів. Навчальна програма охоплює такі теми, як демократія, права людини та австралійська політична система. Крім того, деякі школи пропонують курси з глобальної політики та міжнародних відносин.

В Україні курс громадянська освіта передбачається для вивчення учнями десятих класів. Цей курс охоплює сім основних розділів²⁷:

- особистість та її ідентичність;
- права і свободи людини;
- людина в соціокультурному просторі;
- демократичне суспільство та його цінності;
- взаємодія громадян і держави у досягненні суспільного добробуту;
- світ інформації та мас-медіа;
- Україна, Європа, світ.

Як бачимо, геополітичні основи подаються в межах кількох годин, де Україна позиціонується як частина Європи та світу. В умовах війни та подальшої європейської інтеграції вивченню геополітичного місця України доцільно приділяти більше уваги у закладах шкільної освіти.

Попри формальну освіту, громадська освіта може здійснюватися і у неформальному форматі. Так, у 2021 році Всеукраїнська асоціація вчителів історії та суспільствознавства «Нова Доба» у співпраці з Програмою сприяння громадській активності «Долучайся!» презентувала онлайн-курс з громадянської освіти для учнів 10-х класів та портал www.citizen.in.ua. Ця платформа пропонує онлайн-курс з 60-ти уроків та інтерактивний підручник з громадянської освіти для 10 класу. Він також включає інтерактивні вправи, опитування, готові домашні завдання, можливість працювати в групах та імітувати семінари чи конференції. Попри ініціативу громадянської неформальної освіти, в Україні вкрай не вистачає ресурсів, які орієнтовані на освіту зрілого покоління.

Загалом, громадянська освіта потрібна не лише дітям. Часто можна стикатися з ситуаціями, коли і дорослим бракує знань і розуміння демократії, прав людини, виборів, місцевого самоврядування та ЗМІ, як показують опитування громадської думки. Особливо гострими є питання нерозуміння реформ децентралізації, медичних реформ тощо. Тому метою громадянської освіти є формування свідомого та відповідального громадянина, патріота, професіонала, який може відповідати за себе та країну, може діяти компетентно та технологічно.

²⁷ Громадянська освіта (інтегрований курс). 10 клас. Рівень стандарту. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/navchalna.programa.2022.hromadyanska.osvita-10.pdf> (дата звернення 18.03.2023).

Отже, запровадження громадянської освіти як предмета в українських школах є значним кроком у просуванні демократичних цінностей та громадянськості серед учнів. Однак такі знання необхідні не тільки для молоді, яка проходить шкільну освіту в даний час, але і дорослому населенню, яке повинно навчитися жити в сучасному світі.

Питання посилення громадянської освіти в Україні набуло значної актуальності у зв'язку з триваючою військовою агресією та розбудовою країни як демократичної правової держави. Побудова стабільної правової держави та громадянського суспільства вимагає зміни всієї освітньої парадигми та успішного формування системи громадянської освіти для учнівської та студентської молоді. Важливим, і це передбачено у Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, є і навчання дорослого населення²⁸.

Для забезпечення ефективної громадянської освіти необхідно впроваджувати комплексний підхід, який передбачає залучення різних зацікавлених сторін, включаючи державу, громадянське суспільство, засоби масової інформації, батьків та освітян. Держава має забезпечити правове та інституційне підґрунтя для громадянської освіти, виділити належні ресурси та забезпечити участь усіх зацікавлених сторін. Громадянське суспільство має активно долучатися до заходів з громадянської освіти, забезпечувати зворотний зв'язок і підтримку, а також здійснювати моніторинг ефективності освітнього процесу. Батьки повинні підтримувати громадянську освіту своїх дітей вдома, отримувати необхідні знання в зручний спосіб, а освітяни повинні забезпечити, щоб громадянська освіта була інтегрована в навчальну програму і впроваджувалася за допомогою інтерактивних та партисипативних методів²⁹.

Громадянська освіта має першочергове значення для побудови стабільної правової держави та громадянського суспільства, особливо в умовах військової агресії. Свого часу, щоб вирішити проблему поширення геополітичних знань серед широких верств населення незалежно від віку, платформа громадянської освіти Відкритого Університету Майдану започаткувала дистанційну платформу громадянської освіти <https://vumonline.ua/>. Однак, одного такого проєкту вкрай недостатньо для масштабного поширення геополітичних знань. Тому цікавими можуть бути різні неформальні методи організації громадянської освіти як для дітей, так і для дорослих. Зокрема:

²⁸ Концепція розвитку громадянської освіти в Україні URL: <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/KONTSEPTSIYA-ROZVYTKU-GROMADYANSKOI-OSVITY-V-UKRAYINI.pdf> (дата звернення 18.03.2023).

²⁹ 28. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності / Наук. творч. колектив: О. В. Сухомлинська (наук. кер.) та ін. *Шлях освіти*, 2000. № 3. С. 7-13.

– семінари та тренінги. Семінари та навчальні програми можуть бути організовані для дорослих і дітей з метою розвитку конкретних навичок і знань, пов'язаних з громадянською освітою. Наприклад, семінари можуть бути організовані для навчання організації громад, публічних виступів, адвокації та вирішення конфліктів;

– навчальні гуртки, невеликі групи людей, які регулярно зустрічаються для обговорення тем, пов'язаних з громадянською освітою. Цей підхід можна використовувати, щоб надати дорослим можливість дізнатися про громадянську активність та взяти участь у дискусіях про те, як вирішувати соціальні проблеми;

– платформи онлайн-навчання, які можна використовувати для проведення курсів громадянської освіти як для дітей, так і для дорослих. Цей підхід може бути ефективним для охоплення людей, які не можуть відвідувати традиційні заняття, а також для забезпечення гнучких можливостей навчання.

– проекти навчання через надання послуг. Проекти навчання на службі можуть бути організовані як для дітей, так і для дорослих, щоб вони могли брати участь у громадській діяльності, а також вчитися громадянській активності. Наприклад, для дорослих можуть бути організовані проекти громадських робіт, наприклад, волонтерство в місцевій благодійній чи громадській організації.

– громадські форуми – можуть бути організовані для того, щоб надати можливість дітям і дорослим брати участь в обговоренні соціальних питань і громадянської активності. Ці форуми можуть надати людям простір для висловлення своїх думок і проблем, а також для навчання від інших.

Використовуючи комбінацію підходів, можна забезпечити широкий спектр навчальних можливостей, які відповідають різним потребам і стилям навчання.

Загалом, основним завданням влади і громадськості є донесення до суспільства думки про важливість освіти в будь-якому віці, що допоможе сформувати більш зрілу націю. Громадянська освіта виконує і низку інших не менш важливих завдань. Узагальнимо їх³⁰.

Розвиток почуття власної гідності та поваги до прав людини. Громадянська освіта передбачає не лише вивчення прав людини, а й виховання розуміння їхньої значущості як найважливішої цінності як

³⁰ Громадянська освіта (інтегрований курс). 10 клас. Рівень стандарту. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/navchalna.programa.2022.hromadyanska.osvita-10.pdf> (дата звернення 18.03.2023); Концепція розвитку громадянської освіти в Україні URL: <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/KONTSEPTSIYA-ROZVYTKU-GROMADYANSKOYI-OSVITY-V-UKRAYINI.pdf> (дата звернення 18.03.2023).

для окремої людини, так і для суспільства в цілому. Завдяки громадянській освіті люди вчать сприймати права людини як беззаперечну особисту та загальнолюдську цінність, яку вони вмотивовані використовувати та захищати. Вони вчать поважати права інших та відстоювати власні права, коли їм загрожує небезпека або вони порушуються. Розвиток почуття власної гідності має вирішальне значення, оскільки допомагає людям визнати власну цінність і цінність як людських особистостей. Це також дозволяє їм відстоювати свої права і виступати проти несправедливості. Завдяки громадянській освіті люди дізнаються, що вони мають право голосу і що вони можуть змінювати життя у своїх громадах та у світі.

Критичне та незалежне мислення. Навчаючи учнів міркувати, аналізувати, ставити запитання та робити власні висновки, громадянська освіта допомагає їм розуміти та орієнтуватися у складному політичному та соціальному ландшафті. Вона також дає їм можливість захищати власні інтереси, а також інтереси своїх громад і суспільства в цілому. В основі громадянської освіти лежить потреба сприймати державу як інституцію, покликану систематично та ефективно управляти суспільними справами, а не як джерело благодаті чи загрозу особистій автономії. Лише культивуючи критично вимогливе ставлення громадян до влади, можна створити і підтримувати демократичну державу. Прищеплюючи відданість демократичним цінностям, таким як права людини, верховенство права та справедливість, громадянська освіта допомагає створити суспільство, яке підтримує та просуває ці цінності.

Політична грамотність і компетентність. Вони визначаються рівнем розуміння людиною базових знань про свій статус як особистості, права людини, суспільство, в якому вона живе, його історію, культуру, традиції та звичаї. Крім того, вона включає в себе відповідальність людини за використання своїх прав, природу і структуру держави, процедури і процеси її функціонування, можливості громадян впливати на рішення і дії влади, участь у діяльності громадських організацій і політичних партій. Політична грамотність також передбачає знання фундаментальних понять і термінів із суспільствознавства, розпізнавання їхніх значень у різних контекстах, уміння пояснювати суспільні процеси, тобто визначати причини їх виникнення та наслідки розвитку.

Знання, визнання і дотримання законів. Щоб бути активним і відповідальним членом демократичного суспільства, людина повинна не лише мати базове розуміння законів, які керують її громадою, а й поважати та дотримуватися їх. Правова освіта є важливим аспектом громадянської освіти, яка забезпечує людей знаннями та розумінням, необхідними для визнання та дотримання законів і правил, встановлених

державою. Крім того, культура громадянства виховується тоді, коли люди демонструють лояльність до існуючих законів і влади, а також готовність працювати в правовому полі свого суспільства. Ключовим аспектом правової освіти є здатність розрізняти законні та незаконні дії, що дозволяє людям приймати обґрунтовані рішення та діяти відповідально у своїй громаді.

Толерантність і готовність до компромісу, до розв'язання конфліктів шляхом певних угод. Толерантність і готовність до компромісів є ключовими аспектами демократичної політичної культури. Вони означають розуміння людиною різноманітних поглядів і переконань у світі та здатність поважати інтереси і права інших. Це включає в себе готовність знаходити взаємовигідні рішення конфліктів, а не вдаватися до сили чи агресії. Культивування цих цінностей має важливе значення для побудови згуртованого та інклюзивного суспільства, де всі члени можуть співіснувати і процвітати, незважаючи на свої відмінності. Це передбачає розвиток емпатії, відкритості та здатності ефективно спілкуватися з іншими, навіть з тими, хто має протилежні погляди. Зрештою, здатність до толерантності та компромісу є фундаментальною вимогою демократичного громадянства, оскільки вона дозволяє людям працювати разом для досягнення спільних цілей і формувати майбутнє своїх громад мирними та конструктивними засобами.

Участь у спільних справах. Громадянська освіта відіграє вирішальну роль у прищепленні молодим людям цінностей активної участі та залучення до справ громади. Важливо наголошувати на тому, що стабільне та демократичне суспільство вимагає їхнього безпосереднього залучення та активної участі у вирішенні проблем громади. Цього можна досягти, надавши їм необхідні знання та навички, а також усвідомлення важливості прийняття обґрунтованих рішень та розуміння правил і процедур, пов'язаних з їх реалізацією. Участь у студентських та інших громадських організаціях може стати чудовою платформою для молодих людей для практики та розвитку цих навичок, виховуючи почуття громадянського обов'язку та відповідальності. Завдяки громадянській освіті молоді люди можуть дізнатися, що активна участь у спільних справах має важливе значення для зростання і розвитку їхніх громад, і вони можуть зробити значний внесок у покращення життя суспільства в цілому.

Виховати громадянина – означає підготувати молоде покоління до активної участі у вирішенні поточних і майбутніх завдань держави. Це передбачає формування комплексу особистісних якостей та рис характеру, які формують специфічний спосіб мислення і мотивують повсякденні дії, вчинки та поведінку. «Це дозволить громадянам краще

розуміти свою роль в умовах демократії, відповідально ставитися до своїх прав та обов'язків, покращити свою здатність брати активну участь у суспільно-політичних процесах, а також усвідомлено діяти на захист та утвердження демократії»³¹.

Отже, громадянська освіта – це безперервний і багаторівневий процес, який має охоплювати різні періоди життя людини, враховуючи її психологічні та дидактичні особливості на кожній віковій категорії.

Слід також враховувати різні вікові етапи громадянської освіти, зокрема дошкільну та початкову освіту, шкільну освіту, вищу та професійно-технічну освіту, освіту дорослих.

На кожному етапі громадянської освіти слід наголошувати на різних аспектах демократичного громадянства, враховуючи специфічні психологічні та освітні особливості вікової групи. Наприклад, у дошкільній та початковій освіті акцент слід робити на розвитку почуття громадянської відповідальності, розумінні необхідності дотримання правил і норм у соціальній взаємодії, формуванні базових цінностей, таких як повага до інших та толерантність.

У середній школі акцент має бути зміщений на розвиток політичної свідомості та знань про політичну систему, основні принципи демократії, права та обов'язки громадян. Учнів слід також ознайомити з концепцією участі в громадському житті та заохочувати до участі в шкільних заходах, таких як учнівські ради або волонтерські групи.

У вищій та професійно-технічній освіті акцент слід робити на розвитку критичного мислення, здатності аналізувати та оцінювати інформацію, а також на розумінні складних соціальних питань. Студентів також слід заохочувати до участі в дебатах, дискусіях та інших заходах, що сприяють обміну ідеями та поглядами.

Нарешті, в освіті дорослих основна увага має бути зосереджена на розвитку громадянських компетентностей та застосуванні знань і навичок для вирішення реальних проблем. Дорослі повинні заохочуватися до участі в громадських організаціях та інших формах громадянської активності, а також до виконання лідерських ролей у своїх громадах.

І якщо «критичне мислення, медійна грамотність, фінансова грамотність, функції та обов'язки органів влади» є «компонентами

³¹ Концепція розвитку громадянської освіти в Україні URL: <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/KONTSEPTSIYA-ROZVYTKU-GROMADYANSKOYI-OSVITY-V-UKRAYINI.pdf> (дата звернення 18.03.2023).

громадянської освіти»³², то чому таким компонентом не є геополітичне знання? Адже воно не менш важливе у сучасному складному і динамічному світі з його глобалізаційними і глокалізаційними процесами.

3. Концепція подання геополітичних знань як елемента громадянської освіти

Викладання геополітичних знань у межах громадянської освіти сьогодні, в умовах тектонічних зрушень світового порядку, набуває особливої актуальності. Такі знання допомагають населенню зрозуміти політичні, економічні та соціальні сили, які формують світ, у якому вони живуть. Ці знання включають розуміння механізмів глобального управління, детермінант формування міжнародних відносин та ролі національної держави у міжнародній системі. Вони також передбачають вивчення складних взаємовідносин між різними країнами та регіонами і впливу транснаціональних акторів, зокрема, таких як: транснаціональні корпорації, неурядові організації та міжнародні фінансові установи.

Метою викладання геополітичних знань в межах громадянської освіти може бути і розвиток критичного мислення, і навичок розв'язання проблем в слухачів, щоб вони були краще підготовлені до вирішення складних глобальних проблем та участі в демократичних процесах прийняття рішень. Це передбачає вміння аналізувати різні точки зору на сучасні глобальні проблеми, формувати оцінку впливу міжнародної політики, розуміти ролі влади та інтересів у міжнародних відносинах.

Геополітичні концепції складають основу для розуміння складних політичних, економічних та соціальних факторів, які формують міжнародні відносини та впливають на конфлікти, подібні до війни між Росією та Україною. Вивчаючи ці концепції, українці можуть глибше зрозуміти історичні та культурні корені війни, а також динаміку сил та інтересів, що лежить в її основі.

Підвищення рівня геополітичних знань серед суспільства сприяє наступним цілям:

1. Розуміння стратегічної важливості України в глобальній геополітиці. Україна займає критично важливе положення між Європою та Росією, а її територія та ресурси здавна цікавили обидві сторони. Вивчаючи геополітичні концепції, можна зрозуміти, чому Україна є таким важливим елементом міжнародної системи і як її доля переплітається з долями інших країн регіону та світу у цілому.

³² Стасів О. Що таке громадянська освіта і чому вона потрібна. Українська правда. 29 березня 2021. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2021/03/29/244371/> (дата звернення 18.03.2023).

2. Розвиток критичного мислення та навичок вирішення проблем. Вивчення геополітичних концепцій вимагає аналізу складної інформації (історичної у тому числі) та оцінки різних точок зору. Це допомагає розвивати критичне мислення та навички вирішення проблем, що має неабияку цінність у всіх сферах життя громадянина, включаючи прийняття як особистих, так й професійно-спеціалізованих рішень.

3. Заохочення до участі у громадському та політичному житті. Краще розуміння глобальної геополітики може надихнути українців на більш активну участь у громадському та політичному житті, включаючи участь у демократичних процесах прийняття рішень та обстоювання політики, яка відображає їхні інтереси та цінності.

4. Виховання почуття глобального громадянства та відповідальності. Вивчаючи геополітичні концепції, українці можуть краще зрозуміти своє місце у світі та відповідальність, яка випливає з приналежності до глобальної спільноти. Це може ініціювати їх на дії щодо таких питань, як: зміна клімату, бідність та права людини, а також на конструктивну взаємодію з іншими країнами та культурами.

5. Сприяння міжнародній співпраці та взаєморозумінню. Геополітичні знання можуть допомогти подолати прогалини в розумінні специфіки відносин між різними країнами та культурами, а також сприяти міжнародній співпраці та взаєморозумінню.

Під час вивчення геополітики як науки, дуже важливо ознайомити громадян з ключовими концепціями геополітичного розподілу світу. Найбільш важливою серед них і, певною мірою, вихідною можна вважати концепцію Хартленду, ознайомлення з якою варто зробити невід'ємним елементом громадянської освіти. Вивчення геополітики і зокрема моделі Хартленду, наприклад, може стати у нагоді для розуміння глибинних мотивацій та стратегічних інтересів учасників поточної російсько-української війни на момент її початку. До того ж вивчення геополітики може стати підґрунтям для осмислення тих історичних та культурних чинників, які впливатимуть на формування повоєнних відносин між Росією та Україною, між Європою та Україною. Цілком ймовірно, що на світовій арені з'явиться ще один потужний гравець – Китай, що може призводити до нових геополітичних комбінацій у світі. Однак, якими би не були подальші геополітичні зміни, в їх епіцентрі і надалі будуть перебувати концепції-програми Маккіндера (будуть слугувати вихідним пунктом для осмислення, критики, заперечення тощо) – «географічна вісь історії», «Хартленд» та «Стратегічний Хартленд». Кожна з них надає важливе значення Україні у світовому геополітичному розподілі та формуванні світової політики.

До того ж до цих концепцій своєрідно можуть бути «підтягнуті» й концепції інших представників геополітики³³.

У цілому, можна говорити про три завдання геополітичного розвитку України:

- протистояння з Росією;
- незалежний розвиток (суб'єктність);
- інтеграція до Євро-Атлантичної спільноти (Європейського Союзу та Північно-Атлантичного альянсу).

Усі вони також можуть бути проінтерпретовані у контексті концепції Х. Маккіндера з її ідеєю про те, що хід світової історії визначається протистоянням між сухопутними та морськими народами. Х. Маккіндер стверджував, що сухопутні держави історично домінували у світі, і що це домінування було зумовлене їхнім контролем над «Світовим островом» – суходолом, що включає Європу, Азію та Африку. Україна, розташована на східному краю Європи і на кордоні між Європою та Росією-Хартлендом, а тому відіграє особливу роль в побудовах Х. Маккіндера. Наша держава контролює значну частину прибережної території Чорного моря, яке має важливе транзитне значення для Європи. Відповідно, частина прибережної території становить важливу стратегічну ціль для країн, які хотіли би «контролювати» суходіл. А отже, контроль над Україною дозволяє контролюючій державі спроектувати свій вплив на Росію – Хартленд і потенційно отримати контроль над світом. Важливо, що Україну Х. Маккіндер фактично розглядав як невід'ємний елемент «Стратегічного Хартленду», простору «широкого перешийку між Балтійським і Чорним морями», що має бути організований у такий спосіб, щоб попередити піднесення Росії-Хартленду³⁴. Зб. Бжезінський фактично повторює цю думку, зараховуючи Україну до категорії «геополітичних осей», держав, які за рахунок свого географічного розташування можуть створювати «потенційно раними умови для поведінки геостратегічних гравців»³⁵.

Чи не тому історично різні держави прагнули контролювати територію України? А протягом останнього століття боротьба за контроль над її територією відбувалася постійно? Україна частково контролювалася Заходом, потім виборювала своє право на незалежність, потім повною мірою контролювалася Росією і в 1991 році знову виборола право на

³³ Див.: Shulga, M. On geopolitics texts usefulness. *«The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2019»*, April 23-24, 2019: [Abstracts] / Ed.board: A.Konverskyi [and other]. Kyiv: Publishing center «Kyiv University», 2019. С. 146-147.

³⁴ Mackinder, Halford *Democratic Ideals and Reality*. Halford Mackinder *Democratic Ideals and Reality* Washington, DC: National Defence University Press, 1996. P. 76, 115.

³⁵ Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів-Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. С. 41.

незалежність. Практично до 2014 року, незважаючи на свою де-юре незалежність з 1991 року, Україна де-факто знаходилася під контролем Росії. І лише 2019 року в Конституції України була закріплена «незворотність європейського та євроатлантичного курсу України»³⁶.

Бажання України бути членом європейської спільноти було завжди сталим, але його обстоювання історично оберталось протистоянням з Росією. Для підтвердження цієї тези важливе значення мають думки Степана Бандери, Симона Петлюри, згадуваного вже Дмитра Донцова, Степана Рудницького, Миколи Міхновського. Для С. Бандери ворогом України є московська нація, а тому важливою є «безкомпромісна, тотальна і безперервна боротьба з Росією»³⁷. С. Петлюра стверджував, що «місія українців у в тому, щоб захищати Західну Європу від руйнівного тиску варварської Росії»³⁸. С. Рудницький розглядає Україну як таку, що «приневолена бути фронтом проти Росії»³⁹. Тому той же Д. Донцов⁴⁰ вважав боротьбу проти Росії колективним ідеалом українців, а М. Міхновський вважав, що «збройна боротьба з Московщиною, що є нашим ворогом, є неминучою»⁴¹. До того ж, багато хто з українських мислителів кінця XIX – першої половини XX століття (С. Бандера, С. Петлюра) вважали, що розчленування Росії є умовою незалежності та процвітання України. Згадуваний вище проєкт «Чорноморської фортеці» Юрія Липи, до речі, також включає розчленування Росії як один зі своїх пунктів⁴².

А у контексті цього проєкту стає зрозумілим і геополітичне значення півострову Крим, на якому свого часу наголошували і українські дослідники: «У радіусі дій бойових літаків типу Су-27, розташованих на кримських аеродромах, виявляються такі міста, як Баку, Тбілісі, Єреван, Дамаск, Бейрут, Анкара, Афіни, Софія, Бухарест, Тирана, Загреб, Сараєво, Белград, Будапешт, Відень, Братислава, Варшава, Вільнюс, Мінськ, Кишинів, головні політичні й військово-промислові центри

³⁶ Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 01.03.2023).

³⁷ Бандера С. Перспективи української революції. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/36/11/> (дата звернення 15.03.2023).

³⁸ Петлюра С.В. Статті. Київ: Дніпро, 1993. С. 229.

³⁹ Рудницький С.Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упоряд., передмова О.І. Шабля. Львів: Світ, 1994. С. 294.

⁴⁰ Донцов Д. Твори. Том I. Геополітичні та ідеологічні праці / О. Баган (упоряд., передмова, комент.); Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Львів: Кальварія, 2001. С. 140.

⁴¹ Міхновський М. Самостійна Україна. Київ: Діюкор, 2002. С. 52, 62.

⁴² Липа Ю. Розподіл Росії. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1995. 148 с.

України та Російської Федерації»⁴³. І далі – стратегічна вага Криму пояснюється тим, що Крим є межею Середземноморського басейну та Великого степу, мовою геополітичних понять – таласократії та телурократії, морської могутності та континентальної могутності, тобто осередям зіткнення атлантизму та євразійства⁴⁴. Історично таке зіткнення набуло форми так званого східного питання, яке для Росії завжди було питанням безпеки її південних та південно-східних кордонів, особливе значення у вирішенні якого і належать Криму і Чорному морю. «Крим – ключ до вирішення східного питання. Босфор і Дарданелли – замок. Оволодіння ключем забезпечує гегемонію у Чорному морі. Контроль над замком дозволяє закрити Чорноморський басейн»⁴⁵. Закриття Чорноморського басейну, в свою чергу, дозволяє нейтралізувати могутність Євразії, відкинути її вглиб континенту і забезпечити торжество таласократії.

Сьогодні фактом є вивіщення Китаю, що прагне світового домінування. Місце Китаю на Євро-азійському континенті буде визначатися після закінчення російсько-української війни в залежності від збереженої політичної, територіальної та економічної сили Росії. Про геополітичну вагу Китаю пише, наприклад, Генрі Кіссінджер⁴⁶, але, за великим рахунком, першим, хто звернув на неї увагу був Альфред Мехен⁴⁷.

Наступне завдання геополітичного розвитку України – ствердження незалежної, сильної України. Тут слід мати на увазі, що українська стратегія, якій бракує чіткої геополітичної орієнтації в складному і різноманітному регіоні Центральної та Східної Європи, може виявитися неефективною. Звичайно, що за наявності достатньої економічної сили, Україна може розвиватися незалежно від інших держав, але, у будь-якому випадку у пріоритеті буде політичне та економічне співробітництво із країнами Заходу та Китаєм (?). Цілком очевидно, що до уваги слід буде прийняти і південь, зокрема Туреччину, яка може відігравати важливу роль в економічному розвитку української держави.

В цілому завдання ствердження незалежної, сильної України не означає ізоляціонізму, індивідуалізму чи невизначеної зовнішньої політики. Навпаки, його вирішення має ґрунтуватися на чітких цінностях, принципах

⁴³ Цит. за: Шульга М.А. Російський дискурс геополітики. Київ: ПАРАПАН, 2006. С. 11.

⁴⁴ Цит. за: Шульга М.А. Російський дискурс геополітики. Київ: ПАРАПАН, 2006. С. 11.

⁴⁵ Шульга М.А. Російський дискурс геополітики. Київ: ПАРАПАН, 2006. С. 11.

⁴⁶ Kissinger, Henry On China. Penguin Books, 2012. 624 p.

⁴⁷ Шульга М.А. Китай у світлі геополітики (теоретико-ретроспективний ракурс). *Регіональні студії. Наукове видання. Ужгородський національний університет*. Ужгород, 2022. № 28. С. 124-129. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2022.28.23>

і пріоритетах, щоб позиціонувати Україну як конструктивного і надійного партнера. Водночас Україні слід уникати спроб стати «мостом» між Заходом і Сходом і не сприяти їхньому об'єднанню. Натомість вона має зосередитися на реалізації своїх довгострокових інтересів та недопущенні відновлення геополітичної біполярності в Європі. Також варто мати на увазі, що геополітична ситуація в Центральній-Східній Європі та Азії постійно змінюється, а тому зовнішня політика України має враховувати реалії стрімкої зміни геополітичного устрою, вибудовуватися з огляду на ті чи інші геополітичні виклики, уникаючи, однак, кон'юнктурності та ситуативної спрямованості.

Стосовно інтеграції до Євро-Атлантичної спільноти, то варто врахувати, що ключові її гравці, – Британія, США, Франція та Німеччина, – мають у своїй історичній пам'яті традицію орієнталізму⁴⁸. Традицію, яка акцентована ще Х. Маккіндер у книзі «Британія і британські моря» (1902), де стверджується, що захист Британської імперії передбачає забезпечення переваги англосаксонської нації «в просторі і у владних структурах, не тільки у Великій Британії, але і в Сполучених Штатах і в усіх колоніях Британської імперії»⁴⁹. Історичні джерела могутності Заходу та його зосередженість на морській силі і контролі над ключовими торговельними шляхами є важливими факторами для розуміння стратегічної важливості України для морських держав. З цих же причин, Україна була у прицілі стратегічних інтересів Британії, дозволяючи останній контролювати прибережну зону Чорного моря та мати вихід на всю сухопутну частину Євразії. (Для конкретизації цієї тези стане у нагоді і праця Ю. Липи «Призначення України»⁵⁰). У цілому ж, для того, щоб Україна могла існувати в системі «Стратегічного Хартленду», вона має бути провідником інтересів Заходу і, відповідно, – стратегічним форпостом – стримуючим самим фактом свого існування рух Росії (в сенсі просування нею своїх інтересів) на Захід. Тому, мабуть, важливо, щоб у післявоєнному відновленні Україна стала не лише таким форпостом, а й повноправним суб'єктом і самостійним гравцем на міжнародному просторі.

З огляду на зазначені вище завдання геополітичного розвитку Україна може рухатися у парадигмі або «інструменту в боротьбі за світовий геополітичний розподіл», або «самостійного незалежного гравця».

⁴⁸ Саїд Е. Орієнталізм / Пер. з англ. В. Шовкун. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 511 с.

⁴⁹ Mackinder, Halford Britain and the British seas. London Heinemann, 1902. 377 p. URL: <https://archive.org/details/britainbritishse00mackuoft> (дата звернення 07.03.2023).

⁵⁰ Липа Ю. Призначення України. Дніпро. Український фонд культури (щомісячник). 1997. № 11-12. 267 с.

Парадигма «інструменту боротьби за світовий геополітичний розподіл» потребує визнання того, що будь-який інструмент, база, у цьому випадку – форпост, не є цінним сам по собі, а є цінним лише своєю інструментальною, функціональною важливістю для тих, хто його підтримує. Наприклад, західні держави зацікавлені в Україні, поміж іншим, і тому, що це дозволяє їм використовувати її як перешкоду на шляху просування Росією своїх інтересів в бік Європи (ширше – Заходу), що, у свою чергу, диктує завдання залучення України до різних альянсів або рухів, які мають на меті послабити Росію. Це відбувається тому, що Україна може стати фактором, який може позбавити Росію привілеїв забезпечувати свої міжнародні національні інтереси у вигідний для неї спосіб. Д. Донцов, наприклад, пояснює, що якщо Україна почне виконувати роль російського авангарду, то ударна сила Росії проти Заходу непомірно зросте й її сили стануть нерівними. Якщо ж, навпаки, Київ відмовиться від цієї ролі і займе місце там, де підкаже його історія та географія, то сила Європи почне переважати силу Росії. Це зумовлено тим, що ключі до опанування Європою, – Львів і Константинополь, – може отримати лише той, хто володіє Україною, а тому сепарація останньої від Росії утворює міцну перепону для російської експансії. «В цій вічній нашій боротьбі проти хаосу на Сході, в обороні – в своїй власній державності і культурі – цілої культури Заходу, якраз лежить українська національна ідея, що мусить бути підставою нашої цілої політичної програми»⁵¹.

Простіше кажучи, у парадигмі «інструменту боротьби за світовий геополітичний розподіл» Україна цінна не сама по собі, а лише завдяки своєму стратегічному значенню для послаблення Росії.

Парадигма ж «самостійного незалежного гравця» націлена на набуття Україною статусу впливового гравця у регіоні та світі у цілому. Вона також має своє солідне геополітичне обґрунтування. Той же Д. Донцов стверджував, що, Україна завжди має орієнтуватися на ті сили, що можуть сприяти реалізації ідеалу української нації, головною ознакою якого є відстоювання своєї незалежності проти (а не просто від) Росії. Такою силою, на думку Д. Донцова, є так званий імперіалізм європейських держав, зміцнення якого позбавить Росію привілеїв забезпечувати свої міжнародні національні інтереси вигідними для себе способами. «Думати інакше, будувати свою справу на боротьбі зі «світовою реакцією» або єднати її з справою «визволення всіх націй» – значило б провадити політику Донкіхота, політику національного

⁵¹ Донцов Д. Твори. Том I. Геополітичні та ідеологічні праці / О. Баган (упоряд., передмова, комент.); Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Львів: Кальварія, 2001. С. 144.

самогубства»⁵². А тому, незважаючи на «імперіалістичні» чи «реакційні» характеристики своїх союзників в боротьбі проти Росії, серед різних імперіалізмів українській державі варто послуговуватися тим із них, який буде для неї корисним. «Коли для добра російської державної ідеї потрібно тягнути в сферу її впливів Україну та ослабити політично Європу з поміччю азійських ханів і претендентів на падишахів, з поміччю мусульманського націоналізму, то в наших інтересах лежить не допустити до цього всякими можливими способами»⁵³.

А С. Петлюра, вважав, що доведення європейцям необхідності визнання права України на незалежне державне життя є необхідним для того, щоб впритул наблизитися до питання про фактичний поділ колишньої Московської імперії, а нині радянської «федеративної» республіки⁵⁴.

Таким чином, в умовах військового протистояння з Росією, поширення геополітичних знань серед громадян України може мати значні переваги в побудові незалежної української держави. Однак, існує низка проблем, пов'язаних з цим процесом. Одна із головних – це складність геополітики як науки, яка може бути складною для розуміння багатьма людьми. (Тут може стати у нагоді публічний дискурс геополітики як вихідний пункт для актуалізації інтересу до геополітичної проблематики).

Геополітична теорія та різні геополітичні концепції справді є витонченими теоретичними побудовами, як такі, передбачають оперування складною термінологією і детальне розуміння історичного контексту, що може ускладнити їх розуміння для людей без відповідних початкових знань. (Тут може стати у нагоді знайомство з «геополітикою у поняттях» та «геополітикою у концепціях».)

Іншою проблемою є те, що поряд з фактичною інформацією може поширюватися упередженість і дезінформація. Геополітичні знання часто пов'язані з політичними та ідеологічними поглядами, і, інколи, доволі складно презентувати збалансовану точку зору на певні питання. Політична пропаганда може використовувати геополітику в своїх цілях, і підготувати населення до прийняття таких рішень, які можуть нашкодити подальшій незалежності України. До того ж, геополітичні концепції можуть використовуватися і для виправдання актів насильства

⁵² Донцов Д. Твори. Том I. Геополітичні та ідеологічні праці / О. Баган (упоряд., передмова, комент.); Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Львів: Кальварія, 2001. С. 153.

⁵³ Донцов Д. Твори. Том I. Геополітичні та ідеологічні праці / О. Баган (упоряд., передмова, комент.); Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Львів: Кальварія, 2001. С. 153.

⁵⁴ Петлюра С.В. Статті. Київ: Дніпро, 1993. С. 252.

або агресії проти певних етнічних чи релігійних груп, що призводить до подальших конфліктів і дестабілізації. (Тут може стати у нагоді знайомство з цивілізаційною парадигмою геополітики⁵⁵).

Ще одна проблема поширення геополітичних знань полягає у тому, що, серед населення може бракувати інтересу або мотивації вивчати геополітичні концепції, особливо якщо вони безпосередньо не впливають на їхнє повсякденне життя. Багато людей можуть вважати геополітику езотеричним предметом, який стосується лише політиків і науковців, і не бачити актуальності цих знань для свого повсякденного життя. (Тут, звичайно, багато що залежить не лише від майстерності викладання, а й від загального мейнстріму, що геополітика – це серйозно, хоча і складно. Цікавими видаються й міркування Карла Хаусхофера про «відчуття кордону» та «метод опосередкованого геополітичного виховання»⁵⁶).

У будь-якому разі для вирішення усіх цих проблем важливо розробляти освітні матеріали та програми, які будуть з одного боку, відповідати державному розвитку, а, з іншого боку, – допомагати формувати у громадян критичне мислення, аналітичні навички, щоб сформувати здатність відрізнити фактичні детермінанти геополітичних процесів від пропаганди чи то дезінформації.

ВИСНОВКИ

Отже, без розуміння складних і динамічних відносин між країнами, їх історії та регіональної політики, громадяни не здатні розуміти та усвідомлювати світові політичні процеси, а тому й не можуть свідомо брати участь у вибудовуванні територіального, політичного устрою власної держави. Геополітичні знання забезпечують громадян необхідним базисом для розуміння глобальних подій, осмислення розуміння причинно-наслідкових зв'язків, вчать критично мислити, перевіряти інформацію, самостійно навчатися та бути невразливими з боку інформаційно-пропагандистського впливу.

Зарубіжні країни визнали важливість включення геополітичних знань у свої системи громадянської освіти. Висвітлюючи геополітичні підстави зовнішньополітичного курсу країни, такі освітні програми розширюють можливості своїх громадян і спонукають їх до свідомої

⁵⁵ Huntington, Samuel *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster, 1996. 410 p.

⁵⁶ Haushofer, Karl *Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung*. Heidelberg, Berlin and Magdeburg: Vowinckel, 1939. Kapitel XI, XXV. URL: <https://archive.org/details/GrenzenInGeographischenUndPolitischenBedeutung/mode/2up?view=theater> (дата звернення 17.03.2023).

участі у формуванні майбутнього своїх країн. На противагу цьому, в українській системі громадянської освіти геополітичним знанням приділяється недостатньо уваги. Українські громадяни отримали б велику користь від посилення акценту на геополітичній освіті, особливо у світлі триваючого військового протистояння з Росією та його далекосяжних геополітичних наслідків.

У світлі російсько-української війни потреба в геополітичних знаннях у громадянській освіті стала ще більш нагальною. Вона оголила складний характер міжнародних відносин і змін у ставленні суспільства до нових політичних та економічних союзів. В цих умовах громадянам важливо донести розуміння ключових геополітичних процесів, в яких Україна може бути не інструментом світової політики, а повноцінним гравцем. Громадянам важливо осмислити концептуальні основи, які визначають стратегію державного розвитку. В цьому сенсі неабияка роль належить концепції Х. Маккіндера, де Україні відведена суттєва роль у системі «Стратегічного Хартленду». При цьому Україна має залишатися незалежною і, водночас, заручитися економічною та політичною підтримкою країн Європи (ширше – Заходу).

Важливо донести до громадян, що ґрунтовне розуміння геополітики – запорука збереження державою своєї територіальної цілісності та умова розвитку їхніх громад з огляду на специфіку сьогочасних міжнародних відносин, яка потребує прийняття обґрунтованих рішень в царині державної політики.

У цьому контексті включення геополітичних знань у громадянську освіту є вкрай важливим. Адже Україна продовжує долати складнощі війни, а тому міцна і всеосяжна система громадянської освіти, яка наголошує на геополітичних знаннях, має (і матиме) неоціненне значення для побудови сильної і динамічної демократичної держави.

АНОТАЦІЯ

Дослідження присвячене вивченню значення геополітичного знання як елемента громадянської освіти. В ньому показано особливості предмета геополітики, його місце в системі знань та освіти у цілому. Геополітичні знання створюють передумови для розвитку критичного мислення громадян, а також дозволяють протистояти негативному інформаційно-пропагандистському впливу. Також у роботі продемонстровано, що громадянська освіта – це безперервний і багаторівневий процес, який має охоплювати різні періоди життя людини, враховуючи її психологічні та дидактичні особливості у межах кожної вікової категорії. На кожному із цих етапів неприпустимим є нехтування геополітичним знанням, що забезпечить формування

стійкого інтересу до геополітичної проблематики, її послідовне осмислення від «простого» до «складного» – від «геополітики в поняттях» через «геополітику в концепціях» до «геополітики у стратегіях». Доведено, що актуальність геополітичних знань є безсумнівною в умовах російсько-української війни та майбутнього геополітичного розподілу світу. Геополітичні знання дозволяють громадянину зрозуміти цінність своєї держави на міжнародній арені та усвідомити власну роль у її розвитку.

Література

1. Бандера С. Перспективи української революції. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/36/11/> (дата звернення 15.03.2023).
2. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 236 с.
3. Боренько Я. Громадянська освіта в Україні. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf (дата звернення 17.03.2023).
4. Вегеш М., Палінчак М., Петрінко В. Геополітика в постатях і термінах: підручник для студентів і аспірантів спеціальності «Політологія». Ужгород: Гельветика, 2020. 786 с.
5. Грицак Я. Нариси Історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. Київ: Yakaboo Publishing, 2019, 656 с.
6. Грицак Я. Подолати минуле. Глобальна історія України. Київ: Портал, 2022, 432 с.
7. Громадянська освіта (інтегрований курс). 10 клас. Рівень стандарту. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/navchalna.programa.2022.hromadyanska.osvita-10.pdf> (дата звернення 18.03.2023).
8. Громадянська освіта: основи демократії. 11(12) клас. Навчальний посібник / Бакка Т. В., Ладиченко Т. В., Марголіна Л. В. та ін. Харків: «Основа», 2009. 207 с.
9. Громадянська освіта: теорія та методика навчання. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: ETNA-1, 2008. 174 с.
10. Дерев'янюк Н., Костів В. Формування громадянської культури особистості школяра: навчально-методичний посібник. Київ: ТОВ «Праймдрук», 2011. 352 с.
11. Дисципліна «Геополітичний аналіз». Навчально-науковий Інститут міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка, 2022. URL: https://asp.knu.ua/doc/DVA2_2022/291_NNIMV/1_291_P2_NNIMV.pdf (дата звернення 17.03.2023).

12. Донцов Д. Твори. Том I. Геополітичні та ідеологічні праці / О. Баган (упоряд., передмова, комент.); Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Львів: Кальварія, 2001. 488 с.

13. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 01.03.2023).

14. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності / Наук. творч. колектив: О. В. Сухомлинська (наук. кер.) та ін. *Шлях освіти*, 2000. № 3. С. 7-13.

15. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні URL: <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/KONTSEPTSIYA-ROZVYTKU-GROMADYANSKOYI-OSVITY-V-UKRAYINI.pdf> (дата звернення 18.03.2023).

16. Кузь О.М. Робоча програма навчальної дисципліни «Геополітика». ХНЕУ, 2018. 12 с. URL: <http://www.repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/19980/1/2018-РПНД%20Геополітика-%20Кузь%20О.%20М.%2C%20Коротков%20Д.%20С..pdf> (дата звернення 17.03.2023).

17. Липа Ю. Призначення України. Дніпро. Український фонд культури (щомісячник). 1997. № 11-12. 267 с.

18. Липа Ю. Розподіл Росії. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1995. 148 с.

19. Липа Ю. Чорноморська доктрина. *Липа Ю. Всеукраїнська трилогія*: у 2 т. / О. Мислива, В. Яременко (упоряд.); М. Головатий (передм.). Т. 2. Київ: МАУП, 2007. С. 9-160.

20. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. Дрогобич; Київ: «Відродження», 2004. 487 с.

21. Міхновський М. Самостійна Україна. Київ: Діокор, 2002. 80 с.

22. Петлюра С.В. Статті. Київ: Дніпро, 1993. 341 с.

23. Про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства: Постанова Кабінету міністрів України від 15 вересня 1999 р. № 1697. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-99-%D0%BF#Text> (дата звернення 07.03.2023).

24. Рудницький С.Л. Чому ми хочемо самостійної України? /Упоряд., передмова О.І. Шаблія. Львів: Світ, 1994. 416 с.

25. Саїд Е. Орієнталізм / Пер. з англ. В. Шовкун. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 511 с.

26. Стасів О. Що таке громадянська освіта і чому вона потрібна. Українська правда. 29 березня 2021. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2021/03/29/244371/> (дата звернення 18.03.2023).
27. Тоал Джерард Місце та роль України в критичній геополітиці в контексті російської агресії. URL: <https://kspra.com.ua/online-toal/> (дата звернення 07.03.2023).
28. Українська державність у ХХ століття (історико-політологічний аналіз). Київ: Політична думка, 1996. 448 с.
29. Шульга М.А. Китай у світлі геополітики (теоретико-ретроспективний ракурс). *Регіональні студії. Наукове видання. Ужгородський національний університет*. Ужгород, 2022. № 28. С. 124-129. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2022.28.23>
30. Шульга М.А. Російський дискурс геополітики. Київ: ПАРАПАН, 2006. 524 с.
31. Шульга М.А. Україна в ракурсі геополітики: перечитуючи Хелфорда Макіндера. *Регіональні студії. Наукове видання. Ужгородський національний університет*. Ужгород, 2019. № 16. С. 131-137.
32. Al-Rodhan, Nayef *Meta-Geopolitics of Outer Space: An Analysis of Space Power, Security and Governance*. Palgrave Macmillan; 2012. 284 p.
33. Dalby, Simon *Environmental Geopolitics in the Twenty-First Century. Alternatives: Global, Local, Political* 2014, 39 (1), P. 3-16.
34. Dodds, Klaus *Geopolitics: A Very Short Introduction* 1st Edition Oxford University Press, 2007. 182 p.
35. Friedman, George *Europe: Destined for Conflict?* URL: https://www.youtube.com/watch?v=QeLu_yyz3tc&ab_channel=ChicagoCouncilonGlobalAffairs (дата звернення 05.03.2023).
36. Huntington, Samuel *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster, 1996. 410 p.
37. Haran, Olexiy *Ukraine in Europe: Questions and Answers*. Kyiv: Stylos Publishers, 2009. 72 p.
38. Haushofer, Karl *Geopolitik der Pan-Ideen*. Berlin: Zentral-Verlag, 1931. 95 s.
39. Haushofer, Karl *Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung*. Heidelberg, Berlin and Magdeburg: Vowinckel, 1939. 279 s. URL: <https://archive.org/details/GrenzenInGeographischenUndPolitischenBedeutung/mode/2up?view=theater> (дата звернення 17.03.2023).
40. Kissinger, Henry *On China*. Penguin Books, 2012. 624 p.
41. Kuzio, Taras *Ukraine: Democratization, Corruption, and the New Russian Imperialism*. Praeger, 2015. 640 p.

42. Mackinder, Halford Britain and the British seas. London Heinemann, 1902. 377 p. URL: <https://archive.org/details/britainbritishse00mackuoft> (дата звернення 07.03.2023).

43. Mackinder, Halford Democratic Ideals and Reality. *Halford Mackinder Democratic Ideals and Reality* Washington, DC: National Defence University Press, 1996. P. 1-173.

44. Mackinder, Halford The geographical pivot of history. *Halford Mackinder Democratic Ideals and Reality* Washington, DC: National Defence University Press, 1996. P. 174-193.

45. Shulga M. On geopolitics texts usefulness. «*The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2019*», April 23-24, 2019: [Abstracts] / Ed.board: A.Konverskyi [and other]. Kyiv: Publishing center «Kyiv University», 2019. С. 146-147.

Information about author:

Shulga Maryna Andriivna,

Doctor of Political Sciences, Professor,
Professor at the Department of Public Administration
Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska Str., Kyiv, 01033, Ukraine

**TESTING OF GENERAL EDUCATIONAL COMPETENCIES
IN HIGHER EDUCATION: LOGICAL AND METHODOLOGICAL
PRINCIPLES AND INFORMATION
AND TECHNOLOGICAL SUPPORT**

Yurkevych O. M., Pavlenko Zh. O.

INTRODUCTION

Modern civilization is characterized by an increasingly deep division of labor, role interaction regulated by a management system that is gradually formalized and complicated. Such characteristics testify to the growth of rationality in the conscious plane of social life, which determines the level of civilization of society as a whole. This level became achievable thanks to the development of European science and education. The modern European educational space is formed, in particular, with the participation of Ukraine as a new member. In turn, the development of science and education in Ukraine is influenced by the civilizational needs of society, where there are demands for constant improvement of human thinking, its rigor and accuracy, adequacy of content and correctness of conclusions. And this requires the development of methodology. Among the existing methodological tools, one of the most important is logical. Contemporaries noted the deep influence of the achievements of logical science on the development of human thinking even in the time of Aristotle, and this influence of logical knowledge remains relevant for modern humanity. This influence is especially important in professional circles. The modern Argentinian researcher of logic and philosophy of law E. V. Bulygin noted that «in the period from the IV century n. e. to the 19th century n. e., that is, for more than two millennia, it was logic that influenced legal thinking. At the heart of this influence was Aristotle with his theory of deductive reasoning (syllogism) and theory of science (axiomatic system), which had a very deep impact on thinking in general and on legal thinking in particular»¹. In the modern world, this influence deepens. Logic appears as a methodology used to implement the principle of reasonableness in both law and other scientific fields and scientifically supported practices. The origin of the definition of the principle of reasonableness of law is connected with Anglo-American law, where it began to be developed in the meaning of a person's ability to consciously achieve his interests in society, based on his own intellectual capabilities. This principle is universal for modern intellectual culture. The concept of intelligence is oriented to at least

¹ Булыгин Е.В. Логика и право. *Правоведение*. 2013. № 4 (309). С. 12.

the average level of development of human intelligence. Guaranteed development of intelligence is associated with the need to constantly measure the level of intellectual development of specialists. Such measurement has become an important modern task of higher education, starting with legal education. Knowledge of logic is as important as knowledge of legal laws, moral standards, specialized subjects from various scientific fields, etc. This is noted by lawyers and specialists of other specialties. Logic has a methodological significance for both theoretical and applied science, where specialists use perfect forms, the strongest and most effective logical techniques, which is necessary for professional application taking into account its social significance.

In this aspect, it will be correct to decide on the need to study logical knowledge as a methodological toolkit for constructing tests of educational competence (hereinafter TEC) with the aim of obtaining conclusions regarding the requirements for a certain level of intellectual development in professions provided with higher education, and using the opportunities of new technologies in education for reaching this level.

1. Theoretical sources and methodological support of the concept of testing the level of development of intellectual abilities

A number of works were devoted to the issue of developing the concept, program and specification of TEC and studying the foreign experience of testing entrants to institutions of higher education, in particular law schools, and the feasibility of its implementation in legal education in our country. The outlined problems are reflected in the works of such domestic scientists as: V. Bryukhovetskyi², V. Bugrov³, T. Vakulenko⁴, O. Vashulenko, V. Horokh⁵, O. Kiriienko, V. Kovalchuk, S. Lomakovich⁶, A. Milyanik, V. Puzyryov,

² Брюховецький В.С., Кирієнко О.В., Ковальчук В.М. Дослідження ефективності реорганізаційних кроків у процедурі вступу до вищих навчальних закладів України на прикладі Києво-Могилянської академії. *Вісник. Тестування і моніторинг в освіті*. 2011. № 7. С. 23–31.

³ Бугров В.А. Порівняльне дослідження вхідного рівня підготовленості студентів I курсу і результатів ЗНО. *Вісник. Тестування і моніторинг в освіті*. 2011. № 4. С. 13–15.

⁴ Вакулєнко Т.С. Світовий досвід використання тестів здатностей при вступі до ВНЗ. *Вивчаємо українську мову та літературу: наук.-метод. журн.* 2012. № 12 (304). С. 35–37.

⁵ Терещенко В.М., Раков С.А., Горох В.П., Ломакович С.В., Вакулєнко Т.С. Обґрунтування відповідей до завдань апробаційного ТЗПНК. *ТІМО. Тестування і моніторинг в освіті*. 2016. № 4–5. С. 37–45.

⁶ Ломакович С.В., Терещенко В.М., Лук'янчук Т.О., Корнійчук В.С. Вербально-комунікативна компетентність особистості: виміри й вимірювання. *Вісник. Тестування і моніторинг в освіті*. 2011. № 1. С. 4–15.

S. Rakov⁷, L. Ryabovol⁸, V. Tereshchenko⁹ and others. The works of I. Matyushina, Zh. Pavlenko¹⁰, O. Tyaglo¹¹, O. Shcherbyna¹², O. Yurkevich¹³ and others are devoted to the study of logical knowledge as a methodological toolkit for building tests of general educational legal competence (TGELC). A number of socio-philosophical, logical-epistemological, philosophical-legal, cognitive-informational works were devoted to the study of the problems of intellectualization of society, the creation and introduction of new technologies based on the effective use of the main strategic resource of society – knowledge, in our country. In particular, this problem was dealt with by: V. Andrushchenko, I. Boychenko, A. Konverskyi, S. Krymskyi, V. Kuserets, A. Uyomov, O. Danilyan, O. Dzoban, and others. The productive value of knowledge in the development of society and its impact on the individual have become the subject of analysis by many scientists abroad, in particular from the information and technological direction: I. Mitsura, S. Osuga, K. Shenon, I. Haruki, and representatives of the theory of post-industrial and information society: D Bell, Y. Masudi, E. Toffler, F. Fukuyama and others.

In the conditions of the formation and development of the digital society, one of the main indicators of the economic stability of the country is the obtaining of high-quality higher education, which is ensured by the

⁷ Раков С.А., Вашуленко О.П., Горох В.П., Милянник А.І., Пузирьов В.В. Три виміри логіко-математичної компетентності. *Вісник. Тестування і моніторинг в освіті*. 2009. № 12. С. 7–16; Раков С., Терещенко В. Впровадження тесту загальної навчальної правничої компетентності (ТЗНПК) як спосіб підвищення ефективності та справедливості відбору вступників на магістерські програми за спеціальностями 081 «Право»». *Право України*. 2017. № 10. С. 120–129; Ляшенко О.І., Раков С.А. Тест загальної навчальної компетентності: основні засади і результати пілотування. *Педагогіка і психологія*. 2012. № 2. С. 27–35.

⁸ Рябовол Л.Т. Тестування загальної навчальної правничої компетентності (ТЗНПК): деякі дискусійні аспекти проблеми. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 2. С. 340–345.

⁹ Ломакович С.В., Терещенко В.М. Вербально-комунікативна складова загальної навчальної компетентності та її вимірювання. *Педагогіка і психологія. Вісник НАПН України*. 2012. № 2 (75). С. 40–48.

¹⁰ Юркевич О.М., Павленко Ж.О. Підготовка до складання ТЗНПК в завданнях та рішеннях: логічний підхід: навчальний посібник (видання четверте, доповнене та перероблене). Харків: Контраст. 2022. 236 с.

¹¹ Тягло А.В. Критическое мышление на основе элементарной логики: учеб. пособие. Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, Издательский центр. 2001. 210 с.

¹² Щербина О.Ю. Логічне моделювання та юридична аргументація. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2014. Вип. 1. С. 50–53.

¹³ Юркевич О.М., Павленко Ж.О. Логіко-методологічні засади вимірювання рівня розвитку інтелектуальних здібностей. *Міжнар. наук. конф. «Дні науки філософського факультету – 2017»* (Київ, 24–25 квітня 2017 р.). Київ, 2017. С. 288–290.

introduction of the latest information technologies into the educational process, in particular, the use of electronic courses based on the MOODLE platform. In general, it can be noted that the systematic scientific understanding of the complex, comprehensive and multifaceted problem of researching logical knowledge as a methodological toolkit for the construction of TEC is only at the initial stage. Therefore, it is relevant to study individual aspects of the use of logical methodology and methods of solving TECs, a technological approach to logical knowledge for the creation of a modern electronic course that meets today's requirements and contributes to rethinking the practical value of logic for various specialties of universities.

Logical knowledge, especially the rules and laws of logic, criteria of truth in formal logic have become a benchmark as a platform that precedes the formation of legal norms and is a nominal «framework» for all legal forms in general. Traditionally, logical methods include the main methods of cognition – analysis and synthesis; logical methods of obtaining a conclusion – deduction, induction and analogy, which in modern research are supplemented by the method of abduction; methods of abstraction, etc.

Logical methods are used for modeling in the field of humanitarian knowledge, in the theory of argumentation, in particular for the theory and practice of legal argumentation. Thus, the logical form of the classical definition becomes the basis of the definitive norm. The logical form of a judicial decision is *modus Barbara* of a simple categorical syllogism, which is called a judicial *modus*. The procedure for qualifying an offense has the logical form of a *modus ponens* conditional-categorical syllogism, it is often called a legal syllogism, and this *modus* becomes the core of the so-called «German style» in the European legal methodology of law enforcement. Thus, R. Tsippelius, explaining subsumption, writes: «When they say that a specific situation is qualified according to the abstract legal structure established by law, they mean legal considerations that have the form of a logical conclusion (*modus ponens*)»¹⁴. *Modus tollens* of a conditional-categorical syllogism is a logical form as a formal-logical standard of a legal norm, etc. This ratio of logical and legal forms and the norms of their construction is stable and allows to continue research with the expansion of the methodological significance of logical knowledge together with the methodology of testing for lawyers. Logical educational programs for lawyers also assume that logical knowledge is a necessary component of the general competencies of specialists in various specialties.

Among the intellectual competencies in modern higher education, three characteristics are distinguished: analytical thinking, logical thinking and critical thinking. Analytical thinking is understood as the ability to work with large volumes of information, to which it is necessary to apply the techniques

¹⁴ Ціппеліус Р. Юридична методологія: навч. посібник. Чернівці: Рута, 2003. 156–157 с.

of dividing the material into parts and further gradual research of each component. Logical thinking is the ability to think correctly, that is, in a definite, consistent and reasoned way, without allowing contradictions in one's reasoning, as well as to expose logical errors. Its feature is the ability to abstract from the concrete and generalize the essential in the subject, as well as, determining the grounds, to draw conclusions. That is, it determines a person's ability to analyze information for compliance with laws and methods of building correct reasoning. Critical thinking is a specific type of reflection, which is based on knowledge of the science of logic and the relevant subject area, in relation to which reasoning is constructed. Critical thinking helps to correctly navigate the constantly growing streams of professional information and find in them grounds for optimal decisions. The full cycle of critical thinking includes four interrelated phases: analysis – understanding – evaluation – criticism¹⁵. This is a special way of thinking that aims to evaluate ideas.

Among the latest requirements for the logical education of future specialists with higher education are the skills of complex problem solving (with the ability to combine logical forms and their elements), creativity (with awareness of the logical features of probable conclusions), the ability to independently make decisions based on correctly obtained conclusions, to lead negotiation (guided by communicative logic), flexibility in reasoning (as the ability to form justifications and obtain conclusions in several ways), etc. The awareness of the importance of logical knowledge for legal professionals at the current stage of the development of Ukrainian society caused the need to introduce a mandatory TGELC from 2017, which measures the degree of their development for law students upon admission to the master's degree¹⁶. Logical knowledge is the only theoretical-methodological basis of algorithms for constructing tests of educational competencies (TEC) for all characteristics of intellectual competencies in modern higher education, taking into account their logical relationship. From a logical point of view, analytical, logical and critical thinking as different general competences are different aspects of the same correct thinking, which should be carried out according to logical criteria of truth. The implementation of standardized educational measurements in higher education and the analysis of complex data provide new opportunities

¹⁵ Тягло А.В. Критическое мышление на основе элементарной логики: учеб. пособие. Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, Издательский центр, 2001. С. 17.

¹⁶ Раков С.А., Терещенко В.М. Тест загальної навчальної правничої компетентності (ТЗНПК) як блок єдиного фахового вступного випробування (ЄФВВ) у системі вступу на другий (магістерський) рівень вищої освіти за спеціальностями 081 «Право» та 293 «Міжнародне право». Інформаційні матеріали. Київ, 2019. С 17–18. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/vstup2019/2019/09/njznpkbukletrozshireniy2019ukr1.pdf>.

in the management of the quality of education¹⁷, which requires as much as possible the development of students' skills of critical analysis, understanding, evaluation and criticism of the argumentation of some conclusion from this or that researched problem.

The structure of TGELC consists of three sections: analytical, logical and critical thinking. The purpose of the test tasks of the «Analytical thinking» section is to measure the student's ability to analyze data and the rules of their operation in order to determine what is true or what may be true. The purpose of the test tasks of the «Logical Thinking» section is to measure the student's ability to analyze, evaluate, and supplement judgments, reasoning, and arguments presented in natural language. The purpose of the test tasks of the «Critical Thinking» section is to measure the applicant's ability to effectively apply critical thinking skills when working with texts of various topics that are large in volume and complex in content¹⁸. The results obtained by lawyers both during the professional testing of general abilities and when students passed the TGELC from 2017 to 2021 inclusive throughout the country were not high: the maximum score was 30 points, the professional commission set the threshold score at the level of 8 points at the threshold value blind guessing 6 points. In particular, the statistical calculation of 2018 showed that about 12–13% of those who gave answers «blindly» passed the threshold score of 8¹⁹.

¹⁷ Скиба М.Є., Костогриз С.Г., Красильникова Г.В. Моніторинг якості навчального процесу у вищому закладі освіти. Хмельницький: ХНУ, 2009. 219 с.; Сергієнко В.П., Сорокіна Н.В. Теоретичні та методичні засади моніторингу якості вищої освіти. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Серія: Педагогічна.* 2013. Вип. 19. С. 119–124. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkr_ped_2013_19_44; Марцева Л.А. Тестування як фактор формування професійно важливих якостей майбутніх фахівців. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи.* 2013. Вип. 43. С. 131–138; Мізюк В.А., Коваленко О.В. Про один із підходів до комп'ютерного тестування навчальних досягнень студентів. *Науковий вісник Ізмайльського державного гуманітарного університету. Серія: Педагогічні науки.* 2015. Вип. 33. С. 120–125. URL: <http://dspace.idgu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/210/1/28.pdf>.

¹⁸ Раков С.А., Терещенко В.М. Тест загальної навчальної правничої компетентності (ТЗНПК) як блок єдиного фахового вступного випробування (ЄФВВ) у системі вступу на другий (магістерський) рівень вищої освіти за спеціальностями 081 «Право» та 293 «Міжнародне право». Інформаційні матеріали. Київ, 2019. С. 21–22. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/vstup2019/09/njznpkbukletrozshireniy2019ukr1.pdf>.

¹⁹ Мудрук С.О. Стандартизовані освітні вимірювання 2018 року у вищій юридичній освіті. Єдине фахове вступне випробування та Єдиний вступний іспит. Аналітичне дослідження. Київ: Ваїте, 2019. С. 10.

2. Logical knowledge and abilities as a methodological resource and professional skills, their information and technological support

The purpose of TEC is to assess the level of formation of the general educational competencies of an applicant for obtaining a master's level of higher education in the verbal-communicative and logical-analytical fields, therefore its components are structured within the limits of verbal-communicative and logical-analytical components. General educational competence (GEC) means the ability of an individual to adequately perceive and process information, to think logically, to understand the essence of connections between phenomena and objects of reality²⁰. Learning competence is a competence of a higher cognitive level than the special or subject competences that a person exhibits in a specific field. TEC in Ukraine consists of students majoring in Law, International Law, Social and Behavioral Sciences, Journalism, Management and Administration; «Public management and administration»; «International relations», that is, students of the most popular humanitarian, so-called conjunctural specialties.

In a generalized form, the following types of tasks can be distinguished in the test notebooks: 1) checking knowledge from the logic course on the following topics: judgments, syllogisms, non-deductive inferences, proofs and refutations (logical-analytical component); 2) logical puzzles: location; truth – falsity (logical-analytical component); 3) numerical test: analysis, processing, transformation of information provided in tabular, graphic, symbolic, numerical, textual form, problems of combinatorial content, determination of percentages, probabilities of events, statistical characteristics of random variables, set theory (logical-analytical component); 4) reading comprehension (verbal-communicative component): restoration of the logical meaning of a sentence, ability to understand information in texts in conditions of time shortage. The analysis of the results of the previous TGELC and TEC makes it possible to assert that the level of thinking culture of students of higher education institutions of humanitarian specialties needs to be improved. It should be noted that all test tasks have cumbersome conditions, including due to information noise and are solved in conditions of time shortage. Therefore, logicians faced the task of finding effective methods of using theoretically grounded skills of analysis, understanding, evaluation and criticism of problematic reasoning. The first step on this path is the formation of skills in using the formalization method for data coding and mastering

²⁰ Програма ТЗНК ЄФВВ для вступу на навчання для здобуття ступеню магістра: Наказ МОН України від 11.02.2022 р. № 158. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/vstup-2022/Prohramy-YEFVV/Zatverdzeni.prohramy.YEFVV/11.02/Pro.zatv.Prohr.predm.TZNK-nalaz-158-11.02.2022.pdf>.

elementary knowledge from a formal-logical point of view about concepts, methods of their definition and transformation, judgments about them and the structure of evidentiary reasoning. To formalize information in the conditions of the tasks and in the answers to the test questions, it is necessary to use the language of the logic of statements. To solve some problems, it is necessary to formalize the answers and use the simplest transformations of classical formulas. Tasks are solved by logical methods using tables, graphs, diagrams, elementary calculations, etc. In a generalized form, the stages of solving tasks for logical-analytical thinking can be presented as follows: coding of information that makes up the conditions of the task; coding of the information contained in the questions for the assignment; coding of information related to answers to test questions; choosing the most elementary method of solving a specific task (according to the conditions): using tables, graphs, Euler-Venn diagrams, algebraic equations, etc.; providing answers to questions.

Logical-structural analysis of verbal texts reveals the logic of meaning and can be carried out at different levels of «depth». This involves the use of certain logical tools. First of all, when analyzing texts, knowledge of the logical theory of argumentation is necessary. Thus, in many test tasks, the question is asked about the definition of the elements of the structure of argumentation – theses, arguments, demonstration (justification). The thesis in the tasks is often marked as the «main idea» of the text and it is suggested to choose the one containing the relevant judgment (thesis) from the proposed answers²¹. To choose the correct answer, it is necessary to use the law of identity, according to which any thought within a certain reasoning must remain identical to itself. The defining logical characteristic of the «main idea» of the text will be its scope, which should be the widest in the text and absorb the scope of other concepts. Tasks in which it is necessary to establish an antithesis or counterarguments will be opposite in their methodology. Another important logical tool for solving critical thinking tests is knowledge of implication. An implication is a causal connection between ideas, which can be in such different logical forms as: complex implicative judgments, purely conditional syllogism, conditional-categorical syllogism, conditional-partial syllogism, and in substantiating the evidentiality of an argument or refutation. Generalized logical knowledge of implication is a method of constructing test tasks of a certain type, as well as a method of solving the same tasks. That is, the logical methodology is common both for the authors of the created tests and for those who solve them. The next type of test tasks are those that contain the questions of establishing the logical meaning of truth

²¹ Юркевич О.М., Павленко Ж.О. Підготовка до складання ТЗНПК в завданнях та рішеннях: логічний підхід: навч. посібник (видання четверте, доповнене та перероблене). Харків: Контраст, 2022. С. 164.

and error. For a legal specialist, distinguishing between truth and error, that is, logically correct and incorrect, as well as valid and false, is a significant professional intellectual trait. Therefore, the criteria of logical truth are a universal method of logical assessment for all subjects of thought. Test tasks in which you need to correctly compare, draw an analogy and determine the degree of probability are also typical. To conduct an analogy, first of all, it is necessary to establish the essential features of the objects being compared and to determine which of the answers will be the most likely. The list of methodological tools can be continued, but these examples are enough to understand the importance of logical knowledge regarding the construction of test tasks to determine the level of development of intellectual abilities of bachelors, as well as to solve them.

With the aim of introducing into training a modern information system that automates the process of preparing users for taking a psychometric test, the authors of the article created a database based on the MOODLE platform «Logic: a workshop on training for testing educational competencies»²², designed to increase the effectiveness of the educational process through the use of means of the latest information technologies. This database aims to develop a person's logical thinking culture and is developed taking into account the standard structure of tests for determining intellectual abilities. It contains special tasks and exercises to improve the abilities of perception, attention, memory, various aspects of thinking. The information is placed in the following meaningful blocks: 1. Analytical thinking; 2. Logical thinking; 3. Critical thinking; 4. Online preparation for external examinations based on test books (since 2017); 5. Reference information (test books 2016 – 2022 and keys to them); 6. Information sources.

The meaningful blocks «Analytical thinking», «Logical thinking» and «Critical thinking» contain theoretical and methodological material for preparing for TEC and tasks for the corresponding block, as well as examples of solving typical problems and practical exercises in the form of test problems for ongoing control.

The theoretical-methodical material in the relevant content block of the database, the access to which allows the user to pass the training test at the appropriate level, represents a sequence of pages that contain very concise theoretical information on the key issues of the relevant practical exercise. After processing each theoretical question, the database user must answer the test tasks of the corresponding lesson.

²² Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір №114970, 26.09.2022 р. База даних «Логіка: практикум із підготовки до тестування навчальних компетентностей» / О. Г. Данильян, Ж. О. Павленко, О. М. Юркевич та ін. URL: <https://neik.nlu.edu.ua/moodle/course/view.php?id=1>.

The authors of the course compiled a database of test tasks, which can then be used in various tests. Test tasks for more convenient work are combined into meaningful blocks according to the topic of the practical lesson. To assess the knowledge of course users, a certain number of questions in the form of tests are automatically generated from the bank of test tasks for each block. All test items are graded automatically. When changing the task, the test can be re-evaluated. The teacher can define various restrictions on working with the test: the beginning and end of the test, the number of attempts, time delays between attempts, access password, access only from certain network addresses. When performing further attempts, previous answer options may be taken into account. Both test questions and answer options are automatically shuffled with each new attempt. Closed-ended questions are supported, which provide an opportunity to choose one of four answer options. There are different options for scoring and grading.

Testing for the final control of the course is as close as possible in structure to educational or professional tests, contains three sections, in which the tasks are structured within the limits of verbal-communicative and logical-analytical components.

CONCLUSIONS

Changes in social practice raised questions about the urgent and proper preparation of students and specialists of various fields of study for new challenges. The answer to this question lies in the definition of an effective methodology and technique for preparing students for psychometric testing. Logic by its purpose is not only a universal method of constructing new knowledge. It is the only language in the terms of which the long-awaited great synthesis of mathematical, natural and humanitarian sciences is most likely. Teaching logic, taking into account modern requirements, cannot fail to take into account urgent changes in its development and teaching, revision of its place in the system of general scientific knowledge. That is, at the time of reformatting of logic programs and disciplines of the logical cycle in institutions of higher education, which until now performed uncharacteristic functions of primary logical education, and reorientation of the teaching of these disciplines from purely theoretical (mainly) to practical aspects. In addition, when developing a new training program, considerable attention should be paid to the methods of training a person who is preparing for taking tests, his use of general knowledge and all time-saving techniques. That is, it is advisable to add to the program tasks aimed at improving the abilities of perception, attention, and memory, namely exercises according to Schulte's tables, for analyzing numerical information, restoring logical sequences, comparing concepts, in particular, analogies, restoring statements. The main

attention when teaching the topics of the course should be paid primarily to the following features of human behavior: the sequential and operational nature of the formation of intelligence; combinatorial, probabilistic, informational and behavioral aspects of a person's intellectual actions; a significant percentage of non-deductive inferences in reasoning. This makes it possible to propose a single algorithm for the analysis of initial information (inferences), which will allow solving both deductive and non-deductive tasks and is close to the one used by both a novice and an expert in this field. All of the above-mentioned features require teaching traditional and symbolic logic in a new way with the involvement of opportunities provided by modern educational technologies, presenting their content in the form of sequentially connected levels of formation of a single intelligence, and expanding the content of logic as an educational discipline with the following sections: analysis, understanding, evaluation of reasoned reasoning, criticism of argumentation, decision-making, conflict resolution, etc. This will allow logic to be involved in the general flow of modern humanitarian and natural science research, to bring it to a qualitatively new level of development.

SUMMARY

This section examines the use of logical knowledge as a methodological tool for constructing and solving educational competency tests (TECs), which were implemented in higher legal education for the selection of entrants to master's programs in the field of law (as TGELC), and at present this practice has spread to other areas of humanitarian education. For the first time in Ukraine, in accordance with the requirements of modern society, on the basis of the MOODLE platform, an electronic course «Practical logic: training of intellectual abilities» was created and implemented in training for preparation for entrance exams for master's programs in the specialty 081 «Law». It proposes a generalization of logical methodology and methods of solving test tasks according to their typology, as well as reinterpreted the practical value of logic for successful passing of testing according to the levels of formation of participants in general educational competence, which is understood as a certain level of development of intellectual abilities. The results of scientific and practical research are presented, which are outlined in the author's manual «Preparation for the preparation of TGELC in tasks and solutions: a logical approach»²³. According to the principles of reasonableness of law, the specificity of the use of logical forms and methods implemented in legal methodology, their necessity as a toolkit in legal analysis and legal practice is

²³ Юркевич О.М., Павленко Ж.О. Підготовка до складання ТЗНПК в завданнях та рішеннях: логічний підхід: навч. посібник (видання четверте, доповнене та перероблене). Харків: Контраст, 2022. 236 с.

determined. These principles with their certain modification are general for the implementation of any scientific methodologies and social practices. Conclusions were made regarding the importance of logical culture for successful completion of the TGELC, the need to re-evaluate logical education programs in universities and further development of logical knowledge in connection with the defined general intellectual competencies of a lawyer. As a result of our research, it was proven that e-courses based on the MOODLE platform have a positive effect on students' mastery of logical tools for solving TGELC and have a potential educational opportunity as an effective means of forming the professional competence of future masters of law. The authors associate the further development of educational information technologies with deepening awareness of the interaction of logical and specifically scientific forms, the spread of logical education, the constant introduction of new information technologies into the educational process, and the constant growth of the relevance of intellectual work in society.

References

1. Брюховецький В.С., Кирієнко О.В., Ковальчук В.М. Дослідження ефективності реорганізаційних кроків у процедурі вступу до вищих навчальних закладів України на прикладі Києво-Могилянської академії. *Вісник. Тестування і моніторинг в освіті*. 2011. № 7. С. 23–31.
2. Бугров В.А. Порівняльне дослідження вхідного рівня підготовленості студентів 1 курсу і результатів ЗНО. *Вісник. Тестування і моніторинг в освіті*. 2011. № 4. С. 13–15.
3. Булыгин Е.В. Логика и право. *Правоведение*. 2013. № 4 (309). С. 12–17.
4. Вакуленко Т.С. Світовий досвід використання тестів здатностей при вступі до ВНЗ. *Вивчаємо українську мову та літературу: наук.-метод. журн.* 2012. № 12 (304). С. 35–37.
5. Ломакович С.В., Терещенко В.М. Вербально-комунікативна складова загальної навчальної компетентності та її вимірювання. *Педагогіка і психологія. Вісник НАПН України*. 2012. № 2 (75). С. 40–48.
6. Ломакович С.В., Терещенко В.М., Лук'янчук Т.О., Корнійчук В.С. Вербально-комунікативна компетентність особистості: виміри й вимірювання. *Вісник. Тестування і моніторинг в освіті*. 2011. № 1. С. 4–15.
7. Ляшенко О.І., Раков С.А. Тест загальної навчальної компетентності: основні засади і результати пілотування. *Педагогіка і психологія*. 2012. № 2. С. 27–35.
8. Марцева Л.А. Тестування як фактор формування професійно важливих якостей майбутніх фахівців. *Науковий часопис Національного*

педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи. 2013. Вип. 43. С. 131–138.

9. Мізюк В.А., Коваленко О. В. Про один із підходів до комп'ютерного тестування навчальних досягнень студентів. *Науковий вісник Ізмайльського державного гуманітарного університету. Серія: Педагогічні науки.* 2015. Вип. 33. С. 120–125. URL: <http://dspace.idgu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/210/1/28.pdf>.

10. Мудрук С.О. Стандартизовані освітні вимірювання 2018 року у вищій юридичній освіті. Єдине фахове вступне випробування та Єдиний вступний іспит. Аналітичне дослідження. Київ: Ваіте, 2019. 122 с.

11. Програма ТЗНК ЄФВВ для вступу на навчання для здобуття ступеню магістра: Наказ МОН України від 11.02.2022 р. № 158. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/vstup-2022/Prohramy-YEFVV/Zatverdzeni.prohramy.YEFVV/11.02/Pro.zatv.Prohr.predm.TZN-K-nalaz-158-11.02.2022.pdf>

12. Раков С.А., Вашуленко О.П., Горох В.П., Милянник А.І., Пузирьов В.В. Три виміри логіко-математичної компетентності. *Вісник. Тестування і моніторинг в освіті.* 2009. № 12. С. 7–16.

13. Раков С., Терещенко В. Впровадження тесту загальної навчальної правничої компетентності (ТЗНПК) як спосіб підвищення ефективності та справедливості відбору вступників на магістерські програми за спеціальностями 081 «Право». *Право України.* 2017. № 10. С. 120–129.

14. Рябовол Л.Т. Тестування загальної навчальної правничої компетентності (ТЗНПК): деякі дискусійні аспекти проблеми. *Часопис Київського університету права.* 2018. № 2. С. 340–345.

15. Раков С.А., Терещенко В.М. Тест загальної навчальної правничої компетентності (ТЗНПК) як блок єдиного фахового вступного випробування (ЄФВВ) у системі вступу на другий (магістерський) рівень вищої освіти за спеціальностями 081 «Право» та 293 «Міжнародне право». Інформаційні матеріали. Київ, 2019. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/vstup2019/2019/09/njznpkbukletrozshireniy2019ukr1.pdf>.

16. Свідцтво про реєстрацію авторського права на твір №114970, 26.09.2022 р. База даних «Логіка: практикум із підготовки до тестування навчальних компетентностей» / О. Г. Данильян, Ж. О. Павленко, О. М. Юркевич та ін. URL: <https://neik.nlu.edu.ua/moodle/course/view.php?id=1>.

17. Сергієнко В.П., Сорокіна Н.В. Теоретичні та методичні засади моніторингу якості вищої освіти. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Серія:*

Педагогічна. 2013. Вип. 19. С. 119–124. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znprk_ped_2013_19_44.

18. Скиба М.Є., Костогриз С.Г., Красильникова Г.В. Моніторинг якості навчального процесу у вищому закладі освіти. Хмельницький: ХНУ, 2009. 219 с.

19. Терещенко В.М., Раков С.А., Горох В.П., Ломакович С.В., Вакуленко Т.С. Обґрунтування відповідей до завдань апробаційного ТЗПНК. *ТІМО. Тестування і моніторинг в освіті.* 2016. № 4–5. С. 37–45.

20. Тягло А.В. Критическое мышление на основе элементарной логики: учеб. пособие. Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, Издательский центр, 2001. 210 с.

21. Ціппеліус Р. Юридична методологія: навч. посібник. Чернівці: Рута, 2003. 184 с.

22. Щербина О.Ю. Логічне моделювання та юридична аргументація. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія.* 2014. Вип. 1. С. 50–53.

23. Юркевич О.М., Павленко Ж.О. Підготовка до складання ТЗПНК в завданнях та рішеннях: логічний підхід: навчальний посібник (видання четверте, доповнене та перероблене). Харків: Контраст, 2022. 236 с.

24. Юркевич О.М., Павленко Ж.О. Логіко-методологічні засади вимірювання рівня розвитку інтелектуальних здібностей. *Дні науки філософського факультету* – 2017. Міжнар. наук. конф. (Київ, 25–26 квітня 2017 р). Київ, 2017. С. 288–290.

Information about the authors:

Yurkevych Olena Mykolaivna,

Doctor of Philosophy,
Professor at the Department of Philosophy
Yaroslav Mudryi National Law University
77, Pushkinska Str., Kharkiv, 61024, Ukraine

Pavlenko Zhanna Oleksandrivna,

Candidate of Legal Sciences,
Associate Professor at the Department of Philosophy
Yaroslav Mudryi National Law University
77, Pushkinska Str., Kharkiv, 61024, Ukraine

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ДІАГНОСТУВАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ – ФАХІВЦІВ ІЗ ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ І СПОРТУ

Ягунов В. В., Дубровська О. М.

ВСТУП

24 лютого 2022 року російська федерація розпочала широкомасштабний напад на Україну. Завдяки спротиву Збройних сил (далі – ЗС) України та всього українського народу вдалося зупинити подальше вторгнення агресора на територію нашої держави. Усе це вимагає від українських військових фахівців використання всього арсеналу військово-професійних знань, умінь, навичок і найголовніше – практичних здатностей щодо застосування сучасного інноваційного озброєння та військової техніки. Застосування високоточних засобів ураження, військової техніки, часті зміни бойової обстановки в гібридній війні значно підвищують вимоги до бойового професіоналізму офіцерів, у тому числі й безпосередньо до психо-фізичних здатностей військовослужбовців.

В умовах сучасної гібридної війни, яка триває вже з 2014 року, проблема фізичної підготовленості та готовності військовослужбовців до виконання бойових завдань за призначенням виходить на перший план. Наші військовослужбовці проявляють старанність і поспішають якнайшвидше опанувати нові військово-професійні навички, вміння, здатності, програми бойової підготовки з урахуванням досвіду країн-партнерів євроатлантичної спільноти, щоб використовувати їхній бойовий досвід і сучасне озброєння для звільнення нашої держави від рашистів. Усе це вимагає обґрунтування методологічної, теоретичної, методичної практичної та психологічної підвалин фізичної підготовленості військовослужбовців ЗС України, у тому числі й безпосередньо фізичної. Водночас необхідним є обов'язкове систематичне діагностування фізичної підготовленості військовослужбовців до бойової діяльності шляхом оцінювання їх фізично здатності як військових професіоналів. Відповідно, для цього необхідно в першу чергу формувати діагностувальну компетентність майбутніх офіцерів – начальників фізичної підготовки і спорту (далі – майбутні фахівці фізичної підготовки і спорту) як надійну підвалину усіх видів їх фахової діяльності, у тому числі й діагностувальної. Такі діагностувальні відомості їм необхідні для з'ясування фізичної

працездатності чи фізичної підготовленості та готовності військовослужбовців в умовах навчальної, навчально-бойової та бойової діяльності, що є результатом їх фізичної підготовленості та готовності до виконання завдань за бойовим призначенням.

Усе це вимагає від них постійного, наполегливого, систематичного, системного та контекстного навчання, кінцевою метою якого є сформована військово-професійна компетентність. Для реалізації своїх посадових компетенцій їм необхідна в першу чергу діагностувальна компетентність, яка включає їх цінності та мотивацію діагностувальної діяльності, діагностувальні знання, вміння та навички, професійно важливі діагностувальні якості для її здійснення, а також сприйняття самого себе суб'єктом діагностувальної діяльності в системі фізичної підготовки та спорту в ЗС України¹. Важливим завданням професійної підготовки майбутніх фахівців фізичної підготовки і спорту у вищих військових навчальних закладах (далі – ВВНЗ) є цілеспрямоване формування їх військово-професійної та фахової видів компетентності, одним із важливих компонентів яких є діагностувальна компетентність.

1. Узагальнення та обґрунтування результатів основних досліджень і публікацій діагностувальної діяльності педагогів

За останні декілька років у більшості наукових джерел можемо спостерігати публікації, в яких акцентовано увагу на недостатній ефективності навчальних занять із фізичного виховання зі військовослужбовцями, яка формувалася та відточувалася десятиліттями під керівництвом провідних спеціалістів із різноманітними формами підготовки фахівців у галузі фізичної підготовки і спорту у закладах вищої освіти. Результатом їх професійно-педагогічної підготовки в ВВНЗ має бути сформована військово-професійна компетентність, важливим компонентом якої є діагностувальна компетентність.

Суттєвий внесок у становлення, розвиток і формування професійної компетентності майбутніх фахівців, у тому числі й педагогів і військовослужбовців, зробили Т. С. Бондаренко, Н. Г. Ничкало, Р. С. Гуревич, О. Є. Коваленко, В. О. Радкевич, В. В. Ягупов тощо. Нами проаналізовані наукові праці з таких важливих педагогічних проблем: запровадження компетентнісного підходу у професійну освіту

¹ Kyrychenko, O. M., Yahupov, V. V. Criteria and indicators for measuring the formation of diagnostic competence of future officers in the process of professional training. *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Pedagogical Sciences*. 2022. Vol. 2 (109). DOI 10.35433/pedagogy.2(109).2022.137

(Дж. Равен ², В. І. Свистун ³, В. В. Ягупов ⁴ та ін.); взаємозв'язок між фізичною та професійною підготовленістю військовослужбовців О. В. Петрачков ⁵.

Діагностувальна діяльність педагогів представлена в наукових і навчальних напрацюваннях Г. О. Гаца, І. П. Підласого, В. В. Ягупова ⁶ та ін., оцінювання та прогнозування особового складу внутрішніх військ України – О. О. Іллюк; методологія науково-педагогічних досліджень – С. О. Сисоевою, Т. Є. Кристопчук, методологія та теорія військово-педагогічних досліджень – В. В. Ягуповим ⁷.

Вчені Т. Ю. Круцевич, О. Т. Литвин, Н. В. Москаленко наголошують, що система фізичного виховання майбутніх фахівців у ЗВО недостатньо ефективна для підвищення рівня їх фізичної підготовленості. Розв'язанням проблеми діагностування фізичної підготовленості військовослужбовців в ЗС України займалися А. А. Балдецький, Н. Б. Вербин, Г. П. Грибан, Д. С. Грищенко, С. М. Жембровський, О. В. Петрачков, К. С. Пронтенко, В. В. Ягупов та ін. Організаційно-педагогічні умови розвитку фахової компетентності начальників фізичної підготовки і спорту обґрунтував Д. В. Погребняк.

Водночас, аналіз та узагальнення наукових праць із проблеми статті свідчить про розрізненість наукових підходів щодо її дослідження, а також про те, що діагностувальна діяльність як професіонала в сфері фізичної підготовки і спорту залишається недостатньо досліджуваною науково-педагогічною проблемою. Зокрема, в довідковій літературі даються різні тлумачення поняття «умова». У великому тлумачному словнику сучасної української мови воно конкретизується як необхідна обставина, що уможливило здійснення, створення, утворення чого-

² Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Пер. с англ. М. : «Когито-Центр», 2002. 396 с.

³ Свистун В. І. Основні компоненти готовності студентів аграрних ВНЗ до здійснення управлінської діяльності та їх зміст. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*. 2006. № 12. С. 85-92.

⁴ Ягупов, В. В. Методологічні основи компетентнісного підходу до професійної підготовки офіцерів запасу. *Проблеми освіти*. 2019. № 92. С. 239–245

⁵ Петрачков, О. В. Аналіз взаємозв'язку між фізичною та професійною підготовленістю у військовослужбовців різних військових спеціальностей. *Теорія і методика фізичного виховання і спорту*. 2007. № 4. С. 67–69.

⁶ Ягупов, В. В., Кириченко, О. М. (2021). Формування діагностувальної компетентності майбутніх офіцерів у процесі професійної підготовки. *Актуальні проблеми розвитку службово-прикладних, традиційних і східних одноборств*: зб. наук. пр. за мат. XV міжнар. конф. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека України». Харків, С. 145–146

⁷ Ягупов, В. В. Теорія і методологія військово-педагогічних досліджень: підручник. К. : НУОУ імені Івана Черняховського, 2019. 444 с

небудь або сприяє чомусь⁸, як фактор, рушійна сила будь-якого процесу, явища⁹. Філософський енциклопедичний словник трактує це поняття як філософську категорію, в якій відображаються універсальні ставлення речі до тих чинників, завдяки яким вона виникає та існує¹⁰.

Загальне розуміння поняття «умови», на думку О. В. Малихіна, відбувається через зовнішні та внутрішні обставини, що перешкоджають або сприяють ефективній дії чинників формуванню та розвитку певного педагогічного явища¹¹. Наприклад, під педагогічними умовами формування готовності майбутніх учителів Т. Г. Гуцан розуміє сукупність об'єктивних можливостей змісту навчання¹².

Литвиним А. В. було достатньо повно розв'язано проблему педагогічних умов у педагогічній науці. Вони, на його думку, впливають на результати виховання, навчання, формування та розвитку постаті того, хто набуває певну освіту, що відбувається шляхом застосування сучасних освітніх методик навчання і виховання, упровадження педагогічного досвіду: «...комплексу чинників впливу на зовнішні та внутрішні обставини навчально-виховного процесу й особистісні параметри всіх його учасників»¹³.

Педагогічні умови Т. Я. Вдовичин визначає як «сукупність дій та взаємодій, які забезпечують внесення прогресивних змін у цілісне функціонування професійної підготовки у ВНЗ, дають змогу підвищити рівень сформованості визначених компетентностей студентів»¹⁴. Така думка автора є за смыслом досить правильна, але вона сформульована некоректно.

⁸ Бусел, В. Т. (2005). Великий тлумачний словник сучасної української мови. К., с. 1506

⁹ Бусел, В. Т. (2005). Великий тлумачний словник сучасної української мови. К., с. 1526

¹⁰ Философский энциклопедический словарь / [Гл. редакция : Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов]. М. : Сов. энциклопедия, 1983. с. 482

¹¹ Малихін, О. В. Методологічні основи визначення дидактичних умов у дослідженнях з теорії навчання (у вищій школі). *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія: Педагогіка. 2013. Т. 215, вип. 203. С. 11–14

¹² Гуцан, Т. Г. Педагогічні умови формування готовності майбутніх вчителів економіки до профільного навчання старшокласників [Електронний ресурс] / Гуцан Тетяна Григорівна. – Режим доступу : <http://intkonf.org> (дата звернення: 21.02.2023).

¹³ Литвин, А. В. Методологічні засади поняття «педагогічні умови» [текст] : на допомогу здобувачам наукового ступеня. Львів : СПОЛОМ, 2014. с. 28–29

¹⁴ Вдовичин, Т. Я. (2013) Обґрунтування організаційно-педагогічних умов для забезпечення навчального процесу майбутніх фахівців у педагогічному університеті. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*, 34. pp. с. 7

Цікава думка належить В. І. Свистун, яка визначає педагогічні умови такими, які «створюються суб'єктами педагогічної діяльності в навчальному процесі та забезпечують формування професійної компетентності персоналу»¹⁵. Вважаємо, що така думка є системною та обґрунтованою.

Відповідно, підготовка майбутніх фахівців у ВВНЗ залежить від наявних педагогічних умов, які стосуються певних аспектів навчально-виховного процесу, вибору спеціальних засобів, методів і методик навчання, що охоплюють певні сфери взаємодії між викладачами та студентами, курсантами, слухачами в цьому процесі для формування компетентного фахівця. Так, для формування діагностувальної компетентності майбутніх фахівців фізичної підготовки і спорту необхідні відповідні спеціальні додаткові педагогічні умови, які, з одного боку, доповнюють систему їх військово-професійної та фахової видів підготовки в ВВНЗ, а з іншого – відповідатимуть поставленим цілям і завданням їх діагностувальної підготовки як майбутніх фахівців у сфері фізичного виховання, а також забезпечують цілеспрямоване формування діагностувальної компетентності як важливого компонента їх військово-професійної компетентності.

Запропоновані педагогічні умови для майбутніх фахівців фізичної підготовки і спорту необхідні для вдосконалення військово-педагогічного процесу в ВВНЗ з метою формування їх діагностувальної компетентності як теоретико-методичної підвалини діагностувальної діяльності як майбутніх начальників фізичної підготовки і спорту.

Отже, поняття «педагогічні умови» у професійній педагогіці – це сукупність педагогічних заходів, чинників та обставин, які стосуються усіх компонентів військово-педагогічного процесу в ВВНЗ щодо формування їх діагностувальної компетентності, тобто вони забезпечують його результативність під впливом зовнішніх та внутрішніх обставин, які спеціально створюються суб'єктами військово-педагогічного процесу в ВВНЗ для досягнення нашої дослідницької мети. Вони взагалі мають позитивно впливати на формування і розвиток досліджуваних педагогічних явищ і процесів, у тому числі й для формування діагностувальної компетентності фахівців фізичного виховання у сфері фізичної підготовки і спорту молоді.

Отже, з'ясування сутності поняття «педагогічні умови формування діагностувальної компетентності майбутніх офіцерів – фахівців із

¹⁵ Свистун В. І. Педагогічні умови професійного навчання персоналу на виробництві. *Професійна освіта: проблеми і перспективи*. 2012. Вип. 3. с. 33.

17. Сисоєва С. О., Кристопчук Т. Є. (2013). *Методологія науково-педагогічних досліджень*: підр. Рівне : Волинські береги, 360 с

фізичної підготовки і спорту» дає можливість, по-перше, зрозуміти основні аспекти формування в них діагностувальної компетентності як фахівців із фізичної підготовки і спорту у ВВНЗ; по-друге, вдосконалити наявну систему їх професійно-педагогічної підготовки діагностувальним аспектом з урахуванням їх діагностувальної функції; по-третє, доповнити систему їх професійно-педагогічної підготовки додатковими педагогічними умовами, які забезпечуватимуть цілеспрямоване формування їх діагностувальної компетентності як фахівців із фізичної підготовки і спорту.

Метою статті є обґрунтування педагогічних умов, які забезпечуватимуть формування діагностувальної компетентності майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту у ВВНЗ.

2. Головні етапи професійно-педагогічної підготовки діагностувальної компетентності

Для формування діагностувальної компетентності майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту слід обґрунтувати комплекс відповідних педагогічних умов, оскільки аналіз та узагальнення державного стандарту їх професійної підготовки показує, що цій проблемі у ньому, практично, не приділяється уваги. А результат їх діагностувальної підготовки закономірно залежить від тих умов, в яких вона протікає, особливо зараз, під час російсько-української війни.

Відколи триває війна в Україні існує необхідність докорінної модернізації навчально-виховного процесу в ВВНЗ, а також існує нагальна потреба покращення системи перевірки та оцінювання військовослужбовців із фізичної підготовки відповідно до бойових вимог до кожного з них. Відповідно, на сучасному етапі функціонування ЗС України майбутні фахівці фізичної підготовки мають бути здатними здійснювати об'єктивне діагностування результативності фізичної підготовленості військовослужбовців і військових підрозділів (частин), мати сформовану систему діагностувальних знань, умінь і навичок, що складає інструментальну підвалину їх діагностувальної діяльності у сфері фізичної підготовки та спорту військовослужбовців.

Відповідно, педагогічні умови формування в них діагностувальної компетентності мають бути контекстними, системними та діяльними, охоплювати всі етапи їх професійно-педагогічної підготовки, які забезпечують досягнення належного рівня її сформованості із урахуванням специфіки діагностувальної діяльності як майбутніх начальників фізичної підготовки і спорту. У зв'язку з цим вони мають містити методологічні, теоретичні, методичні та практичні аспекти її формування.

Методологічний аспект включає, на нашу думку, головні ідеї та принципи, на яких відбувається формування діагностувальної компетентності майбутніх фахівців із фізичної підготовки і спорту у ВВНЗ. Відповідно, необхідними методологічними підходами, якими будемо дотримуватися, вважаємо системний, компетентнісний, суб'єктно-діяльнісний і контекстний.

Теоретичний аспект включає поставлені цілі, принципи, зміст і результат їх діагностувальної діяльності, що складає зміст формування діагностувальної компетентності як майбутніх фахівців із фізичної підготовки і спорту. Ці знання мають бути насамперед доступними у навчанні, міжпредметними для успішної активізації пізнавальної діяльності фахівців та сприяти поліпшенню якості знань, умінь і навичок.

Методичний аспект включає знання методик, засобів і методів діагностування фізичної підготовленості та готовності військовослужбовців, передбачає творче їх застосування у процесі формування цієї компетентності. Для діагностувальної діяльності вони повинні мати практичні знання щодо застосування методів, методичних прийомів і засобів її реалізації. Ці знання мають бути підкріплені знаннями принципів і закономірностей навчання, організації фізичної підготовки різних категорій військовослужбовців; знання основних педагогічних підходів, методик і методів щодо реалізації своєї діагностувальної компетенції як начальника фізичної підготовки і спорту у військах¹⁶.

Практичний аспект включає – наявність сучасної навчальної, матеріально-технічної, інформаційно-технологічної та навчально-спортивної бази, яка б відповідала усім вимогам підготовки майбутніх фахівців та специфіці їх діагностувальної діяльності. Знати, якими засобами користуватися (не тільки в теорії, а й на практиці) для діагностування фізичної підготовленості та готовності військовослужбовців. Засобами можуть бути не тільки фізичні вправи, а й різні предмети засоби фізичної культури.

Отже, для формування діагностувальної компетентності майбутніх фахівців із фізичної підготовки і спорту у ВВНЗ вважаємо доцільним доповнити в систему їх військово-професійної та найголовніше – фахової підготовки такими педагогічними умовами:

¹⁶ Kyrychenko, O. M., Yahupov, V. V. Criteria and indicators for measuring the formation of diagnostic competence of future officers in the process of professional training. *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Pedagogical Sciences*. 2022. Vol. 2 (109). DOI 10.35433/pedagogy.2(109).2022.133–158

підтримання та розвиток цінностей і мотивації формування діагностувальної компетентності у майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту у ВВНЗ;

педагогічне моделювання формування їх діагностувальної компетентності в процесі військово-професійної та найголовніше – фахової підготовки у ВВНЗ;

застосування авторської методики її формування (шляхом реалізації спецкурсу «Діагностувальна компетентність майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту»);

удосконалення критеріїв оцінювання сформованості їх діагностувальної компетентності в процесі військово-професійної та найголовніше – фахової підготовки у ВВНЗ.

Ці умови, з одного боку, виокремлюються під впливом різних чинників та обставин, але в цілому вдосконалюють систему їх професійної підготовки та надають їй діагностувального спрямування, а з іншого – вони взаємодоповнюють одна одну в процесі формування діагностувальної компетентності в ВВНЗ і впливають на її сформованість, відповідно, вони мають загальну мету – цілеспрямоване формування системи діагностувальних цінностей, мотивації, знань, вмінь і навичок, професійно важливих діагностувальних якостей як у майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту у ВВНЗ.

Для кращого їх розуміння доцільно обґрунтувати кожен педагогічну умову окремо.

1. *Підтримання та розвиток цінностей і мотивації формування діагностувальної компетентності у майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту у ВВНЗ* є основною педагогічною умовою, оскільки служіння своїй державі, народу України як військовому професіоналу є громадянським і професійним обов'язком кожного офіцера. Право обирати власне майбутнє, особливо зараз, під час війни – стало на сьогодні головним чинником військово-професійної діяльності офіцерів! Захист своєї Батьківщини та її Незалежність – головна цінність і найкраща мотивація для майбутніх офіцерів, щоб боронити нашу країну. Майбутні фахівці з фізичної підготовки і спорту завжди мають бути принциповими незалежно від обставин, керуватися ідеалами та цінностями, що визначає точку зору в структурі його діагностувальної діяльності¹⁷.

¹⁷ Kyrychenko, O. M., Yahupov, V. V. Criteria and indicators for measuring the formation of diagnostic competence of future officers in the process of professional training. *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Pedagogical Sciences*. 2022. Vol. 2 (109). DOI 10.35433/pedagogy.2(109).2022.133–158

Вмотивований майбутній офіцер іноді перевершує, як правило, за ефективністю діяльності своїх колег, можливо більш здатних, але менш вмотивованих ніж він сам¹⁸. Успіх у навчальній діяльності курсантів залежить не тільки від здатностей і знань, а й від мотивації. Цінності і мотивація допомагають приймати правильні та відхилити неправильні рішення. У кінцевому підсумку це сприяє розвитку практичного мислення як військового фахівця та об'єктивного судження про навколишній світ, у тому числі й про фізичне виховання військовослужбовців та діагностування його результатів. Мотивація визначає потенційні можливості майбутнього офіцера, активність або пасивність як суб'єкта навчальної діяльності, визначає його спрямованість на цілеспрямоване формування діагностувальної компетентності як фахівців фізичної культури та спорту. Бажання знати та вміти, як на практиці реалізувати алгоритм діагностувальних дій, здійснювати, застосовувати отримані діагностувальні здатності на практиці.

Відповідно, у нашому дослідженні підтримання та розвиток цінностей і мотивації у майбутніх офіцерів, як суб'єктів діагностувальної діяльності, буде основною при формуванні в них діагностувальної компетентності як фахівців із фізичної підготовки і спорту у ВВНЗ. Варто наголошувати, що динаміка становлення майбутнього офіцера як суб'єкта діагностувальної діяльності змінюється впродовж усього періоду отримання освіти у ВВНЗ. Ціннісно-мотиваційний компонент характеризує спрямованість ціннісних орієнтацій, тобто цінності формуються і розвиваються у них упродовж життя. Така сукупність цінностей, без оволодіння якими на поведінковому рівні не можливо бути сформованим справжнім майбутнім офіцером. Відповідно, це відповідає тим фактам, що цінності формують у них ставлення до самого себе як до суб'єкта діагностувальної діяльності, позитивне ставлення до діагностувальної діяльності, ставлення до військовослужбовців як до об'єктів діагностування.

Отже, цінності та мотивація складають підвалину формування їх діагностувальної компетентності як її суб'єктів, оскільки цінності реалізують ціннісно-регулятивну функцію, тобто цінності мають кожним майбутнім фахівцем фізичної підготовки і спорту чітко усвідомлюватися і свідомо сприйматися як орієнтири для діагностувальної діяльності.

¹⁸ Kyrychenko, O. M., Yahupov, V. V. Criteria and indicators for measuring the formation of diagnostic competence of future officers in the process of professional training. *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Pedagogical Sciences*. 2022. Vol. 2 (109). DOI 10.35433/pedagogy.2(109).2022.133–158

Можемо зробити висновок, що необхідно формувати цінності і мотивацію для успішної професійної діяльності у майбутніх фахівців із фізичної підготовки і спорту, які складають ціннісно-мотиваційне підґрунтя формування та розвитку їх діагностувальної компетентності та досягненню поставлених цілей як суб'єктів діагностувальної діяльності.

Основні напрями формування цінностей і мотивації діагностувальної компетентності такі:

1) залучення до проведення мотиваційних бесід і лекцій (для кращого розуміння наявних цінностей, мотивів і мотивації);

2) підтримання ціннісного ставлення, прагнення реалізувати себе у діагностувальній діяльності як майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту та ставлення до самого себе як суб'єкта фахової діяльності, як майбутнього начальників фізичної підготовки і спорту;

3) розповсюдження позитивного досвіду, вмотивований до досягнення кращих результатів у військово-професійній і фаховій діяльності, де завдяки саме мотивації можливо досягати значних вершин та успіху;

4) прагнення оволодіння новітніми діагностувальними знаннями, навичками, вміннями для успішної реалізації діагностувальної функції як професіонала фізичної підготовки і спорту у військах;

5) приведення прикладу кар'єрного просування уже офіцерів – фахівців із фізичної підготовки та спорту (можливо і особистим прикладом).

2. Педагогічне моделювання формування діагностувальної компетентності у майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту у ВВНЗ є системною педагогічною умовою, оскільки воно дає нам можливість наочно відобразити основні характеристики її формування в процесі професійно-педагогічної підготовки. Зазначеною проблемою займалися багато дослідників – В. Ю. Биков, В.С. Курило, Є. О. Лодатко, М. І. Лазарєв, В.В. Ягупов та інші, які системно досліджували педагогічне моделювання. Науковці стверджують, що під моделюванням слід розуміти процес створення певної моделі. Моделювання є важливим засобом педагогічних досліджень, оскільки дає змогу імітувати реальні та конструктивні системи за шляхом відтворення властивостей досліджуваного об'єкта ¹⁹.

¹⁹ Погребняк, Д. В. Організаційно-педагогічні умови розвитку фахової компетентності начальників фізичної підготовки і спорту військових частин Збройних Сил України в системі післядипломної освіти. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. 2018. Вип. 4. С. 160–165. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhdDUP_2018_4_27 (дата звернення: 19.02.2023).

Педагогічне моделювання, як зазначав С. У. Гончаренко – це науково обґрунтоване конструювання, яке відповідає заданим вимогам і наміченій побудові майбутньої моделі досліджуваного педагогічного процесу, враховуючи властивості, які вивчаються в ході педагогічного експерименту. Метою педагогічного моделювання є виявлення можливостей удосконалення навчально-виховного процесу, пошуку резервів підвищення його ефективності і якості на основі аналізу моделі²⁰. Термін «модель» С. У. Гончаренко трактує як еталон, стандарт, зразок, примірник чогось; схему для пояснення якогось явища або процесу²¹.

За допомогою педагогічного моделювання відображаємо основні методологічні, теоретичні, методичні аспекти формування діагностувальної компетентності майбутніх фахівців із фізичної підготовки і спорту у ВВНЗ. І відтак, воно дає можливість наочно уявити основні характеристики цього педагогічного явища і продемонструвати головні методологічні підходи, теоретичні та методичні підвалини, основні етапи її формування та розвитку.

3. Структурно-функціональну модель, формування, та її блоки

Цільово-методологічний блок моделі відображає ціль, мету, методологічні основи та поставлені завдання щодо формування діагностувальної компетентності у майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту у ВВНЗ. Мета даного блока полягає в визначенні ієрархії цілей її формування на основі сучасних методологічних підходів до їх діагностувальної підготовки в ВВНЗ. Інтегроване завдання – формування ціннісно-мотиваційного, когнітивного, методичного, індивідуально-психічного та суб'єктного компонентів їх діагностувальної компетентності. Оскільки ціннісно-мотиваційне ставлення майбутніх офіцерів до своєї діагностувальної діяльності як суб'єктів військово-педагогічного процесу є стрижневим у військово-професійній, у тому числі й діагностувальної діяльності, то, відповідно, вони можуть більш ретельно проводити оцінювання спочатку себе, як суб'єкта навчальної діяльності, та працювати над подальшим формуванням і розвитком своєї діагностувальної компетентності.

Теоретичний блок моделі відображає принципи та зміст їх діагностувальної підготовки у процесі формування діагностувальної

²⁰ Гончаренко, С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Видання друге доповнене і виправлене. Рівне : Волинські обереги, 2011. с. 213

²¹ Гончаренко, С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Видання друге доповнене і виправлене. Рівне : Волинські обереги, 2011. с. 187

компетентності як майбутніх фахівців із фізичної підготовки і спорту. Ці знання мають бути міжпредметними для успішної активізації їх пізнавальної діяльності та містити систем діагностувальних знань, умінь і навичок.

Отже, зміст формування діагностувальної компетентності за доповненням спецкурсу буде спрямований на самий головний аспект, а саме, формування у майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту таких компонентів:

Ціннісно-мотиваційного компонента, оскільки для досягнення цілей її формування важливо формувати та розвивати у них цінності і мотивацію до їх діагностувальної діяльності; ставлення до світу, до інших військовослужбовців, до військової сфери, до самого себе, як до професіонала своєї справи. Усе це визначається сформованою системою військово-професійних цінностей. У зв'язку з цим важливо формувати у них цілі, мотиви і цінності щодо діагностувальної діяльності шляхом залучення майбутніх офіцерів до психологічних тренінгів, схвалення успіхів, застосування методичних способів і прийомів емоційного впливу на розвиток позитивної мотивації до діагностувальної діяльності; служіння народу України, захищати свою державу (наведення прикладів героїчних вчинків військовослужбовців ЗС України), підтримання ціннісного ставлення до самого себе як фахівця діагностувальної діяльності шляхом постійного самоформування. Саме цінності та позитивна мотивація спрямовують майбутню діагностувальну діяльність фахівців із фізичної підготовки і спорту.

Когнітивного – включає систему знань майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту щодо своєї діагностувальної діяльності та практичні знання щодо фізичної підготовленості та готовності військовослужбовців, знання діагностувальних методик, засобів і методів їх застосування в діагностувальній діяльності шляхом залучення системних і контекстних діагностувальних знань, діагностувального досвіду начальників фізичної підготовки і спорту, сформованості загальних і спеціальних фізичних діагностувальних якостей, тобто знати методи, прийоми, засоби їх діагностування.

Методичного – що передбачає практичне опанування ними методичними підвалинами діагностувальної діяльності, зміст якої складають діагностувальні методи, методичні прийомами та засоби діагностувальної діяльності як фахівцями фізичної підготовки і спорту. Цей компонент найскладніший. Майбутній фахівець фізичної підготовки має володіти діагностувальними навичками і вміннями відповідно до Інструкції з фізичної підготовки в системі МО України, бути здатним її реалізовувати на практиці. Для з'ясування сформованості діагностувальних навичок і

вмінь, для оцінювання фізичного стану організму важливо використовувати квазіпрофесійні ситуації для вимірювання точності виконання рухів, їхньої координаційної складності тощо. З метою з'ясування сформованості фізичних якостей, навичок і вмінь, здатностей слід вміти використовувати на практиці сучасні засоби фізичної підготовки, за допомогою яких можна проводити діагностування фізичної підготовленості і готовності військовослужбовців.

Індивідуально-психічного – включає індивідуально-психічні діагностувальні якості майбутніх офіцерів як фахівців фізичної підготовки і спорту, які слід цілеспрямовано формувати. Це порядність, об'єктивність, принциповість, толерантність, контекстність тощо, що необхідно для сумлінної реалізації своєї діагностувальної функції. Такі якості мають бути у кожного офіцера для реалізації діагностувальної функції, оскільки вони безпосередньо впливають на фахову здатність здійснювати діагностувальні заходи.

Суб'єктного – включає сприйняття себе як суб'єкта діагностувальної діяльності, як офіцера – фахівця фізичної підготовки і спорту. Включає такі якості як відповідальність, самодостатність, автономність, професійну самостійність, об'єктивність у діагностувальній діяльності як майбутніх начальників фізичної підготовки і спорту. Сформованість цих якостей в комплексі сприяє формуванню суб'єкта діагностувальної діяльності – фахівця фізичної підготовки і спорту та діагностувальної діяльності.

Суб'єкт-суб'єктний блок відображає готовність бачити і розуміти співрозмовника, активну співпрацю викладача з майбутніми офіцерами, готовність сприйняти один одного як суб'єкта та суб'єктна взаємодія з ними. Тільки при підтриманні між майбутніми фахівцями із фізичної підготовки і спорту та військовими педагогами суб'єкт-суб'єктних взаємин вони стануть відповідальними, зможуть приймати самостійні рішення, будуть професіоналами своєї справи, здатними реалізувати свої знання та вміння у діагностувальній діяльності. Вони мають бути самодостатніми, автономними у прийнятті діагностувальних рішень, професійно суб'єктними у діагностувальній діяльності. Відповідно, майбутнього офіцера важливо зробити суб'єктом навчальної діяльності, який має самостійно опановувати навчальний матеріал та самовдосконалюватися, допомагати у складних ситуаціях. І тоді, ми отримаємо підготовленого майбутнього офіцера, який буде здатний реалізувати свої діагностувальну компетенцію як начальник фізичної підготовки і спорту у військовій частині.

Методичний блок. Якщо брати більш ширше, то можемо зробити певний висновок, що діагностувальна діяльність майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту – це послідовне, системне та

систематичне розв'язання різних діагностувальних завдань, реалізація діагностувальних заходів у процесі виконання діагностувальних заходів для з'ясування фізичної підготовленості і готовності військовослужбовців. Майбутні офіцери мають проводити такі методичні заходи, які будуть направлені на з'ясування сформованості та розвиненості їх фізичних і спеціальних якостей, військово-прикладних рухових вмінь і навичок. Зміст цього блоку складає така контекстна методика, під якою розуміємо провідну ідею, методичні прийоми, основні принципи та засоби, які необхідні для цілеспрямованого формування діагностувальної компетентності у майбутніх офіцерів. Вона складається з діагностувально-мотиваційного, когнітивно-діяльнісного та оцінно-результативного етапів.

Оцінно-результативний блок (можна розділити на оцінний і результативний). *Оцінний блок* моделі відображає сформованість діагностувальної компетентності, як майбутніх офіцерів – фахівців фізичної підготовки і спорту, а також з'ясування рівнів її сформованості. Відповідно, для оцінювання її сформованості важливо мати конкретні діагностувальні здатності, знання, уміння та навички, професійно важливі діагностувальні якості, як необхідні для діагностувальної діяльності як майбутніх начальників фізичної підготовки і спорту у військових частинах.

Результативний блок моделі включає в себе реалізацію певних функцій таких як, регулювальну, прогнозувальну та саму головну це діагностувальну. Кожна з цих функцій дає контроль та оцінювання – сформованість теоретичних та практичних знань майбутніми офіцерами – фахівцями фізичної підготовки і спорту. Сформованість їх діагностувальних навичок і вмінь.

Відображає результат – здатність майбутнього офіцера до діагностувальної діяльності, який має бути отримано в процесі впровадження запропонованої авторської методики її формування за доповненням реалізації спецкурсу «Діагностувальна компетентність майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту у ВВНЗ» та комплексу педагогічних умов. Тобто, визначається результат сформованості їх діагностувальної компетентності як фахівців фізичної підготовки і спорту та з'ясування рівнів сформованості її компонентів із використанням визначених нами критеріїв і показників. Можемо зауважити, що між усіма даними блоками існує зв'язок, який дає можливість, вносити зміни до змісту, форм і методів навчання майбутніх офіцерів, ґрунтуючись на отриманих результатах.

У нашому дослідженні виділяємо такі рівні сформованості діагностувальної компетентності майбутніх офіцерів – фахівців фізичної підготовки і спорту: низький, середній, достатній і високий.

Низький рівень. Не сформовано готовність до діагностувальної діяльності у майбутніх офіцерів, що відображається у відсутності в них діагностувальної здатності щодо застосування діагностувальних методик, застосування на практиці діагностувальні вміння та навички діагностувальної діяльності як майбутніх начальників фізичної підготовки і спорту у військових частинах, тобто відсутні уміння переносити діагностувальні знання на діагностувальну діяльність – діагностувальна компетентність перебуває тільки на стадії формування.

Середній – передбачає нерівномірну сформованість готовності майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту до діагностувальної діяльності. У них лише частково сформовані окремі її компоненти.

Достатній – передбачає готовність на достатньому рівні здійснювати діагностувальну діяльність як майбутніх начальників фізичної підготовки і спорту у військових частинах. Характеризується сформованістю на достатньому рівні цілей, мотивів до діагностувальної діяльності, бажанням бути офіцером та фахівцем своєї справи, має здатності щодо застосування на практиці методик, вмінь та навичок діагностувальної діяльності як майбутніх начальників фізичної підготовки і спорту у військових частинах.

Високий – передбачає творчу готовність майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту до діагностувальної діяльності. Характеризується сформованістю смислу діагностувальної діяльності, які складають ціннісно-мотиваційне підґрунтя у формуванні їх діагностувальної компетентності, мотивів, потреб як результат усвідомленого як мети, так і результату діагностувальної діяльності; чітким бажанням бути офіцером; високим рівнем здатностей до професійної рефлексії та саморефлексії; досягненням поставлених цілей як суб'єктів діагностувальної діяльності; високим рівнем сформованості діагностувальних знань, вмінь і навичок, здатностей до діагностувальної діяльності як майбутніх начальників фізичної підготовки і спорту у військових частинах.

Отже, за допомогою педагогічного моделювання відображаємо основні методологічні, теоретичні, суб'єктні, методичні та практичні аспекти формування діагностувальної компетентності майбутніх фахівців фізичної підготовки і спорту у ВВНЗ. Основними блоками такої моделі було обрано цільово-методологічний, теоретичний, суб'єкт-суб'єктний, методичний і оцінно-результативний.

Основні напрями реалізації цієї педагогічної умови такі:

1) формувати ціннісно-мотиваційний, когнітивний, методичний, індивідуально-психічний та суб'єктний компоненти діагностувальної компетентності в процесі опанування освітньої складової професійно-педагогічної підготовки майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки та спорту;

2) забезпечувати взаємодію двох суб'єктів – це військовий педагог і майбутній офіцер – фахівець із фізичної підготовки та спорту;

3) формувати майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки та спорту як суб'єктів діагностувальної діяльності в сфері фізичної підготовки та спорту військовослужбовців.

4. Застосування авторської методики формування діагностувальної компетентності

3. *Застосування авторської методики формування діагностувальної компетентності (шляхом реалізації доповненням спецкурсу «Діагностувальна компетентність майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту та її формування у ВВНЗ»).* Термін «методика» В. В. Ягупов трактує як «конкретні форми та засоби використання методів, за допомогою яких здійснюється все більш глибоке пізнання різноманітних педагогічних проблем та їх розв'язання»²². На основі аналізу педагогічної теорії, узагальненню педагогічної практики, наявності різних наукових підходів щодо військово-професійної та фахової підготовки, стала необхідність у розробленні та застосуванні авторської методики формування діагностувальної компетентності, що нами реалізується за допомогою спецкурсу «Діагностувальна компетентність майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту та її формування у ВВНЗ» як начальників фізичної підготовки у військових частинах.

Під авторською методикою розуміємо провідну ідею чи принцип, основні принципи та види навчальних занять і обов'язково засоби педагогічного впливу з метою формування діагностувальної компетентності на основних етапах їх діагностувальної підготовки в ВВНЗ.

Завдання методики такі:

формування у майбутніх фахівців цінностей і мотивації до діагностувальної діяльності як професіоналів у сфері фізичної підготовки і спорту в ЗС України у ВВНЗ;

²² Ягупов, В. В. Теорія і методологія військово-педагогічних досліджень: підручник. К. : НУОУ імені Івана Черняхівського, 2019. с.5

формування у майбутніх фахівців теоретичного і практичного діагностувального мислення як майбутніх суб'єктів фізичної підготовки і спорту у військових частинах;

формування у майбутніх фахівців діагностувальних знань, умінь, навичок і здатностей як майбутніх начальників фізичної підготовки і спорту у військових частинах за допомогою контекстних методів навчання.

Із урахуванням специфіки діагностувальної діяльності майбутніх фахівців із фізичної підготовки і спорту вона реалізується на трьох – діагностувально-мотиваційного, когнітивно-діяльнісного та оцінно-результативного – етапів.

1 етап і він, на нашу думку, головний – *діагностувально-мотиваційний*, який спрямований на стимулювання курсантів на цілеспрямоване формування своєї діагностувальної компетентності, що включає сукупність усвідомлених цінностей, мотивів і мотивації до діагностувальної діяльності як майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту; на з'ясування труднощів, які виникають при реалізації діагностувальної функції.

Отже, цей етап основний, бо включає в себе сукупність усвідомлених цінностей і мотивів курсантів щодо формування своєї діагностувальної компетентності як фахівця у сфері фізичної підготовки чи начальника фізичної підготовки і спорту у військових частинах. Прагнення оволодіти діагностувальними знаннями для об'єктивної реалізації діагностувальної функції як професіонала фізичної культури і спорту у військах є вкрай актуальною педагогічною проблемою. Йому мають бути притаманні цінності та ідеали, відповідальність, принциповість, здатність до діагностувальної діяльності як професіонала в сфері фізичної підготовки і спорту, які визначають ціннісно-мотиваційний аспект у структурі їх діагностувальної як підготовленості, так і діяльності.

Отже, формування цінностей і мотивації у майбутніх офіцерів, як суб'єктів діагностувальної діяльності, буде вирішальною при формуванні діагностувальної компетентності у майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту у ВВНЗ.

2 етап – *когнітивно-діяльнісний* – передбачає методичні заходи для оволодіння змістом діагностувальної діяльності, що необхідний для реалізації діагностувальної функції як майбутніх начальників фізичної підготовки і спорту у військових частинах. Цей етап передбачає реалізацію спецкурсу «Діагностувальна компетентність майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту та її формування у ВВНЗ». Під спецкурсом маємо на увазі систему діагностувальних знань, умінь і навичок щодо діагностувальної діяльності майбутніх офіцерів –

фахівців із фізичної підготовки і спорту та практичні діагностувальні знання з проблем фізичної підготовленості та готовності різних категорій військовослужбовців; знання діагностувальних методик; знання засобів і методів діагностувальної діяльності²³ як начальника фізичної підготовки у військових частинах.

Мати діагностувальні знання щодо Інструкції з фізичної підготовки в системі МО України важливо, оскільки це забезпечує їх фахову здатність ефективно виконувати завдання за призначенням відповідно до займаних посад (військових спеціальностей)²⁴. Вони мають особливо точно не тільки знати як, але і вміти використовувати на практиці свої знання.

Метою розроблення спецкурсу є цілеспрямована підготовка майбутніх офіцерів до реалізації діагностувальної функції як фахівців із фізичної підготовки і спорту.

Мета спецкурсу – цілеспрямоване формування діагностувальної компетентності та підготовка до діагностувальної діяльності як професіоналів в сфері фізичної підготовки і спорту, тобто практичної здатність реалізовувати свою діагностувальну функцію як майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту.

Відповідною головною метою спецкурсу є цілеспрямована підготовка майбутніх фахівців до реалізації своєї діагностувальної функції як майбутніх начальників фізичної підготовки у військових частинах.

Для його реалізації доцільно застосовувати «методи активізації навчально-пізнавальної діяльності курсантів», де чітко сформульовано методичні прийоми і способи психолого-педагогічного впливу на майбутніх фахівців із фізичної підготовки. Він поділяє їх на імітаційно-ігрові (ділові ігри) та неігрові (метод круглого столу, мозковий штурм); неімітаційно-лекційні (лекція-бесіда, лекція з використанням техніки зворотного зв'язку, лекція-консультація, лекція-прес-конференція, лекція із заздалегідь запланованими помилками); нетрадиційні семінарські (практичні) заняття (семінар-дискусія); інтелектуальна розминка²⁵.

3 етап – оцінно-результативний, який є завершальний і спрямований на визначення рівнів сформованості діагностувальної компетентності

²³ Kyrychenko, O. M., Yahupov, V. V. Criteria and indicators for measuring the formation of diagnostic competence of future officers in the process of professional training. *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Pedagogical Sciences*. 2022. Vol. 2 (109). DOI 10.35433/pedagogy.2(109).2022.133–158

²⁴ Kyrychenko, O. M., Yahupov, V. V. Criteria and indicators for measuring the formation of diagnostic competence of future officers in the process of professional training. *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Pedagogical Sciences*. 2022. Vol. 2 (109). DOI 10.35433/pedagogy.2(109).2022.133–158

²⁵ Ягупов, В. В. Неімітаційні активні методи навчання. *Вісник Дніпропетровського університету*. [Серія: Педагогіка і психологія / відп. ред. Носенко Е. Л.]. 2000. Вип. 5. С. 78–85

досліджуваних. Визначається результат сформованості їх діагностувальної компетентності як фахівців фізичної підготовки і спорту та здійснюється з'ясування рівнів її сформованості.

Отже, застосування майбутніми офіцерами здобутих знань, умінь і навичок безпосередньо перевіряється в процесі проходження педагогічної практики у військових частинах. Результативність цього етапу залежить від рівня оволодіння діагностувальними вміннями, навичками та здатностями як майбутніх фахівців фізичної підготовки.

Отже, суть перелічених етапів полягає в тому, щоб на кожному етапі реалізації методики формується певний компонент діагностувальної діяльності.

Основні напрями реалізації цієї педагогічної умови такі:

1) формування цінностей та мотивації діагностувальної діяльності як суб'єкта педагогічної діяльності.

2) формувати знання щодо майбутньої діагностувальної діяльності;

3) закріплення набутих навичок і умінь шляхом застосування контекстних методів навчання.

4. *Удосконалення критеріїв оцінювання сформованості діагностувальної компетентності у майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту у ВВНЗ.* Науково обґрунтований вибір критерію значною мірою зумовлює правильний вибір системи показників і, навпаки, якість показника залежить від того, наскільки він повно й об'єктивно характеризує прийнятий критерій²⁶. Відповідно, за допомогою критеріїв мають встановлюватися зв'язки між усіма компонентами, які, в свою чергу розкриваються через перелік показників на різних етапах вимірювання. При одержанні суперечливих результатів – необхідно провести удосконалення критеріїв оцінювання сформованості діагностувальної компетентності для майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту. Уже потім, після удосконалення критеріїв можна здійснювати повторний моніторинг їх сформованості діагностувальної компетентності майбутніх фахівців до діагностувальної діяльності як професіоналів в сфері фізичної підготовки і спорту у процесі їх професійної підготовки.

Пропонуємо такі критерії: ціннісно-мотиваційний, інтелектуальний, процесуальний, психологічний, рефлексивний.

²⁶ Ягупов, В. В., Кива, В. Ю. (2019). Критерії та показники діагностування розвиненості інформаційно-комунікаційної компетентності викладачів системи військової освіти. *Інформаційні технології і засоби навчання*. Том 71, № 3. с. 251. DOI: 10.33407/itlt.v71i3.2916. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ITZN_2019_71_3_20 (дата звернення: 10.02.2023).

ВИСНОВКИ

У сучасних умовах ведення бойових дій важливо обґрунтувати необхідні зміни та нововведення до діагностувальної підготовки майбутніх фахівців фізичної підготовки і спорту як суб'єктів фізичної підготовки та спорту в військових частинах. У зв'язку з цим необхідна якісна їх діагностувальна підготовленість до реалізації своєї діагностувальної функції. Відповідно, формування їх діагностувальної компетентності, особливо зараз, під час російсько-української війни, має свою більш складну специфіку та теоретичну й прикладну актуальність. Даний процес проходитиме більш успішніше за доповненням їх військово-професійної та педагогічної підготовки педагогічними умовами формування діагностувальної компетентності в ВВНЗ.

Формування діагностувальної компетентності у майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту у ВВНЗ суттєво залежить від додаткових педагогічних умов, які суттєво доповнюють їх освітню підготовку.

Для надання їх професійно-педагогічній підготовці обґрунтовано такі педагогічні умови:

підтримання та розвиток цінностей і мотивації формування діагностувальної компетентності у майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту у ВВНЗ;

педагогічне моделювання формування діагностувальної компетентності у майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту у ВВНЗ;

застосування авторської методики її формування (шляхом реалізації доповненням спецкурсу «Діагностувальна компетентність майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту та її формування у ВВНЗ»);

удосконалення критеріїв оцінювання сформованості діагностувальної компетентності у майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту у ВВНЗ. Перспективи подальших досліджень передбачає у педагогічному моделюванні формування діагностувальної компетентності у майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту у ВВНЗ.

АНОТАЦІЯ

У статті розкрито суть і зміст поняття «педагогічні умови», визначені можливості їх реалізації у процесі діагностувальної підготовки майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту в системі вищої військової освіти. Теоретично обґрунтовано педагогічні умови формування діагностувальної компетентності майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту в системі вищої військової освіти. Доведено, що формування, підтримання та розвиток цінностей і мотивації формування їх діагностувальної компетентності у ВВНЗ є

основною педагогічною умовою. Другою педагогічною умовою є педагогічне моделювання формування їх діагностувальної компетентності в процесі військово-професійної та найголовніше – фахової підготовки у ВВНЗ.

Розроблення авторської методики її формування (шляхом реалізації доповненням спецкурсу «Діагностувальна компетентність майбутніх офіцерів – фахівців із фізичної підготовки і спорту») є третьою педагогічною умовою. Четвертою – удосконалення критеріїв оцінювання сформованості їх діагностувальної компетентності в процесі військово-професійної та найголовніше – фахової підготовки у ВВНЗ.

З'ясовано, що ці умови мають бути контекстними, системними, охоплювати такі аспекти їх діагностувальної підготовки:

методологічний, який включає головні ідеї та принципи, на яких відбувається формування діагностувальної компетентності майбутніх фахівців із фізичної підготовки і спорту у ВВНЗ; теоретичний – цілі, принципи, зміст і результат їх діагностувальної підготовки як майбутніх фахівців із фізичної підготовки і спорту; методичні – знання методик, засобів і методів діагностування фізичної підготовленості та готовності військовослужбовців, їх діагностичної компетентності; практична – сучасну навчальну, матеріально-технічну, навчально-спортивну базу, яка б відповідала усім вимогам підготовки майбутніх фахівців фізичної підготовки та специфіці їх діагностувальної діяльності.

Література

1. Биков, В. Ю. (2009). Моделі організаційних систем відкритої освіти : монографія. Київ : Атіка, 684 с.
2. Бусел, В. Т. (2005). Великий тлумачний словник сучасної української мови. К., 1728 с.
3. Вдовичин, Т. Я. (2013) Обґрунтування організаційно-педагогічних умов для забезпечення навчального процесу майбутніх фахівців у педагогічному університеті. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*, 34. pp. 225-229.
4. Гац, Г. О. Методика формування діагностичної компетентності майбутніх учителів фізичної культури. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2010. № 3. С. 18–20. URL: <https://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2010-03/10ggoptt.pdf> (дата звернення: 25.02.2023).
5. Гончаренко, С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Видання друге доповнене і виправлене. Рівне : Волинські обереги, 2011. 552 с.
6. Гончаренко, С. У. Методологічні засади побудови педагогічної теорії. Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, м.

Київ. 119 с. Режим доступу: <https://lib.iitta.gov.ua/707161/1/метод%20засади.pdf>

7. Гуцан, Т. Г. Педагогічні умови формування готовності майбутніх вчителів економіки до профільного навчання старшокласників [Електронний ресурс] / Гуцан Тетяна Григорівна. – Режим доступу : <http://intkonf.org> (дата звернення: 21.02.2023).

8. Ілляк, О. О. Людський фактор військових формувань: зміст, оцінювання та прогнозування: монографія. Харків : Акад. ВВ МВС України, 2012. 252 с.

9. Kyrychenko, O. M., Yahupov, V. V. Criteria and indicators for measuring the formation of diagnostic competence of future officers in the process of professional training. *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Pedagogical Sciences*. 2022. Vol. 2 (109). DOI 10.35433/pedagogy.2(109).2022.133–158.

10. Литвин, А. В. Методологічні засади поняття «педагогічні умови» [текст] : на допомогу здобувачам наукового ступеня. Львів : СПОЛОМ, 2014. 76 с.

11. Малихін, О. В. Методологічні основи визначення дидактичних умов у дослідженнях з теорії навчання (у вищій школі). *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: Педагогіка*. 2013. Т. 215, вип. 203. С. 11–14.

12. Петрачков, О. В. Аналіз взаємозв'язку між фізичною та професійною підготовленістю у військовослужбовців різних військових спеціальностей. *Теорія і методика фізичного виховання і спорту*. 2007. № 4. С. 67–69.

13. Погребняк, Д. В. Організаційно-педагогічні умови розвитку фахової компетентності начальників фізичної підготовки і спорту військових частин Збройних Сил України в системі післядипломної освіти. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. 2018. Вип. 4. С. 160–165. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhDUP_2018_4_27 (дата звернення: 19.02.2023).

14. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Пер. с англ. М. : «Когито-Центр», 2002. 396 с.

15. Свистун В. І. Основні компоненти готовності студентів аграрних ВНЗ до здійснення управлінської діяльності та їх зміст. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*. 2006. № 12. С. 85-92.

16. Свистун В. І. Педагогічні умови професійного навчання персоналу на виробництві. *Професійна освіта: проблеми і перспективи*. 2012. Вип. 3. С. 31–36.

17. Сисоева С. О., Кристопчук Т. Є. (2013). Методологія науково-педагогічних досліджень: підр. Рівне : Волинські обереги, 360 с.

18. Философский энциклопедический словарь / [гл. редакція : Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов]. М. : Сов. энциклопедия, 1983. 840 с.

19. Ягупов, В. В., Кива, В. Ю. (2019). Критерії та показники діагностування розвиненості інформаційно-комунікаційної компетентності викладачів системи військової освіти. *Інформаційні технології і засоби навчання*. Том 71, № 3. С. 248–266. DOI: 10.33407/itlt.v71i3.2916. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ITZN_2019_71_3_20 (дата звернення: 10.02.2023).

20. Ягупов, В. В., Кириченко, О. М. (2021). Формування діагностувальної компетентності майбутніх офіцерів у процесі професійної підготовки. *Актуальні проблеми розвитку службово-прикладних, традиційних і східних одноборств*: зб. наук. пр. за мат. XV міжнар. конф. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека України». Харків, С. 145–146.

21. Ягупов, В. В. Теорія і методологія військово-педагогічних досліджень: підручник. К. : НУОУ імені Івана Черняхівського, 2019. 444 с.

22. Ягупов, В. В. Неімітаційні активні методи навчання. *Вісник Дніпропетровського університету*. [Серія: Педагогіка і психологія / відп. ред. Носенко Е. Л.]. 2000. Вип. 5. С. 78–85.

23. Ягупов, В. В. Методологічні основи компетентнісного підходу до професійної підготовки офіцерів запасу. *Проблеми освіти*. 2019. № 92. С. 239–245.

24. Yahunov, Vasyi, Kyrychenko, Olena. (2022). Diagnostic competence of future officers – specialists in speaking and sport of the armed forces of Ukraine: concepts, contents and content. *Innovative Solutions In Modern Science*. May № 1(53), [http://DOI: 10.26886/2414-634X.1\(53\)2022.2](http://DOI: 10.26886/2414-634X.1(53)2022.2). (дата звернення: 07.02.2023).

Information about the authors:

Yahunov Vasyi Vasylovych,

Doctor of Pedagogical Science, Professor
National Defense University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyy
28, Povitroflotskyi avenue, Kyiv, 03049, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-8956-3170>

Dubrovskia Olena Mykolaivna,

Adjunct
National Defense University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyy
28, Povitroflotskyi avenue, Kyiv, 03049, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-0019-9895>

МЕТОДИКА РОЗВИТКУ ДІАГНОСТУВАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У МАЙБУТНІХ ДОКТОРІВ ФІЛОСОФІЇ В ПРОЦЕСІ ОСВІТНЬО-НАУКОВОЇ ПІДГОТОВКИ

Ягунов В. В., Плохута І. С.

ВСТУП

На сьогоднішній день в умовах вторгнення Російської Федерації на територію України та порушення її суверенітету, цілісності і недоторканості виникає потреба у військових фахівцях нового типу зі нестандартним творчим практичним – військово-професійним – мисленням, які є творчими суб'єктами військово-професійної діяльності. Основним проявом суб'єкта військово-професійної діяльності офіцерів є їх професійна суб'єктність, як інтегральна професійно важлива якість, яка «...ґрунтується на позитивному самоставленні, рефлексії, саморефлексії та визнанні у себе діяльних, активно-перетворювальних цілеспрямованих можливостей для самоактуалізації в військово-професійній сфері, і визначає здатності до самодетермінації, самоорганізації та саморегулювання професійної активності згідно зі зовнішніми та внутрішніми критеріями ефективності й доцільності в ситуаціях, які передбачають, з одного боку, певну свободу вибору дій, а з іншого – безпосередню власну відповідальність за результати своєї діяльності як суб'єкта військового управління. Головним проявом сформованості професійної суб'єктності офіцерів є їх становлення суб'єктом військово-професійної діяльності»¹. Відповідно, майбутніх докторів філософії необхідно зробити суб'єктами діагностувальної діяльності в ВВНЗ.

Таки чином у системі військової освіти суттєво актуалізується проблема формування та розвитку всіх компонентів військово-професійної компетентності майбутніх докторів філософії, важливе місце серед яких займає діагностувальна компетентність. А для цього доцільно переглянути методологічні підходи, теоретичні основи та

¹ Ягунов В. В. Професійна суб'єктність, суб'єкт військово-професійної діяльності як інтегральний результат професійної підготовки офіцерів. Теорія і практика професійної майстерності в умовах ціложиттєвого навчання: монографія / за заг ред. О.А. Дубасенюк. – Житомир: Вид-во Рута, 2016. – С. 223. ISBN 978-617-581-300-3 <http://lib.iitta.gov.ua/705111/1/>

сучасні методики підготовки майбутніх науковців як дослідників^{2,3}. Слід наголошувати, що саме від розвиненості їх професійної компетентності⁴, важливими компонентами якої є методологічна, методична та діагностувальна види компетентності майбутніх докторів філософії, залежить результативність та якість їх, з одного боку, військово-професійної підготовленості до виконання як повсякденних, так і бойових завдань за призначенням, а з іншого – успішність майбутньої науково-педагогічної діяльності, тобто між ними має існувати безпосередній зв'язок і взаємозумовленість

Отже, особливого значення набуває проблема розвитку діагностувальної компетентності у майбутніх докторів філософії в контексті їх освітньо-наукової підготовки, оскільки їхня майбутня науково-педагогічна діяльність вимагає здатності до педагогічної проєкції військово-професійних знань, умінь і навичок до реалізації діагностувальної функції у системі військової освіти як суб'єкта діагностувальної діяльності. У зв'язку з цим важливим науково-педагогічним завданням їх військово-професійної підготовки у ВВНЗ є цілеспрямований розвиток у них військово-професійної компетентності, де водночас одним із основних компонентом якої є їх діагностувальна компетентність. Таким чином існує гостра необхідність її цілеспрямованого контекстного розвитку, що становить актуальну проблему професійної педагогіки.

Таким чином, на основі аналізу і систематизації наукових джерел можемо наголошувати, що розроблення методики розвитку діагностувальної компетентності у майбутніх докторів філософії в системі освітньо-наукової підготовки вкрай необхідна та своєчасна.

² Козубцов І. М., Ягупов В. В., Мараховський Л. Ф. Теорія і практика підготовки та підвищення кваліфікації наукових та науково-педагогічних працівників поза магістратурою і аспірантурою : монографія. К. : ДЕТУТ, 2017. 299 с. http://lib.detut.edu.ua/files/Nauk_trud_vukladahiv/Fakultet%20Infrastruktur_ruxomuy_sklad%20e2%80%9d/Kafedra_avtomat_integrovan/nauk_tr_vukl.pdf

³ Козубцов І. Н., Ягупов В. В., Таршилова Л. С., Козубцова Л. М. Теорія і методика професійного розвитку науково-педагогічних працівників: в аспекте методологічної культури : монографія. Уральськ: ЗКАТУ ім. Жангір хана, 2016. 312 с. ISBN 978-601-319-027-3.

⁴ Ягупов В. В. Компетентностный подход к профессиональному образованию. *Отечественная и зарубежная педагогика*. 2012. №2(5). с. 48–54. Режим доступу: library.rsu.edu.ru/blog/wp-content...2013/09/iz_raq... <http://lib.iitta.gov.ua/7873/>

1. Сутність і зміст поняття «методика розвитку діагностувальної компетентності у майбутніх докторів філософії в процесі освітньо-наукової підготовки» та основні принципи реалізації методики

Важливим етапом нашого дослідження є з'ясування поняття «методика» взагалі та «методика розвитку діагностувальної компетентності у майбутніх докторів філософії в процесі освітньо-наукової підготовки», зокрема, та обґрунтування основних елементів нашої методики. У процесі розроблення методики розвитку діагностувальної компетентності у майбутніх докторів філософії будемо дотримувались рекомендацій таких провідних науковців, як С. Гончаренка, В. Краєвського, О. Новікова, С. Сисоєвої, В. Ягупова. На думку В. Ягупова, методика означає «конкретні форми та засоби використання методів, за допомогою яких здійснюється все більш глибоке пізнання різноманітних педагогічних проблем та їх розв'язання»⁵.

Але якщо брати до уваги інше джерело, наприклад, Великий тлумачний словник української мови, де поняття «методика» трактується як «вчення про методи викладання певної науки, предмета»⁶.

Але нам імпонує думка С. Гончаренка, який в свою чергу трактував поняття «методика навчального предмета» як галузь педагогічної науки, яка досліджує закономірності вивчення певного навчального предмета. До змісту методики як часткової дидактики входять, на його думку, такі елементи: установлення пізнавального й виховного значення даного навчального предмета і його місця в системі освіти; визначення завдань вивчення даного предмета і його змісту; вироблення, відповідно до завдань і змісту навчання, методів, методичних засобів і організаційних форм навчання⁷.

Інший науковець О. Бойко вважає, що основою методики навчання є «ідея керування дидактичним процесом, проектування і відтворення навчального циклу»⁸.

⁵ Ягупов В. В. Методи навчання військовослужбовців. *Збірник наукових праць Військового гуманітарного інституту Національної академії оборони України* / гол. ред. Ріпа Л.І. 2000. N 4(17). С. 84.

⁶ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К. ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С.664.

⁷ Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. К. : Либідь, 1997. С.206.

⁸ Бойко О. В. Формування готовності до управлінської діяльності у майбутніх магістрів військово-соціального управління : Дис. ... канд. пед. наук. 13. 00. 04 / Бойко О. В. К. , 2005. С.134.

У військовій дидактиці поняття «методика» означає як конкретні форми та засоби використання методів навчання військовослужбовців, за допомогою яких здійснюється все більш глибоке пізнання військово-дидактичних проблем та їх розв'язання разом зі військовослужбовцями⁹.

Погоджуємось з думками провідних науковців щодо розуміння поняття «методика», але вважаємо, що у розрізі нашої наукового дослідження саме поняття «методика» має бути адаптоване до вибірки дослідження та специфіки їх освітньо-наукової підготовки як за змістом, так і відображати всі методичні аспекти розвитку діагностувальної компетентності у майбутніх докторів філософії. У зв'язку з цим розроблена авторська методика сприятиме актуалізації цінностей і мотивації діагностувальної діяльності, систематизації і поглибленню теоретичних діагностувальних знань, розвитку загальних і діагностувальних здатностей, які є основою діагностувальної компетентності.

З урахуванням думок вищевикладених науковців можемо сформулювати нашу дефініцію *методики розвитку діагностувальної компетентності майбутніх докторів філософії* як сукупності основних етапів її розвитку, які в свою чергу складаються зі відповідних принципів, методів, методичних прийомів, засобів і організаційних форм їх навчання як майбутніх суб'єктів діагностувальної діяльності в системі вищої військової освіти та сприятимуть розвитку їх цінностей і мотивації, теоретичних і практичних діагностувальних знань, навичок, умінь і здатностей, професійно важливих діагностувальних якостей як суб'єктів педагогічної діяльності у ВВНЗ.

Методика спирається на провідні ідеї та принципи системного, компетентнісного, андрагогічного, суб'єктно-діяльнісного та контекстного методологічних підходів, оскільки, по-перше, її розвиток розуміємо як систему; по-друге, в її розвитку дотримуємося вимог компетентнісного підходу, тобто вважаємо важливими не тільки розвиненість системи діагностувальних знань, а найголовніше їх практичну здатність до успішної реалізації своєї діагностувальної функції з дотриманням цінностей діагностувальної діяльності; по-третє, суб'єктами розвитку діагностувальної компетентності є дорослі особи; по-четверте, її розвиток відбувається у процесі творчої як навчальної, так і дослідницької діяльності як майбутніх суб'єктів науково-педагогічної діяльності власне системи військової освіти.

Безумовно, наголошуємо, що вимоги цих методологічних підходів є методологічною підвалиною для визначення мети, завдань, принципів,

⁹ Ягупов В. В. Основи військово-дидактичних знань : навчальний посібник. К. : РВЦ «Київський університет», 1999. 400 с.

змісту, методів навчання, видів навчальних занять, засобів і організаційних форм навчання щодо розвитку діагностувальної компетентності у майбутніх докторів філософії.

Методику будемо реалізовувати в три етапи – на ціннісно-мотиваційному, розвивальному та підсумковому етапах.

Основна мета нашої методики полягає у розвитку діагностувальної компетентності у майбутніх докторів філософії як важливої складової їх військово-професійної компетентності як майбутніх суб'єктів науково-педагогічної діяльності в системі військової освіти.

Для її досягнення слід сформулювати завдання щодо розвитку діагностувальної компетентності у майбутніх докторів філософії. Згідно з основними положеннями системного, компетентнісного, андрагогічного, суб'єктно-діяльнісного та контекстного підходів до їх діагностувальної підготовки в процесі освітньо-наукової підготовки в процесі розроблення авторської методики її розвитку нами визначені такі основні завдання:

- розвиток цінностей діагностувальної діяльності у майбутніх докторів філософії та цілеспрямоване їх мотивування до вдосконалення своєї діагностувальної компетентності в процесі освітньо-наукової підготовки;

- розвиток діагностувальних знань у майбутніх докторів філософії в процесі освітньо-наукової підготовки у ВВНЗ;

- розвиток діагностувальних навичок, умінь і здатностей як майбутніх докторів філософії у ВВНЗ за допомогою контекстних методів навчання;

- розвиток професійно важливих діагностувальних якостей як майбутніх докторів філософії у ВВНЗ за допомогою контекстних методів навчання.

Підкреслимо, що саме ці завдання є основними та сприймаються нами в комплексі, адже між собою вони взаємопов'язані та взаємозумовлені, а також безпосередньо впливають на розвиток суб'єкта діагностувальної діяльності в процесі їх освітньо-наукової підготовки.

Реалізацію цієї методики будемо здійснювати за рахунок інтерактивних, контекстних, проблемно-ситуативних методик і технологій навчання із застосування інформаційно-комунікаційних технологій. Суттєвим позитивом інтерактивних методів навчання їх діалогічність, творча можливість встановлення та підтримання в процесі навчання суб'єкт-суб'єктних взаємин між викладачами та майбутніми докторами філософії. Так, В. Свистун вважає, що «інтерактивне навчання ґрунтується на активному та емоційному спілкуванні суб'єктів навчального процесу один з одним, що сприяє усвідомленню та

розв'язанню проблем (наприклад, набуття вмінь швидкого встановлення ділового контакту, ведення конструктивних переговорів; вплив на інших людей у процесі взаємодії з ними та їх мотивування, розвиток у них схильності до професійної діяльності; оволодіння культурою і формування власного стилю ділового спілкування, ефективними прийомами вербального й невербального взаєморозуміння..., які без наявності співрозмовника, наодинці з собою, розв'язати практично неможливо»¹⁰.

Нам також імпонує думка С. Сисоєвої, яка наголошує, що «інтерактивне навчання спрямоване на забезпечення процесу спільного пізнання, отримання знань, умінь, навичок, здобуття необхідних компетентностей у спільній діяльності через діалог, полілог учнів-дорослих між собою й викладачем, а також через безпосередню взаємодію з навчальним оточенням або навчальним середовищем, що забезпечує високий рівень мотивації до набуття освіти і моделює реальність, у якій учасники знаходять для себе галузь застосування набутого досвіду»¹¹.

Вони насамперед реалізуються за допомогою активних методів навчання, що дає можливість організувати роботу як у парах чи трійках або малих групах.

Таким чином використання інтерактивних методів із застосуванням активних методів навчання військовослужбовців у процесі розвитку діагностувальної компетентності у майбутніх докторів філософії в процесі освітньо-наукової підготовки сприяє в першу чергу розвитку цінностей, змістовної мотивації до діагностувальної діяльності, стимуляції творчої розумової діяльності, розвитку діагностувальних навичок, умінь і здатностей, активізації навчально-пізнавальної діяльності, а також створює сприятливі методичні обставини для їх творчого військово-професійного розвитку.

Важливого значення для розвитку діагностувальної компетентності у майбутніх докторів філософії в процесі освітньо-наукової підготовки набуває застосування контекстних методів навчання. Вони в свою чергу поділяються на такі види:

- пояснювально-ілюстративний;
- репродуктивний;
- евристичний або частково-пошуковий;

¹⁰ Свистун В. І. Інтерактивні методи навчання взаємодії суб'єктів управління системи професійно-технічної освіти. *Проблеми освіти*. 2014. Вип. № 78, Част. I. С. 74.

¹¹ Сисоєва С. О. Інтерактивні технології навчання дорослих : навч.-метод. посіб. К. : «ЕКМО», 2011. С. 37.

– дослідницький метод.

Їх застосування, особливо евристичних чи частково-пошуковий і дослідницьких методів дозволяє наблизити освітньо-наукову підготовку майбутніх докторів філософії до реалій їх військово-професійної та діагностувальної функції у майбутній науково-педагогічній діяльності.

Для вирішення поставлених завдань нашої методики доцільно дотримуватись педагогічних правил загально-дидактичних і специфічних принципів військового навчання та врахуванням їх педагогічних вимог до військово-професійної підготовки майбутніх фахівців зі урахуванням основних положень і вимог системного, компетентнісного, андрагогічного, контекстного та суб'єктно-діяльнісного підходів до їх діагностувальної підготовки¹². До таких принципів будемо відносити такі:

1. Принцип системності, систематичності та послідовності у розвитку діагностувальної компетентності майбутніх докторів філософії в процесі військово-професійної підготовки в ВВНЗ, де в першу чергу знання, вміння і навички будуть розвиватися системно та в певному порядку, а кожен компонент навчального матеріалу послідовно та досить логічно пов'язуватися з іншим, тоді як засвоєнні знання спиратимуться на нові та створювати базу для засвоєння інших діагностувальних знань, навичок і вмінь та для розвитку цієї компетентності в цілому.

2. Принцип контекстності, який передбачає проведення усіх видів навчальних занять зі слухачами шляхом безпосереднього врахування їх майбутньої діагностувальної діяльності як військового педагога та науковця у ВВНЗ, а також сприяє усвідомленню ними своєї діагностувальної функції як суб'єкта науково-педагогічної діяльності в системі військової освіти.

3. Принцип андрагогічності, тобто активне їх залучення до розвитку своєї діагностувальної компетентності як дорослих, як офіцерів, які мають достатньо багатий життєвий, військово-професійний і певний діагностувальний досвід, тобто основним видом навчальної роботи майбутніх фахівців буде їх самостійна робота.

4. Принцип міцності засвоєння знань та розвитку практичних діагностувальних умінь і здатностей, що передбачає собою також закріплення набутих діагностувальних знань майбутніми докторами філософії за розділами та запам'ятовування вивченого навчального матеріалу в поєднанні з вивченим. Зокрема для розвитку практичних

¹² Ягупов В. В. Методи навчання військовослужбовців. *Збірник наукових праць Військового гуманітарного інституту Національної академії оборони України* / гол. ред. Ріпа Л.І. 2000. № 4(17). С. 80–85.

діагностувальних умінь і здатностей слід використовувати різноманітні методики, організаційні форми навчання та види навчальних занять.

5. Принцип розвитку освітніх і наукових потреб, що передбачає, по-перше, оцінювання результатів освітньо-наукової підготовленості майбутніх докторів філософії здійснювати шляхом виявлення реального ступеня засвоєння навчального матеріалу і визначення тих прогалів, без засвоєння яких неможливе досягнення поставленої мети; по-друге, сам процес навчання має будуватися з метою розвитку у майбутніх докторів філософії нових освітніх потреб, теоретичного та практичного мислення як суб'єкта діагностувальної діяльності.

6. Принцип усвідомленості навчання, який означає усвідомлення та осмислення майбутнім доктором філософії як усіх параметрів процесу навчання і своїх дій щодо становлення суб'єктом військово-навчального процесу, а найголовніше – становлення творчим суб'єктом навчальної діяльності в процесі освітньо-наукової підготовки.

7. Прикінцевий принцип – це принцип суб'єкт-суб'єктної взаємодії, який забезпечує розвиток самої суб'єктної спрямованості діагностувальної підготовки майбутніх докторів філософії, розвитку суб'єкта діагностувальної діяльності та взаємодії з іншими суб'єктами в процесі реалізації діагностувальних функцій.

Безумовно головним компонентом методики розвитку діагностувальної компетентності у майбутніх докторів філософії є **методи навчання**. На сьогоднішній день використовуються досить різні методи військового навчання, як традиційні, так і активні, а також різні види навчальних занять^{13,14,15}. Зокрема, такі **методи традиційного навчання**:

– усне викладання навчального матеріалу, яке поділяється на словесно-інформаційне, словесно-евристичне, словесно-проблемне та словесно-дослідницьке; воно включає в себе різні види навчальних занять: розповідей, пояснень, оповідань, лекцій, які насамперед орієнтовані на опанування теоретичних і практичних діагностувальних знань;

¹³ Ягупов В. В. Методи навчання військовослужбовців. *Збірник наукових праць Військового гуманітарного інституту Національної академії оборони України* / гол. ред. Ріпа Л.І. 2000. № 4(17). С. 80–85.

¹⁴ Ягупов В. В. Неімітаційні активні методи навчання. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Педагогіка і психологія* / відп. ред. Носенко Е.Л. 2000. Вип. 5. С. 78–85.

¹⁵ Ягупов В., Свистун В., Погребняк Д. Методи фізичного виховання майбутніх фахівців у закладах вищої освіти та їх класифікація. *Військова освіта* : збірник наукових праць Національного університету оборони України. 2021. № 44. С. 328–343.

– *обговорення навчального матеріалу, який вивчається* – на словесно-інформаційне, словесно-евристичне, словесно-проблемне та словесно-дослідницьке і включає в себе різні види таких навчальних занять: бесід, семінарських занять, дискусій, мозкову атаку, інтелектуальну розминку, аналіз конкретної ситуації;

– *показу та демонстрації* – на наочно-інформаційний, наочно-практичний, наочно-евристичний, наочно-проблемний і наочно-дослідницький; він складається зі демонстрації, ілюстрації, спостереження у формі особистого показу підлеглим цих або інших прийомів і дій, показ дій окремих фахівців, показ натуральних і образних засобів наочності, які вкрай необхідні для розвитку у майбутніх докторів філософії практичних діагностувальних навичок, умінь і здатностей;

– *практичний методи* – на практично-репродуктивні, практично-евристичні і практично-дослідницькі (проблемні) і включають в себе такі види навчальних занять: практичні заняття; групові вправи; лабораторні роботи; вправи; обслуговування бойової техніки та озброєння; командно-штабні навчання; стрільби; водіння бойової техніки; так, основними різновидами занять у ВВНЗ, в яких відбувається освітньо-наукова підготовка майбутніх докторів філософії є тактико-стройові заняття, часткові та комплексні тренування, тактико-спеціальні заняття і навчання; відповідно, саме ці види навчальних занять мають бути адаптовані до їх специфіки, тобто до майбутньої діагностувальної діяльності у ВВНЗ;

– *самостійна робота* – на всі види навчальних занять, що були в попередніх методах; вони поділяються на словесно-наочно-практично-інформаційні; вона має за мету роботу з друкованими джерелами, самостійне тренування та робота з інформаційними джерелами та інтернетом; самостійна підготовка є основним видом навчального заняття для майбутніх докторів філософії згідно зі навчальним планом їх підготовки, що дає змогу розвивати їх навчальну та професійну суб'єктність, без чого їх підготовка, практично, не можлива; самостійна робота розвиває культуру навчальної діяльності, стимулює їх розвиток як військового педагога та дослідника;

– *метод педагогічного діагностування* – включає в себе індивідуальну контрольну співбесіду, опитування, письмові роботи, тестування, контрольні роботи, контроль за інформаційно-технологічними засобами навчання, самоконтроль, іспит і залік.

В освітньому процесі важливе значення має оптимальний вибір видів навчальних занять, які будуть застосовуються в процесі освітньо-наукової підготовки майбутніх докторів філософії. Обов'язковою складовою використання різних організаційних форм навчання, методів

навчання та видів навчальних занять залежить також від вибору та методики застосування засобів навчання. Під поняттям «засоби навчання» деякі науковці наголошують, що це «сукупність предметів, ідей, явищ і способів дій, що забезпечує реалізацію навчально-виховного процесу»¹⁶. До них відносяться будь-які прилади, обладнання, ІКТ та устаткування, що використовуються для передачі інформації у процесі навчання. Синонімами цього терміну служать поняття «дидактичні засоби», «навчальне обладнання», «засоби викладання», «аудіо-відео засоби», «наочний матеріал», «матеріали для навчання», «матеріали для викладання», «навчальна техніка», які використовуються залежно від контексту педагогічної ситуації¹⁷. Отже, у розрізі нашого дослідження важливе значення набувають засоби педагогічного діагностування. Слід зазначити, що вибір засобів їх навчання безпосередньо впливає на розвиток діагностувальної компетентності у майбутніх докторів філософії.

Отже обґрунтована нами методика розвитку діагностувальної компетентності майбутніх докторів філософії поєднає різноманітні методи навчання та види навчальних занять, що сприяє засвоєнню ними, по-перше, розвитку військово-професійної компетентності, у тому числі й безпосередньо і діагностувальної компетентності, яка їм вкрай необхідна у подальшій науково-педагогічній діяльності.

Таким чином, розвиток їх діагностувальної компетентності неможливий без педагогічно виваженого використання різноманітних видів навчальних занять (лекція, семінарське заняття, групове, практичне та самостійна робота). У зв'язку з цим обов'язковою методичною вимогою є адаптація до їх діагностувальної підготовки. Коротко кожен із них охарактеризуємо.

Лекційне заняття використовується як методологічний і теоретичний методичний прийом для розвитку діагностувальних знань і теоретичного мислення як педагога та дослідника, яке необхідне для розгорнутого теоретичного викладу теоретичних і практичних проблем. Метод викладання проводиться в усній формі у поєднанні з демонстрацією та показом за допомогою засобів ІКТ. Основна мета – це дати майбутнім докторам філософії основи методологічних і теоретичних знань зі проблеми майбутньої діагностувальної діяльності.

Групове заняття – це вид навчального заняття, який проводиться методом викладання матеріалу в усній формі в поєднанні з методом

¹⁶ Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2006. С. 111.

¹⁷ Енциклопедія освіти / гол. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 313.

демонстрації (показу) та методичним прийомом опитування (усного або письмового) контролюється засвоєння майбутніми докторами філософії навчального матеріалу. Вони проводяться після лекції для розвитку їх логічного практичного мислення та закріплення переконань щодо методології, теорії, логіки та методики діагностувальної діяльності в вищій військовій школі. Головне завдання цих занять – це їх навчити критично оцінювати свої міркування та думки щодо певних проблемних питань. Достатньо ефективним є застосування «мозкового штурму» як методичного прийому в процесі проведення групових занять, що сприяє більш кращому засвоєнню навчального матеріалу.

Семинарське заняття – це основний вид навчального заняття, на якому вони поглиблюють та закріплюють свої теоретичні діагностувальні знання, організують дискусії навколо попередньо вивчених тем і проблемних діагностувальних ситуацій. Воно проводиться з основних найбільш складних тем щодо діагностувальної діяльності. Головна мета – це сприяння поглибленому засвоєнню та систематизації ними найбільш складних питань, спонукання їх до спільного творчого обговорення, оволодіння науковими методами аналізу явищ і проблем, активізування до самостійного вивчення різної наукової та методичної літератури, а також уміти формувати свої погляди з проблемних питань, що обговорюються на занятті.

Практичне заняття – це вид навчального заняття, на якому науково-педагогічний працівник організовує для майбутніх докторів філософії аналіз окремих теоретичних положень навчальної дисципліни та формує у них практичне діагностувальне мислення. Воно забезпечує закріплення та вдосконалення практичних дослідницьких навичок і вмінь щодо діагностувальної діяльності як дослідника та педагога.

Самостійна робота майбутніх докторів філософії – основний метод їх діагностувальної підготовки, який реалізується згідно з індивідуальним планом кожного з них. Мета – відпрацювання та закріплення теоретичних і практичних діагностувальних знань, вмінь і навичок, а також оволодіння новими. Вона здійснюється для вирішення таких навчальних завдань:

- 1) закріплення та поглиблення теоретичних і практичних діагностувальних знань, вдосконалення практичних діагностувальних вмінь і навичок;
- 2) відпрацювання і засвоєння нового навчального матеріалу;
- 3) підготовка до майбутніх навчальних, контрольних та інших заходів;
- 4) розвиток культури самостійної навчальної діяльності;
- 5) виконання індивідуальних завдань.

Для реалізації авторської методики розвитку діагностувальної компетентності у майбутніх докторів філософії нами розроблено спецкурс «Діагностувальна компетентність майбутніх докторів філософії та її розвиток». За його допомогою будемо розвивати систему їх діагностувальних цінностей, мотивації, знань, умінь та навичок, професійно важливих діагностувальних якостей. Таким чином, метою вивчення цього спецкурсу є цілеспрямована підготовка майбутніх докторів філософії до реалізації своєї діагностувальної функції як військовому педагогу та науковцю в системі вищої військової освіти.

Для більш кращого засвоєння спецкурсу доцільно використовувати «метод активізації навчально-пізнавальної діяльності тих, хто вчиться» (В. Ягупов), що представляє сукупність дидактичних прийомів і способів психолого-педагогічного впливу на них як на суб'єкта майбутньої діагностувальної діяльності, що (порівняно з традиційними методами навчання) насамперед спрямовані на розвиток у них творчого практичного – діагностувального – мислення, активізацію пізнавальної діяльності, розвиток творчих діагностувальних умінь і навичок, здатності нестандартно вирішувати діагностувальні проблеми і проблемні ситуації в майбутній науково-педагогічній діяльності.

Зокрема, можна творчо використовувати такі їх види та різновиди¹⁸: імітаційно-ігрові (метод інсценування, ділові ігри тощо), які вкрай необхідні для опрацювання методики як теоретичного, так і експериментального педагогічного дослідження в ході практичних занять;

неігрові (аналіз конкретної ситуації або кейс-технології, мозковий штурм, метод круглого столу тощо), які доцільно творчо застосовувати для обґрунтування наукового апарату дисертаційного дослідження;

неімітаційні лекційні (лекція-бесіда, лекція-аналіз конкретної ситуації, лекція з використанням техніки зворотного зв'язку, лекція-консультація, лекція-прес-конференція, лекція із заздалегідь запланованими помилками тощо), які доцільно реалізовувати в процесі проведення лекційних занять для їх поживлення, активізації пізнавальних і ціннісно-мотиваційних підвалин навчальної діяльності майбутніх докторів філософії;

нетрадиційні семінарські (практичні) заняття (семінар-дискусія, семінар-взаємонавчання), як мають бути основними в процесі опанування методологічними, теоретичними, методичними та

¹⁸ Ягупов В. В. Неімітаційні активні методи навчання. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Педагогіка і психологія* / відп. ред. Носенко Е. Л. 2000. Вип. 5. С. 78–85.

експериментальними проблемними питаннями діагностувальної діяльності майбутніх докторів філософії;

інтелектуальна розминка, яка має супроводжувати всі основні види навчальних занять зі майбутніми докторами філософії як сучасний ефективний методичний прийом як для актуалізації їх діагностувальних знань, так і для ціннісно-мотиваційного стимулювання їх творчої навчальної діяльності;

сократична бесіда, яка має супроводжувати всі основні види навчальних занять зі майбутніми докторами філософії як сучасний ефективний методичний прийом стимулювання їх теоретичного та практичного мислення.

Таким чином вищезазначені методи навчання та види навчальних занять будемо використовувати для опанування змістом спецкурсу, який включає такі головні теми:

Тема 1. Майбутній доктор філософії: роль, місце та основні функції як суб'єкта науково-педагогічної діяльності в системі вищої військової освіти.

Тема 2. Діагностувальна компетентність доктора філософії як складова військово-професійної компетентності майбутнього науково-педагогічного працівника у системі військової освіти.

Тема 3. Діагностувальна діяльність майбутнього доктора філософії як суб'єкта науково-педагогічної діяльності у системі військової освіти.

Тема 4. Методика розвитку діагностувальної компетентності у майбутніх докторів філософії як суб'єктів науково-педагогічної діяльності у системі військової освіти в процесі освітньо-наукової підготовки.

Початок спецкурсу має бути спрямований на активізацію навчально-пізнавальної діяльності майбутніх докторів філософії та визначення рівнів сформованості всіх компонентів їх діагностувальної компетентності. Діагностувальним інструментарієм будуть різноманітні тестові та авторські методики, які обґрунтовані нами для оцінювання розвиненості їх діагностувальної компетентності¹⁹.

Пі час вивчення спецкурсу основними видами навчальних занять є *семінарські, групові та практичні заняття.*

¹⁹ Yahupov Vasyi, Plokhuta Igor. Criteria and indicators for assessing the diagnostic competence of future Philosophy Doctors in educational and scientific training process. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка* : науковий журнал. Педагогічні науки / [гол. ред. Г. Грибан]. 2023. Вип. 1 (111). С. 123–142.

2. Етапи, мета, види навчальних занять для розвитку діагностувальної компетентності у майбутніх докторів філософії

Наголошуємо, що різні види навчальних занять творчо нами адаптуються в контекстну методику розвитку діагностувальної компетентності майбутніх докторів філософії, що відбувається поетапно. Для цього пропонуємо авторську методику «Діагностувальна компетентність майбутніх докторів філософії та її розвиток», яку доцільно реалізовувати в 3 етапи. Вважаємо, що самі етапи мають бути такими:

- ціннісно-мотиваційний;
- розвивальний;
- підсумковий.

Більш детально вони представлені в таблиці 1.

Так, перший етап – це **ціннісно-мотиваційний**, який спрямований на розвиток їх цінностей і мотивації діагностувальної діяльності, збагачування ціннісного ставлення до активності в навчальній діяльності, набуття діагностувальної компетентності для успішної майбутньої діагностувальної діяльності як педагога та науковця.

Основні завдання цього етапу такі:

- сприяння усвідомленню ними цінностей своєї майбутньої діяльності як суб'єкта військово-педагогічного процесу в ВВНЗ;
- сприяння позитивному ставленню до обраної професії, прагнення цілеспрямовано розвивати діагностувальну компетентність як суб'єкта діагностувальної діяльності в військово-педагогічному процесі ВВНЗ;
- сприяння свідомому виконанню функціональних обов'язків, прагненню досягнути розвиненості діагностувальної компетентності як суб'єкта науково-педагогічної діяльності;
- мотивування до активної навчально-пізнавальної діяльності для розвитку діагностувальної компетентності.

Вирішення цих завдань будемо методами, методичними прийомами та основними видами навчальних занять. Зокрема, такими: навчальні бесіди; дискусії; заохочення; повчальні історії, які ґрунтуються на досвіді викладачів і специфіці діагностувальної діяльності науково-педагогічних працівників; навчання, яке впливає на почуття, а вже через них і на розум та волю майбутніх докторів філософії таким чином, щоб спонукатимуть до активних навчальних дій; анкетування; тестування; самоконтроль; самооцінювання.

За допомогою тестування та анкетування зможемо з'ясувати основні їх потреби, мотиви та цінності в майбутній діагностувальній діяльності, професійно важливі діагностувальні якості, які їм необхідні для успішного виконання військово-педагогічних діагностувальних завдань за призначенням, характер імовірних дій у стандартних і нестандартних ситуаціях діагностувальної діяльності в ВВНЗ.

Таблиця 1

**Етапи, мета, види навчальних занять для розвитку
діагностувальної компетентності у майбутніх докторів філософії**

Етап	Мета	Завдання	Методичні прийоми, методи та засоби навчання	Види навчальних занять
1	2	3	4	5
Ціннісно-мотиваційний	Розвивати та збагачувати цінності і мотивацію у майбутніх фахівців	<ul style="list-style-type: none"> – сприяння усвідомленню ними цінностей своєї майбутньої діяльності як суб'єкта військово-педагогічного процесу в ВВНЗ; – сприяння позитивному ставленню до обраної професії, прагнення цілеспрямовано розвивати діагностувальну компетентність як суб'єкта діагностувальної діяльності; – сприяння свідомому виконанню функціональних обов'язків, досягнути високого рівня розвиненості діагностувальної компетентності як суб'єкта науково-педагогічної діяльності; – сприяння мотивуванню до активної навчально-пізнавальної діяльності у процесі розвитку діагностувальної компетентності. 	Навчальна бесіда, дискусія, навіювання, заохочення, особистий приклад викладача, анкетування, тестування, самоконтроль, самооцінювання	<ul style="list-style-type: none"> – лекційні; – групові; – практичні; – семінарські
Розвивальний	розвивати теоретичні та практичні знання щодо діагностувальної діяльності у науково-педагогічній діяльності, практичних умінь і здатностей щодо їх застосування у майбутній діяльності	<ul style="list-style-type: none"> – розвиток творчого практичного – діагностувального – мислення як майбутнього військового педагога в науково-педагогічній діяльності; – розвиток діагностувальних навичок, умінь і здатностей як майбутнього суб'єкта науково-педагогічної діяльності; – розвиток професійно важливих діагностувальних якостей як майбутнього суб'єкта науково-педагогічної діяльності; – розв'язання певних проблем діагностувального характеру як науковцю та педагогу. 	Самостійна робота, вивчення спеціальної літератури, метод вправ, метод усного контролю, самоконтролю, ІКТ, презентації, навчальні бесіди та дискусії, тестування, самооцінювання	Всі види навчальних занять, які використовуються у вищій школі.

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5
Підсумковий	успішну реалізацію попередніх етапів методики розвитку діагностувальної компетентності та педагогічне діагностування рівнів її розвиненості.	– сприяння розвитку їх практичних умінь самооцінювання як майбутніх докторів філософії; – з'ясування рівнів розвиненості діагностувальної компетентності у майбутніх докторів філософії; – розвивати уміння корегувати свою діагностувальну діяльність, визначати шляхи досягнення її цілей; – сприяти відповідальному ставленню до себе як до суб'єкта діагностувальної діяльності.	Методи контролю знань, практичних навичок, умінь і здатностей актуалізації діагностувальної компетентності у науково-педагогічній діяльності	Практичні та контрольні

Основними видами навчальних занять на цьому етапі є лекційні, групові, практичні та семінарські заняття.

На другому етапі, який є *розвивальним*, здійснюється опанування важливими теоретичними та практичними діагностувальними знаннями щодо майбутньої діагностувальної діяльності, розвиток практичних умінь і здатностей щодо їх застосування у майбутній діагностувальній діяльності як фахівця-педагога. Усе це переважно відбувається за допомогою застосування активних методів навчання. Основна увага звертається на розвиток гнучкості та критичності практичного, тобто діагностувального мислення, розвиток здатностей у роботі з інформаційно-комунікативними технологіями та системного і творчого їх використання у діагностувальній діяльності в системі вищої військової освіти.

Основними завданнями цього етапу є такі:

- розвиток творчого практичного – діагностувального – мислення як майбутнього військового педагога в науково-педагогічній діяльності;
- розвиток діагностувальних навичок, умінь і здатностей як майбутнього суб'єкта науково-педагогічної діяльності в системі військової освіти;
- розвиток професійно важливих діагностувальних якостей як майбутнього суб'єкта науково-педагогічної діяльності;
- розв'язання певних проблем діагностувального характеру як військовому науковцю та педагогу.

Вирішення цих завдань будемо відповідними методичними прийомами, засобами, видами навчальних занять і методами розвитку діагностувальної компетентності – самостійна робота, лекція, семінар, групове та практичне заняття, вивчення спеціальної літератури, метод

уного контролю та самоконтролю, ІКТ, презентації, навчальні бесіди та дискусії, тестування, самооцінювання.

Отже, на цьому етапі пропонуємо використовувати всі види навчальних занять у вищій військовій школі, які є основними і впливають на розвиток теоретичних і практичних діагностувальних знань, навичок, умінь і здатностей.

Третій – *підсумковий* – етап, який передбачає перевірки успішності реалізації попередніх етапів методики розвитку діагностувальної компетентності. З цією метою проводиться педагогічне діагностування рівнів розвиненості діагностувальної компетентності у майбутніх докторів філософії. Для цього використовується п'ять критеріїв – аксіологічно-мотиваційний, інтелектуальний, діяльнісний, психологічний і рефлексивний, які дають можливість системно охопити зміст їх діагностувальної компетентності та діагностувати її розвиненість. Ці критерії дають можливість з'ясувати такі дослідницькі аспекти щодо предмета нашого дослідження:

- ціннісне ставлення досліджуваних до своєї майбутньої діагностувальної діяльності та її мотивацію;
- володіння системою діагностувальних знань, яка необхідна для діагностувальної діяльності майбутнім докторам філософії для реалізації діагностувальної функції в педагогічній діяльності;
- володіння системою діагностувальних навичок і вмінь, яка їм необхідна для діагностувальної діяльності та здатність вибирати оптимальне рішення у діагностувальній діяльності;
- з'ясувати розвиненість професійно-важливих діагностувальних якостей досліджуваних як суб'єктів науково-педагогічної діяльності;
- з'ясувати сприйняття досліджуваними самих себе як суб'єкта діагностувальної діяльності.

Для кожного критерію підібрані певні показники для вимірювання відповідних компонентів діагностувальної компетентності майбутніх докторів філософії в процесі їх освітньо-наукової підготовки та визначено методичний інструментарій їх оцінювання.

Основні завдання етапу такі:

- сприяння розвитку їх практичних діагностувальних умінь самооцінювання як майбутніх докторів філософії;
- з'ясування рівнів розвиненості діагностувальної компетентності у майбутніх докторів філософії;
- з'ясування уміння корегувати свою діагностувальну діяльність, визначати шляхи досягнення її цілей;
- сприяти відповідальному ставленню до себе як до суб'єкта діагностувальної діяльності.

Основна увага на даному етапі приділяється на розвиток діагностувальної компетентності у майбутніх докторів філософії та педагогічне діагностування рівнів її розвиненості.

Вирішення цих завдань будемо такими методичними прийомами як методи контролю та самоконтролю.

Основними видами навчальних занять на цьому етапі є такі:

- практичні заняття;
- контрольні заняття.

Застосування цих видів навчальних занять дасть змогу максимально приблизити розвиток професійно важливих дослідницьких якостей як до майбутнього суб'єкта науково-педагогічної діяльності та враховувати реалії сьогодення, приймати рішення в умовах екстремальних (критичних) ситуацій. Основним видом навчальних занять є практичні заняття, а також ділова гра, на яких переважають вправи практичного характеру, що спрямовані на розвиток навичок, умінь і здатностей для успішної діагностувальної діяльності, а також аналіз професійних навчальних ситуацій, дискусія, рольова та ділова гра, методичні прийоми «мозковий штурм», «круглий стіл», прийоми контролю та самоконтроля.

ВИСНОВКИ

Отже, розвиток діагностувальної компетентності у майбутніх докторів філософії є актуальним і досить важливим завданням на основних етапах їх освітньо-наукової підготовки у ВВНЗ, розв'язання якого передбачає розроблення та застосування відповідної авторської методики.

Обґрунтовано методику розвитку діагностувальної компетентності майбутніх докторів філософії як сукупності його основних етапів, які в свою чергу складаються зі відповідних принципів, методів, методичних прийомів, засобів і організаційних форм їх навчання як майбутніх суб'єктів діагностувальної діяльності в системі вищої військової освіти та сприятимуть розвитку їх цінностей і мотивації, теоретичних і практичних діагностувальних знань, навичок, умінь і здатностей, професійно важливих діагностувальних якостей як суб'єктів педагогічної діяльності у ВВНЗ.

З'ясовано, що цю методику можна успішно впроваджувати в освітньо-наукову підготовку, де її розвиток буде забезпечено за рахунок спеціального спецкурсу «Діагностувальна компетентність майбутніх докторів філософії та її розвиток». Основними видами навчальних занять під час вивчення спецкурсу є групові та практичні заняття. До змісту самого спецкурсу включені такі теми:

– майбутній доктор філософії: роль, місце та основні функції як суб'єкта науково-педагогічної діяльності в системі вищої військової освіти;

– діагностувальна компетентність доктор філософії як складова військово-професійної компетентності майбутнього науково-педагогічного працівника у системі військової освіти;

– діагностувальна діяльність майбутнього доктора філософії як суб'єкта науково-педагогічної діяльності у системі військової освіти;

– методика розвитку діагностувальної компетентності у майбутніх докторів філософії як суб'єктів науково-педагогічної діяльності у системі військової освіти в процесі освітньо-наукової підготовки.

Розроблено основні етапи реалізації методики розвитку діагностувальної компетентності майбутніх докторів філософії – ціннісно-мотиваційний, розвивальний і підсумковий.

З'ясовано, що розроблена авторська методика сприятиме систематизації та поглибленню теоретичних діагностувальних знань, розвитку діагностувальних навичок, умінь і здатностей майбутніх докторів філософії, вдосконаленню професійно важливих діагностувальних якостей, які складають основу їх діагностувальної компетентності.

АНОТАЦІЯ

Проведено аналіз наукових поглядів щодо поняття «методика».

Методи дослідження: теоретичний аналіз наукової літератури; узагальнення, інтерпретація та конкретизація отриманих теоретичних та емпіричних даних; розроблення методики розвитку діагностувальної компетентності.

Запропоновано авторське визначення поняття «методика розвитку діагностувальної компетентності майбутніх докторів філософії». Визначено методичні підходи до обґрунтування цієї методики, принципи, основні етапи, мету, завдання, зміст, види навчальних занять, інструментарій.

Виявлено основні етапи авторської методики (ціннісно-мотиваційний, розвивальний і підсумковий), що розкриває всі етапи, мету, завдання, методи і засоби навчання та види навчальних занять.

Розкрито та обґрунтовано важливість запровадження спецкурсу «Діагностувальна компетентність майбутніх докторів філософії та її розвиток» для розвитку діагностувальної компетентності майбутніх докторів філософії.

Література

1. Бойко О. В. Формування готовності до управлінської діяльності у майбутніх магістрів військово-соціального управління. Дис. ... канд. пед. наук. 13. 00. 04 / Бойко О. В. К., 2005. 244 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
3. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. Київ: Либідь, 1997. 376 с.
4. Енциклопедія освіти / гол. ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
5. Козубцов І. М., Ягупов В. В., Мараховський Л. Ф. Теорія і практика підготовки та підвищення кваліфікації наукових та науково-педагогічних працівників поза магістратурою і аспірантурою: монографія. К.: ДЕТУТ, 2017. 299 с. http://lib.detut.edu.ua/files/Nauk_trud_vukladahiv/Fakultet%20Infrastruktur_rухomuy_sklad%20%e2%80%9d/Kafedra_avtomat_integrovani/nauk_tr_vukl.pdf
6. Козубцов И. Н., Ягупов В. В., Таршилова Л. С., Козубцова Л. М. Теория и методика профессионального развития научно-педагогических работников: в аспекте методологической культуры: монография. Уральск: ЗКАТУ им. Жангир хана, 2016. 312 с. ISBN 978-601-319-027-3.
7. Свистун В. І. Інтерактивні методи навчання взаємодії суб'єктів управління системи професійно-технічної освіти. *Проблеми освіти*. 2014. Вип. № 78, Част. І. С. 72–77.
8. Сисоева С. О. Інтерактивні технології навчання дорослих: навч.-метод. посіб. К.: «ЕКМО», 2011. 320 с.
9. Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. К.: Академвидав, 2006. 352 с.
10. Ягупов В. В. Компетентностный подход к профессиональному образованию. *Отечественная и зарубежная педагогика*. 2012. № 2(5). С. 48–54.
11. Ягупов В. В. Методи навчання військовослужбовців. *Збірник наукових праць Військового гуманітарного інституту Національної академії оборони України* / гол. ред. Ріпа Л.І. 2000. N 4(17). С. 80–85.
12. Ягупов В. В. Неімітаційні активні методи навчання. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Педагогіка і психологія* / відп. ред. Носенко Е. Л. 2000. Вип. 5. С. 78–85.
13. Ягупов В. В. Основи військово-дидактичних знань: навч. посіб. К.: РВЦ «Київський університет», 1999. 400 с.
14. Ягупов В. В. Професійна суб'єктність, суб'єкт військово-професійної діяльності як інтегральний результат професійної

підготовки офіцерів. *Теорія і практика професійної майстерності в умовах ціложиттєвого навчання* : монографія / за заг ред. О. А. Дубасенюк. Житомир : Вид-во Рута, 2016. С. 223–233. <http://lib.iitta.gov.ua/705111/1/>

15. Ягупов В., Свистун В., Погребняк Д. Методи фізичного виховання майбутніх фахівців у закладах вищої освіти та їх класифікація. *Військова освіта* : збірник наукових праць Національного університету оборони України. 2021. № 44. С. 328–343.

16. Yahupov Vasyl, Plokhuta Igor. Criteria and indicators for assessing the diagnostic competence of future Philosophy Doctors in educational and scientific training process. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка* : науковий журнал. Педагогічні науки / [гол. ред. Г. П. Грибан, відп. ред. Н. А. Сейко]. 2023. Вип.1 (111), с. 123–142.

Information about the authors:

Yahupov Vasyl Vasylovych,

Doctor of Pedagogical Science, Professor
National Defense University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy
28, Povitroflotskiy avenue, Kyiv, 03049, Ukraine

Plokhuta Igor Serhiyovych,

Adjunct
National Defense University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy
28, Povitroflotskiy avenue, Kyiv, 03049, Ukraine

NOTES

The project was implemented with the support of

The Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation is a non-governmental organization, which was established in 2010 with a view to ensuring the development of international science and education in Ukraine by organizing different scientific events for Ukrainian academic community.

The priority guidelines of the Centre for Ukrainian and European Scientific Cooperation

1. International scientific events in the EU

Assistance to Ukrainian scientists in participating in international scientific events that take place within the territory of the EU countries, in particular, participation in academic conferences and internships, elaboration of collective monographs.

2. Scientific analytical research

Implementation of scientific analytical research aimed at studying best practices of higher education establishments, research institutions, and subjects of public administration in the sphere of education and science of the EU countries towards the organization of educational process and scientific activities, as well as the state certification of academic staff.

3. International institutions study visits

The organisation of institutional visits for domestic students, postgraduates, young lecturers and scientists to international and European institutes, government authorities of the European Union countries.

4. International scientific events in Ukraine with the involvement of EU speakers

The organisation of academic conferences, trainings, workshops, and round tables in picturesque Ukrainian cities for domestic scholars with the involvement of leading scholars, coaches, government leaders of domestic and neighbouring EU countries as main speakers.

Contacts:

Head Office of the Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation:
88000, Uzhhorod, 25, Mytraka str.
+38 (099) 733 42 54
info@cuesc.org.ua

www.cuesc.org.ua

**TOPICAL ASPECTS OF SOCIAL SCIENCE DISCIPLINES
AND INNOVATIVE METHODS AND TECHNOLOGIES
OF THEIR LEARNING AND TEACHING**

Scientific monograph

Izdevniecība «Baltija Publishing»
Valdeķu iela 62 – 156, Rīga, LV-1058
E-mail: office@baltijapublishing.lv

Iespiests tipogrāfijā SIA «Izdevniecība «Baltija Publishing»
Parakstīts iespiešanai: 2023. gada 27. aprīlis
Tirāža 150 eks.